

GÜLXANIM QARAYEVA
AYNUR HACIQƏDİRLİ

30288

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVR TARİXİ

ƏSƏRİN QƏTİBƏSİ
DÖVRƏNİN
KİTABXANA

"Adiləgü" nəşriyyatı
Bakı 2008

93/99 (038)

Q24

Az

Q 21

Q 21 **Gülxanım Qarayeva., Aynur Hacıqədirlı**
ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR VƏ
YENİ DÖVR TARİXİ. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008, 352 səh.

Q $\frac{4722110018}{121-2008}$ qrifli nəşr

© Qarayeva G., 2008

GİRİŞ

Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin orta əsr və yeni dövr tarixi ümumdünya tarixinin tərkib hissəsi olmaqla, həm də ən mühüm dövrünü təşkil edir.

Məlum olduğu kimi 476-cı ildə barbarların qərbi Roma imperiyasına son qoymaları ilə qədim dünya tarixi başa çatdı və orta əsrlər dövrü başladı. Əgər qədim dövrdə insanlar ibtidai-icma və quldarlıq quruluşu dövrlərində yaşamışlarsa, orta əsrlər Asiya və Avropa xalqlarının əksəriyyəti feodalizm dövründə yaşamışlar. Erkən orta əsrlər dövrü V əsrin sonundan XI əsrə kimi davam etmişdir. Bu zaman Avropa, Şimali Afrika və Asiyada feodalizm quruluşu yarandı. Bir sıra xalqlar-almanlar, slavyanlar və ərəblər ibtidai-icma quruluşu dağıldıqdan sonra birbaşa quldarlığı keçmədən feodalizmə daxil oldular.

Feodalizmdən kapitalizmə keçid üçəsrlik bir dövrü əhatə edir. XVI-XVIII əsrlər bir sıra tarixçi alimlərin fikrinə əsasən orta əsr, digər bir qisminin elmi qənaətinə əsasən isə yeni dövr kimi qəbul olunur. Ona görə də orta əsrlərdən yeni dövrə keçid məsələsində dəqiq elmi sərhəd müəyyənləşdirilməmişdir. 1642, yaxud 1789-cu illər inqilablarına qiymət verilərkən ona artıq feodalizmə xas bir proses kimi deyil, tarixi təkamülə təkan verən növbəti hadisə kimi yanaşılır. Halbuki həmin hadisənin artıq hansı dövrün başlaması məsələsinə yanaşmada faktiki olaraq fikir birliyi yoxdur və bu təbiiyədir. Həmin inqilablar Avropanın inkişafında yeni mərhələni əsaslandırırırsa, Şərqə münasibətdə eyni fikri söyləmək qeyri-mümkündür. Çünki məhz həmin inqilablar Avropanın Şərqdəki ekspansiya və müstəmləkə siyasətlərinin məzmununun dəyişməsində öz əksini tapmışdı. Bu inqilablar Qərbin inkişafında, Yaxın və Orta Şərqin isə istismarında yeni mərhələni əsaslandırır. Belə ki, rus və Avropa alimləri arasında mövcud olan fərqli yanaşma da yeni dövr xronologiyasında özünə yer alan əsas məsələlər sırasındadır. Ümumiyyətlə yeni dövrün başlanğıcı məsələsində dünya alimləri arasında yekdil fikir yoxdur-türklər 1453, hollandlar 1609, ingilislər 1642, fransızlar 1789-cu illəri orta əsrlərin sonu yeni dövrün başlanğıcı hesab edirlər.

Bu inqilabın daha çox hallandırılması ona təkcə İngiltərədə deyil, İtaliyadan İsveçrəyədək, Rusiya və Ukraynadan Fransayadək olan tələbatla izah edilir. İngiltərə ön plana çıxmaqla müəyyən mənada Avropanın digər ölkələrini də öz ardınca aparmış oldu. Sonrakı 150 illik bir dövrdə Avropa və Şimali Amerika kapitalizmin daha güclü və sürətlə inkişaf etdiyi bir areal olmuşdur. Ona görə də qlobal miqyasda məhz bu regionlar dünyanın inkişaf istiqamətini müəyyən etmiş oldular. Məhz İngiltərə və Fransa burjua inqilabları arasındakı 150 il tarixi ədəbiyyatlarda yeni tarix kimi qəbul edilir. Ümumən isə 1642-1870-ci illər yeni tarixin birinci, 1870-1918-ci illər isə ikinci mərhələsi kimi qəbul olunur.

Bəşər tarixinin yeni dövr inkişafının xüsusiyyətləri ilk növbədə kapitalizmin bir ictimai-iqtisadi formasiya kimi qanunauyğunluqları ilə səciyyələndirilir. Bu dövrün hansı tarixi hadisədən öz başlanğıc nöqtəsini götürməsinə dair tarixçilər arasında yekdil fikir olmasa da, çoxluq təşkil edən ümumi fikir belədir ki, yeni dövr XVII əsrin ortalarında İngiltərədə baş vermiş burjua inqilabı ilə başlamışdır. Kapitalist istehsal üsulunun xüsusiyyətləri ilk növbədə onun iqtisadi qanunları ilə müəyyən olundu. Bu isə kapitalın ilkin yığılı dövründə müstəmləkə işğallarının həyata keçirilməsində öz ifadəsini tapmış oldu. Qərbin inkişaf etmiş dövlətləri, eləcə də ABŞ Asiya və Afrikanın zəif inkişaf etmiş dövlətlərini işğal etdilər.

Yeni dövrün başlanmasını sadəcə tarixi xronologiya kimi qəbul etmək olmaz. Yeni dövrün başlanğıcı həm də yeni tarixi şərait çərçivəsində insanlığın yeni cəmiyyət yaratmasının başlanğıcı idi. Məhz bu tarixi şəraitdə yeni cəmiyyət, azad kapitalizm cəmiyyəti, bu cəmiyyətlə yanaşı isə yeni mədəniyyət və ideologiya, yeni mənəvi prinsiplər, eləcə də əxlaq normaları yaranırdı.

Buna görə də müstəmləkə sisteminin əsasının qoyulması Avropanın özündə də bütün münasibətlərin kökündən dəyişməsinə səbəb olmaqla bərabər, qitədə özündə hegemonluq uğrunda mübarizənin başlanmasına da təkan vermiş oldu. Əslində bu mübarizə yeni müstəmləkələr tutmaq, yaxud müstəmləkələri yenidən bölüşdürmək məqsədi güdüldüsayə də, həmin faktor obyektiv olaraq iki amili formalaşdırdı. Bunlardan birincisi-müstəmləkələrin istismarı nəticəsində əldə olunan kapitalın istehsal sahələrinə yönəldilməsi ilə sənaye kapitalının yaradılması oldu. Məlumdur ki, həmin dövr ilkin kapital yığılı dövrü idi ki, bu dövrdə də müstəmləkələr qeyri-iqtisadi məcbur-

etmə və ticarət kapitalı vasitəsilə istismar edilirdi. Məhz bu faktorun yaranmasının məntiqi nəticəsi idi ki, artıq XVII əsrin birinci yarısında İngiltərə burjuva inqilabı baş verdi. İkincisi isə həmin mübarizənin nəticəsi kimi münasibətləri bu və ya digər səviyyədə tənzimləyən beynəlxalq hüququn daha da formalaşması və inkişaf etməsi idi. Belə ki, XV əsrdə yaranmış daimi xarici nümayəndəliklər XVI əsrdə artıq Avropa dövlətlərinin əksəriyyətində Daimi Xarici Əlaqələr İdarələrinə çevrilmişdi. XVII əsrin əvvəllərində isə artıq Açıq dəniz hüququ prinsipləri irəli sürülürdü.

Bununla belə həmin dövrdə diqqəti çəkən növbəti faktor müstəmləkə edilən ərazilərin inhisarla qurulan münasibətlərinin müxtəlif səviyyələrdə olmasıdır. Məhz bu prinsiplərə əsasən də müstəmləkələr idarə olunurdu. Odur ki, müstəmləkə sisteminin tam formalaşması heç də işğal olunan ərazilərin tam müstəmləkəyə çevrilməsi ilə nəticələnməmişdi. Belə ki, müstəmləkə dövlətlərlə yanaşı asılı dövlətlər də yaranmışdı. Bu baxımdan həmin əraziləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Birinci qrupa – bu və ya digər dərəcədə siyasi suverenliyini saxlamış dövlətlər daxildir ki, bunlar qeyri-bərabər müqavilələr bağlamış və vergi öhdəlikləri götürmüşdülər;

İkinci qrupa - dolayı yolla idarə olunan dövlətlər daxildir. Qərb dövlətləri belə dövlətlərin xarici siyasət və iqtisadi əlaqələrinə tam nəzarət edirdi. Daxili siyasət isə yerli hakimlər tərəfindən ənənəvi adətlər əsasında həyata keçirilirdi;

Üçüncü qrupa - bütünlüklə inhisar tərəfindən idarə olunan müstəmləkələr daxildir.

Burada müstəmləkələrin idarə olunmasındakı fərq də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Həmin fərq ilk növbədə müstəmləkə dövlətlərində bu və ya digər dərəcədə mövqe tutmağa şərait yaradırdı. Bu da qədim dövlətlər arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olurdu. Digər tərəfdən, həmin ərazilərin idarə olunmasındakı bu cür müxtəliflik ümumən müstəmləkə siyasətinin uzun müddət davam etməsi ilə izah edilir. Belə ki, Asiya və Afrika regionunda ilk müstəmləkələr (Seylon, Anqola, Mozambik və s.) XVI əsrə təsadüf edirsə, sonuncu müstəmləkələr (İraq, Suriya, Livan və s.) birinci dünya müharibəsinin sonuna aid edilir. Bu faktor isə müstəmləkələrin istismar olunması metodunun üç dövrə bölünməsinə səbəbdir. Bu dövrlər aşağıdakılardır:

1. XVI əsrdən - XIX əsrin ortalarınaq qeyri-iqtisadi məburetne və ticarət kapitalı metodu ilə istismar;
2. XIX əsrin ortalarından - XIX əsrin axırlarınaq sənaye kapitalı metodu ilə istismar;
3. XX əsrin əvvəllərindən müstəmləkə sisteminin dağılmasınaq işə bank və maliyyə kapitalı vasitəsilə istismar.

Müstəmləkə sisteminin formalaşdırılması ilə əlaqədar istər müstəmləkəçi dövlətlərin, istərsə də müstəmləkə xalqlarının daxili və xarici sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi inkişaflarında yeni tendensiyaların meydana çıxmasına səbəb oldu. Birincilər həm öz aralarındakı, həm də müstəmləkələrlə bağlı yeni, daha korrekte edilmiş münasibətlər səhifəsi açmaq məcburiyyətində idilər. İkincilər isə yaranmış vəziyyətdə yadellilərlə münasibətlərin hansı müstəvidə necə formalaşdırılması ilə bərabər, daxili sosial-ictimai və siyasi prosesləri xarici vəziyyətə uyğunlaşdırmaq məcburiyyəti ilə üz-üzə qalmışdı. Bu mənada hər iki tərəf münasibət axtarışında idi və onu mümkün qədər öz maraqlarına uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Beləcə bu kompromis axtarışı faktiki olaraq müstəmləkə sistemi dağılana qədər davam etmiş oldu.

Avropanın ümumdünya proseslərində istiqamətverici rolunun oynamağa başladığı təməl nöqtənin Böyük Coğrafi Kəşflər olduğu məlumdur. Bu kəşflər yeni müstəmləkə sisteminin əsasını qoymaqla bərabər, metropoliyanı müstəmləkələrdə idarəetmənin yeni qaydalarını üzə çıxarmağa, onun forma və metodlarını axtarmağa məcbur etdi. Təsir obyektini kimi işə Asiya qitəsi seçildi. Lakin bu obyektin konkret regionlarında kimin möhkəmlənməsi də ümumdünya tarixində, xüsusilə Yaxın və Orta Şərqlə tarixində həlledici rol oynamış oldu. Bu mənada bu gün Yaxın və Orta Şərqlə gedən proseslərin əsas səbəb və mahiyyətini məhz erkən yeni dövrlərin hərbi-siyasi proseslərində axtarmaq daha düzgün olardı. Roma papalarının 1493-cü ildə elan etdiyi sərhədqoyma haqqındaki Bulla qanunu işə dünyanın həmin dövr idarə olunması baxımından ilk bölgüsü olmaqla bərabər, eyni zamanda idarəetmə üçün ilk konturları da müəyyən etmiş oldu.

Bu ilk növbədə Yaxın və Orta Şərqlə ölkələrində hakim olan torpaq üzərində feodal münasibətləri ilə izah edilir. Yaxın və Orta Şərqlə ölkələrində orta əsr Avropasından fərqli olaraq, şəhərlər kəndlərlə sıx iqtisadi və ticarət münasibətlərində deyildi. Bir çox hallarda

Yaxın və Orta Şərqi feodal dövlətləri onlardan güclü olan dövlətlərin, yaxud köçerilərin qəfil hücumlarına məruz qalırdı. Əgər bu hücumlar irriqasiya sistemlərinin dağıdılması ilə müşayiət olunurdusa, onda təsərrüfat sistemi tamamilə pozulurdu ki, bunsuz da Şərqi xas xüsusiyyətlər çərçivəsində inkişaf etmək qeyri mümkün idi. Bir sıra Yaxın və Orta Şərqi xalqları isə, hətta yeni dövrün başlanğıcında ibtidai-icma quruluşundan feodal münasibətlərinə yenidən keçirdi.

Lakin bu faktorların mövcudluğuna baxmayaraq, Yaxın və Orta Şərqi inkişaf etmiş dövlətlərində həmin dövr kapitalizm elementləri-manufakturalar, əmtəə istehsal edən kiçik qrupların birləşməsi, ticarət-əmtəə münasibətlərinin kəndlərdə yayılmağa başlaması və s. meydana gəlmişdi.

Orta əsrlərin sonu-yeni dövrün əvvəllərində Avropa dövlətlərinin Asiyada müstəmləkələri o qədər də çox deyildi. XY əsrin sonu-XYI əsrin əvvəllərində Portuqaliya Asiyada öz müstəmləkəsini yaradan ilk Avropa dövləti olmuşdur. Fars körfəzi, Cənub Şərqi Asiya və İndoneziyada öz dayaq məntəqələrini yaradan Portuqaliya, Avropa və Şərqi arasındakı ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Portuqaliyanın zəifləməsindən sonra onun Asiyadakı müstəmləkələrini Hollandiya və İngiltərə tutdu. Az sonra isə Fransa Asiyada müstəmləkələr tutmağa başladı.

Bildiyimiz kimi, Ərəb ölkələri Yaxın Şərqi regionuna daxildir. Qeyd edək ki, Yaxın və Orta Şərqi istilahı ilk dəfə ingilis siyasi-coğrafi ədəbiyyatında formalaşdırılmışdır. Həmin ədəbiyyata əsasən Yaponiya, Çin, İndoneziya, Filippin və bu regiona daxil olan dövlətlər Uzaq Şərqi, İran, Əfqanıstan Orta Şərqi, Türkiyə, Kipr, Suriya, İraq, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Qətər, Oman, Küveyt İordaniya, Yəmən, Livan, Fələstin və Misir Yaxın Şərqi ölkələridir. Rus coğrafiyaşünaslığında Yaxın və Orta Şərqi Cənub-Qərbi Asiya ölkələri deyilir.

Göründüyü kimi bu regiona münasibətdə qəti müəyyən olunmuş coğrafi sərhədlər mövcud deyildir. Bununla belə sözügedən region özünün geostrateji əhəmiyyətinə görə tarixin bütün dövrlərində dünya hərbi-siyasi və iqtisadi münasibətlərinin cərəyan etdiyi və diqqət mərkəzində olduğu region olmuşdur. Ona görə də yeni dövrün başlanması və ondan sonrakı dövrlərdə, xüsusilə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq aparıcı dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu region olmuş və olaraq qalmaqdadır.

Qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, Yaxın və Orta Şərqi yeni dövrün başlanması ilə dünya siyasətində əsas hərbi-siyasi obyektə çevrilmişdi. Osmanlı imperiyasının parçalanması istiqamətində Avropa dövlətlərinin apardığı siyasət kontekstində bu region bütün yeni və ən yeni dövr ərzində dünya siyasətinin barometri rolunu oynamışdır.

İSLAMAQƏDƏRKİ ƏRƏBLƏRİN SOSIAL-SİYASİ, İQTİSADİ VƏ DİNİ VƏZİYYƏTİ

İslam dininin meydana gəldiyi yer – Ərəbistan nisbətən son dövrlərin tədqiqatları baxımından, zəngin, qədim irsə malik vahid tarixi diyar kimi xarakterizə edilir. İslamın üç əsas səmavi dinlərdən biri kimi burada təşəkkül tapması Ərəbistanın çoxəsrlik tarixi kontekstində bu ərazinin qədim dövrdən orta əsrlərə keçid mərhələsini səciyyələndirən, ümumbəşəri əhəmiyyət daşıyan tarixi bir epizod və tarixi dönüş nöqtəsidir.

Miladi tarixinin təxminən 4-cü əsrindən etibarən yarımadanın müxtəlif hissələrində – şimalda və şərqdə Nəbatıyyə, Həzrə, Palmira, Hirə, cənubda – Səba, Məin, Hadramaut və Qətban kimi dövlətlərlə təmsil olunmuş cəmiyyəti əvəz edən yeni bir cəmiyyətin yaranmasını göstərən proseslər müşahidə olunur. Bu proseslər Ərəbistanın dili arami dili olan şimal mədəniyyəti və dili qədim Ərəbistan dili olan cənub mədəniyyəti kimi iki mədəniyyət dairəsinə bölünməsi yarımadanın bütün hadisələrində ellin mədəniyyətinin təsiri, ətriyyət və ədviyyət istehsalı, eləcə də ticarətin xüsusi rolu ilə müşahidə olunurdu.

Yeni Ərəbistan tranzit ticarətinin bir qədər zəifləməsi və bunun əvəzində müntəzəm yarmarkalar sistemi yolu ilə Ərəbistanda daxili mal mübadiləsinin güclənməsi ilə səciyyələnirdi ki, bu da yarımadanın ayrı-ayrı hissələrinin birləşməsi prosesini gücləndirirdi.

Miladi tarixinin ilk əsirlərindən başlayaraq köçəri bədəvilərin təsərrüfat fəaliyyəti, siyasi və mədəni rolu xeyli gücləndi. Həmin birliklər oturaq həyata keçmiş köçərilərn başçılıq etdikləri şimalda və şimal-şərqlə Qəssanilər və Ləhmilər, daxili Ərəbistanda isə Kindilər dövləti çərçivəsində köçəri və oturaq əhalinin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanırdı. Cənubi Ərəbistan ilk dəfə Himyərilər sülaləsinin vahid siyasi hakimiyyəti altında birləşdi. Ərəbistanın ümumən ayrı-ayrı iri rayonları isə müəyyən müddət siyasi baxımdan əvvəlki dövrə nisbətən daha yekcins oldu. Bu proses ərəb tayfalarının bu dövr siyasi aktivliyinin məntiqi nəticəsi idi. Bunu Ərəbistanın islamaqədərki tarixində özünə yer almış səhifələr də sübut edir. Bu mənada həmin tarixi proseslərə retrospektiv nəzər yetirmək məqsəduyğundur.

Müasir Ərəbistan yarımadası ərazisində ibtidai icma quruluşu insanlığın izlərinin tədqiqi, burada yaşayışın hələ eramızdan əvvəl

VII minillikdə başladığını söyləməyə əsas verir. Bu mərkəzi Ərəbistanda tapılmış qayaüstü rəsmlərin tədqiqindən əldə olunan elmi qənaətə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövr Ərəbistanın iqlimi müasir dövrdə mövcud olan iqlimin əksinə olaraq daha mülayim və rütubətli olmuşdur ki, bu da qayaüstü rəsmlərdə öz əksini tapmış antilop, qaban, fil, öküz şəkilləri ilə izah edilir.

Eramızdan əvvəl VI minillikdə Ərəbistanda ilk iqlim dəyişiklikləri baş vermişdir. Bu dəyişikliklər də yenə qayaüstü rəsmlərdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, VI minilliyə aid edilən həmin rəsm əsərlərində artıq meşə heyvanları fil, qaban, zubr və s. bu kimi heyvanların rəsmləri yoxdur. Bu dövrə aid qaya üstü rəsmlərdə iri buynuzlu mal-qaranın sürü şəklində təsvir edilməsi onu deməyə əsas verir ki, eramızdan əvvəl VI minillikdə Ərəbistanda bu heyvanların əhliləşdirilməsi başlanmış və insanlar maldarlıqla məşğul olmağa, köçəri həyat tərzini keçirməyə başlamışdılar. Burada maraqlı doğuran məsələ budur ki, qayaüstü rəsmlərin tapılmış olduğu ərazilərdə bu gün insan yaşayışı qəti olaraq qeyri-mümkündür.

Eramızdan əvvəl IV-III minilliklərə aid olan rəsmlərdə səhra və yarımsəhra heyvanlarının rəsmləri xarakterikdir. III minilliyin sonunda isə xırda buynuzlu mal-qara iri buynuzlu mal-qaranı sıxışdırıb çıxarmış, insan həyatında daha əhəmiyyətli yer tutmuşdu ki, bu da həmin dövr insanların həyatında əks olunmuşdur. Məhz bu dövr köçərilərin ilk qrupları formalaşmağa başlamışdı. Bu dövrdən etibarən insanlar otlaqlar və su mənbələri axtarışına başlamışlar.

II minillik Ərəbistan tarixində ən önəmli hadisə ilə yaddaqalandır. Belə ki, eramızdan əvvəl II minillikdə Ərəbistanda iqlim dəyişikliyinə başa çatmış, dəvə əhliləşdirilmiş və ondan ev heyvanı kimi istifadə etməyə başlamışlar. Ona görə də eramızdan əvvəl I minillikdə Mərkəzi və Şimali Ərəbistanda sırf təsərrüfat dəyişiklikləri baş vermişdi. Dəvənin idarə olunmasındakı forma dəyişikliyi faktiki olaraq köçərinin əl-qolunu açmış və o artıq dəvə üstündə nəinki bir yerdən digərinə getmək vasitəsi kimi, eyni zamanda ondan hərbi yürüşlər üçün də istifadə etməyə başlamışdır.

Qeyd olunan qədim sivilizasiya mərkəzləri daim köçərilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar əsasən Suriyadan və Şimali Ərəbistandan işğalçı kimi gəlmiş, bir çox hallarda zəbt olunmuş rayonlarda oturaq həyata başlamışlar. Bu mənada ilk Ərəbistan köçəriləri Mesopotamiya və Misirdə eramızdan əvvəl 3500 il öncə özünə yer

almışdır. Min il sonra isə Suriyada məskunlaşmış Ərəbistan köçərləri ikinci köçü səciyyələndirmiş, eramızdan əvvəl 1500-1200-ci illərdə isə üçüncü Ərəbistan köçü baş vermiş və arameylər Dəməşq ətrafı rayonlarda məskunlaşmışlar. Ərəbistanda iqlimin mülayim olduğu dövrdə yaşayan akkadlar, arameylər, assuriyalılar, xaldeylər və yəhudilər iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar buradan qədim sivilizasiya mərkəzləri olan Mesopotamiya və Aralıq dənizi ətraflarına səpələnmişlər. Bu xalqların əks köçü haqqında elmi sübutlar isə faktiki olaraq yox dərəcəsidədir. Bu haqda yalnız ayrı-ayrı momentləri qeyd etmək olar.

VII–VIII əsr ərəb geneoloqlarının məlumatlarına əsasən ərəblər öz köklərini İbrahim peyğəmbərdən götürürdülər. Şimal ərəblərinin ulu babası həmin patriarxın oğlu İsmayıl hesab olunurdu. Cənub ərəblərinin əcdadı isə ərəblərin qəbul etdikləri Qəhtan hesab olunurdu. Cənub ərəbləri ərəb tarixşünaslığında əsl ərəblər – əl-ərəb əl-əribə, birinci qrupa daxil olan ərəblər, yəni şimal ərəbləri isə ərəbləşdirilmiş ərəblər – əl-ərəb əl-mutəərriba, yaxud əl-ərəb əl-mustəriba adlandırılır. Hər iki qrup ərəblər çoxlu sayda qəbilələrdən ibarətdir. Hər qəbilə özünün adına malikdir. Daha böyük qəbilələr isə Ərəbistan yarımadasında, eləcə də ondan kənar da yayılaraq özünün ayrı-ayrı tayfalarını formalaşdırmışdır ki, onların da hamısının öz müstəqil adları vardır. E.ə. I minillikdə ərəb tayfaları Ərəbistan yarımadasının cənubundan şimalına doğru yayılmağa başlamış və Mesopotamiya, Suriya, eləcə də Misirə qədər davam etmişdir. Ona görə də cənub ərəbləri əsil ərəbələr, şimal ərəbləri isə ərəbləşdirilmiş ərəblər adlandırılır. Ərəb qəbilələrinin şimaldan cənuba doğru yayılması haqqında isə nə şifahi xalq yaradıcılığında, nə də yazılı mənbələrdə məlumat yoxdur.

Bu gün artıq sübut olunmuşdur ki, ərəb tayfalarını təşkil edən nəslı tayfanın özü sırf qan qohumluğuna əsaslanan birlik olmamışdır. İngilis şərqşünası Robertson Smit hicri I əsr ərəb geneoloqlarının bu təsəvvürlərini tam alt-üst etmişdir. Belə ki, Smit uzun illərin axtarışı nəticəsində sübut edə bildi ki, ərəblərdə başa düşülən nəsil heç də onu təşkil edən qan qohumları deyildir. Nəslı təmsil edən ərəblərin hamısı bir-birini qardaş adlandırırdılar. Lakin onların bir-birini qardaş adlandırmaları heç də onların qan qohumluğuna işarə etmirdi. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbər hədislərindən birində buyurur ki,

«bütün müsəlmanlar qardaşdılar». Bu mənada demək olarmı ki, bütün müsəlmanlar həqiqi mənada qardaşdır.

Robertson Smitin aparmış olduğu tədqiqatın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ərəblərdə qan qohumluğunun mövcudluğu cəmiyyətdə çox güclü qüvvə olmuşdur. Lakin heç də bütün nəsilər qan qohumluğu əsasında formalaşmamışdır. Bu nəsilər eyni zamanda başqa tayfalardan, yaxud nəsilərdən digər tayfa və yaxud nəsilə keçən ərəblər vasitəsilə də formalaşmışdır. Qardaşlaşma ilk növbədə buradan yaranmışdır.

Ərəblərin ilkin vətəni Ərəbistan yarımadasıdır. Qədim dövrə aid olan tarixi mənbələr ərəblər haqqında məhz Ərəbistan yarımadasının sakinləri kimi məlumat verirlər. Erkən orta əsrlərdə yarımadasın əksər əhalisini köçəri maldarlar təşkil edirlər. Onlar Ərəbistanın səhra və yarımsəhralarında məskunlaşır və səhrada «yaşayan» mənasını verən «bədv» adı ilə tanınırdılar. Bədəvilər əsasını dəvəçilik təşkil edən maldarlıqla məşğul olurdular. Çox isti yay aylarında otlaqlar və su mənbələri quruyurdu, bədəvləri yeni otlaqlar və su mənbələri axtarmağa vadar edirdi. Onlar hətta Suriya sərhədlərinə qədər gələrək böyük məsafələr qət edirdilər.

VII əsrə qədər ərəblər haqqında danışarkən Ərəbistan yarımadasının köçəri əhalisi, Cənubi Ərəbistan icmasının oturaq əkinçiləri və ölkənin mərkəzdə və şimalda yerləşən azsaylı vahələri yada düşür. Ərəbistan yarımadası əyalətləri ilə sərhəddə yerləşən Yaxın Şərqi ölkələrinin əhalisi müxtəlif dillərdə danışır və müxtəlif dinlərə etiqad edirlər. Fars və aramey (Suriya), yunan və Misir (kopti), Şimali Afrikada bərbər dillərində danışdılar.

İstər ümumən ərəb tarixinin, istərsə də islam tarixinin tədqiqində ərəblərin cahiliyyə dövründəki yaşayış səviyyələrinin araşdırılması adətən məqsədəuyğun hesab edilir. Çünki məsələyə bu mövqedən yanaşma ərəblərin islamaqədərki dövrü ilə islamdan sonrakı dövrünü müqayisə etmək üçün əlverişli imkan yaradır. Bu mənada qeyd edə bilərik ki, Y – VI əsrlərdə, eləcə də islamın yaranmasıadək – VII əsrin I yarısında Ərəbistan yarımadasında Yəmənin oturaq əhalisi istisna olmaqla ərəblər ibtidai-icma quruluşunda yaşayırdılar. Bu dövr ərəb cəmiyyətində dövlət və ona xas olan institutlar mövcud deyildi. Ərəblər nəslə tayfa quruluşunda yaşayırdılar ki, bu insanları birləşdirən yeganə təşkilatı xarakterizə edirdi. Bu təşkilat da qan qohumluğu əlaqələrinə əsaslanırdı. Ərəbistanın istər oturaq, istərsə

də köçəri qəbilələri ayrı-ayrı tayfalara, hər tayfa isə böyük və kiçik nəsilərə bölünürdü.

İslamın yarandığı dövrdə Ərəbistanın mərkəzində Cənubi Ərəbistandan və Hind okeanı ölkələrindən Suriyaya gedən ədviyyatı və ətirli maddələr qədim yolda yerləşirdi. Üç əsrlik bir dövrdə islamın yaranmasına qədər Cənubi Ərəbistanın qədim mədəniyyəti tənəzzülə uğradı. Qüvvələr nisbəti köçəri tayfaların xeyrinə dəyişdi, bütün Ərəbistan yarımadasında özbaşnalıq hökm sürməyə başladı: ticarət yolları Ərəbistan yarımadasında kəşisirdi. Tədqiq etdiyimiz dövrdə Ərəbistan əhalisinin əksər hissəsini köçəri-maldarlar təşkil edirdi. Onlar ərəb səhralarında və yarımsəhralarında məskunlaşmışdılar və «bədəvi» adı ilə məşhur idilər. Bədəvilər köçərilər idilər və əsasən dəvəçiliklə məşğul olurdular. Dəvə «az qala bütün ev heyvanlarının ən universalı idi».

V-VI əsrlərdə köçəri, oturaq əhali ilə yanaşı yarımköçəri və ya yarımoturaq əhalinin fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır. Vahə və ya əkinçilik rayonlarında məskunlaşan bu yarımköçəri tayfalarının bir hissəsi əkinçiliklə məşğul olur vəpağı qorumağa qalır, digər hissəsi isə mal-qara ilə otlaq axtarmağa gədirdilər.

Miladi tarixinin ilk əsrlərindən başlayaraq köçəri bədəvilərin təsərrüfat fəaliyyəti, siyasi və mədəni rolu xeyli gücləndi. Həmin birliklər oturaq həyata keçmiş köçərilərin başçılıq etdikləri şimalda və şimal-şərqlə Qəssanilər və Ləhmilər, Daxili Ərəbistanda isə Kindilər dövləti çərçivəsində köçəri və oturaq əhalinin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanırdı. Cənubi Ərəbistan ilk dəfə Himyerilər sülaləsinin vahid siyasi hakimiyyəti altında birləşdi. Bu yüksəliş Himyerilər padşahlığının hakimiyyət (300-525) illərinə də təsadüf edir. Yəməndən başqa, Hadramaut da Himyerilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Ancaq yəmənlilərin şimala köçməsi və Aksum dövlətindən Həbəşlərin hücumu Himyerilər dövlətini zəiflətdi və ərazisinin onlar tərəfindən tam tutulması ilə nəticələndi. 575-ci ildə isə Sasani şahənşahı I Xosrovun hərbi-dəniz ekspedisiyası Yəmən sahillərinə gəlmiş və həmin ildə İrənin ordusu bu ərazi üzərində Sasanilərin hökmranlığını bərqərar etmişdir. Ərəbistanın ürümən ayrı-ayrı iri rayonları isə müəyyən müddət siyasi baxımdan əvvəlki dövrə nisbətən daha yekcins oldu. Bu proses ərəb tayfalarının bu dövr siyasi aktivliyinin məntiqi nəticəsi idi.

İslamın vətəni Hicazda yerləşən Məkkə şəhəri həm də xristian və iudaizmin müxtəlif axınlarının fəaliyyətdə olduğu bir şəhər idi. Burada Zm-zəm quyusu, Kəbə məbədi və Qara Daş yerləşir ki, bunlar qədim dövrlərdən bədəvi tayfa və qəbilələrin ziyarətqah yeri olmuşdur. Qədim məbəd ətrafında yerləşən şəhəri hələ islamaqədərki vaxtlarda «Allahın evi» kimi tanıyırdılar və məkkəlilər özlerini «Allahın qonşuları» adlandırırdılar. Məkkə sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ticarət idi. Orta əsrlər ərəb tarixçisi Yaqubi bir varlı Məkkə sakinin dili ilə deyir: «Bizim şəhərin həyatı, varlığı və gələcəyi ticarətdən asılıdır». Burada mövcud olan dini dözümlülük Ərəbistanın heç bir şəhərində mövcud deyildi. Ona görə də burada mövcud olan həmin balansın cüzi dərəcədə də pozulması ciddi faciələrlə nəticələnirdi. Məsələn VI əsrin əvvəllərində Yəmənin kralı Zu Nuvas Məkkəyə ziyarət vaxtı əhalini zorla iudaizmi qəbul etdirmək cəhdi onun özünün taxtdan salınmasına gətirib çıxarmaqla bərabər, Yəməndə xristianların imtiyazlarının artırılması və möhkəmləndirilməsi ilə nəticələndi. Belə ki, Bizans imperatoru I Yustinianın (518-527)xahişi ilə Efiopiya nequsu, Yəmənin kralını cəzalandırmış, burada xristian dininə itaət edən Ariatı taxtda çıxarmışdı. Ariat isə öz növbəsində Məkkənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq buraya bir neçə yürüş etsə də VI əsrin ikinci yarısında buna müvəffəq olmadı. Sonuncu dəfə 569-cu ildə o, Məkkəni mühasirəyə alsada, qəfil xəstəlik onun bu yürüşünü də nəticəsiz qoydu.

Məkkədə ticarətlə yanaşı sələmçilik də geniş yayılmışdır. Bu iki amil şəhərdə bütün regiona nisbətən ibtidai-icmanın dağılma prosesini xeyli sürətləndirmişdir. Şəhərdə müxtəlif qəbilələr məskunlaşmış və onların arasında «qureyş» qəbiləsi xeyli fərqlənmişdi. Onun əyan dairələri, xüsusilə Haşimilər nəslini öz iqtisadi və sosial inkişafı baxımından o biri nəsilləri ötmüşdü.

İslam dininin meydana gəlməsi ərəfəsində şəhərlər Ərəbistanın həyatında böyük rol oynayırdı. Y-YI əsrlərdə Ərəbistanın mühüm əhəmiyyət daşıyan və diqqət mərkəzində olan şəhərlərdən biri Yəmənin Səna şəhəri idi. Şəhərin geniş vadidə, əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi onu böyük ticarət məntəqəsi və hərbi-siyasi mərkəzə çevirmişdi. Şəhərin bir-birinə sıx şəkildə tikilmiş evlərində təxminən 25-30 min adam yaşayırdı.

Yarımadanın qərb hissəsində dağ və dağətəyi rayon olan Hicazda qədim ibadət və ticarət mərkəzi olan Məkkənin rolu xüsusi

əhəmiyyət daşıyırdı. Ərəbistanın əsas yarmarkalarından biri bu şəhərin yaxınlığında yerləşir. Şəhərdə oturaq həyata keçmiş qureyş tayfasının ayrı-ayrı nəslərinə mənsub olan Məkkə sakinləri Ərəbistanın daxili ticarətində aparıcı və fəal rol oynayırdılar. Onların işgüzar əlaqələrinin təhlükəsizliyi bir çox bədəvi qəbilələri ilə bağlanmış qarşılıqlı müqavilələr əsasında təmin olunmuşdu. Məkkəlilər Suriya, Yəmən və Həbəşistanla sabit və müntəzəm ticarət mübadiləsi aparırdılar.

Bir neçə mərtəbədə ibarət evlərdə yaşayan əhali Məkkədə 7-8 min təşkil edirdi. Belə ki, eyni nəsilədən olan adamlar bir-birinə yaxın yaşamağa çalışırdılar. Məhz bunun nəticəsində də Məkkədə soy məhəllələri əmələ gəlmişdi. Düzbucaqlı bina şəklində olan məşhur Kəbə məbədi şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşirdi. Ərəbistanın bir çox başqa məbədlərinin eyni olan bu düzbucaqlı məbəd Y-YI əsrlərdə xüsusilə böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İnsan surətində olan yerli məbud Hübəl ilə yanaşı Ərəbistanın müxtəlif ərazilərinin bir çox başqa məbudlarına da burada sitayiş edilirdi. Həmin məbudların rəmzləri olan bütlər Kəbənin küncələrində yerləşdirilmişdi. Bütün Ərəbistanda sitayiş edilən bütlərin, eləcə də Uzza ilahəsinin ibadətgahları da Məkkə ətrafında yerləşirdi. Bütün bunlar isə erkən orta əsrlərdə Məkkəni ümumi ibadət mərkəzinə çevirmişdi. Məkkə və onu əhatə edən ərazi «hərəm» statusuna – tayfa adət və qanunlarının təsirindən azad və müqəddəs sayılan «hörmətli ərazi» anlamını verir – malik idi.

Bununla belə Məkkənin əhəmiyyətini ön plana çıxaran digər faktor da mövcud idi. Belə ki, Məkkənin dini və ticarət əhəmiyyəti şəhərdə və şəhərətrafında dəyərli əkin sahələrinə malik olmayan əhalinin maddi rifahının əsasını təşkil edirdi. Ərəbistanın bir çox ərazilərinin bütləri və dini ənənələri ilə yaxından tanış olan Məhəmməd peyğəmbər burada ətraf mühit və geniş əlaqələr şəraitində böyümüşdü.

Hicazın digər mühüm mərkəzi Yəsrīb idi. Qədim ticarət yolu üzərində yerləşən ümumi məntəqə hələ miladdan əvvəl YI əsrdə yeni Babil padşahı Nəbonidin Ərəbstandakı müliklərinin tərkibinə daxil idi. Lakin Yəsrīb erkən orta əsrlərdə ticarət şəhəri deyildi. Burada əhalinin başlıca gəlir mənbəyi olan xurma bağları və taxıl zəmilərindən ibarət geniş əkin sahələri ilə bölünmüş və əhatə olunmuş kənd təsərrüfatı icmaları ilə cəm olmuşdu. Bu şəhərin

əhalisi bir neçə qəbilədən ibarət idi. Daha böyük olanı Aus və Xəzrəc qəbilələri bütpərəst idi. Üç digər qəbilə Heynuqa, Nəzir, Bureyza isə yəhudiliyə etiqad edirdi. Bu qəbilələr bir-biri ilə düşmənçilik edən qruplarda birləşirdilər.

Qırmızı dəniz və Misirdə, Aralıq dənizində ərəb mallarına tələbat aşağı enmişdi. Yarımadada məskunlaşan ərəblər qonşuluqda xristian və yəhudi icmalarının olmasına baxmayaraq, öz inanclarında qalırdılar. Qureyşi tayfaları Məkkədən Mərkəzi və Qərbi Ərəbistana qədər uzanan ərazidə ağalıq edirdilər, «ədviyyat yolunda» tənəzzülə uğrayan ticarət üzərində, o cümlədən Ərəbistanın mədəni mərkəzlərində Məkkədə qədim müqəddəs Kəbədə nəzarət yarada bildilər.

İslam dininin meydana gəldiyi yer – Ərəbistan nisbətən son dövrlərin tədqiqatları baxımından, zəngin, qədim irsə malik vahid tarixi diyar kimi xarakterizə edilir. İslamın üç əsas səmavi dinlərdən biri kimi burada təşəkkül tapması Ərəbistanın çoxəsrlik tarixi kontekstində bu ərazinin qədim dövrdən orta əsrlərə keçid mərhələsini səciyyələndirən, ümumbəşəri əhəmiyyət daşıyan dönüş nöqtəsidir.

Efiopiyanın Ərəbistandakı nüfuzuna yalnız VI əsrin sonunda, farsların hərbi-siyasi yardımı ilə son qoyulmuş oldu. Yeni din və bu dinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranacaq yeni daxili və xarici siyasi, iqtisadi, ictimai münasibətlər ərəfəsində Ərəbistan həmin dövrün mövcud olan dünya siyasətinə cəlb edilmişdi. Bizansla mübarizədə onlar Ərəbistanda nestorianlığı dəstəkləyir və yardım edirdilər. Ərəbistanın şimalında isə Bizans möhkəmlənmişdi. Hicaz və Mərkəzi Ərəbistanda isə ərəblər müstəqil idilər.

Bir çox Şərq filosoflarının apardığı tədqiqatlara əsasən islam bir sistem kimi feodal münasibətlərinin hökmranlığı şəraitində əmələ gəlmişdir. Lakin feodal münasibətləri ilə yanaşı quldarlıq ukladı və qəbilə-tayfa münasibətlərinin olması da sözsüzdür. Bu sosial zəmində islamın ictimai, iqtisadi, siyasi, hüquqi, əxlaqi normaları, dünyagörüşü əmələ gəlir və inkişaf edirdi. Əlbəttə, islam dininin qələbəsinə zəmin yaradan amillər də olmuşdur. Məsələn VI əsrin axırlarında İran ilə Bizans arasında şiddətli müharibə gedirdi. Onlar bir-birini zəiflətmək üçün qeyri-ixtiyari olaraq islam dininin qələbəsini hazırlayırdılar. Xristianların müxtəlif kilsələri arasında rəqabət, yaxud Məkkə ətrafında yaşayan yəhudilərlə, xristianlarla bütpərəstlər arasında ziddiyyət islam dünyasının qələbəsini hazırlıyırdı.

İslam dininin Ərəbistanda təşəkkül tapmasınadək olan dövr-də yarımada ərəblərinin əksəriyyəti bədətçi idi. Onlar təbiətin müxtəlif hadisələrinə, ağaclara, taxtalara, su quyularına, səma işıqlarına, daşlara və digər əşyalara itaət edirdilər. Cənub və Şimal ərəb tayfalarının qədim dini-anamizm, yəni təbiət qüvvələrinə itaət, qəbilə bütələrinə, günə və aya inam idi. Onların adları isə müxtəlif idi. Şimali Ərəbistanda və Məkkədə əsasən üç ilahi qüvvə daha çox sayılırdı: Lat, Uzza və Manat. Bu qədim ərəb bütperəstliyini ərəblər sonralar «cabiliyyə» dövrü adlandırırdılar. Bir çox ilahi qüvvəyə inamla yanaşı şimali ərəblər arasında böyük bir qüvvənin-Allahın mövcudluğu da qəbul olunurdu. Onun haqqında təsəvvür çox ümumi və qaralıq idi. Onların təsəvvüründə şər qüvvələr, o cümlədən cinlər məskunlaşmışdır. Kəbədəki Allah pantionları arasında Məkkə ətrafında yaşadığı güman edilən Qüreyş Allahı daha çox itaət edilən pantion idi.

Bəşər tarixinin inkişafına özünəməxsus dəyişikliklər gətirən yeni səmavi-islam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbər Məkkədə hakim mövqeyə malik olan qüreyş tayfasından idi. Atası Abdullah 24 yaşında 14 yaşlı Əminə ilə ailə qurmuşdu. Abdullah da öz ailəsinin maddi vəziyyətinin sabitliyi üçün hamı kimi Suriyaya gedən karvan ilə ticarət edirdi. Abdullah yolda ikən xəstələnir və dünyasını dəyişir.

Atası Abdullahın ölümündən az sonra 570-ci il aprel ayının 20-də Məhəmməd peyğəmbər dünyaya gəlir. Bir çox alimlər onun 20 avqust 571-ci ildə anadan olduğunu qeyd edirlər.

576-cı ildə Məhəmməd anası ilə Bəni Nəccara qonaq gedirlər və geri qayıdarkən Mədinənin 23 milliyində yerləşən Əvba kəndinə çatanda anası xəstələnir və burada vəfat edir. Beləcə Məhəmməd peyğəmbər 6 yaşında ikən ata və anadan yetim qalır. Bundan sonra babası Əbdül Müttəlib, daha sonra isə əmisi Əbu Talib ona himayə edirlər.

612-ci ildə 12 yaşında ikən Məhəmməd peyğəmbər ticarətlə məşğul olmağa başlayır və o ilə ilk dəfə olaraq bu məqsədlə Əbu Bəkrlə Suriyaya ticarətə gedir. 17 yaşına çatanda o artıq sərbəst olaraq ticarətlə məşğul olur və Yəməne səfər edir. Bu zaman Məkkənin ən varlı və nüfuzlu əsil-nəcabətli qadınlarından biri olan Xədicə ilə Məhəmməd peyğəmbər ailə həyatı qurur. Xədicədən Məhəmməd peyğəmbərin üç oğlu, dörd qızı dünyaya gəlir. Lakin onun oğlan övladları vəfat edir.

30299

Avropanın tanınmış ingilis şərqşünası Uilyam Muir özünün «Məhəmmədin həyatı əsərində qeyd edir ki, «Həzrəti Məhəmməd haqqında bütün nəşrələr bir nöqtədə birləşir ki, bu da onun xarakterinin aliliyi və əxlaqi təmizliyidir. Bunlar o zaman Məkkəlilər arasında çox nadir təsadüf olunan xüsusiyyətdir».

Məhəmməd peyğəmbərin 40 yaşı olanda o öz həmtayfalarını bir Allaha iman gətirməyə çağırırdı. Nəhayət 40 yaşında özündə bəzi dəyişikliklər hiss edən Məhəmməd Hira dağında özünə ayrıca bir mağara seçdi. Artıq 610-cu ildə buraya adəti üzrə gəlişi tamamilə başqa xarakter mahiyyət, məzmun, əhəmiyyət və səciyyə kəsb edirdi. 610-cu il ramazan ayının əvvəlində O, Hira dağında olarkən gözüne görünən Mələk ona xitabən dedi «Oxu». Məhəmməd- «Mən oxumaq bilmirəm»-dedi. Üçüncü əmr qarşısında Məhəmməd titrək səslə «Nə oxuyum»-deyə soruşdu. Bu zaman Mələk müasir dövrümüzdə istifadə etdiyimiz Quranın «Xələq» surəsini buyurdu və Məhəmməd oxudu.

Qayıtdıqdan sonra başına gələnləri Xədicəyə danışdı. Bütün bu olanları Xədicə Varada ibn Növhələ ərz etdi. Tövrat və İncili yaxşı bilən Varada bildirir ki, «Məhəmmədə gələn mələk, Musaya və İsayaya gələn mələkdir. Xristian mənbələri yeni peyğəmbərin zühurunu əvvəlcədən bildirirlər».

Məhəmmədin təbliğ etdiyi yeni dini həyat yoldaşı Xədicə, Əli, azad etdiyi Zeyd və Əbu Bəkr qəbul etdilər. Bundan sonra İslamı qəbul edənlər Məhəmməd peyğəmbərlə birlikdə gizli surətdə dağların yamaclarında ibadət etməyə başladılar.

İslam dininin yayılmasından sonra Məhəmməd peyğəmbərin həyatı daha da çətinləşdi. İlahi tərəfindən müəyyən edilmiş bir vəzifənin yerinə yetirilməsi uğrunda o, 12 il ərzində Məkkədə təqib, təzyiq, təhqir və qəsd cəhdlərinə baxmayaraq, öz mübarizəsindən dönmədi.

Avstriya şərqşünası Alois Şprenqer İslam dininə münasibətdə demişdir ki, «İslam dini yeganə dünya dinidir ki, hamının gözü qabağında günün günorta çağı yaranmışdır. Onu danmaq qeyri mümkündür».

Digər tərəfdən İslam dininin Ərəbistan yarımadasının hüdudlarından aşılıb keçərək orta əsrlərdə feodal cəmiyyətinin ideoloji ifadə formalarından biri olmasında ilk növbədə Məhəmməd peyğəmbərin peyğəmbər həyatının qoymuş olduğu əsas, təməlin əhəmiyyəti və

gücü o qədər böyük olmuşdur ki, ondan sonrakı iki Rəşidiyyə xəlifəsinə cəmi 15 il lazım olmuşdur ki, islamın Ərəbistan sərhədlərini aşıb Egey sahillərinə yayılsın. Bu mənada qeyd etmək olar ki, Ərəbistanın qədim dövrdən orta əsrlərə keçidi faktiki olaraq Məhəmməd peyğəmbərin həyatı ilə onun yaşam və mübarizə tərzii ilə müəyyən olunmuşdur.

Məhəmməd peyğəmbərin dini fəaliyyəti iki mərhələyə bölünür: Mədinə mərhələsi və Məkkə mərhələsi. Hər iki mərhələ bir-birini tamalayır. Belə ki, birinci mərhələdə peyğəmbərliyin verilməsi və onun Məkkə əhlinə çatdırılması, eləcə də Məhəmmədin peyğəmbərliyinə qarşı mübarizənin başlanması, ikinci mərhələdə Mədinədə baş verən proseslərdir.

Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədəki dini fəaliyyəti ilk növbədə mənsub olduğu qureyşilərin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi mövqelərinə zidd olduğundan ona qarşı mübarizəyə başlayan da, məhz qureyşilər oldu. Əsasən ticarətlə məşğul olan qureyşilər yeni peyğəmbərin təbliğ etdiyi müddəalarla razılaşmadılar. Çünki peyğəmbər ticarətdə düzgünlüyə, insanları aldatmamaya çağırırdı. Bu işə həqiqətdə Məkkə ənənələrinə meydan oxumaq idi. Bu dövr ticarətlə məşğul olan Məhəmməd peyğəmbər faktiki və praktiki olaraq bunu nümayiş etdirdiyinə görə tədricən tərəfdaş yığırdı. Digər tərəfdən onun müxtəlif bütələrə tapınan ərəblərə təkallahlığı təbliğ etməsi ona qarşı qüvvələrin formalaşmasını şərtləndirirdi.

Məhəmməd peyğəmbər və onun Məkkə tərəfdarları əhalinin aşağı və orta təbəqəsinə malik olduqlarından Qureyşilərin hakim təbəqəsinin istismarını daha çox öz üzərində hiss edir və görürdülər. Haşimi nəslinə mənsub olan Məhəmməd peyğəmbər isə bu nəslin özü kimi varlı deyildi. Haşimi nəslinin qureyşilər qəbiləsində mənəvi dəyərləri möhkəm olsa da, maddi imkanları məhdud idi. Ona görə də Məhəmməd peyğəmbər eyni zamanda malik olduğu maddi imkanlarını itirməyə qorxan Haşimi nəslinin də təzyiqlərinə məruz qalırdı.

Bu dövr Məkkədə islamın uğur qazanmasının başlıca səbəblərindən biri, onun sosial mahiyyətindən irəli gəlirdi. Belə ki, islam dini sosial ədalətsizliyi tənqid edir, bərabərlik ideyalarını yayırdı ki, bu da mövcud olan qayda-qanunu kökündən silkələyirdi. Belə bir vəziyyət sosial qütbləşmənin formalaşmasına təkan vermişdi. Bu vəziyyət cahiliyyə ərəblərində mövcud olan ibtidai-icma quruluşunun dağılmasını daha da sürətləndirirdi.

İbtidai icmanın dağılması, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi, əyanlar və adi qəbilə üzvləri arasında ziddiyyətlərin çoxalması, Şimali Ərəbistan cəmiyyətini sarsıtmış və burada dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdı. Bu böhrandan çıxmaq üçün ümum-ərəb dövlətinin yaranma zəruriyyəti doğmuşdu. Qəbilələrarsı düşmənçilik və ayrı-seçkiliyi aradan götürmək üçün yeni bir ideologiya lazım idi və bu rolunu yeni dini sistem öz üzərinə götürmüş oldu.

İbtidai icma münasibətlərinin dağılma prosesi bu quruluşa mənsub olan dini ideologiyanın-poleiteizmin də dağılmasına gətirib çıxardı.

Belə bir təqdirdə Ərəbistan adətlərində özünə yeralan və şəraitə tamamilə uyğun bir qərar verilməsi mövqeyi ön plana çıxdı. Bu isə doğma qəbilədən çıxıb təhlükəsiz bir yerə getmək qərarı idi.

619-cu ildə Məhəmmədin təlimini qəbul etmiş ilk qadın və ilk ərəb olan həyat yoldaşı Xədicə vəfat etdi. Bundan sonra Məhəmməd peyğəmbərin bütün sonrakı nigahları əsasən siyasi xarakter daşımışdır. Belə ki, peyğəmbər öz əleyhdarları ilə mübarizədə ona lazım olan qəbilə və tayfalarla qohum olurdu.

Həmin il peyğəmbərin əsas himayəçisi və əmisi Əbu Talib də vəfat etdi. Əbu Talib öz qardaşı oğlunun etiqadına şərik çıxmasa da onu möhkəm qorumuşdur. Tayfanın yeni başçısı olan Əbu Ləhəb ləqəbi almış Əbdül Uzza Məhəmməd peyğəmbərin ən qatı düşməni oldu. Məhz buna görə də Quranda da adı xüsusi lənətlə çəkilir.

Bundan sonra vətəndən və tayfadan kənarında sığınacaq axtarmaq zərurəti və məcburiyyəti Məhəmməd peyğəmbərin özü üçün də vacib bir məsələyə çevrildi. Qureyşilərin onu qovmağa, hətta öldürməyə hazırlaşdıqları barədə şayələr də yayılmağa başlamışdı.

Məkkədə Məhəmməd nə şəhər sakinləri arasında, nə də ətraf rayonların bədəviləri arasında özünə sosial dayaq tapa bilmədi. Öz təlimini o, 610-cu ildən təbliğ etməyə başladı və ilk fikir müttəfiqlərindən tacirlər Əbu Bəkri, Osmanı, əmisi oğlu Əlini, gənc Öməri göstərmək olar. Göründüyü kimi müsəlmanların sayı çox deyildi. Məkkə əyanları Əbu Sufyan başda olmaqla Məhəmmədə qarşı çıxırdılar. Onlar qorxurdular ki, tək Allahlığın təbliği Kəbənin tənəzzülünə gətirib çıxara bilər və bu da nəinki mühacirlərin buraya axımını azaldacaq, habelə ticarətin zəifləməsinə gətirərək Məkkənin siyasi nüfuzunu heçə endirə bilər.

Peyğəmbər yeni dinin təbliği üçün Məkkə ilə qonşu olan və onunla rəqabət aparan Taif şəhərinə gəlsə də burada onu daşa basdılar. Məkkə ətrafında yaşayan köçərilər də ona yardım göstərmək, onu müdafiə etməkdən boyun qaçırdılar. Nəhayət Məkkəyə gəlmiş zəvvarlarla söhbət edərkən Məhəmməd peyğəmbər Yəsribdən gəlmiş tacirlərlə razılıq əldə etdi. Onlar Məhəmmədi öz şəhərlərdə yaşamağa dəvət etdilər, lakin yəsriblilər onu o məqsədlə Allahın elçisi kimi tanımağa hazır idilər ki, o həm münsiflik vəzifəsini öz üzərinə götürsün, həm də Yəsrib tayfaları arasındakı çəkişmələrə və intiqam hissələrinə son qoysun, uzun illər davam edən dolaşlıq hərə-mərcliklərini dayandırsın.

622-ci il iyulun 16-da (bəzi məlumatlarda sentyabrın 20-də), yəni peyğəmbərliyə Məkkədə başlamasından sonra keçən 12 ildən sonra Məhəmməd vahənin mərkəzi yaşayış məntəqəsinə – Yəsribə gəldi. Peyğəmbərin Mədinə şəhərinə getməsi islam tarixində hicrət adlanır. Onun Mədinəyə gəlməsindən sonra bu şəhər Mədinət ən-Nəbi – «peyğəmbər şəhəri» adlanmağa başladı. Oraya əvvəlcə peyğəmbərin məsləkdaşları – səhabələri köçdülər, sonra isə o özü də yaxın dostu, ilk müsəlmanlardan biri Əbu-Bəkrin müşayiəti ilə məkkəlilərdən gizli şəkildə Mədinəyə hicrət etdi.

Peyğəmbərin dini fəaliyyətində Mədinə mərhələsi: Mədinə Qərbi Ərəbistanın ən böyük vahələrindən biri idi. Buradakı yaşayış məntəqələri bir-birindən bağlar, əkin sahələri, bostan və palma ağacları vasitəsilə ayrılmışdı. Mədinə vahəsini üç əsas yəhudi və iki ərəb tayfası təşkil edirdi. Bunlardan başqa vahədə ayrı tayfa və nəsilər də məskunlaşmışdılar.

Mədinənin yəhudi tayfaları daha qədimdən burada məskunlaşmışdılar. Ərəb tayfaları olan Aus və Xəzrəc isə geneoloji cəhətdən Cənubi Ərəbistan tayfalarının bir qolu olub sonradan burada məskunlaşmışdılar. Ərəblər əkinçiliklə, yəhudilər isə ticarətlə məşğul olurdu. Bununla belə yəhudi tayfaları arasında da əkinçiliklə məşğul olan nəsilər mövcud idi. Yəhudilərə nisbətən ərəblərin əkin torpaqları çox az idi. Əsas diqqəti cəlb edən faktor isə bu idi ki, Xəzrəc və Aus qəbilələri öz aralarındakı ziddiyyət və çəkişmələri aradan qaldıra bilmirdi. Bu tayfalar arasındakı mübarizədə qələbə yəhudilərin hansı tərəfi dəstəkləməsinə bağlı idi.

Ərəblər isə bunda özlərinə təhlükə görürdülər. Lakin bu təhlükənin aradan qaldırılmasında ərəblər də Məhəmməd peyğəmbərin missiyasından çox şeylər gözləyirdilər.

Burada diqqəti çəkən amillərdən biri də hələ islamın yaranmasınadək Mədinə ərəblərinin xristianlığı qəbul etmələri idi. Burada sonradan müsəlmanlığı qəbul etmiş ənsarlar həmin xristianlar idi. və təsadüfi deyildi ki, ənsar sözü nasar- xristian- sözündən yaranmışdı. Xristian olan bu ərəblər İsanı peyğəmbər kimi qəbul edir, lakin onun ilahiliyini qəbul etməkdən imtina edirdilər. Təkallahlılığı qəbul edən həmin ərəblər üçün islamın yeni din kimi qəbul edilməsində problemlər ortaya çıxmıdı. Çunki onlar xristian müqəddəs kitablarından bilirdilər ki, yeni peyğəmbərin zühuru labüddür. Digər tərəfdən onlara monoteizm ideyaları da yad deyildi. Ona görə də onlar hicrətin edilməsinə hələ iki-üç il qalmış Məhəmməd peyğəmbərlə danışıqlara başlamışdılar.

Mədinə ərəbləri Məkkənin qureyş hakimlərinə qarşı düşmən mövqedən çıxış edirdilər. Bunun əsas səbəbi Məkkə qureyşlərinin Mədinə ərəblərinin ticarətinə müdaxilə etməsi və onu nəzarət altına almaq istəməsi idi. Ona görə də onlar təkallahlılığı təbliğ edib, qureyşlərə qarşı çıxan Məhəmməd peyğəmbəri öz sıralarına qəbul etməyə hazır idilər.

Peyğəmbərlə Mədinəyə hicrət edən Məkkə müsəlmanları buradakı qohumları ilə bütün əlaqələrini kəsdilər. Mədinədə onlar mühacirlər adlanmağa başladılar. Mədinədə islamı qəbul edənlər peyğəmbərin şəxsiyyətini qoruyanlar isə ənsarlar adlandılar.

Bununla belə Məhəmməd peyğəmbərlə Mədinə sakinləri arasında bir neçə müqavilə imzalanmışdı ki, bu müqavilələrə əsasən də müsəlmanlar, bütperəstlər, bütün Yəsrib tayfalarının üzvləri və gəlmələr öz aralarındakı mübahisələrdə bir münsif kimi Məhəmməd peyğəmbərin nüfuzuna tabe olan vahid bir icma çərçivəsində birləşdilər. Yəsrib də Məkkə kimi hərəm – yəni «Allahın hörmətli ərazisi» kimi elan edildi.

Mədinədə mühacirlər və ənsarların birləşib yaratmış olduqları icma umma adlanır. Bu qurum Ərəbistanda mövcud olan bütün təşkilatlardan fərqlənirdi. Başlıca fərq bu təşkilatın üzvlərinin bir dini təlimə itaət etmələri idi. Onun rəhbəri Allah ilə əlaqə saxlayan və cəmiyyətdə xüsusi imici olan Məhəmməd peyğəmbər idi. Bu təşkilatı Ərəbistandakı təşkilatlardan fərqləndirən digər mü-

hüm cəhət həmin təşkilatın tayfaüstü, qəbiləüstü əlaqələrdən yuxsəkdə durması idi. Yəni onun qərarları hamı üçün, bütүн tayfa və qəbilələr üçün həyata keçirilməsi vacib olan qərarlar kimi qəbul olunurdu. Burada yaranmış müsəlman icması Ərəbistanın gələcək birliyinin özəyi oldu.

Müsəlman umması tam dini, teokratik bir təşkilat idi. Təşkilatın bütүн üzvləri vahid əqidə sahibi olmaqla inanırduqlar ki, onlar Allahın elçisi vasitəsilə idarə olunurlar. Təşkilatın bütүн üzvləri peyğəmbərin bütүн göstərişlərinə doqma kimi əməl edir, heç bir halda ondan kənara çıxmırduqlar. Digər tərəfdən onlar Məhəmməd peyğəmbərlə bağlanmış olduqları müqavilənin şərtlərinə əsasən də bu göstərişləri yerinə yetirmək məcburiyyətində idilər ki, mövcud olan qarşıdurma və çəkişmələrə son qoyulsun.

Bununla belə Məhəmmədə tabe olmuş və islamı qəbul etmiş yəsriblilər arasında peyğəmbərlə heç bir qərarla razılaşmayan bir qrup da tədricən özünü bürüzə verməyə başlamışdı. Burada Məhəmməd peyğəmbərn hakimiyyətinin güclənməsindən qorxuya düşən yerli əyanların nümayəndələri və hələ islamdan qabaq hənif kimi tanınan bir çox dini məsələlərdə öz nöqtəyi-nəzərləri olan yəsriblilər də var idi. Onlar Xəzrəcilərin başçısı Abdullah bin Ubeyin başçılığı ilə müsəlman icması gücləndikcə dəfələrlə açıq-aşkar çox vaxt isə gizli şəkildə peyğəmbərə qarşı çıxır, onun Məkkədəki əleyhdarları ilə əlaqələr yaradırdılar.

Peyğəmbərin evinin yanında tikilmiş ilk məsciddə namaz qılarkən müsəlmanlar üzlərini Qüdsə tərəf tuturdular. Moizələrdə yəhudilərin və müsəlmanların etiqadlarının yaxınlığı haqqında fikirlər getdikcə daha güclü səslənirdi. Lakin əksinə oldu. Mədinə yəhudiləri Məhəmmədin birinci düşmənləri arasında oldular. Onlar Məhəmmədi nəinki peyğəmbər kimi tanımır, hətta onun iddialarını lağa qoyur, özünü isə müqəddəs kitabları bilməməkdə günahlandırırduqlar. Onlar peyğəmbərin düşmənləri ilə gizli və açıq sazışlərə girirdilər və ehtimal olunur ki, onun həyatına edilmiş bəzi sui-qəsdlərdə onların da əli olmuşdur.

Buna cavab olaraq hicrətin ikinci ilində qiblə dəyişdirildi. Bundan sonra müsəlmanlar üzlərini Qüdsə deyil Kəbəyə tutmağa başladılar. Ardınca isə onlara qarşı bir sıra iqtisadi və hərbi tədbirlər görüldü. Yəhudilərin bir hissəsi bu tədbirlər nəticəsində həlak oldu, digər hissəsi isə on il ərzində Mədinədən qovuldu.

Hicrətin ilk illərində Məhəmməd peyğəmbər Mədinədəki fəaliyyətində buranın sosial-iqtisadi həyatına, eləcə də müsəlmanların sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərən karvan yürüşlərinin edilməsini məqsəduyğun hesab etdi. Məkkəyə gedən həmin karvanların qarət edilməsi müsəlmanlara xeyli qənimət əldə etməyə imkan verirdi. 623-cü ildə müsəlman dəstələri Məkkə karvanına hücum etmiş və onu tutmuşlar. Hicrətin üçüncü ilindən etibarən isə bu yürüşlər planlı şəkildə iqtisadi mübarizə xarakteri aldı. Belə ki, həmin yürüşlərdə xeyli zərər çəkən Məkkə iqtisadiyyatı zəifləməyə başlamışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanların bu karvan yürüşləri heç də həmişə uğurlu olmurdu. Müvəffəqiyyətsizliklər isə Mədinə satqınlarının Məkkəyə, yaxud Məkkə karvanının başçısına gizli şəkildə göndərmiş oluqları məlumat nəticəsində baş verirdi. Belə karvan yürüşlərindən biri və ən böyüyü 624-cü ildə təşkil olunmuşdu. Karvanın başçısı Əbu Sufyan Mədinə yəhudiləri ilə əlaqəyə girib onlara ediləcək hücum haqqında əvvəlcədən məlumat aldığına görə mədinəlilərin planı pozulmuşdu. Buna görə də Əbu Sufyan öz mallarını xilas edə bilməmişdi. Bədr quyuları yaxınlığındakı vuruşmada məkkəlilər özlərini müdafiə etsələr də məğlub olmuşdular. Əbu Sufyan isə Qırmızı dənizin sahilləri ilə öz malını Məkkəyə çatdıra bilməmişdi. Beləliklə Mədinədə müsəlman icması daha mütəşəkkil forma aldı, əsas adət-ənənələr bərqərar edildi, ilk məclis quruldu. Mədinədə öz həmkarları ilə məskunlaşmış Məhəmməd heç də Məkkənin çoxallahlığı əsas sitayiş obyektini hesab edən əyanları ilə mübarizədən əl çəkmədi. Onlar görünür Məkkənin ticarət fəaliyyətini dondurmaq istəmiş və buna Məkkədən Suriyaya gedən yolu kəsməklə nail olmuşdu. Bədr yaxınlığında döyüşdə əldə edilən hərbi qəniməti Məhəmməd müsəlmanlar arasında bölüşdürmüş (burada atlı piyadanın payından üç dəfə çox almışdı), 1,5 hissəsi (xüms) peyğəmbərin, onun ailəsinin, yetim və kasıbların hesabına verilmişdi. 625-ci ildə məkkəlilər bədəvi ərəblərlə ittifaq bağalayaraq Mədinəyə hücum edirlər. Öhəd dağı yanındakı müharibədə mədinəlilər məğlub olurlar. 625-ci ildə yenidən Məkkə karvanına basqın edilmişdi. Əbu Süfyan 626-cı ildə məkkəlilərə qəti sarsıdıcı zərbə vurmaq məqsədilə növbəti yürüş təşkil edirlər. Bu hücum zamanı əvvəllər qul olmuş fars Salman əl-Farisinin təklifi ilə tətbiq olunan müdafiə taktikası mədinəliləri məğlubiyətdən xilas etdi. Digər tərəfdən Məhəmməd peyğəmbər məkkəlilərdən narazı

olan bədəvi qəbilələrlə separat danışıqlar üçün əlaqələr yaradaraq, onların məkkəlilərdən üz döndərməsi üçün müvafiq təbliğat apardı. Nəticədə məkkəlilər Mədinənin mühasirəsini götürmək məcburiyyətində qaldılar. 627-ci ildə məkkəlilər 10 minə yaxın ordu ilə Mədinəni tutmaq üçün yeni cəhd göstərmiş, bu da onların məğlubiyyəti ilə başa çatmışdı.

628-ci ildə Mədinə dindarları böyük siyasi nəticələri olan mühüm akt həyata keçirdilər. 628-ci ildə Məhəmməd peyğəmbər 1500-ə yaxın adamı ilə Məkkəyə yaxınlaşdı. Uzun danışıqlardan sonra qureyşilərin tayfa başçıları ilə Xudaybiyə adlı yerdə müqavilə bağladı və aşağıdakı şərtlər qəbul olundu.

1. On ilik barışıq; 2. Müsəlmanların Kəbəyə ziyarətinə icazə verildi. 3. Məhəmməd Məkkə karvanlarına hücumdan imtina etdi. Bu müqavilə müsəlmanların ilk diplomatik müvəffəqiyyəti olmuşdur.

Məkkəlilərin Mədinəyə növbəti hücumu uğursuzluqla nəticələnəndən sonra yaranmış vəziyyətdən Məhəmməd daxili düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün istifadə etdi. İlk növbədə o, yəhudi tayfalarını Mədinədən tamamilə çıxartdı. Digər tərəfdən Məkkə ilə rəqabət aparan bədəvi tayfaları ilə ittifaqlar bağlayaraq Məkkənin siyasi nüfuzunu zərərsizləşdirdi. Bunun nəticəsində qüvvələr nisbəti peyğəmbərin xeyrinə dəyişmiş oldu.

Danışıqların gedişində qərara alındı ki, Məkkə yalnız dini mərkəz olaraq qalacaqdır. Kəbənin yeni dinin müqəddəs mərkəzinə çevrilməsi ilə islam dininin əsas tələblərindən biri olan Həcc ziyarəti hər il burada həyata keçirilməyə başlandı.

Məkkəlilərlə bağlanmış müqavilənin əsas maddələrindən biri məkkəlilərin mühacir və ənsarların malik olduqları hüquq və səlahiyyətləri çərçivəsində müsəlman icmasına qəbul edilmələri oldu. Məkkənin müsəlman icmasına verilməsindən sonra müsəlman icması genişlənərək Mədinə-Məkkə icması adlanmağa başladı. Bundan sonra islam dininin Ərəbistanda yayılması sürətləndi. Bununla da peyğəmbərin dini fəaliyyətində Mədinə mərhələsi bitmiş oldu.

Yeni dinin ərəb cəmiyyətinə gəlməsi ilə əlaqədar, ictimai və sosial münasibətlər köklü şəkildə dəyişilməyə başladı. Mədinə-Məkkə icması tədricən dövlət institutlarının fəaliyyətini həyata keçirməyə başlayırdı. Peyğəmbərin dini-siyasi fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi kimi ərəblər özlərinin ilk feodal dövlətini qurmağa başladılar. Cəmiyyətdə ibtidai ictimai təbəqələşmə gedirdi, sinfi münasibətlər formalaşırdı. Məhəmməd peyğəmbər əvvəllər mövcud olmuş ərəblərin tayfa birliyindən fərqlənən sadə və patriarxal formada yeni dövlət yaratmalı idi. Müsəlmanlar sonralar nisbətən daha qədim mədəniyyətlərlə əlaqə yaratdıqdan sonra digər mədəniyyətin elementlərini qəbul etdilər.

Məkkə mühacirlərinin və Mədinə ənsarlarının köməyi ilə Məhəmməd peyğəmbər yeni vəzifədə öz mövqeyini möhkəmləndirdi. Onu peyğəmbər kimi qəbul etməyən yəhudilərlə əlaqəni kəsdi. Qureyşi karvanlarına hücumlar təşkil etdi. Apardığı diplomatiya və ağır iqtisadi tədbirlər Məkkədə ona qarşı müxalifətdə olan qüvvələrin parçalanmasına nail oldu. 630-cu ildə isə əhali tamamilə onun tərəfinə keçdi. Fəaliyyətinin ilk dövrlərində islamın qəbulunu hər kəsin öz vicdanına həvalə edən, yalnız inandırma və təlqin yolundan istifadə edən Məhəmməd iyirminci illərin sonu otuzuncu illərin əvvəllərində siyasi üstünlüyü əldə etdikdən sonra bütperəstliyə qarşı qəti mübarizə elan etdi.

Bundan sonra Ərəbistanın digər icma və tayfaları da onunla ittifaqa girdilər. Bununla da Məhəmməd peyğəmbər öz dinini dinc formada təbliğ etmək imkanı qazandı. Yəhudilər və xristianlar isə müsəlmanların tabeçiliyini qəbul etməklə öz müdafiələri üçün vergi ödəməli idilər. Kəbədə köhnə bütlər məhv edildikdən sonra İbrahim və İsmailin məbədi kimi müsəlmanların müqəddəs yerinə çevrildi. Hicridən on il keçdikdən sonra Məhəmməd peyğəmbərin dini fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi. Qədim ayinlər tədricən unuduldu, yarımadanın mənəvi atmosferası xeyli yaxşılaşdı, tayfalar arasında qanlı ara müharibələrini belə bir təlim əvəz etdi: müsəlmanlar qardaşdırlar.

Mədinəyə qayıdırdıqdan sonra Məhəmməd peyğəmbər öz təsirini Mərkəzi və Şimali Ərəbistana yaymağa çalışırdı. Ən mühüm

tədbir Tabuk vahəsinə yürüş oldu. Tabuk əhalisi böyük ordunu gördükdə döyüşsüz təslim oldu, öz mulklərini və inanclarını saxlamaq üçün can vergisi, cizyə ödəməli idi. Həmin təcrübədən Ərəbistanın bir sıra kənd əhalisi də istifadə etdi.

631-ci ildə İslamın Ərəbistanda tənənəli yürüşü başladı. Taif əhalisi İslamı qəbul edir, sonra Yəməndən, Mərkəzi Ərəbistandan, Bəhreyndən müxtəlif tayfaların nümayəndələri gəldi. Bu göstərirdi ki, Məhəmməd peyğəmbər və onun təbliğ etdiyi təlim böyük siyasi qüvvəyə çevrilirdi və bununla hesablaşmaq lazım gəlirdi.

İlin ikinci yarısı Yəməni tədricən müsəlman dövlətinə birləşdi. O Yəmənin şimalında mühüm ticarət mərkəzi Nəcəranın xristian əhalisi ilə müqavilə bağlamağa başladı. Bunun ardınca isə Sasani canişini tərəfindən idarə olunan Səna və Şimali Yəmənin bir sıra tayfaları İslam dinini qəbul etdi. İlin axırında Yəməmə ilə Fərat və Dəcələ çaylarının mənəbi arasında şimal-şərq hissəsini çıxmaqla təxminən bütün Ərəbistan İslamı qəbul etdi.

Hadisələrin belə qaynar çağında Məhəmməd peyğəmbər qəflətən xəstələndi və iki həftədən sonra 8 İyun 632-ci ildə Mədinədə 63 yaşında dünyasını dəyişdi. Məhəmməd peyğəmbərin ölümü icmanı lərzəyə gətirdi, onların bir çoxu peyğəmbərin ölümünə inanmırdı və onun həyata qayıdacağına ümid edirdi.

İslamın meydana gəlməsi tarixi bu dinin özü üçün həm son vəhy anı, həm də İlahi vəsiyyətlərin ən gözəl təcəssümünü özündə ehtiva edən ideal cəmiyyət həyatının nümunəsi kimi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Məhəmməd peyğəmbərin dövrü, həyatı və dini fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərindəki modernistlərdən tutmuş, müasir fundamentalistlərə qədər əsrin əksər İslam ideya cərəyanlarından hər biri özü-özlüyündə onları öz əqidəsi kimi qəbul edən milyonlarla insan üçün rəhbər tutulan ən mühüm yönüm, istinad ediləsi mütləq idealdır.

Müsəlman alimləri, eləcə də əksər İslamşünas alimlər bu gün də İslamın ilkin tarixini İslama zidd təbliğata qarşı əsas döyüş meydanlarından biri hesab edir, peyğəmbərin simasını, İslamın

başlıca mətinlərinin mötəbərliyini və qədimliyini düşmənçilik hücumlarından qoruyurlar.

Rəşidiyyə xəlifələri və Müsəlman icmasında ilk böhran Məhəmməd **ərəb işğalları** peyğəmbərin ölümündən sonra baş verdi. Məhəmməd peyğəmbərin Xədicədən sonra bir neçə kəbininin olmasına baxmayaraq onlardan oğlan övladı olmamış və onlardan varis qalmamışdı. Bu isə vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Lakin bir sıra şia təqriəqtinə mənsub tarixçilər isə Əlinin özündən sonra xəlifə təyin etdiyini göstərirlər. Ona görə də qızı Fatimənin iki oğlu Həsən və Hüseyin peyğəmbər nəslinin davamçıları kimi qəbul olunurdu. Lakin Məhəmməd peyğəmbərin yaratmış olduğu müsəlman icmasının qayda-qanunlarına əsasən ümum-müsəlman və ümumislam əhəmiyyətli və miqyaslı qərarlar yalnız icma vasitəsilə verilirdi ki, bu da islam dininin demokratikliyindən irəli gəlirdi.

Beləliklə, uzun mübahisə və müzakirələrdən sonra ənsarlar və mühacirlərin ümumi razılığına əsasən ilk gündən peyğəmbərin yanında olan onun ən yaxın silahdaşı Əbu-Bəkr müsəlman icmasının başçısı seçildi. İcmanın qərarına əsasən ona xəlifə – müavin - titulu verildi. Ondan sonra xəlifə titulu Ömər (634-644), Osman (644-656) və Əli (656-661) daşınıblar.

Əbu Bəkr Qureyş nəslindədir. Məhəmməd peyğəmbərdən iki yaş kiçik idi. Peyğəmbər və onun yaratdığı islam dinini ilk qəbul edənlərdəndir. Ömrünün axırına qədər Peyğəmbərə sadıq qalmış və peyğəmbərin yolunda dönə-dönə həyatını təhlükə altına atmışdı, islamın qəbulu üçün bütün döyüşlərdə onunla yan-yan olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər Aişənin atası və Peyğəmbərin qayınatası idi. Peyğəmbərin yanında, həmçinin mühacirlərin və ənsarların arasında böyük hörməti var idi.

Məhəmməd peyğəmbərin ölüm xəbəri Ərəbistanda yayılan kimi Mədinə ənsarları Sakif Ben Saidin ətrafına toplaşaraq öz rəhbərlərin sədaqət andı içməyə hazır olduqlarını bəyan etdilər. Bu toplantıda ənsarlara qureyşilərlə eyni hüquq və hakimiyyət verilməsini tələb etdilər. Mədinə ənsarlarının bu qolu peyğəmbərin Məkkə qureyşlərinə münasibətdə yeritdiyi bu siyasəti qəbul etməirdi. Ənsarların bu mövqeyi ondan irəli gəlirdi ki, Məkkə qureyşləri peyğəmbərin fəaliyyətə başladığı ilk dövrdə onu qəbul etmədikləri halda, sonradan nəinki mühacirlərlə bərabər hüquq və səlahiyyətlərə malik olmuş, hətta Məkkədə özlərinin sosial-iqtisadi və siyasi

mövqelərini qoruyub saxlamışdılar. Bu isə qureysilərə cahiliyyə dövründə olduğu kimi yeni dövrdə də onların aparıcı rolunu təsdiqləyirdi. Belə bir hal məkkəlilərlə hələ qədimdən rəqabət aparan Bənu Səid tayfasını qane etmir və onlara qarşı mübarizəni yeni mərhələyə keçirməyə sövq edirdi. Ona görə də onlar yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Məhəmməd peyğəmbərə sadıqlıklarını bir daha nümayiş etdirməklə bərabər hakimiyyət bölgüsündə iştirak etmək və bu istiqamətdə iddia qaldıran ilk tərəf kimi çıxış etmək istəyirdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən həmin toplantıda ənsarlar icmanın iki əmir tərəfindən idarə olunmasını tələb edirdilər. Onlar təkid edirdilər ki, icmanın başında iki əmir biri ənsarlardan, digəri isə qureysi mühacirlərdən olsun. Mühacirlər çalışırdılar ki, ənsarları tabe vəziyyətdə saxlasınlar, lakin əmir yanında müavin saxlamağa razılaşırdılar.

Maraqlısı budur ki, ənsarlar onlara təklif olunan vəzifə ilə razılaşırdılar. Lakin yeni problem ənsarların özündən yaranı. Belə ki, ənsarlar arasında fikir ayrılığı meydana çıxdı və öz aralarında kimin vəzir vəzifəsinə təyin edilməsi məsələsini həll edə bilmədilər. Buna mane olan ən böyük faktor ənsar müsəlmanlarının əvvəllər bir-biri ilə ciddi rəqabət aparan müxtəlif tayfa və qəbilələrdən təşkil olunması idi. Mühacirlər özlərinin verdikləri təklifi də geri almaq məqsədilə ənsarlar arasında mövcud olan ziddiyyətlərdən istifadə etdilər və təklif etdikləri vəzir vəzifəsinə də ənsarlara verməkdən boyun qaçırdılar. Ənsarlar isə öz aralarındakı ziddiyyətin daha da genişlənilib-dərinləşəcəyini, eləcə də mühacirlərin bundan istifadə edə biləcək ehtimalını nəzərə alaraq təklif edilən vəzir vəzifəsindən də imtina etdilər. Buna əsas verən səbəblərdən biri o idi ki, ənsarlar islamı qəbul etdikdən sonra istər yaşayış səviyyələrinin yüksəlməsində, istərsə də sosial mövqelərinin güclənməsində xeyli irəli getmişdilər. Digər tərəfdən islamın yayılması ilə əlaqədar olaraq istər-istəməz ənsarların mövqeyi islamı qəbul edən ilk müsəlmanlar kimi daha çox ön plana çıxır və mühacirlər islamın yayılmasında onların xidmətlərindən daha çox istifadə etməyə başlayırdılar.

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra Ərəbistanda vəziyyət çox qarışıq və təhlükəli idi. Bir sıra rayonlarda yalançı yerli peyğəmbərlər meydana çıxmışdı. Lakin bir çox tayfalar Məkkəyə vergi verməkdən imtina edirdilər. Onun dövründə vergi vermək istəməyən köçərilərin üsyanı yatırıldı, araya nifaq salan, araqarış-

dıran bütün yalançı peyğəmbərlər – həm qadın, həm də kişi peyğəmbərlər məhv edildi. Fərat çayının mənsəbindən Ölü dənizə qədər bütün yarımada islamı qəbul etdi. 632-634-cü illərdə hakimiyyətə olan Əbu-Bəkr əsasən islamın yayılmış olduğu Qərbi Ərəbistanda dinin yerlərdə möhkəmləndirilməsi ilə məşğul olmuşdur. Həmin dövrdə Ərəbistanda istər sosial-iqtisadi, istərsə də ictimai-siyasi münasibətlərdəki vəziyyət çox gərgin və ağır idi.

Mərkəzi Ərəbistanda asad qəbiləsində hərbi komandan və gələcəkdən xəbər verən adam kimi tanınan Tuxeyla çıxış edirdi. Hakimiyyətinin ilk aylarında Əbu Bəkr Tuleyxanın başçılığı altında Mərkəzi Ərəbistandan Mədinəyə hücumunu dəf etməli oldu. O, Mədinə-Məkkə icmasına qarşı mübarizə apardığını gizlətmirdi. Xəlifə Əbu-Bəkrin Xəlid İbn əl-Validin başçılığı ilə göndərdiyi qoşun dəstələri Tuxeyla tərəfdarlarını məğlub etdi. O, məğlubiyyətdən az sonra mübarizəsinin əhəmiyyətsiz olduğunu dərk edib, islamı qəbul etdi və ərəb işğallarında iştirak etməyə başladı. Bununla eyni zamanda Əbu Bəkrin digər canişinin komandanlığı altında göndərilən qüvvələr Oman və Yəməndə qayda qanunu bərpa etdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi peyğəmbərin vəfatından sonra icma başçısının seçilməsində mübahisə və ziddiyyət mövcud olmuşdur. Əbu-Bəkr hakimiyyətə gəldikdən sonra icma başçısının qəti olaraq icma tərəfindən seçilməsi qaydasının ərəblər üçün mühüm və vacibliyini inandıra bildi. Bununla belə xəlifə Əliyə qədər seçilmiş iki xəlifə müsəlman icmasının nisbətən ümumi razılığı əsasında həyata keçirilmişdir.

Əbu-Bəkrin islam tarixində yeri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məhz onun iki illik hakimiyyəti dövründə islam dini Ərəbistnada hakim monoteist dinə çevrilmiş, ərəb qəbilələri vahid əqidə ətrafında birləşmiş və ərəblərin tarix səhnəsinə çıxması üçün hərtərəfli tarixi şərait və zəmin yaranmışdı. Əlinin və digər müsəlman icması üzvlərinin birləşməsi nəticəsində Əbu bəkrin yeritdiyi siyasət ərəb qəbilə və tayfalarının Mədinə – Məkkə icması ətrafında birləşdirilməsini şərtləndirmiş oldu. Bu birləşmə isə ərəb işğalları üçün güclü zəmin yaratmış oldu. Belə bir vəziyyət iki məsələni eyni vaxtda həll etməyə imkan verir: birinci – sosial; ikinci isə – dini-siyasi.

Ölkə daxilində bir sıra üsyanları yatırımağa nail olan Əbu Bəkr işğallara başlamağa önəm verdi. İlk yürüş Fars körfəzi sahillə-

rinə başladı. Sasani hakimlərinin hakimiyyətdə bir-birlərini fasiləsiz olaraq əvəz etməsi VII əsrin 30-cu illərində İrani çox zəiflətdi və sülalənin bütün mövcudluğu dövründə səhra sərhədlərinə malik Mesopotamiya üçün heç bir təhlükə yaratmırdı. Bir-birilə mübarizə aparan İran feodalları ərəb ordularının siyasi meydana çıxmasına da əhəmiyyət vermədilər. Bundan istifadə edən bədəvilər Ubulladan Xirəyə qədər Mesopotamiyanın sərhəd rayonlarına yürüşlər həyata keçirirdilər.

632-633-cü illərdə III Yezdəgirdin hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkə daxilində vəziyyət stabilləşsə də, müsəlman dəstələri İrandan vassal asılılığında olan Mesopotamiyanın cənub sərhədlərində yerləşən qonşu ölkələrə və Bəhreynə yürüşlər təşkil etməyə başladılar.

Fars yürüşünün ali baş komandanı Xalid ibn Validi təyin edildi. İlk hərbi döyüşlər farslarla birlikdə tez-tez müsəlman ordularına qarşı çıxan ərəb-xristianlarının məskunlaşdığı Fərat çayının sağ sahilində başladı. 633-cü ilin yayında çayla səhra arasındakı ərazi xəlifə ordularının əlində idi. 634-cü ilin əvvəlində onlar Fəratın sağ sahilini keçdilər.

Yəməməni tutduqdan sonra Əbu Bəkr oranın ərəblərini islama tabe etmək məqsədilə Xalidə Hirəni tutmağı əmr etdi. İran və ərəb dəstələri bi neçə döyüşdən sonra Xalid Hirəyə gəlib çatdı və əhalisi cizyə verməyə razı olduqlarını bildirdilər. Sonrakı hərbi döyüşlərdə isə Xalid Fərat yaxınlığında bütün səhralar üzərində nəzarətini yarada bildi. 633-cü il martın əvvəlində Xalid ibn Valid daha təhlükəli düşmən Müseylimə ilə mübarizəyə başladı.

Yəməmənin şimal-qərb hissəsində (təxminən Səudiyyə Ərəbistanının indiki paytaxtı ər-Riyad şəhərindən 50-60 km şimal-qərbdə) döyüş baş verdi ki, təxminən hər iki tərəfdən 4000 döyüşçü iştirak edirdi. Yalnız günün sonunda müsəlmanlar düşmənin qüvvələrini tabe edə bildilər. Museyliməyə sadıq tərəfdarları isə yaxınlıqdakı böyük bağın divarları arxasında gizlənmişdilər ki, burada da sonuncu qanlı döyüş baş verdi. Museylimənin bütün tərəfdarları və onun özü burada məhv edildilər, lakin müsəlmanlar da böyük itgi verməli oldular. Sonradan bu bağ «ölüm bağı» adlandı.

634-cü ilin əvvəlində Əbu Bəkr bir neçə min əsgəri Bizans mülkləri olan ərəb torpaqlarını tabe etmək üçün göndərdi. Sərkərdənin hərbi bacarığı olmadığından Əbu Bəkr Xalid ibn Validi Suriya ordusunun komandanı kimi təyin etdi. Xalid gözlənilməz

yürüş etdi-susuz səhradan sıçrayaraq bir neçə yüz əsgərlə Buera yaxınlığında görüldü. Geniş ərazidə səpələnmiş dağınıq müsəlman dəstələrinə qarşı bizanslılar böyük qüvvələr göndərmişdi, lakin Xalid müsəlman dəstələrini birləşdirə bildi və 634-cü il iyulun 30-da Əcnəd yaxınlığında bizanslıları ciddi məğlubiyyətə uğratdı. 634-cü il avqustun 9-da üzücü xəstəlikdən vəfat edən Əbu Bəkr qələbə xəbərini eşitmədi.

Beləliklə 634-cü ildə Ömər hakimiyyətə gəldi. Ömər 634-cü ilin avqustundan 644-cü ilin noyabrınadək xəlifəliyi müddətində islam dini Ərəbistan yarımadasının sərhədlərindən çox-çox kənara çıxmış, Fələstin, Suriya, Kiçik Asiya, Qafqaz, İran, hətta Türkünstan və Çinə qədər yayılmışdı. Ömər dövründə Misir və bütövlükdə Şimali Afrika qitəsində də islam qəbul edilmişdi. Dövlət mülkiyyəti-Beytul mal daimi ordu, pul vahidi, təhsil sistemi və sairə Ömər xəlifəliyi illərində yaradılmışdı.

Onun vaxtında ilk dəfə olaraq müsəlman təqvimini yaradılmış, Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçməsi ilə (622-ci il) hicri təqviminin birinci ili hesab edilmişdi. Ömər əmri ilə mülki və hərbi vəzifələrdə qulluq edənlərə maaş təyin edilmiş və onlara əlavə olaraq beytülmalından aylıq əmək haqqı verilir. Hər bir hərbcü xəlifənin maaşı qədər maaş alırdı. Xidmət vaxtı ölənin hərbcinin ailəsinə həmin maaş miqdarında təqaüd ayrılırdı.

Ömər hakimiyyəti illərində Ərəbistan yarımadasındakı qəbilə və tayfaların birləşdirilməsi istiqamətində Əbu-Bəkrin başlamış olduğu siyasət davam etdirilərək başa çatdırıldı. İraq, Suriya, Misir və Kirenaika xəlifə Ömər hakimiyyəti illərində müsəlmanların tam hakimiyyəti altına keçdi. Xəlifə Ömər hakimiyyəti illərində daim hakimiyyətə gəlmək istəyən Əməvilərin bütün cəhdlərinin qarşısını ala bilmişdi. O, öz hakimiyyəti illərində siyasətinin ağırlığını əsasən ərəb işğallarına salmışdı. Suriya uğrunda mübarizə Ömər vaxtında da davam etdirilirdi.

Müsəlmanların müvəffəqiyyəti imperator İraklini ciddi narahat edirdi. Ərəb müdaxiləsinin böyük işğala çevrilməsini anlayan bizans hərbi rəhbərliyi imperator İrakli başda olmaqla Şimali Suriyaya iri hərbi qüvvə cəmləşdirdi. Yunanlardan başqa onun tərkibinə suriyalılar əl-Cəzirə (Mesopotamiya) əhalisini və ermənilərin dəstələri də daxil idi. Ordunun sayı ərəb tarixçilərinin verdiyi məlumatla görə 200 minə, ərəblərin dəstələrində olan döyüşçülərin sayı isə 24

minə çatırdı. Ərəblər bizanslılar yaxınlaşdıqca Dəməşq, Emessi (Ximsi) və bir sıra şəhərləri tərk edib Yarmuk çayına (hal-hazırda Suriya ilə İordaniya arasında sərhəddir) qədər geri çəkildilər. 636-cı ilin 20 avqustunda ərəb və Bizans ordularının həlledici döyüşləri baş verdi. Yarmukda iki ay ərzində qüvvələr nisbətində dəyişiklik baş verdi. Müsəlmanlar döyüşü açıq yerdə aparmaq istəyirdilər. Döyüş üç gün, 636-cı il avqustun 20-23 civarında davam etdi, nəhayət ərəb atlıları bizanslıların qüvvələləri üzərində qələbə çala bildi. Bizanslılar 70 min nəfər itirdi. Bu döyüş Suriya və Fələstinin taleyini həll etdi, bundan sonra bizanslılar heç bir əhəmiyyətli döyüş apara bilmədilər, ərəblərə qarşı yalnız yerli qarnizonlar və əyalət orduları dururdu. Döyüşün nəticəsinə bu fakt da təsir etdi ki, yunan və erməni hissələri arsnda silahlı mübahisələr olmuş, Suriya rəhbərləri isə döyüş zaman ərəblərin tərəfinə keçmişdir. Bu hadisədən sonra ərəblər Suriyanı tam sahibi olmuşdur. Suriyanın bəzi şəhərləri ərəblərə müqafimət göstərsə də 640-cı ildə sonuncu Suriya şəhəri təslim olduğunu elan etdi.

638-ci ildə xəlifə Ömər Suriyanın idarə edilməsini Əməvilər sülaləsindən olan Əbu Sufyanın oğlu Muaviyəyə tapşırırdı. Muaviyənin Suriya hakimi təyin edilməsi həm Muaviyənin şəxsi karyerasının, həm də Əməvilər sülaləsinin siyasi hakimiyyətinin başlanğıcı idi. Muaviyənin Suriya hakimi təyin edilməsi ilə müsəlman icmasında narazılıqlar özünü göstərməyə başladı.

639-cu ilin sonu üçün Suriya ordusunun baş komandanı Əmr ibn əl-As Fələstində ərəb ordusuna komandanlıq edərək Misir ərazisinə soxuldu. Onun ixtiyarında 4000 minə qədər əsgər var idi. Belə ki, Suriya ordusunun baş komandanı Əmr Muaviyəni onu vəzifəsindən çıxarması ilə barışmayaraq 640-cı ildə qəfildən öz ordusunun başında Misirə hücum etdi. Həqiqətdə isə ərəblər bu dövr Misirdə mövcud olan qarışıqlıqdan istifadə etmək qərarına gəlmişdilər. Misirdə dini mübarizə özünün kulminasiya nöqtəsinə çatmışdı. Sasanilərin və Bizans hakimlərinin burada yeritdikləri dini siyasət nəticə etibarilə ölkədə tam itaətsizliyə gətirib çıxarmışdı. 640-cı ilin yanvarı Əmr ibn əl-Ass Fərama şəhərini tutaraq Nil sahilinə çıxmışdı. Belə bir vəziyyətdə Pelusiumu tutan Əmr Heliopolis yaxınlığında növbəti qələbəni qazanaraq Babil qalasına (köhnə Qahirəyə) yol açmış oldu. Bununla da Nilin mənsəbi ərəblərin hakimiyyəti altına düşdü, sonra ərəb ordusu Misirin paytaxtı İskən-

dəriyyəyə doğru hərəkət etdi. Uğursuz müqavimətdən sonra 642-ci ildə İskəndəriyyə də süqut etdi. Bununla da Misirin istilası başa çatdı. Əmr İskəndəriyyədə qalmadı, lakin Babilun yaxınlığındakı düşərgədə Fustat adını alan yeni şəhərin əsasını qoydu. Bu yeni şəhərdə əhalinin əsasını buraya köçmüş ərəblər təşkil edirdi.

Xalidin yürüşü zamanı İrani azyaşlı III Yezdəgirdin adından idarə edən İran sərkərdəsi Rüstəm Kuss ən-Nəif yaxınlığında ərəb ordusunu ağır məğlubiyyətə uğrattı. Lakin ərəblər mühasirədən çıxaraq Fəratın o biri sahilinə çəkildilər. Ərəblər 635-ci ildə hərbi kömək alaraq Buveybə yaxınlığındakı döyüşdə farsları əzdilər.

Rüstəm yeni döyüşlərə ciddi hazırlıq görərək İranın bütün vialyötlərindən qoşun toplamağa başladı. Bu qoşunun tərkibində azərbaycanlı döyüşçülər də iştirak edirdi. İran qoşunu 636-cı ilin payızında Hira yaxınlığındakı Kadisiyyə məntəqəsi ətrafında düşərgə saldı. Onlardan bir az aralıda isə sərkərdə Səad ibn Əbu Vəqqasın komandanlığı altında ərəb qoşunu yerləşmişdi. Həmin ilin sonunda Kadisiyyə yaxınlığında Hirənin cənubunda müsəlmanlara qarşı 4000 min əsgər və 30 döyüşkən fil çıxarmalarına baxmayaraq Səad ibn Əbu Vəqqas sasanilər üzərində qəti qələbə çaldı. Kadisiyyə yaxınlığındakı döyüşdə «Rüstəmin qüdrətli ordusu» adlanan İran dövlətinin birləşmiş əsas qüvvələri çıxış edirdi. Nə farsların say üstünlüyü, nə də döyüşkən fillər ərəblərin hücumunun qarşısını ala bilmədi. Sasani ordusunun tərkibində Albaniya hökmdarı Varaz Qriqorun oğlu Cavanşir də öz dəstəsi ilə döyüşürdü. Ərəblər Suriyadan təzə hərbi kömək alaraq Sasani qoşununu əzdilər. Rüstəm döyüşdə məğlub oldu. İranın dövlət bayrağı ərəblərin əlinə keçdi.

Kadisiyyə yaxınlığındakı məğlubiyyət xəbərini alan III Yezdəgird saray adamları ilə birlikdə Ktesifonu tərk edərək Zağros dağlarındakı Hilvana qaçdı. 637-ci ilin yayında boş qalmış paytaxt ərəblərin əlinə keçdi. Şəhər qarət olunaraq dağıldı və bir daha dirçəlmədi. Əhalisinin bir hissəsi öldürüldü, bir hissəsi isə qul halına salındı. Mart ayında paytaxt Ktesifon (əl-Mədain) tutulduqdan sonra ərəblər dekabrın sonları üçün Mesopotamiyanın şimalında dağlıq hissəyə gəlib çıxdılar.

637-ci ildə Kadisiyyə yaxınlığındakı ilk qələbə Xaldey və Assuriyanın ərəblərin hakimiyyəti altına keçməsinə imkan verdi. Bu ərazilər artıq İran imperiyasının əraziləri hesab olunurdu. Lakin ərəblər bu qələbə ilə kifayətlənmədilər. Onlar yürüşlərini davam

etdirərək artıq İrənin özünün tarixi ərazilərinə soxuldular. Şərqdə Dəclənin və Fəratın yaxınlığında ərəb müsəlmanların əsasını qoymuş olduğu Bəsrə şəhərindən Cənub-Qərbi İrana yürüşə başladılar. 642-ci ilin yazında Ktesifondan İrana gedən əsas yolda Nəhavənd yaxınlığında İran şahənşahı III Yezdəgirdin ordusunu darmadağın etdilər və Qərbi İrana doğru hərəkət etdilər. Bundan sonra İrənin tam işğalı zamanın öhdəsinə buraxılmışdı.

Beləliklə ərəb işğalları başlayandan 4 il sonra ərəblər üç zəngin ölkənin - Mesopotamiya, Suriya və Fələstinin sahibinə çevrildilər. Ərəbistana axıb gələn gəlir və bac-xərac onun əhalisinin təsəvvürlərini ötüb keçmişdi. 638-ci ilin əvvəlində Qüds hakimləri ərəblərlə müqavilə bağladı. Qüdsün işğal edilməsi ərəblərin həm də mənəvi qələbəsi idi. Onlar üç dini özündə birləşdirən müqəddəs şəhərin sahibinə çevrildilər. Şəraitlə yerindəcə tanış olan Ömər qərar qəbul etdi: bütün kafırlərin torpaqları müsəlmanların kollektiv mülkiyyətinə (fay) çevriləcək və vergi isə xəlifənin ixtiyarına keçəcəkdir. Əsgərlər və xidməti olan bütün müsəlmanlar yaxşı məvacib və pay alacaqlar. Məvaciblərin arasında fərq çox böyük idi: Məhəmməd peyğəmbərin dul qadınları 6-12 min civarında, adi əsgərlər isə 300-dən 400 dirhəmə qədər pul alırdılar (Müqayisə üçün qeyd edək ki, qoyun 5-10 dirhəmə, inək isə 30-40 dirhəmə idi). Əsgərlərin hesabını aparmaq üçün reyestr-divan təsis edildi. Bu və digər qanunlar nəhayət həddindən artıq böyümüş dini cəmiyyəti həqiqi dövlətə çevirdi.

Hərbi-inzibati islahatda digər addım torpaq vergisi-xəracın vaxtlı-vaxtında alınması üçün Mesopotamiyada torpaq kadastrının yoxlanması oldu. Müxtəlif növ vergilər Sasanilər dövründəki kimi müəyyən olundu. Suriya və Fələstində müqaviləyə uyğun olan məbləğdə yerli hakimlər tərəfindən toplanırdı. 15 yaşından etibarən müsəlman olmayan kişilər vəziyyətdən asılı olaraq 12, 24 və ya 48 dirhəm ödəməli idilər. Adi sənətkarlar üçün bu aylıq məvacibə bərabər idi.

Müvəffəqiyyətlərin belə qaynar vaxtında xəlifə Ömər qulun şikayətinə müsbət cavab vermədiyindən onun əli ilə 644-cü ildə öldürüldü. Lakin ölümqabağı Məhəmməd peyğəmbərin yaxın tərəfdarlarından Şura təyin edə bildi ki, onlar öz içərilərindən yeni xəlifə seçə bilsin. İki namizəddən-Əli və Osman ibn Əffan-idi. Lakin ikinci namizəd seçildi.

Məhəmməd peyğəmbərin kürəkəni Əli birinci namizəd kimi qəbul olunmadı. Buna səbəb Əlinin barışmazlığı və tam düzgünlüyü idi. Əli Məhəmməd peyğəmbərin dövründə olmuş islamı bərpa etmək istəyir, peyğəmbərin vəfatından sonra baş vermiş dəyişikliklər və yenilikləri qəbul etmirdi. Bu isə istər xəlifə Əbu-Bəkrin, istərsə də xəlifə Ömər in əsasını qoymuş olduqları siyasi kursun əleyhinə idi. Ona görə də Əlinin mövqeyi ümumən müsəlman icmasının siyasəti ilə üst-üstə düşmürdü. Ona görə də xəlifə Ömər in təklif etdiyi altı nəfər belə qərara gəldi ki, yeni xəlifə Əməvilər nəslindən olan, yenə peyğəmbərin kürəkəni olan Osman seçilsin. Osman peyğəmbərin iki qızı ilə evlənmişdi. Əvvəl qızı Ruqiyyə ilə, o vəfat etdikdə isə peyğəmbərin digər qızı Umm Gülsümlə evlənmişdi. Osman qoca idi, 70 yaşını adlamışdı. Özü də həm xəstə, həm də xasiyyətə laqeyid adam idi. Ömərdən fərqli olaraq yumşaq təbiətli olduğundan hər şeyə güzəştə gedirdi. Ancaq Allaha və Peyğəmbərə sidqi-ürəkdən iman gətirirdi. Əməvilərdən idi.

Osmanın zəif xarakterindən Əməvilər istifadə edərək onun yanında hörmət qazanmağa çalışdılar. Nəticədə bir neçə ildən sonra istər Mədinədə, istərsə də ətraf əyalət və şəhərlərdə əsas vəzifələr onların əlinə keçdi, Beytülmal dağıdıldı. Xilafətdə eys-ışrətə meyli artdı, xərclər çoxaldı. Hərbi döyüş zamanı əldə edilmiş qənimət düzgün bölüşdürülmədi. Əbu Bəkrin və Ömər in bu məsələdə tutduğu təmiz yol pozuldu. Doğrudur Osmanın vaxtında islam dövləti öz sərhədlərini daha da genişləndirdi. İrənin şimalı, indiki Ermənistan ərazisi, Krit adası və sairə yerlərdə islam dini yayıldı.

Xəlifə Ömər in islamın yayılmasında verdiyi tökan o qədər güclü idi ki, bu xəlifə Osmanın dövründə istər, istəməz davam edirdi. Lakin Osmanın dövründə aparılan hərbi yürüşlər xəlifə Ömər in dövründə aparılan hərbi işğallardan özünün sistemsizliyi və əlaqəsizliyi ilə fərqlənirdi. Osmanın vaxtında işğalları daha uzaqlara şərqə və qərbə istiqamətində uzandı. 652-ci ildə Sasani imperiyasının qalan əraziləri də işğal edildi. Ərəblər isə Əmu Dərya sahilinə çıxdılar, Zaqafqaziyada isə Dərbənd şəhər qalasını tutdular. Qərbdə isə Afrika əyalətlərinin paytaxtı Kərfagenə qədər irəlilədilər. İşğal olunmuş ərazilərdə ərəblər mövcud olan mülkiyyət formalarına toxunmadılar.

Öz qohum-əqrabasına torpaq paylamaqla məşğul olan xəlifə Osman isə belə bir vəziyyəti sağlam məcraya salmaq iqtidarında

deyildi. Nəticədə, əyalətlərdə iğtişaşlar və siyasi çəkişmələr baş qaldırır, dini ayrı-seçkilik getdikcə daha kəskin şəkildə özünü büruzə verirdi. Belə bir vəziyyətdə istər daxildə, istərsə də işğal olunmuş ərazilərdə qayda-qanunun bərqərar edilməsi məqsədilə xəlifə Osman hələ Əbu-Bəkrin dövründə birinci vəzifə kimi qarşıda duran məsələni – Qurani Kərimin tərtibini başa çatdırdı.

Xəlifə Osmanın siyasətindən narazı olanların sayı getdikcə artırdı və Əlinin hakimiyyətə gəlməsini təkid edirdilər. Əlinin xəlifə olmasını ilk növbədə Misir müsəlmanları tələb edirdi.

Müsəlman icması belə hesab edirdi ki, xəzinəyə daxil olan bütün gəlirlər onun natural və yaxud pul şəklinə olmasından asılı olmayaraq peyğəmbərin və Əbu-Bəkrin dövründə olduğu kimi, ilk növbədə imkansız müsəlman ailələri arasında bölüşdürülməli, ondan sonra isə ümumiyyətlə icmanın ümumi siyasətinə sərf olunmalı idi. Xəlifə Osmanın belə əmlak bərabərsizliyi yaratması siyasətinə qarşı çıxanlardan birincisi Əbu Zərr əl-Gifari oldu. İşğallar dövründə peyğəmbərin bu qoca silahdaşı Suriyaya yollandı. Burada o, açıq şəkildə vali və hərbi rəislərin gəlirləri və vergiləri mənimsəməsinə qarşı çıxış etdi və Allaha məxsus olan əmlakın bütün müsəlmanlar arasında bərabər bölüşdürülməsini tələb etdi.

Xəlifə Osmanın hakimiyyəti dövründə narazılığa səbəb olan başqa bir faktor da var idi. Bu isə xəlifə Osmanın bütün dövlət vəzifələrinə öz qohumlarını təyin etməsi idi. İşğal olunmuş ölkələrdə də torpaq sahələri xəlifə Osmanın qohumları arasında bölüşdürülürdü. Suriyada faktiki olaraq bütün ərazi Osmanın ən yaxın ailə üzvlərinə və qohumları arasında paylanmışdı.

Bu hal Osmanın siyasətindən narazı olanların səbr kasasını daşdırdı. Onun siyasətindən narazı olanlar əsasən Kufə, Bəsrə və Misir əhalisi idi. Xəlifə Osman, xüsusilə Məkkə və Mədinə əhalisinin yaşayış səviyyəsini digər əyalətlərə nisbətə yüksək saxlayırdı ki, mərkəzdə ona qarşı üsyan olmasın. Ona görə də Kufə, Bəsrə və Misirdən Mədinəyə ziyarət etmək adı ilə gələn narazılar Mədinədə şəhər əhalisi arasında açıq təbliğata başladılar. Mədinəni narazı qüvvələrin iğtişası bürümüşdü. Üsyan edənlər Xəlifə Osmanın evini mühasirəyə aldılar və onu öldürdülər.

17 iyunda həyacanlanmış iğtişaçılardan bir neçəsi içəri girməyə imkan tapdı və onlardan biri qılıncını Osmanın çiyninə endirdikdə zövcəsi Nailə özünü qılıncın qabağına atdı. Hər ikisi bu

yaradan öldülər. Bu hücumda Əbu Bəkrin oğlu Abdulla rəhbərlik edirdi.

Xəlifə Osmanın himayədarlıq etdiyi Yəmən valisi Yaali ibn Maliyyə Əliyə qarşı xüsusən düşməncəsinə münasibət bəsləyirdi. Yəməndə olduğu zaman özünə çoxlu var-dövlət yığan Yaali özü ilə çoxlu qiymətli hədiyyə götürüb, çoxsaylı qoşunu ilə Yəməndən müqəddəs Məkkə şəhərinə gəldi. Gözəlliyinə görə «cəməl» adını almış dəvəni isə peyğəmbərin dul qadını Aişəyə hədiyyə verdi. Xəlifəyə qarşı Məhəmməd peyğəmbərin köhnə silahdaşları, Aişə tərəfindən müdafiə olunan Təlha və əz-Zubeyr də çıxış edirdilər.

Aişə döyüşə Yaalinin ona bağışladığı dəvənin belində getdi. Döyüşün adı da buradan götürülmüşdü: Cəməl döyüşü. Bu döyüş ərəb və müsəlman tarixinə dəvə döyüşü kimi düşdü.

656-cı il dekabrın 9-da Bəsrə yaxınlığındakı Xureybədə Təlha və Əz-Zubeyrin silahlı dəstələri tam məğlub edildi. Bir neçə gün davam edən vuruşmada hər iki tərəfdən minlərlə adam öldü. Təlha və əz-Zubeyr də öldürüldü. Aişə isə əsir alındı. Əli əsir düşmüş Aişəni isə yüksək hörmətlə qəbul edib, oğlanları imam Həsən və imam Hüseyinin müşayiəti ilə Məkkəyə yola saldı və Aişə bir daha böyük siyasətlə məşğul olmadı.

«Cəməllər»in qiyamını müvəffəqiyyətlə yatırıqdan sonra xəlifə Əli vəzifələrini düzgün yerinə yetirməyən əyalət hakimlərini vəzifəsindən azad etmək qərarını verdi. Onların sırasında Misir hakimi Əmr ibn Ass və Suriya hakimi Muaviyə də var idi.

Xəlifə Əlinin hakimiyyətinə qarşı daha ciddi müqavimət Osmanın dövründə həddindən artıq varlanmış Əməvilərin aristokratları tərəfindən edildi. Bu mübarizənin başında Suriya hakimi, eləcə də Məkkədə çox böyük nüfuz sahibi olan Əbu Sufyanın oğlu Müaviyə dayanırdı.

Özünün ən güclü rəqibinə qarşı mübarizədə xəlifə Əli öz ictimai demokratik təsəvvürləri ilə və qayda-qanunpərəstliyi ilə seçilən İraqın ərəb tayfalarına ümid edirdi. Xəlifə olduqdan sonra Əli xəlifə Ömər in dövründə qorunan bir sıra qayda-qanunların bərpasına çalışırdı. Çünki xəlifə Ömər in siyasətinin formalaşmasında Əli özü az rol oynamamışdı. Ömər demək olar ki, çıxarılan bir sıra mühüm qərarları Əli ilə məsləhətləşmələrdən sonra verirdi. Eyni zamanda xəlifə Əli Ömər in hakimiyyətdə olmasında daha çox maraqlı idi və onun istər daxili, istərsə də xarici siyasətinə daha çox dəstək verirdi.

Xəlifə Əli Osmanın dövründə baş verən sapınmalara düzəliş vermək istəyirdi. Bu isə Əməvilərin maraqları ilə daban-dabana zidd idi. Belə ki, xəlifə Əli Osmanın dövründə təyin olunmuş bütün valiləri dəyişdirməyə, onun dövründə paylanmış bütün torpaq sahələrinin yenidən ədalətlə paylanmasına başlamışdı. Eyni zamanda, xəzinənin dağıdılmasının qarşısını almaqda qəti tədbirlər görürdü. Bu addımlar xəlifə Osmanın dövründə ən çox zərər çəkmiş İraq müsəlmanları tərəfindən dəstəklənirdi. Ona görə də xəlifə Əli öz iqamətgahını Mədinədən Kufəyə köçürdü. Belə bir vəziyyət Əməviləri qətiyyə qane etmirdi. Belə ki, dövlətin mərkəzinin İraqa keçirilməsi Məkkə və Mədinənin əhəmiyyətini azaltmaqla Suriyadakı Əməvi hakimiyyətinə sarsıdıcı zərbə vurmaq üçün zəmin yaradırdı. Bu mübarizənin birinci mərhələsində xəlifə Əli faktiki olaraq qələbə çalmışdı və imperiyanın hakiminə çevrilmişdi. Lakin Suriyanın başda Muaviyə olmaqla xəlifə Əliyə beyət etməməsi nəticəsində dövlət iki hissəyə bölünmüş oldu.

19 iyul 657-ci ildə əl-Cəzirədə (Mesopotamiyada) Fərat çayının sağ sahilində Siffin yaxınlığında 9 gün Suriyanın Muaviyə qoşunları ilə Əlinin İraq qoşunları arasında çox böyük döyüş oldu. Bir sıra ədəbiyyatlarda müharibənin 110 gün davam etdiyi və bu müddət ərzində 90 dəfə döyüş olduğu göstərilir. Hər iki tərəfdən 80 minə qədər müsəlman öldürüldü. Ərəb tarixçiləri göstərir ki, Muaviyənin dəstəsində olan Əmr ibn əl-Asın bliciyi Əli ordusunu tam qələbə qazanmaqdan məhrum etdi. Bu «Misir fəthi» görəndə ki, Suriya ordusu məğlub olmaqdadır, Halbuki, Əlinin döyüşçüləri qəti qələbəyə daha yaxın idi. Ondan əvvəlki təkbətək döyüşdə Əli İbn əl-Ası vuraraq biabircasına atdan yerə salmışdı. Muaviyənin əsgərlərinə Quran vərəqlərini öz silahları üstündə qaldırmağı təklif etmiş və rəqibləri qardaş qanı tökməməyə çağırmışdı. Mübahisəni dinc yolla müqəddəs kitabın əsasında həll etmək təklif olunmuşdu. Əli nüfuzlu həmkaralrın təkidilərinin təsiri ilə bu təklifi qəbul etmişdi. Bununla yanaşı bir qrup tərəfdarlarının qəti etirazına baxmayaraq, Əli bu təklifi qəbul etdi.

Bundan sonra Əlinin düşürgəsindən onun siyasəti ilə razı olmayan bir dəstə çıxmış və bunlar xaricilər adı ilə tanınan («xəra-cə»-ərəbcə çıxmaq, xaric olmaq) və müsəlman dünyasında meydana gələn ilk təriqətin nümayəndələri olmuşlar.

22 yanvar 661-ci ildə xarici təriqətinin nümayəndəsi İbn Mülcəm məsciddə namaz qılarkən onu zəhərlənmiş xəncər ilə ağır yaraladı. Başından ağır yaralanan Əli iki gün yaşadı və tezliklə vəfat etdi. Əvvəllər bütöv olan icma Əli tərəfdarı şiələrə, qalanları isə sünnilərə parçalandı. Əlinin varisi Həsən altı ay hakimiyyətdə qaldıqdan sonra qüvvələr nisbətinin onun xeyrinə olmadığını nəzərə alaraq hakimiyyətdən imtina etməli oldu. Lakin Tabatabai öz əsərlərində göstərir ki, Muaviyə müxtəlif üsullarla —edam etməklə və böyük rüşvət verməklə Həsən bin Əlinin bir neçə tərəfdar və komandanlarını ələ keçirməklə onun sıralarından uzaqlaşdırdı, nəhayət Həsən bin Əli hakimiyyəti ona bir şərtlə verdi ki, onun ölümündən sonra hakimiyyət ona çatacaq və şiələrin haqqı bərpa ediləcəkdir.

Xilafətin yaranması Xəlifə Əlinin hakimiyyətinə qarşı daha ciddi və onun daxili siyasəti: müqavimət Osmanın dövründə həddindən artıq varlanmış Əməvilərin aristokratları tərəfindən edildi. Bu mübarizənin başında Suriya hakimi, eləcə də Məkkədə çox böyük nüfuz sahibi olan Əbu Sufyanın oğlu Müaviyə dayanırdı.

Özünün ən güclü rəqibinə qarşı mübarizədə xəlifə Əli öz ictimai demokratik təsəvvürləri ilə və qayda-qanunpərəstliyi ilə seçilən İraqın ərəb tayfalarına ümid edirdi. Burada həmin ənənələrin əsasının qoyulmasında xəlifə Ömər in çox böyük rolu olmuşdu və onun şəxsiyyəti ilə birbaşa bağlı idi. Xəlifə olduqdan, sonra Əli xəlifə Ömər in siyasətini yeritməyə başladı. Çünki xəlifə Ömər in siyasətinin formalaşmasında Əli özü az rol oynamamışdı. Eyni zamanda xəlifə Əli Ömər in hakimiyyətdə olmasında daha çox maraqlı idi və onun istər daxili, istərsə də xarici siyasətinə daha çox dəstək verirdi. Ona görə də, Əli xəlifə seçildikdən sonra xəlifə Ömər in prinsip və metodlarından istifadə etməyə başladı. Bu isə Əməvilərin maraqları ilə daban-dabana zidd idi. Belə ki, xəlifə Əli Osmanın dövründə təyin olunmuş bütün valiləri dəyişdirməyə, onun dövründə paylanmış bütün torpaq sahələrinin yenidən paylanmasına başlamışdı. Eyni zamanda, xəzinənin dağıdılmasının qarşısını almaqda qəti tədbirlər görürdü. Bu addımlar xəlifə Osmanın dövründə ən çox zərər çəkmiş İraq müsəlmanları tərəfindən dəstəklənirdi. Ona görə də, xəlifə Əli öz iqamətgahını Mədinədən Kufəyə köçürdü. Belə bir vəziyyət Əməviləri qətiyyə qane etmirdi. Belə ki, dövlətin mərkəzinin İraqa keçirilməsi Məkkə və Mədinənin əhəmiyyətini azaltmaqla Suriyada-

ki Əməvi hakimiyyətinə sarsıdıcı zərbə vurmaq üçün zəmin yaradırdı. Bu mübarizənin birinci mərhələsində xəlifə Əli faktiki olaraq qələbə çalmışdı və imperiyanın hakiminə çevrilmişdi. Lakin Suriyanın başda Müaviyə olmaqla xəlifə Əliyə beyət etməməsi nəticəsində dövlət iki hissəyə bölünmüş oldu. 19 iyul 657-ci ildə əl-Cəzirədə Fərat çayının sağ sahilində Siffin yaxınlığında 9 gün Suriyanın Müaviyə qoşunları ilə Əlinin İraq qoşunları arasında çox böyük döyüş oldu. Tərəflərdən heç biri həlledici uğur qazana bilmədi. Ərəb islamşünas və tarixçiləri qeyd edirlər ki, Müaviyə qoşunlarının komandanı Amr İbn əl-Asın hiyləgərliyi çətin vəziyyətdə olan Müaviyəni məğlubiyyətdən xilas etdi. Halbuki, Əlinin döyüşçüləri qəti qələbəyə daha yaxın idi. Ondən əvvəlki təkbətək döyüşdə Əli İbn əl-Ası vuraraq biabircasına atdan yyerə salmışdı. Yaxınlaşmaqda olan məğlubiyyəti görə Misirin fatehi Müaviyə təklif etdi ki, nizələrə və qalxanlara Quranın əlyazmalarını yapışdırınlar və öz rəqibini qan tökməməyə çağırınsınlar. Mübahisə isə müqəddəs kitabın tələb etdiyi çərçivədə dinc yolla həll olunsun. Öz tərəfdarlarının qəti etirazına baxmayaraq, Əli bu təklifi qəbul etdi. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tarixçilər bu hadisənin ümumiyyətlə olmasını istisna edirdilər.

Bununla belə, həmin hadisədən sonra Əlinin tərəfindən çıxış edən tərəfdarları onu döyüş meydanında tərk etdilər. Həmin dönüklər sonradan islam dinində ən böyük cərəyan olan xariciləri formalaşdırdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, Əli müqəddəs kitabın yazmış olduğu qayda-qanunu pozmuşdur. Çünki xəlifə Allahın yerdəki qulu, onun əmrlərinin yerinə yetiricisi idi. Quran da məhz bunu təsdiqləyir. Belə olduğu halda məsələnin üçüncü tərəf vasitəsilə həll edilməsi həm Quranın, həm də Allahın tələblərinə qarşı çıxamq idi. Belə ki, Quranda göstərilir ki, «Lə hukmə illə lillallah» - «yalnız Allah mühakimə edə bilər». Belə olduğu halda Allahın hökmünü yerinə yetirməli olan qullar özləri bu mühakiməni necə təşkil edə bilərdilər. Ona görə də onlar özlərinə «muhakimə» ləqəbi də verdilər ki, bu da həmin şüarı dəstəkləyənlərə aid idi. Kufə yaxınlığında xəlifə Əlini tərk edən həmin xaricilər Bağdada getdilər. Onların sayı 12 min nəfər idi. Əlinin qoşunundan bu adamların getməsi faktiki olaraq onun qoşununun məğlubiyyətini əsaslandırılmış oldu. Əlidən ayrılan xaricilər ona qarşı o qədər kin bəslədilər ki, nəticədə 658-ci ildə olmuş məhkəmə prosesinin nəticəsiz qalması ilə əlaqədar, onlar

özləri Əliyə qarşı çıxdılar. Ona görə də həmin il Əli öz dəstəsi ilə Nəhrəbana yaxınlaşaraq xariciləri yaratmış olduğu təhlükəni aradan qaldırmaq istədi. Əli ilk növbədə onları silahlı müqaviməti dayandırmaya çağırırdı və bildirdi ki, silahı yerə qoyanlar bağışlanacaq. Bu təklifdən sonra xaricilər arasında parçalanma baş verdi. Onların çox hissəsi döyüş meydanını tərk etdi. Bir hissəsi Əlinin qoşununa qoşuldu, bir hissəsi Kufəyə qayıtdı, bir hissəsi İrana getdi, bir hissəsi isə Məkkəyə yollandı. İbn Vəhbin başçılığı altında qalan 2800 xarici isə Əlinin qoşunları ilə döyüşdə darmadağın edildi. Lakin xaricilərin Əliyə qarşı mübarizəsi davam edirdi. Ona görə də onlar belə qərara alırlar ki, müsəlman icmasının parçalanmasına qərar verən xəlifə Əlini qətlə yetirsinlər. Belə də edirlər. 661-ci ildə Kufə məscidinin girişində zəhərlənmiş xəncər ilə yaralanan Əli tezliklə vəfat edir. Əlinin vəfat etməsilə Rəşidiyyə xəlifələrinin hakimiyyəti bitmiş olur. Xəlifə Əlinin vəfatından sonra onun tərəfdarları uzun müddət Əməvilərə qarşı mübarizə apardı. Əslində, Əlinin vəfatı peyğəmbər nəslinin digər qolu olan Abbasilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlamasına təkan verdi. Diqqəti çəkən maraqlı məsələlərdən biri də budur ki, Abbasilərin başlamış olduğu bu mübarizədə islamı qəbul etmiş fars əyanları ilk gündən etibarən daha yaxından iştirak etməyə başladılar. Bununla belə xəlifə Əlinin vəfatından sonra müsəlman icmasında tam şəriksiz hakimiyyətə malik olan Əməvilər dövlətin idarə edilməsində peyğəmədərin müəyyən etdiyi Əbu-Bəkrin isə onu bir qanun halına saldıdığı icma seçkisini ləğv etdilər. Bundan sonra, Əməvilər Bizans və İran hakimlərindən nümunə götürərək ərəb dövlətçiliyinin inkişaf etdirilməsində monarxiya ənənələrinin əsasını qoydular. Bununla da, ərəb dövlətində Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti başladı.

Əməvilərin hakimiyyəti dövründə paytaxt şəhəri Dəməşq, xilafətin mərkəz əyaləti isə zəngin Suriya oldu. Burada əməvilərin dayağı olan ərəb qəbilələri yerləşdi və bununla yanaşı, Suriya ərəblərin Bizans, Kiçik Asiya və Zaqafqaziya ölkələrinə qarşı hərbi ekspansiyası üçün əlverişli meydan idi.

Beləliklə, biz əməvilərin hərbi-siyasi hökmranlıq dövrünü tam məsuliyyətlə, orta əsrlər ərəb ölkələri çox millətli cəmiyyətin tarixində bir keçid mərhələsi kimi qəbul edilir. Əməvilər xilafətini, adətən iki qohum qollara bölürlər: bunlardan biri Süfyanilərdir (I Müaviyənin atası Əbu Süfyanın adı ilə) ki, buraya I Müaviyə (661-

680), onun oğlu Yezid (680-682), onun nəvəsi II Müaviyə(683-cü ildə vəbadan ölmüşdür) aiddirlər. İkinci qol Süfyaniləri xəlifə vəzifəsində əvəz etmiş Mərvanilər kimi məlumdur (Əməvilər sülaləsinin IV xəlifəsi Mərvanın adı ilə).

Sosial-iqtisadi münasibətlər. Torpaq sahibləri müsəlman icmasının **vergi sistemi, torpaq mülkiyyət formaları;** vergisi verirdi. Bizans imperatorunun, yunan əyanlarının, Sasani şahənşahlarının və şah nəslindən olanların, ya qaçan feodalların malikanələri müsəlman icmasının mülkiyyəti olurdu. İşğal edilmiş xalqların tctimai inkişafından geri qalan ərəblər mürəkkəb istismar və ilarəetmə üsullarını birdən mənimsəyə bilməmişlər buna heç ehtiyac da duymurdular, çünki öz tələbatlarını əhalidən yığdıqları qənimət və töycülər hesabına ödəyirdilər. Ərəblər tutulmuş ölkələrdə mövcud olan sosial-iqtiadi, inzibati münasibətləri toxunulmaz saxlayıb, ən yüksək hakim təbəqə kimi yerli feodal cəmiyyətdən üstün oldular.

Torpaqlar üzərində ali mülkiyyət hüququ dövlətə məxsus idi. Torpaqların müəyyən kateqoriyası üzərində icma mülkiyyəti mövcud idi. Tədqiqatçıların fikrincə Şərqi xilafət ərazisində icma ərəb işğalından sonra da mövcud olmuşdur.

İctimai münasibətlərə müdaxilə etməyən ərəblər, yerli idarəetmə orqanlarının, o cümlədən məhkəmə və polis müəssisələrini də toxunulmaz saxladılar.

Ərəb işğallarından sonra əyalətlərdəki hakimiyyət hərbi əmirin müstəqil olan və maliyyə məsələləri ilə, birinci növbədə vergilərin toplanması ilə məşğul olan amilin əlində idi. Əvvəllər vergiləri yerli hakimlər toplayırdılar. İlk vaxtlar vergilər kişi əhalisinin sayı nisbətində yığılırdı. Çünki becərilən torpaq sahələrinin həcmi dəqiqləşdirilmişdi. Verginin yığıcı yerli torpaq sahibləri, inzibati hakimiyyət və ruhanilər məşğul idi. Onlar vaxtında verginin ödənilməsinə və əhali üzərində qoyulan mükəlləfiyyətlərin ödənilməsinə təminat verirdilər.

Bütün işğal edilmiş ölkələrdə qadınlar, həddi-buluğa çatmayanlar, dilənçilər, ruhi xəstələr və öz əməyi hesabına yaşayan rahiblər azad olunurdu.

Rəiyyətlərin siyahılarının tərtibi və vergilərə nəzarəti yerli keçmiş nəzarət müəssisələrinin məmurlarına tapşırılmışdı. Onlar

nəinki alınan vergiləri qeydiyyatdan keçirir, hətta onları ərəblər arasında paylaşırdılar. Bütün dəftərxana işləri işğallara qədərki kimi İraqda və İranda fars dilində, Suriyada yunan dilində, Misirdə qipti dili (yunan dili ilə yanaşı) aparılırdı.

Ərəb işğalları və inkişaf etmiş ölkələrdə ərəb hakimiyyətinin bərqərar olunması ərəb cəmiyyətində gedən iqtisdi və siyasi proseslərə təkan verdi və həm də onu bir qədər çətinləşdirdi.

Torpaqlardan iki cür vergi alınırdı: qeyri müsəlmanlardan alınan xərac və ərəb və qeyri-ərəb müsəlmanlarından alınan uşr. Erkən çağlarda xəracı qeyri-müsəlmanlardan ya pulla (məhsulun miqdarından asılı olmayaraq), ya da natura ilə məhsulun 10-50% qədərini alırdılar. Dövlət torpaqlarını becərən kənd icmasının üzvləri xərac verirdilər. Onların məhsulun ikidə birindən üçdə ikisi hissəsinə qədər verdikləri hissə xərac müqasimə, pul və natura ilə qarışıq şəkildə verdikləri isə xərac misahə adlanırdı. Verginin yığılması zamanı onun miqdarı torpağın vahid hissəsi və keyfiyyəti ilə müəyyənləşirdi. Müsəlmanlardan alınan uşr vergisi məhsulun onda bir hissəsini nəzərdə tuturdu.

Zimnilərdən və digər qeyri-müsəlmanlardan cizyə-can vergisi alınırdı. Bu vergini hər bir kişidən vəziyyətindən asılı olaraq 12, 24 və ya 48 məbləğində alırdılar. Vergilərin alınmasından əlavə kəndlilər kanalların çəkilməsi, sarayların və qalaların tikilməsi işlərinə cəlb olunurdular.

Torpağı becərən kəndlilər boynlarında lövhəcik gəzdirməli idilər. Bu lövhəciklərdə kəndlinin xəracı və ya cizyəni ödəməsi və onun yaşayış yeri gösiərilməlidir. Bu lövhəcikləri almayanları yolda saxlayırdılar. Vergi verəndən sonra kəndlini buraxırdılar və yenidən gəlirlərin ödənməsi vaxtı gəlib çatdıqda lövhəciklərin boynuna taxılırdı. Belə sistem, demək olar ki, xilafətə tabe olmuş bütün ərazilərdə yayılmışdı.

VII əsrin ortalarından vergilər ayrı-ayrı şəxslərdən yox, bütöv bir ərazidən yığılırdı. Bunu 658-ci ildə Əl-Əştərin Misir hakimi vəzifəsinə təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq ona Əlinin yazdığı məşhur məktubu sübut edir. Məktubda bildirilir ki, xəracın yığılmasından daha çox torpağın becərilməsinə fikir versin. Çünki xəracı əsasən becərilmiş torpaqlardan yığırlar. Məktubda xalqa hər cür yardım göstərilməsinə aid göstəriş verilirdi.

Xəlifə Əbd əl-Məlikin dövründə 700-cü ildən sonra torpaq işlərində çalışanlar torpaq vergisindən azad olunmurdular. 705-ci ildə Misir hakimi Əbdül Əziz əmr verdi ki, əvvəllər vergidən azad olunmuş xristian rahibləri də xəracı ödəməlidirlər, xəlifə II Ömər in dövründə (717-720) itaət altına alınmış xalqlarla barışıq siyasəti yeridilir və islami qəbul edənlər yenidən xəracın verilməsindən azad olunurlar. Xorasanın carişini əl-Cərrah isə müsəlmanlardan və qeyri-müsəlmanlardan xərac alınması siyasətini yeridirdi. 700-cü ildə əl-Cərrahın verdiyi yeni qanuna əsasən ərəb olmayan müsəlmanlar cizyə verməli idilər. Ağır vergi siyasətinə qarşı ibn əl-Əşasın başçılığı altında üsyan qalxdı, lakin məğlubiyyətə uğradı.

İtaət altına alınmış xalqların feodal əslzadə təbəqəsinin nümayəndələri ərəb feodal əslzadələri ilə bərabər hüquqlara malik idilər. Lakin uşr deyil, xərac verir və yüksək vəzifələrə buraxmırdılar. L.İ.Nadiradze məqaləsində göstərir ki, Azərbaycan canişini Əl-Əşas ibn Qeys divandan məvacib alan ərəblərin bir hissəsini Ərdəbildə yerləşdirdi. Onların ardınca gələn qohumları yerli əhalidən torpaq alır. Bəziləri isə torpaq sahələrini tuturdular. Bəzən isə torpaqlar himayə altına verildirdi. Ərəblərin himayəsi altına keçən torpaqlardan uşr vergisi alınır.

Xəlifə Ömər in dövründə torpaqların müsəlmanlar arasında bölüşdürülməsini məhdudlaşdırmaq cəhdləri edildi. Əsgərlər arasında torpaqların bölüşdürülməsi icmanın digər üzvlərini yaşayış vasitələrindən məhrum edə bilərdi. Tezliklə Babilistan torpaqları müsəlman icmasının ayrılmaz mülkiyyətinə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlarda ərəblərə torpaqlarının becərilməsinin qadağan olunması aqrar məskunlaşdırma siyasətinin qeyri-mümkünlüyünə gətirib çıxartdı. Belə ki, torpaqların becərilməsi ilə ərəblər çox nadir hallarda məşğul olurdular. Torpağın icarəyə verilməsinə icazə verildirdi. İcarədarla kəndli arasında müqavilə bağlanırdı.

Xəlifə Ömər torpaqların yalnız müəyyən qrup insanlar arasında bölüşdürülməsinə çalışırdı. Bütün mənbələrdə qeyd olunur ki, xəlifə Osmanın dövründə torpaqların verilməsi daha geniş yayılmışdı. Torpaq üzərində mülkiyyətin əsas şərtlərindən biri onun becərilməsi idi. Ümumiyyətlə isə işğal olunmuş ərazilərdə şah sülaləsinə məxsus torpaqlar, həlak olmuş və ya çıxıb getmiş

mülkiyyətçilərin torpaqları, boş qalmış bataqlığa çevrilmiş torpaqlar xəlifə Ömər in dövlət torpaqları fonduna qatıldı.

Xəlifə Ömər in dövründəki vergi siyasətində olan yeniliklərdən biri də verginin torpağın keyfiyyətindən asılı olaraq alınması idi. Xəlifə Hişamın dövründə dövlət vergi aparatı nümunəvi səviyyəyə gəlib çatdı.

Ərəbistanda və işğal olunmuş ərazilərdə vilayətlərin idarəsi əmir və ya valinin başçılıq etdiyi dəftərxana vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Xəlifə tərəfindən təyin olunan, qoşuna rəhbərlik edən və tabe olunmuş ərazidə daxili intizam üstündə məsuliyyət daşıyan canişinlər VII əsrin sonlarında qaziləri təyin edirdilər və bununla da özlərinin məhkəmə sahəsindəki vəzifələrini bir qədər yüngülləşdirirdilər.

İdarə sisteminin mərkəzi orqanlarından aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Divan əl-Cund ordunun təchizatı və silahlanması ilə məşğul olurdular. Onun nəzarəti altında məmurlar yığma və muzdlu dəstələrin siyahısını tutur, hərbi xidmətə görə verilmiş torpaq sahələrini və vergiləri müəyyənləşdirirdi.
2. Divan əl-xərac pul və natıra ilə daxil olan müxtəlif vergilərin hesabını aparan mərkəzi maliyyə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi.
3. Divan əl-Bərid yolları və poçtaları idarə edirdi.

Xəlifə tərəfindən təyin olunan, qoşuna rəhbərlik edən və tabe olunmuş ərazidə daxili intizam üstündə məsuliyyət daşıyan canişinlər VII əsrin sonlarında qaziləri təyin edirdilər və bununla özlərinin məhkəmə sahəsindəki vəzifələrini bir qədər yüngülləşdirirdilər.

Dər-əl-İslam, yəni müsəlman icması sözün həqiqi mənasında mərkəzləşdirilmiş dövlət deyildi. Əvvəllər Mədinə, sonralar Suriya, daha sonra isə Bağdad kimi mərkəzlərin olmasına baxmayaraq, onlara tabe olan əyalətlər o qədər müstəqil idilər ki, özləri daxil gömrüklərin alınmasını həyata keçirirdilər.

Əbd əl- Məlikin və I Validin dövründə keçirilmiş islahatlar möhkəm idarə sistemi yaratmaq və yerlərdə əhalinin iqtisadi və siyasi həyatına bilavasitə rəhbərlik etmək məqsədini güdürdü.

Nümunəvi inzibati-maliyyə sisteminin yaradılması xəlifə Hişamın dövründə mümkün oldu.

Xilafətin ərazisi əyalətlərə bölünürdü. Onları yalnız xəlifənin qarşısında cavabdeh olan hərbi canişinlər-əmirilər idarə edirdi.

Əməvilər və onların canişinləri idarəetmədə əvvəllər hakim olmuş Bizans və Sasani hüquqlarının prinsiplərinə, həmçinin özlərinin şəxsi qərarlarına əsaslanırdılar. Belə ki, ərəb işğallarının hələ erkən çağlarında onlar ayrı-ayrı yerlərdə əvvəllər hakim olmuş Sasani və Bizans siyasi-inzibati aparatı və orada çalışan məmurları saxlamışdılar.

Böyük bir ərazinin idarə olunmasını nisbətən asanlaşdırmaq üçün ərəblər canişinlik sistemi yaratdılar. Əvvəllər beş vilayət var idi: 1) Hicaz, Yəmən, Ərəbistan yarımadasının torpaqları, Suriya, Livan, İordaniya; 2) Misir; 3) İki İraq-Ərəbistan İraqı-Qədim Babilistan və Assuriya, İran İraqı; 4) Azərbaycan, Arran, Gürcüstanın bir hissəsi, Ermənistan, Əlcəzair və Kiçik Asiya'nın bir qismi; 5) Şimali Afrika və Əndəlus. Azərbaycan və Arranın istilasından sonra bu ərazilər mahiyyətə dəyişməz qaldı. Yalnız adları dəyişdi. Ərəblər çox vaxt Azərbaycanı, Arranı və ermənilərin yaşadığı yerləri bir inzibati vahiddə birləşdirərək bir canişinlik yaradır və onu bəzən «Ərməniyyə», bəzən də «Azərbaycan» adlandırırdılar.

Şəhərlərdə əhalinin etnik tərkibi qarışıq idi. Yerli əhalidən başqa şəhərlərdə ərəblər, ermənilər, yəhudilər və s. millətlərin nümayəndələri yaşayırdılar.

Hər hansı bir şəhəri mühasirəyə alan ərəblər əvvəlcə yerli əhaliyə döyüşsüz təslim olmağı təklif edirdilər. Ərəb hakimləri xilafətin idarəsi zamanı bir sıra abadlıq işləri aparmış, şəhərlərin bərpaı ilə məşğul olmuşlar. İran-Bizans müharibələri dövründə dağılmış bir çox şəhərlər ərəblərin hökmranlığı dövründə bərpa olunmuşdu. Ərəb işğallarının gedişində ərəblər Dərbəndin strateji və iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun azad şəhər-dövlət statusunu tanıdılar. Tədricən Dərbənd alınmaz istehkama çevrildi.

Canişinlik mərkəzlərindən əlavə, inzibati və hərbi aparatların vilayət və mahallarda öz şöbələri var idi. Ərəblər bu sahədə yerli əyan və məmurlardan istifadə edirdilər. Ərəb dilində yazı işləri I Ömər tərəfindən təşkil olunmuş divanda tətbiq olundu, çünki onlara bilavasitə xəlifənin özü nəzarət edirdi. Digər ərazilərdə isə qeyd olunduğu kimi, pəhləvi və yunan dillərindən istifadə olunurdu.

Əsas şəhər və məntəqələrdə ərəb hərbi qarnizonları – rəbatlar təşkil olunurdu.

Əvvəllər teokratik dövlət kimi xilafət Əməvilərin dövründə mahiyyətcə dünyəvi dövlətə çevrildi. Onlar dini-ənənəvi ehkamların sistemləşdirilməsinə o qədər də fikir vermədikləri halda, dövlət idarəsinə daha çox diqqət yetirirdilər.

Əvvəlki çəki ölçüləri-kafiz və müdd, əvvəlki pul vahidləri-dinar və dirhəm xilafətin şimal vilayətlərində istifadə olunurdu. Pulun yalnız tarixi dəyişildi, ərəb xəlifəsinin, ya da hakiminin adları əlavə olundu. Pul kəsilən sikkəxanalar bəzi yerli hakimlərin sərəncamında idi.

Xəlifə Əbdül Məlikin dövründə üzərində ərəb dilində yazı olan yeni pulların buraxılmasına başladılar. Xilafətdə vahid pul sistemi tətbiq olundu. Hicrətin ikinci və üçüncü əsrinə qədər pulların üzərində onları buraxan xəlifənin və ya hakimin adı göstərilirdi. Dinarları əsasən Dəməşqdə kəsirdilər və onların zərində latın və ərəb dillərində yazılar var idi. Pullar, əsasən Sasani dövlətinin ərazisində kəsilirdi. Əbd əl -Məlikin dövründə kəsilən yeni pullar əsasən aşağıdakı kimi idi: bir qızıl dinar əvvəllər on, sonralar on iki və iyirmi gümüş dirhəmə bərabər idi. Sikkəxanalar əsasən paytaxtda və canişinlərin iqamətgahı yerləşən iri şəhərlərdə idi. Bu da xilafətə daxil olmuş ayrı-ayrı vilayətlər arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafına dəlalət edir. Əməvilər dövründə yeni çəki sistemi tətbiq olundu.

İnzibati sitemin ərəbləşdirilməsi Əbd əl- Məlikin dövründə başlandı və I Validin dövründə davam etdirildi. Bu məmurların şəxsi tərkibini demək olar ki, dəyişdirmədi. Çünki ərəblər dəftərxanada şəxsən oturub işləməklə məşğul olurdular. İnzibati-maliyyə işlərində ərəb dili tətbiq olunmağa başlandı.

Xilafətdə poçt yollarının salınması xilafətin coğrafi şəraiti haqqında ətrflı məlumat toplamağı tələb edirdi. Xilafətin öz mərkəzi vilayətləri ilə əlaqə yaradılmasında pabitə poçtları-bəridlər mühüm rol oynayırdı. Bu poçt yollarının salınması I Müaviyənin(661-680) dövrünə təsadüf edir. Xəlifə Əbd əl- Məlikin dövründə poçt işlərində göyərçinlərdən istifadə olunmağa başlandı. Müəyyən məntəqələrdə poçt dayanacaqları var tdi. Burada adətən gömrükxanalar da yerləşirdi ki, yolçular atlarını poçt-gömrük məntəqələrində dəyişirdilər.

Zərəfşanın yuxarı vadisində tapılan dəri üzərindəki sənəddə Ət-Təbərinin II Ömər in Soqdadada vəziyyəti yaxşılaşdırması barədə

dedikləri bir daha təsdiq olundu. Bu məktubda qeyd olunur ki, xilafətdə poçt atlarından istifadə edirdilər. Belə ki, xəlifələr poçt işlərinə xüsusi diqqətlə yanaşırdılar. Məsələn, Soqdada poçt hələ II Ömər in hakimiyyəti illərindən əvvəl təşkil olundu. O, poçtun təşkilini yeni tədbirlərlə uğurla başa çatdırmağa çalışırdı.

Hər poçt stansiyasında məmurlar ştatı var idi. Vilayət paytaxtlarında valinin yanında poçt işlərlə və xilafətin paytaxtına siyasi məlumatlar verməklə məşğul olan poçt rəisləri fəaliyyət göstərirdi. Poçt idarəsi və onlara tab olan poçt məntəqələrinin rəisləri vilayətdə siyasi polis (şurta) vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Poçt idarələrinin tabeliyində olan yollarda yol göstəricisi rolunu oynayan xüssi mil daşları (1 mil təqribən iki kilometrə bərabərdir) qoyurdular. Bəzən bu daşların üzərində yolun kim tərəfindən salınması da qeyd olunurdu.

Əməvilərin sosial bazası çox məhdud idi. Onlar bütün ərəb zadəganlarına deyil, əsasən onların Suriya və Misirlə bağlı hissələrinə istinad edirdilər. Müxtəlif sosial qruplar bu sülalənin hakimiyyətindən narazı idilər. Dövlət aparatının və maliyyə orqanlarının xilafətdə möhkəmlənməsinə baxmayaraq, Əməvilərin hakimiyyəti qeyri sabit idi. Xəlifə II Ömər (717-720) onu möhkəmlətmək üçün şiələrin və xaricilərin rəhbərləri ilə danışıqlar apararaq onlarla barışıq əldə etməyə cəhd göstərdi. Cəhd göstərdi. Lakin bu cəhdlər bir fayda vermədi. O, İslamı yeni qəbul etmiş müsəlmanları xərac vergisindən azad etdi, lakin onun ölümündən sonra bu imtiyaz ləğv olundu. Xəlifə Himam (724-743) dövründə vergilər xeyli aptdı və vergilər böyük qəddarlıqla yığılırdı. Burada vergi verməyənlərə qarşı işkəncələr və həbs cəzası da tətbiq edilirdi.

Vergi istismarının artması əhalinin fəal müqavimətinə gətirib çıxardı və çoxsaylı üsyanlarla nəticələndi. Onların ən güclüləri Orta Asiya və Şimali Afrikada baş verdi. Sonuncu xəlifə II Mərvan (744-750) dövründə hətta Suriyanın şəhər və kənd əhalisi ona qarşı üsyanlar qaldırırdılar. Mesopotamiyada və İraqda II Mərvan xaricilərlə gərgin mübarizə aparmağa məcbur oldu. Bu dövrdə şiələr də xeyli fəallaşdı və geniş təbliğata başladılar.

Yezidin hakimiyyətə gəlməsi. 680-ci ildə Müaviyə vəfat etdi.

İkinci vətəndaş müharibəsi: Lakin əvvəlcədən müəyyən olunmuş xəlifəliyin seçkili prinsipi əsasında müəyyənləşməsinə qarşı

çıxaraq Müaviyə hələ öz sağlığında ikən oğlu Yezidi vəliəhd təyin etdi. Xatırladaq ki, Əlinin təyinatına qarşı icmanın nüfuzlu şəxsləri mövcud qaydaya əsasən seçkili prinsipini önə çəkmişdilər. Təbii ki, bir çoxları Əlinin xəlifə kimi təyinatını eşitmədiklərini də iddia edirdilər. Elə buna görədir ki, Müaviyə vəfat etdikdən dərhal sonra Yezid xəlifə elan edildi.

Müqəddəs müsəlman şəhərləri Məkkə və Mdinədə də Müaviyəyə qarşı gizli müxalifət mövcud idi. Bu da onun öz hakimiyyətini irsi yolla, ailəsi üzvlərinə həvalə etməklə müsəlman icmasının mötəbər şəxslərini dövlətin başına gəlməkdən məhrum etməsi ilə əlaqədar idi.

Yezidin xəlifə taxt-tacına varis olması müqəddəs şəhərlərin müsəlmanları tərəfindən narazılıqla qarşılandı. Əlbəttə, bu xəlifə seçkisinin artıq şərti olması ilə bağlı deyildi. Əsas səbəb ondan ibarət idi ki, əməvilərin irsi hakimiyyətinin bərqərar edilməsi rəsulun yaxın silahdaşlarını və onların çoxsaylı nəsilərini yüksək vəzifələrdən və gəlir mənbələrindən məhrum edirdi. İllər boyu bu təbəqənin içindən ali hakimiyyətə namizədlər çıxırdı və bu imtiyazları əldən verməmək üçün onlar üsyanlara və silahlı mübarizəyə əl atırdılar.

Əlinin oğlu Həsən atasının vəfatından sonra altı ay hakimiyyətdə oldu. Əməvilərin düşmən münasibəti və digər səbəblər onun siyasi mübarizədən uzaqlaşmasını qərarlaşdırdı. Bundan sonra siyasi səhnəyə Əlinin ikinci oğlu Hüseyin çıxdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxt Kufə şiyələri Məkkəyə öz nümayəndələrini göndərərək Hüseyinə onların şəhərinə gəlməyi təklif etmiş, onu müdafiə edəcəklərini və onun xeyrinə üsyan qaldırmağı vəd vermişdilər. 680-ci ildə Hüseyin 300 nəfərlik bir dəstə ilə Kufəyə yola düşdü. Bundan xəbər tutan Yezidin göstərişi ilə əməvi valisi ona qarşı çoxsaylı hərbi qüvvə göndərdi. Kərbəla adlı kiçik yaşayış məntəqəsi yaxınlığında onlar Hüseyinin dəstələrini mühasirəyə alıb məhv etdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaş müharibəsi o biri əməvi xəlifələri: II Müaviyə (683) və Mərvanın (683-695) dövründə də davam etmişdir. Mərvandan sonra xəlifə Əbd-əl-Malik (695-705) və I Valid (705-711) xilafətə rəhbərlik etmişlər. Onların vaxtında iri işğallar baş vermiş, islahatlar keçirilmiş, vətəndaş müharibəsi dayandırılmışdı. Xilafətin bütün əyalətləri əməvi xəlifəsinə tabe olmuşdu.

Xilafət Mərvanilər dövründə. Əbd-əl-Malikin hakimiyyəti illərində ərəb işğallarının ikinci böyük mərhələsi başlandı. VIII əsrin əvvəllərində ərəb qoşunları Afrikaya yüptüşə başladılar.

710-cu ildə ərəblərin İspaniyaya yürüşlərindən əvvəl Misir canişinliyinə tabe olan Şimali Afrika xilafətdə xüsusi idarəyə tabe olub Məğrib adlanırdı. Bu qərb deməkdir. Əvvəllər İspaniya buraya daxil idi. VII əsrin ikinci rübündən etibarən Məğribin əhəmiyyəti o qədər artmışdı ki, artıq Misir Məğrib canişinliyinə tabe idi.

Üsyanların baş verməsi əslində xilafəti parçalanmış vəziyyətə gətirmişdi. Əməvilərin əlində Urdun, Fələstinin bir hissəsi qalmışdı ki, onlar da tərəddüd göstərir və özünü xəlifə elan etmiş ibn əz-Zubeyri xəlifə kimi tanımaq haqqında düşündürdülər. Muaviyənin əmisi nəvəsi Mərvan ibn əl-Hakam öz nəslinin hüququnu müdafiə etməyə qalxdı və ibn əz-Zubeyr üzərində qələbə çaldı. Suriya və Misiri yenidən tutan Mərvan 685-ci ildə vəfat etdi və onun yerinə oğlu Əbdül Məlik xəlifə oldu.

Xilafəti birləşdirmək üçün Əbdul Məlikə 8 il lazım gəldi. Mübarizə 691-ci ildə İraqın tutulması ilə nəticələndi. və bundan sonra ibn əz-Zubeyr Qərbi Ərəbistanda təcrid olunmuş vəziyyətdə qaldı. 692-ci ildə xəlifə ordusu məşhur Həccacın komandanlığı altında Məkkəni mühasirəyə aldı. İbn Zübeyrin əksər tərəfdarları və hətta oğlanları da onu tərk etdi.

Xilafət bərpa edildikdən sonra 697-ci ildə Farsda və Kerməndə əzrakiləri, Ərəbistanda xaricilərin üsyanını yatırdılar. Qalib İbn əz-Zubeyr və əl-Həccacı xilafətin bütün şərqin canişini təyin etdi.

Xəlifə Əbd-əl-Malikin hakimiyyət illəri özündən əvvəlki və sonrakı xəlifələrin dövründən fərqləndirən cəhət onun iqtisadiyyat, ticarət, idarəçilik sahələrinə yenilik gətirən və onun inkişafını təmin edən islahatların keçirilməsi və ərəb işğallarının ikinci mərhələsinin başlanmasıdır. Onun keçirdiyi islahatlar kargüzarlıqda, ərəb dilinin tətbiq olunmasında və pulların çıxarılmasında öz ifadəsini tapdı. Bizans qızıl nomismanın və Sasani dirhəminin əvəzinə vahid pul tərtib edildi ki, onun da üzərində ərəb yazıları və Qurandan iqtibaslar gətirilmişdi, islama uyğun olaraq üzərində heç bir insan təsviri olmayan vahid pul tərtib edildi.

İnzibati maliyyə idarəçiliyində ərəb dilinin tətbiq edilməsi, ərəb zadəganlarının dövlət idarətmə aparatının başında durmaq

cəhdlərinin təzahürü idi. Kargüzarlığın və hesabatın ərəblərin doğma dilində olması onlara maliyyə işlərini tam nəzarət altına almağa imkan verdi. İslahatlardan biri də vahid pul sisteminin bütün xilafət ərazisinə tətbiq edilməsi (qızıl dinar, gümüş dirhəm) idi. Yeni pul sisteminin həyata keçirilməsi xilafətin ayrı-ayrı ölkələri arasında ticarətin və iqtisadi əlaqələrin inkişafını göstərirdi.

Əbdül Malikin dövründə torpaqların və vergi ödəyənlərin siyahısı tərtib edildi. Xəlifənin vergi yığanları vəziyyətlə yerində tanış olduqdan sonra bu il nə qədər vergi toplamaq mümkün olduğunu müəyyənləşdirirdilər, hətta əhalinin nə yediyini, nə geyindiğini, bayram günlərini və sairəni də nəzərə alırdılar.

Əbdül Malikin oğlu əl Validin dövründə ərəb işğalları yenidən başladı. 709-cu ildə ərəblər Atlantik okeanının sahillərinə çıxdılar. Bununla yanaşı, ərəblər Orta Şərqdə və Orta Asiyada da fəal hərbi əməliyyatlar aparırdılar. Əmu-Dərya çayının arxasında olan torpaqlar (Mavərrənnəhr), həmçinin Xarəzm və Fərqanə 705-715-ci illər arasında ərəblər tərəfindən tutulmuşlar. Bu zəmində bir çox Orta Asiya torpaq sahibləri, dehqanlar ərəbələrə tabe olub, xəlifəyə töycülər verməyə boyun oldular. Qeyd etmək lazımdır ki, Orta Asiya torpaqlarını əldə etmək üçün ərəblər köçəri türklər və bu ərazini fəth etmək istəyən çinlilərlə mübarizə aparmalı oldular. Ərəblər çinlilər üzərində 751-ci ildə Talos çayı yanındakı döyüşdə qəti qələbə çaldılar. Bu dövrdən başlayaraq xilafətin Orta Asiyada ağılığı tam möhkəmləndi.

712-ci ildə isə ərəblər Hindistana yürüş edib Sind əyalətini, Hind çayının vadisini, şimalda isə Multanı tutdular.

Sonrakı üç il ərzində ərəblər Afrikanın şimal sahillərini tutdular. 710-cu ildə ərəb orduları Afrikanın İspaniya sahillərindən ayıran dar körfəzə gəlib çıxdılar. Qərbdə isə əsasən bərbərlərdən təşkil olunmuş müsəlman orduları Musa ibn Puseyranın komandanlığı altında 711-ci ildə körfəz vasitəsilə Priney yarımadasına gəlib çıxdı. 19 iyul 711-ci ildə ilk döyüşdə vestgotların ordusu darmadağın edildi. İki il yarım ərzində Qalisiya və Asturini çıxmaqla böyük yarımada xilafətə birləşdi. 715-ci ildən başlayaraq Əbdül Malik Müsləmə İstambulu 717-ci ilə qədər mühasirəyə aldı. 717-718-ci illərdə müsəlman orduları Prineyadan keçərək Narbonu tutdu. 732-ci ildə Puatye yaxınlığında Karl Martelin komandanlığı altında frank yığma ordusu ərəbləri ciddi məğlubiyyətə uğrattı və

bununla da şimala doğru hərəktlərinə son qoymuş oldu, iki-üç on illikdən sonra ərəblər Prineyaya geri çəkildilər.

VIII əsrin ikinci yarısında xilafətin siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə qalxdı. Xilafətin nəhən ərazisində 70-80- mln. nəfər yaşayırdı. Xəzinəyə axıb gələn böyük məbləğdə pul ordunun saxlanması, donanmanın yaradılmasına və tikinti işlərinin aparılmasına imkan verirdi.

685-ci ildə Kufədə kiçik feodal Muxtarın rəhbərliyi altında şiələrin üsyanı baş verdi. Üsyançılar Zubeyrin oğlunu qova bildilər və şəhəri tutdular. Muxtar demək olar ki, təxminənən bütün İraqın hakiminə çevrildi. Lakin 687-ci ildə Kufə yaxınlığındakı döyüşdə üsyançılar məğlub oldu, Muxtar isə öldürüldü.

II Ömər (717-720) islam qaydalarına riayət etməyə çalışırdı. O, kilisə və monastırlar üzərinə qoyulan vergiləri qadağan etdi, islamı qəbul etmiş müsəlmanlardan alına vergini və can vergisini qadağan etdi. Lakin bu bir sıra əyalətlərin maliyyəsində elə bir çətinlik yaratdı ki, köhnə qaydaları bərpa etmək lazım gəldi. Onun varisi II Yezid (720-724), nəinki monastr və kilisələrdən vergi aldı, islam tarixində ilk dəfə olaraq xristianların təqibinə başladı.

Xilafətin süqutu: 40-cı illərin ortalarında damla-damla yığılan narazılıqlar Hişamın (724-743) 20 illik hakimiyyətindən sonra taxt-tac uğrunda mübrizədə üzə çıxdı. İl yarım ərzində müxtəlif ərəb tayfalarına istinad edən üç iddiaçı bir-birini hakimiyyətdə əvəz etdi. Bu isə Fələstindən Aralıq dənizinə qədər tayfalar arası mübarizəni son dərəcə kəskinləşdirdi ki, bu da Əməvilər əleyhinə mübarizənin qələbəsini yaxınlaşdırırdı.

Qarışıqlıq sonuncu Əməvi xəlifəsi Mərvanın (744-750) dövründə də davam etmişdir. 60 yaşında hakimiyyətə gələn II Mərvan enerjili və təcrübəli hərbi rəis idi. II Mərvan Suriyadakı qiyamları və Şimali Afrikada xaricilərin çıxışlarına qarşı mübarizə apardı və bu üsyanları yatıra bildi. Lakin Xorasanda şimal və cənub ərəbləri arasında mübarizə kəskinləşdi. Lakin xəlifə ölkənin mərkəzində qanun-qayda yaratmaqla məşğul olduğu üçün öz canişininə köməklik göstərə bilmədi. Bundan istifadə edən Abbasi imamı İbarhim ibn Məhəmməd 747-ci ilin martında özünün şəxsi nümayəndəsi Əbu Müslümü üsyan hazırlamaq üçün göndərdi.

VIII əsrin birinci rübündə Əməvilərə qarşı yeni bir dəstə – Məhəmmədin əmisi Abbasın ailə nümayəndələri siyasi meydana çıxdı. Abbasilər hakimiyyətə məhz peyğəmbərin nəslindən olanların gəlməsini qanuna uyğun hesab edir və əhalinin düşdüyü bu ağır vəziyyətin səbəbkarı isə yalnız hakimiyyəti qeyri-qanuni qəsb etmiş Əməvilərdə görürdü. Təbii ki, belə bir təbliğat əhalinin çoxsaylı narazı təbəqəsi içərisində əks-səda tapırdı. Abbasi təbliğatçıları kimliyindən asılı olmayaraq xilafətdə yaşayan bütün təbəqələri və təriqət sahiblərini, o cümlədən ərəbləri, qeyri ərəbləri, qeyri müsəlmanları, torpaq sahiblərini, kəndliləri, xariciləri, şiələri və sairələri cəlb etmək istəyirdilər. Onlar bəyan edirdilər ki, xilafət Abbasilərə keçsə, bütün müsəlmanlar xərəcədən azad olacaqdır. Bu təbliğat ən münasib mühiti Xorasanda və Mərvdə tapdı.

Mərv vahəsinə gələn Əbu Müslüm «Allahın kitabına» və peyğəmbərin qaydalarına uyğun hərəkət edəcək, peyğəmbərin ailəsindən olan imam haqqında təbliğata başladı. Qızgın və bəlağətli çıxışlar nəinki şiələri, həmçinin xariciləri, bütünlükdə Əməvi hakimiyyətindən narazı olan bütün qüvvələri onun ətrafında cəmləşdirdi. 15 iyunda üsyan başlayanda Əbu Müslüm yanında 2000 tərəfdar var idi. Lakin Xorasanda Əməvi canişini Nasr ibn Səyyar təhlükəni kifayət qədər qiymətləndirə bilmədi və geniş miqyas alana qədər onu beşiyində söndürmədi. Bu isə Əbu Müslümə 747-ci ildə Mərv yaxınlığında üsyana başlamağa imkan verdi və elə ilk döyüşdə xəlifə orduları darmadağın edildi.

Xəlifə bu zaman Yəmən, Məkkə və Mədinəni tutmuş xaricilərə qarşı mübarizə aparırdı. Abbasilərin tərəfdarları bütün Xorasanı tutduqdan sonra II Mərvan əsl böyük təhlükənin haradan gəldiyini başa düşdü. O, hərəkətin başçısı İbrahim ibn Mahmudu tapdı və həbs etdi, 26 iyun 749-cu ildə Nəhavənd yaxınlığında baş verən döyüşdəki məğlubiyyətdən sonra zəhərlənib öldürüldü.

Bu isə ağır vəziyyəti dəyişmədi. 29 avqustda Abbasi orduları Kufəyə daxil oldular. 750-ci ilin yanvarında isə II Mərvanın on iki minlik qoşunları Abbasi dəstələrini Böyük Zab çayı yaxınlığında qarşıladı, lakin məğlub olub Suriyaya geri çəkildi. Lakin böyük ümid bəslədiyi Suriya da onu müdafiə etmədi və hətta bir neçə günlük mühasirədən sonra Dəməşq Abbasilərə təslim oldu. Mərvan Misirin müqavimətini təşkil etmək istəyirdi, lakin onu orada öldürdülər. Digər ərəziləri isə tutmaq elə bir çətinlik törətmədi. Lakin dəniz vasi-

təsilə xilafətdən ayrılan uzaq Əndəlusda yeni sülalənin hakimiyyətini qəbul etmək istəmirdilər və 755-ci ildə Hişamın nəvəsini əmir kimi qəbul etdilər.

Fəthlərdən sonra bir çox oturaq və köçəri ərəblər yeni torpaqlara köçdülər. Yeni şəhərlər, düşərgələr salındı. Bu yeni şəhərlərdə də ümummüsəlman mədəniyyəti yarandı. İranda Şiraz, İraqda Kufə və Bəsrə, Fələstində Roman, Misirdə Fustat, Afrikada Kayra- van buna nümunədir. İraq və Suriya ərazisinin əsas əhalisi – arameylər (suriyalılar) sami xalqlarına aid olan bir qrup idi və ərəb dilinə yaxın və qohum dildə danışırdılar. Burada ərəblər də çoxluq təşkil edirdilər. Ona görə də bu regionda ərəbləşmə çox sürətlə getdi. Şimali Afrika və İspaniya bir qədər gec ərəbləşdi. Zaqafqaziya ilə Orta Asiya isə ərəbləşmədi. İşğal olunmuş ölkələrə ərəblər rəsmi din kimi islamı, ədəbi dil kimi isə ərəb dilini gətirdilər. Lakin bu ciddi dəyişikliklər heç də yerli mədəniyyətlərin məhv olmasına gətirib çıxarmadı. Əksinə onlar ərəblərin özünə böyük təsir göstərirdilər.

Ərəb işğallarının vacib nəticələrindən biri də xilafət ölkələrində ərəblərin dini – islamın yayılması idi. Düzdür tam müsəlmanlaşan ancaq Ərəbistan olmuş, o biri əyalətlərdə isə çoxsaylı xristian, yəhudi və zərdüştliyə itaət edənlər qalmışdılar. Xilafətin demək olar ki, hər şəhərində xristian-yəhudi icmaları saxlanılırdı. Qeyri dinlərdən olanlar xilafətdə əhalinin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edirdilər və zimmilər adlanırdılar. Onlar şəxsən azad, lakin siyasi cəhətdən məhdud və bir sıra vətəndaş hüquqlarından məhrum olmuş insanlar idi. Zimmilər öz dillərinə məxsus olan adət-ənənləri saxlayır, icmalar daxilində müəyyən özünü idarəetməyə malik idilər. Buna görə də, can vergisi - cizyə verməyə məcbur idilər.

Asiya və Afrikada Bizans əyalətlərinin, İranın, Orta Asiyanın, Cənubi Qafqazın, İspaniyanın ərəblər tərəfindən istilası ərəfəsində bu ərazilər erkən feodalizm mərhələsində idi. Bəzi tarixçilər Ərəbistanda feodalizmin digər ərazilərinin işğalları nəticəsində meydana gəlməsini, bəziləri isə ərəb dövlətinin feodalizmin erkən mərhələsində olduğunu qeyd edirlər. L.İ. Nadiradzenin fikrincə, VII əsrin əvvəlləri üçün ərəblərdə qul əməyi iqtisadi quruluşun əsasını təşkil etmirdi.

Ərəblər işğal edilmiş ölkələrdə Ərəbistanda hələ məlum olmayan sosial-iqtisadi münasibətlərə və mülkiyyət formalarına rast gəlmişdilər. Erkən feodal münasibətlərinin hakim olduğu yerlərdə

ərəblər torpağa istehsal vasitəsi kimi maraq göstərmədilər. Onların tabeliyinə keçən becərilən torpaqlara onlar müsəlman icmasının şəxsi malı kimi baxırdılar. Ərəblər qənimət və təzminat yığmaqla kifayətlənirdilər. Elə buna görədir ki, işğal olunmuş yerlərdə ərəblər ictimai istehsala müdaxilə etməirdilər. Torpaqlar yerli feodalların, ruhanilərin və digərlərinin sahibliyində qalırdılar.

İşğal edilmiş ərazilərə ərəblərin köçürülməsi nəticəsində həmin ərazilərdə, o cümlədən şəhərlərdə bütöv ərəb məhəllələri meydana gəldi. Ərəblərin yerləşdirildiyi kənd və məhəllələr çox zaman həmin qəbilələrin adını daşıyırdı. X əsrdən etibarən müxtəlif ərazilərdə ərəblər yerli əhali ilə assilyasiyaya uğrayırdı. Məsələn, İranda ərəblər iranlılarla, Azərbaycanda azərbaycanlılarla assimilyasiya olunmuşdu, digər ərazilərdə isə bu proses əksinə baş vermişdi, yerli əhali ərəbləşmişdilər ki, bu barədə biz irəlidə söhbət açmışıq.

Ərəb işğallarının erkən çağlarında ərəblərin köçürülməsi hələ geniş tətbiq olunmurdu. Onlar yalnız iri şəhərləri və qovşaq məntəqələrini tutaraq burada rabitə yollarını nəzarətdə saxlamaq üçün kiçik qarnizonlar saxlayırdı. Qoşunun əsas hissəsi isə ölkənin içərilərinə doğru irəliləyirdi. İstila olunmuş ölkələrə ərəblərin köçürülməsi və bu ölkələrdə məskunlaşması yalnız həmin ölkələr tamamilə işğal edildikdən və burada ərəblərin hakimiyyəti möhkəmləndikdən sonra başlandı. Bu proses Əməvilər xilafətinin dövründə geniş vüsət aldı.

Bu dövrdə Bağdad, Qahirə və bir sıra şəhərləri çıxmaqla yeni şəhərlərin salınması geniş vüsət almışdı. Sonralar bu şəhərlər inzibati ticarət mərkəzlərinə çevrilirdi. Bu şəhərlər ayrı-ayrı ərəb sərkərdələri tərəfindən salınırdı. Məsələn, Bəsrənin əsasını Umba ibn Qəzvan qoymuşdur. Kadisiyyə döyüşündən və Sasani paytaxtının alınmasından sonra Kufənin əsası qoyuldu. Şəhərdə rəsmi binaların ucaldılması qeri-müsəlmanlardan olan bənnalara və memarlara məxsus idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, vilayətlərin idarəsi əmir və ya valinin başçılıq etdiyi divanxana vasitəsilə həyata keçirilirdi. İşğal olunmuş ərazilərdə əsasən iri şəhərləri və mühüm qovşaqları tutan ərəblər oralarda rabitəçi dəstələri yerləşdirdilər, qalan dəstələr də yürüşləri davam etdirirdilər. Bir çox hərbi düşərgələr və məntəqələr ərəblərə Sasanilər dövründən qalmışdı.

ABBASİLƏR XİLAFƏTİNİN YARANMASI, SOSIAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR ABBASİLƏR XİLAFƏTİNİN HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİ

Abbasilər xilafətinin hakimiyyətə gəlməsi: İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi Əbu Müslüm üsyanının qələbə ilə nəticələnməsi Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsini təmin etmiş olodu. 750-1258-ci illər civarında hakimiyyətdə olan Abbasilər sülaləsinin xilafət dövrünü baş verən siyasi hadisələrin xarakterinə görə üç mərhələyə ayırmaq olar: 750-945, 945-1132; 1132-1258. Birinci mərhələdə ilk 50 illik dövrdə xilafət güclü və nisbətən mərkəzləşmiş dövlət idi, lakin bu dövrdə baş verən xalq hərəkatlar, xüsusilə Babək hərəkatı xilafətin fəqərə sümüyün əymiş, onun parçalanmasının əsasını qoymuşdu. Birinci mərhələnin son nöqtəsini qoymaqla, həm də ikinci mərhələnin başlanğıcını əsaslandırان Bu-veyhilər 945-ci ildə Bağdadı tutdular. İkinci mərhələdə xəlifələr faktik olaraq siyasi hakimiyyətlərini itirmiş, ancaq dini hakimiyyətlərini saxlaya bilmişdilər. 1132-ci ildə xəlifənin Aşapğı İraqda dünyəvi hakimiyyətini bərpa etməklə üçüncü mərhələ başlamış, lakin monqol işğalları ilə üçüncü mərhələ başa çatmışdır ki, bununla da Abbasilər xilafətinin varlığına son qoyulmuşdur.

Abbasilər sülaləsindən olan xəlifələrin ali hakimiyyəti altında olan nəhəng dövlət paytaxt şəhəri olan Bağdadın adı ilə Bağdad xilafəti adlandı. Rəsmi adı «Mədinət əs-Sələm» (Sülh şəhəri) olan bu şəhər 762-ci ildə Abbasilərin ikinci xəlifəsi Mənsur tərəfindən «Suq Bağdad» (Bağdad bazarı) adlı kiçik bir yaşayış məntəqəsinin üstündə salınmışdır.

Abbasilər dövründə dövlət quruluşu, sosial-iqtisadi münasibətlər, vergi sistemi və torpaq mülkiyyət formaları: Öz struktur və rəsmi ideologiyasına görə VIII-IX əsrlərdə Abbasilər xilafəti teokratik mütələqiyyət olmuşdur. Sünni dövlət hüquq norma-

larına əsasən xəlifə öz şəxsiyyətində ali imam və ali əmir vəzifələrini cəmləşdirmişdi., yəni dini və dünyəvi hakimiyyət məhz ona məxsus idi. Müsəlman icmasının başçısı kimi və Allah Rəsulunun təmsilçisi kimi, hətta Allahın özünün nümayəndəsi kimi xəlifə dövlətdə olan bütün torpağın və suyun ali sahibi sayılırdı. O, mütləq hakimiyyətə yiyələnmiş şəxsiyyət idi və bu da heç nə ilə məhdudlaşmırdı.

İlk Abbasilər dövründə, yəni təxminən 50 il ərzində xilafət güclü və nisbətən mərkəzləşmiş dövlət idi. Dövlət ənənələri müəyyənləşmişdi, dövlət möhürünü saxlayan vəzir vəzifəsi təsis edilmişdi. Bir sıra divanlar yaradılmışdı. Onlar arasında ən mühümləri-dövlət aktlarının hazırlanması, maliyyə, rabitə (poçt) üzrə olan divanlardır. Məhkəmə sistemi qazilərin əlində idi ki, onlar şəriətə əsasında işləri aparırdılar.

Xilafətin ordusu üç növ qoşundan- xəlifənin şəxsi qvardiyası, nizami ordu, sırf könüllülərdən ibarət qoşun.

Abbasilər və onları dəstəkləyən İran feodal qrupunun qələbəsindən sonra xilafətdə feodal meyilləri artmışdı. İstehsalda külli miqdarda qulların olmasına baxmayaraq, quldarlıq əsas vasitəyə çevrilməmiş erkən feodal cəmiyyətinin bir ukladı kimi qalmışdı. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin sosial iqtisadi həyatına müəyyən təsir göstərmişdir.

IX-X əsrlərdə altı torpaq mülkiyyəti forması var idi. I. Dövlət torpaqları. Bu ərəb işğalları zamanı tutulmuş torpaqlar idi. Bu torpaqlar xəlifəlik yarandıqdan sonra onun əsas torpaq fondlarını təşkil edirdi.

II. Sülalə üzvlərinin ixtiyarında olan şəxsi torpaq sahələri idi. Belə torpaq sahələrindən gələn gəlir həmin torpağın sahiblərinə şəxsən çatırdı.

Belə ki, Əməvilər sülaləsindən qalma torpaqların əksəriyyəti xəzinənin ixtiyarına keçdi ki, onun da əksəriyyəti xəlifəyə çatırdı. IX əsrə kimi Abbasi xəlifələrinin torpaq sahələri o qədər böyük idi ki, bu sahələrin idarə edilməsi üçün xəlifə xüsusi malikanə «divan» təşkil etmişdi. Eyni zamanda malikanə baş qulluqçu vəzifəsi təyin etmişdi.

III. Xüsusi torpaqlar idi ki, bu torpaqlar tam mənasında ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi torpaqları olub, irsi idi. Belə torpaqlar mülk adlanırdı.

IV. Bəxşiş edilmiş torpaqlar idi ki, belə torpaqlar iqtə torpaqları adlanırdı. İqtə institutu VIII əsrin axırlarından başlayaraq sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı.

V. Dini müəssisələrə məxsus olan torpaqlardır ki, bu torpaqlar tam mənasında ayrı-ayrı ruhani təşkilatlarının ixtiyarında idi. Vəqf torpaqları IX əsrdə meydana gəlmişdi. Dövlət torpaqlardan heç bir vergi almırdı. Torpaqdan gələn bütün vergilər və gəlir onun sahibinə çatırdı. Vəqfə torpaqdan başqa tərpenməz əmlak, karvan və s. də daxil idi. Hər hansı müsəlman öz torpağını müəyyən şərtlərlə vəqf edə bilərdi. Beləliklə, vəqf institutu xilafətin həyatında müsəlman ruhanilərin mövqeyini gücləndirdi. Bundan başqa, bir çox dindar feodallar öz iqtə torpaqlarını saxta surətdə vəqf edirdilər. Bu həm ruhanilər, həm də feodallar üçün əlverişli idi, çünki öz torpaqlarını vəqf edən feodal dövlətə vergi vermir və xidmətdən azad ola bilirdi, əvəzində isə verdiyi torpaqdan gələn gəlirin bir hissəsi ona çatırdı. Təcrübə göstərdi ki, saxta vəqf torpaqları xəlifə xəzinəsinə gələn gəliri azaltmaqla dövlətin zəifləməsinə səbəb oldu.

VI. Azad kəndli və icma torpaqları idi. XI əsrdən bu torpaqların getdikcə azaldığı müşahidə edilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi torpaq mülkiyyətinin ən geniş yayılmış formalarından biri iqtədir. Bu torpaqlar xəlifə tərəfindən yüksək rütbəli məmurlara, ordu başçılarına yüksək təbəqəyə daxil olan iri feodal ailələrinə verilirdi. Ziya Bünyadov «Azərbaycan VII-IX əsrlərdə» əsərində torpaq iqtəsinin aşağıdakı növlərini göstərir:

Bəxşiş edilmiş iqtə (təmlək)

1. İcarəyə verilmiş iqtə (icar)

İcarəyə verilmiş iqtənin özünün aşağıdakı növlərini göstərir:

1. Mülki iqtə

2. Xüsusi iqtə

3. Hərbi iqtə

4. Xəlifə iqtəsi

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, ilk xəlifələrin dövründə iqtə paylanmayıb. Xəlifə Osman ilk dəfə olaraq iqtə torpaqları paylaşmışdır. Bağışlanmış belə iqtə torpaqları şərti olaraq dövlət torpaq fonduna daxil olan Səfəvi torpaqlarından verilirdi. Bu torpaqlar ərəblər tərəfindən işğal edilmiş torpaqlar idi. Əl-məqrəzinin yazdığına görə Savadda Xosroyun torpaqlarını «Osman-Allah ondan razı olsun- bəxşiş etmişdi. Ona görə ki, bu

torpaqlar istifadəsiz qaldıqda xeyir verməyəcəyini hesab edirdi. O bu torpaqları bəxşis verdiyi adama bildirirdi ki, bunun əvəzində pay vergisi alacaqdır.

L.İ Nadiradze yazır: «Artıq ilk xəlifələrin dövründə İrən və Midiyala dövlətin böyük miqdarda torpaq fondu var idi ki, onu ayrı-ayrı şəxslərə iqta kimi bağışlayırdılar.» Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi toraqları təkcə İraq və Midiyada deyil, Suriyada da vardı.

İbn Əsakirin verdiyi məlumata görə ərəblər işğalları zamanı ölkədən qaçmış və ya vuruş zamanı ölən Suriyada bizans aristokratiyasına məxsus olan torpaqlara sahib oldular.

Bundan başqa iqta torpaqlarının yaranmasında digər bir üsul da özünü göstərirdi ki bu da xam sahibsiz torpaqlar hesabına idi. Yararsız xam torpaqları xəlifə varlılara müqavilə ilə verirdi. Vaxt isə üç ildən beş ilə təyin edilirdi. Əgər həmin torpağı götürən şəxs bu müddətdə onu yararlı hala salmazsa, ondan geri alınıb ya başqasına verilir, ya da dövlətə məxsus torpaqlara qatılırdı. Əks halda əgər bu torpaq yararlı hala salınır, gəlir götürülür, oraya su çıxarılır və ev tikilmirdisə, bu zaman həmin sahə onu götürmüş şəxsin şərti mülki sayılırdı. Beləliklə, iqta torpaqları yaranırdı ki, ondan ancaq gəlir vergisi götürülürdü. Osmanın xəlifəliyi dövründə dövlət xəzinəsinə torpaqdaq alınan gəlir vergisi Əbu Yusifin və Yəhya ibn Adamın verdiyi məlumata görə 7 milyon dirhəm, Əl-Məvardinin verdiyi məlumata görə 9 milyon dirhəm idisə, xərəcədən gələn gəlir Əl-Bələzurinin verdiyi məlumata görə 100 milyon dirhəm təşkil edirdi. İbn Xordatbeh isə bu rəqəmin 128 milyon dirhəm olduğunu göstərir.

İqta institutu özünün sonrakı inkişafında tamamilə irsi mülkiyyətə çevrilirdi. İ.P.Petruşevskinin təbirincə desək, iqta institutu XI-ci əsrdə həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən hərbi len sistemə çevrilmişdi. İqtadar torpaqla bərabər, orada yaşayan feodal-asılı kəndlilərə də sahib olurdu və əhali üzərində demək olar ki, hüduzsuz hakimiyyət haqqı qazanırdı. Beləliklə məhz iqta institutunun inkişafı Abbasilər xilafətinin siyasi cəhətdən tənəzzülünün əsas səbəblərindən biri hesab edilməlidir. İqta sistemi yanaşı vergi sistemi də xilafətdə ictimai-iqtisadi münasibətlərin kəskinləşməsinə əsas amilinə çevrilmişdi.

Abbasilərin yerli feodallarla, icmanın yuxarı təbəqələri ilə yaxınlaşması və onlara siyasi hüquqlar verməsi, həmin təbəqələr sadəcə icma üzvlərini daha da əsarət altına almalarına imkan verirdi.

Abbasilər xilafətində müəyyən dəyişikliklərlə əvvəlki vergi sistemi olduğu kimi saxlanılırdı. Əgər Əməvilərin dövründə vergilər bütünlüklə pulla toplanırdısa, artıq Abbasilərin dövründə ancaq verginin bir hissəsi pulla ödənilirdi. Bu sistemdən xüsusilə ikinci Abbasi xəlifəsi Əl-Mənsurun (754-775) vaxtında geniş istifadə edilib. Onun dövründə xərac, torpaq sahəsindən onun əkilib əkilməməsindən asılı olmayaraq pulla alınır. İbn əl-Əsir yazır ki, Əl-Mənsurun dövründə verginin bir hissəsi pulla alınır. Mənsurun vaxtında vergi sistemində edilən bu dəyişiklik kəndlilərin amansız şəkildə qarət olunmasına səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, əyalətlərdə vergilərin toplanmasına nəzarəti poçt (bərid) divanı rəhbərlik edirdi. Poçt divanının başında sahib-əl-bərid dururdu. O hər bir şey haqqında xəlifəyə xəbər verirdi. Vergilərin yığılması və onların bölüşdürülməsi üçün xəlifə Ömər divan adını alan idarə yaratmışdı. Əməvilər və Abbasilər zamanı divanların sayı artmağa başladı. Divanlar idarəetmənin müxtəlif sahələrinə baxırdılar. Onların başında xəlifə tərəfindən təyin olunan və onun qarşısında hesabat verən hakimlər dururdu.

Məlumdur ki, xərac bir neçə formaya bölünürdü. Onlardan ən geniş yayılanı:

1. Misah formasında yığılan xərac
2. Müqasəm formasında yığılan xəraclar.

Misahi formasında yığılan xərac elə xəracdır ki, müəyyən ölçü daxilində vergi kitabında qeyd olunmuş müəyyən miqdarda natıra şəkildə və dirhəmlə alınır. Əməvilərin dövründə İraqda toplanan vergilərin əksəriyyəti xəracın bu kateqoriyasını səciyyələndirirdi.

Müqasəm formasında toplanan xərac isə elə xəracdır ki, məhsulun miqdarına görə təyin edilirdi.

Vergi sistemi Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə daha da ağırlaşmışdı. Məhz bu, xalq kütlələrinin narazılığını artıran başlıca səbəb idi. Hökumət nümayəndələri xalqı amansız talan etməyə başlamışdılar. Onun vaxtında vergilərdən xristian əhalisi xüsusilə əziyyət çəkirdilər. Nəticədə onlar öz torpaqlarını buraxaraq şəhərə yığışdılar. Onların torpaqların isə ərəb feodalları ələ keçirirdilər.

Xristianlardan ümumiyyətlə müsəlman olmayan xalqlardan cizyə adlanan vergi toplanırdı. Bu vergi ildə bir dəfə toplanırdı. Puldan başqa daşınan əmlak, mal-qara da cizyə şəkildə alına bilərdi.

Əbu Yusif özünün «Xərac» kitabında yazırdı: Cizyə Savadda və başqa əyalətlərdə müsəlman olmayanlardan, yəhudilərdən, xristianlardan və s. alınırdı.

Cizyə bu yerlərin kişilərindən: varlılardan-48 dirhəm, ortabablardan 24 dirhəm, yoxsul və zəhmətləri ilə yaşayan əkinçilərdən isə 12 dirhəm miqdarında alınırdı. Cizyə ildə bir dəfə yığılır, pulla yanaşı mal-qara da alınırdı. Ancaq donuz və şərab alınmırdı.»

Harun ər-Rəşidin dövründə vergi sisteminin nə qədər əziyyətli olduğunu, xəzinəyə toplanan pulun miqdarından daha aydın görmək olar. Belə ki, Harun ər-Rəşidin dövründə hər il xəzinəyə 530312 milyon dirhəm toplanırdı. Harun ər-Rəşid öldükdən sonra xəlifə xəzinəsində 900 milyon dirhəm var idi.

Xalq kütlələrinin vəziyyətini xilafətdə icarə sisteminin genişlənməsi daha da ağırlaşdırırdı. Bu sistem Harun ər-Rəşidin dövründə daha da güclənmişdi. Xərac sistemi nəinki xəzinəyə gələn gəlirin əsas mənbəyi idi, o eyni zamanda feodal münasibətlərinin sonrakı inkişafının mənbəyi idi. Əməvilər sülaləsinin vaxtında olduğu kimi Abbasilərin dövründə də əsas hakim sinif feodal sinfi idi.

Məlum olduğu kimi Abbasi xəlifələri feodal sinfinə arxalanır, onlara torpaq sahələri paylayır, onların hüquq və imtiyazlarını artırırdılar. Bütün bunlar feodalların xalq kütlələrinin daha çox istismar edilməsinə şərait yaradırdı.

Bir feodal dövləti kimi Abbasilər xilafətində əsas əzilən sinif kəndli sinfi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Abbasilər xalq kütlələrini öz tərəflərinə çəkmək üçün vədlər vermişdilər. Lakin hakimiyyətə gəldikdən sonra öz vədlərinə əməl etmədilər. Əksinə kəndlilərin üzərinə ağır vergilər qoyaraq onların vəziyyətlərini daha da ağırlaşdırdılar.

Birinci, quldarlıq ukladı Bizans və Orta Şərqi ilk feodal cəmiyyətlərinə məxsusdur. Ərəb işğallarından sonra bu uklad nəinki ləğv edilmiş, əksinə hətta daha da inkişaf etdirilmişdi. Qul əməyindən daha geniş miqyasda istifadə ərəblər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə feodal münasibətlərinin inkişafını ləngidirdi.

İkincisi, əkinçilik icmasının dağılması, ona fəal müqavimət göstərənlərin qul halına salınması, renta vergisinin və biyarın olmaması, qul əməyindən ictimai istehsalda, xüsusilə süni suvarmada, dağ işlərində və çətin sənətkarlıq işlərində geniş miqyasda istifadə etmə-

yə məcbur edirdi. A. Yakubovski qeyd edir ki, Müaviyyə Ərəbistanda olan müklərində işlətmək üçün 4000 qul saxlayırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə xilafətdə xüsusilə İraqda qul bazarları mövcud idi. Bu qullar içərisində müxtəlif sənət sahibləri var idi.

Qulların 869-cu ildəki ən böyük üsyanına kimi qul üsyanları xilafətdə gah bu, gah da başqa yerdə alovlanır və getdikcə çoxalır. Bununla belə xilafəti quldarlıq cəmiyyəti kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Quldarlıq xilafətdə ancaq uklad olaraq qalmaqda idi. Özü də elə uklad ki, ərəb dövlətinin ictimai-siyasi və mədəni həyatında ən əhəmiyyətli bir mövqə tutur.

Beləliklə dövlətin ağır vergi sistemi, feodal əsarətinin güclənməsi, eyni zamanda qullara münasibət xilafətdə sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bütün VIII və IX əsrlər xilafət tarixində daim üsyanların baş verməsi ilə müşahidə edilmişdir. Bu öz təzahürünü ayrı-ayrı təriqətlərin ideologiyası altında gedən xalq hərəkatlarında daha aydın göstərirdi.

A. Belyayev özünün «Müsəlman təriqətləri» əsərində yazır: «Müsəlman məzhəbləri ideologiyası orta əsrlərdə və yeni dövrdə islamın yayılmış olduğu ölkələrdə barışmaz ictimai ziddiyyət və sinfi mübarizənin inikasıdır». Bu mübarizə bəzən böyük və kiçik dini müharibələr şəklini də almışdır. Bu cəhətdən islam dini çox yayılmış olan digər dinlərdən heç də ciddi fərqlənmə təşkil etmir.

İslam dini meydana çıxdığı vaxtdan on illər keçdikdən sonra iki əsas istiqamətə yaxud təriqətə sünniliyə və şiəliyə bölünmüşdür. Muxalifətçi şiəlik təriqəti indiyə kimi öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Şiəliyin tarixi gah silahlı, gah da ideoloji mübarizələrlə bağlıdır. İslamda olan bu təriqətdən zaman keçdikcə yeni-yeni təriqətlər meydana gəlmişdir ki, bunlardan xaricilər, mötədilləri, zeydilər və başqalarını göstərmək olar.

Xalq hərəkatları içərisində Cənubi İraqda baş vermiş «Zutt» tayfalarının üsyanını qeyd etməmək olmaz. Bu üsyan 820-ci ildən – 835-ci ilə qədər olan bir dövrdə xilafətə çox böyük zərər vurmuşdur. Bu üsyan o zaman yatırıldı ki, xəlifə tərəfindən onların bağışlandığı etiraf edildi.

Misirdə baş verən xalq hərəkatları içərisində Qipt tayfalarının üsyanı əhəmiyyətli yer tutur. Bu üsyan xəlifə

adamlarının topladığı ağır vergilərə qarşı etiraz olaraq baş vermişdi. Məmunun döyüşçüləri üsyan etmiş qiptilərə qarşı vəhşicəsinə hərəkət etdilər. Onun əmri ilə diri tutulan hər bir qipti öldürülür, qiptin arvadı və uşaqları isə qul kimi satılırdı.

Fələstində başda Əbu Harb olmaqla alovlanan kəndli müharibəsi IX əsrdə baş verən üsyanlardan biri idi. Əbu Harb özünü pərdə ilə örtərək özünü Sufnani kimi qələmə verdi. Belə bir addım tezliklə kəndli kütlələrinin onun tərəfinə keçməsinə səbəb oldu. Lakin yaz əkini vaxtı çatan kimi kəndlilər öz evlərinə dağıldılar. Buna görə də xəlifə qoşunları asanlıqla üsyanı yatıra bildi. Azərbaycanda Babək Xürrəmihdin üsyanı ən böyük üsyanlardan olmaq etibarilə xilafəti diz üstə oturtdu. Babəkin ardıcılar IX əsrin sonlarınaq bütün yeni üsyanların nüvəsini təşkil etmişlər.

Xürrəmilər hərəkatının ən böyük ictimai təsiri 869-cu ildə Bəsrə ətrafında alovlanan Zəncilər üsyanında və IX əsrin sonlarında baş qaldırmış Qərimətilər hərəkatında olmuşdur. Bu isə Xürrəmilər hərəkatının ictimai tələblərinin orta əsrlərdə xilafət ərazisində yaşayan bütün yoxsul təbəqələrin arzu, istək və tələblərinə hərtərəfli uyğun olduğundan doğmuşdur. Bunun üçün də xürrəmi ideologiyası yoxsul kəndli və sənətkarların, qulların müxtəlif vaxtlarda xilafətə qarşı kəskin silahı, ideologiyası, ideoloji mübarizə mənbəyi olmuşdur. Bu hətta bir neçə əsrlərlə davam etmişdir.

ABBASİLƏR XİLAFƏTİNDƏ XALQ HƏRƏKATLARI VƏ SİYASİ TƏNZZÜL

Abbasilər xilafətində xalq VIII əsrin II yarısı və bütün IX əsr hərəkatları və siyasi tənəzzül: güclü xalq hərəkatlarının baş verməsi ilə xarakterikdir. Bunlar əsasən kəndli hərəkatları olmuş və xilafətin şərq əyalətində baş vermişdilər. Bağdad xilafəti tarixinin əsas məğzini məhz sosial ziddiyyətlərin və sinfi mübarizənin əksi olan xalq hərəkatları təşkil etmişdir. Bu hərəkatların kütləvi iştirakçıları kimi kəndlilər, şəhərin yoxsul əhalisi, bəzən də çoxsaylı qullar çıxış edirdilər. Abbasilərin hakimiyyəti ilə razı olmayan hakim sinfinin ayrı-ayrı qrupları da, hərdən müəyyən vaxt müddətinə bu hərəkatlara qoşulurdular. Güclü üsyanlar şəklini alan xalq hərəkatlarının əsas səbəbi zəhmətkeşlərin istismarı və onlara feodallar tərəfindən (başda xəlifələr olmaqla) edilən zülm idi. Qeyri-qanuni vergi

yığıcı, əyintilər xalq kütlələrinin ağır vəziyyətini daha da dözülməz edir, xəlifə inzibati orqanlarına qarşı narazılıq yaradırdı.

Mübarizə birinci növbədə ərəb, sonra isə Abbasilərlə bağlı olan yerli feodallara qarşı yönəlmişdi. VIII əsrin ikinci yarısında bu mübarizə daha aydın görünən sosial xarakter aldı. Lakin VII əsrin birinci yarısında xalq kütlələri ilə yanaşı Əməvilərə qarşı işğal olunmuş ərazilərin hakim sinfinin nümayəndələri də iştirak etmiş və öz itirilmiş imtiyazlarını qaytarmağa cəhd göstərmişlər.

755-ci ildə Nişapur və Rey şəhərlərində Sunbadın başçılığı altında böyük kəndli üsyanı başladı və sonradan Azərbaycana da yayıldı. 767-ci ildə Xorasanda ustad Sisin rəhbər olduğu bir yeni üsyan baş verdi. 778-779-cu illərdə Qurqanda «qırmızı bayraqlılar» adlanan kəndlilərin hərəkatı vüsət tapdı. Bu dövrdə ən güclü hərəkat 776-783-cü illərdə Məvərənnəhri sarsıdan, görkəmli bir şəxsiyyətin rəhbərliyi altında keçən «ağ geyimlilər» üsyanı olmuşdur. Bu – Həşim ibn Hakim adlı şəxsiyyətdir ki, onu «Muqanna» ləqəbi ilə (yəni «örtük ilə bağlı») daha yaxşı tanıyırdılar. Muqanna Mərv əhalisinə mraciət edərək demişdir: «Mən sizin və sizin dünyanızın Allahıyam. Mən özümü istədiyim adla adlandıra bilərəm. Mən xalq içərisində Adəm simasındaayam, sonra Nuh simasında, sonra İbrahim simasında, Musa simasında, İsa simasında, Məhəmməd simasında, Əbu Müslüm simasındaayam, nəhayət siz məni hal-hazırda necə görürsünüzsə həmin simadayam».

Xürrəmilərin ən böyük üsyanı – Cənubi Azərbaycanda Babəkin rəhbərliyi ilə başlamış və bütün Qərbi İrana, İsfahan və Germana qədər yayılmış böyük kəndli müharibəsi olmuşdur (816-837). Xürrəmilərin dəstələri xəlifə ordusunu dəfələrlə məğlubiyyətə uğratmışdılar. Bu kəndli müharibəsinin zəif tərəfi ondan ibarət idi ki, Babək bəzi iri alban (xristian) və İran (zərdüşt) feodalları ilə ittifaq bağlamışdı. Düzdür bu ittifaq onun hərbi qüvvələrini gücləndirsə də, Xürrəmilərin sosial proqramının geniş miqyasda həyata keçməsinə mane olmuşdur.

Feodal istismarının daha da şiddətlənməsi, xəracın məhsulun miqdarına görə deyil, torpağın sahəsinə görə toplanılması kəndlilərin vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. İdeya köklərinə görə Sasanilər dövrünün məzdəkilər hərəkatı ilə bağlı olan xürrəmilər islamı rədd edir, öz xürrəmdini görüşlərini yaymağı qarşılarına məqsəd qoyurdular. Məzdəkilər və xürrəmilər hərəkatı hakim siniflərə, xürrəmilər hərə-

katı isə əlavə olaraq xilafətə qarşı yönəldilmişdi. Xürrəmilər hesab edirdilər ki, kainat daimi və sonsuzdur, insanların ruhu daima yaşayır, dünyada iki qüvvə-xeyrixah qüvvələrlə bədxah qüvvələr arasında daima mübarizə gedir. Onlar təbliğ edirdilər ki, ədalətsizlik ləğv edilməli, hamı bərabər yaşamaq, ümumi bərabərlik olmalıdır. Yer üzündə ədalətli cəmiyyət yaratmağın mümkünliyünü təbliğ edən xürrəmilər ruhun bir bədənə digərinə keçəcəyinə, şər qüvvənin xeyirlə mübarizədə məğlub olacağına inanırdılar.

Xürrəmilər hələ xəlifə Mehdimin hökumranlığı dövründə xilafəti ciddi surətdə narahat etməyə başlamışdılar. Mehdi müxtəlif vilayətlərə və Təberistan hakimi Əmr ibn əl-Əlaya belə məktub göndərirdi. «Birləşin onlarla vuruşmağa çıxın». Doğrudan da onların birləşmiş qüvvələri üsyanı yatıra bildi.

Xürrəmilər hərəkatının hərəkatverici qüvvələri kəndlilər idi. Kəndlilər xarici əsarət və feodal zülmünə qarşı mübarizəyə qalxdılar. Azərbaycanda başlanan xürrəmilər hərəkatının ilk dövrü Ərdəbil nahiyəsindəki Bəzz qalasının sahibi kiçik feodal Cavidanın adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə 808-ci ildə qıpmızı bayraq altında Xilafətə qarşı üsyan başlandı. 10 min nəfərlik xəlifə qoşunları tərəfindən üsyan yatırıldı. Lakin xürrəmilərin başçıları arasında hərəkata rəhbərlik üstündə gedən mübarizə də çıxışların zəifləməsinə səbəb oldu. 816-cı ildə xürrəmi başçıları Cavidan və Əbu İmran açıq döyüşdə bir-birlərini öldürdülər.

Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilər hərəkatına əsl adı Həsən olan Babək başçılıq etdi. Bir çox tarixi ədəbiyyatlarda Babəkin VIII yüzilliyin 90-cı illərində anadan olduğu göstərilir. Azərbaycanın cənub torpaqlarında Miməz qəzasının Biləlabad kəndində yoxsul ailədə doğulmuş Babək həyatın bütün çətinliklərini görmüşdü. O əvvəl coban, sonra tacir karvanlarında sarban, daha sonra isə Təbrizdə sənətkar şagirdi olmuşdur. Babək 18 yaşında Cavidanın dəvətilə xürrəmilərə qoşulmuşdu.

Xürrəmilər qısa müddət ərzində Xilafətin göndərdiyi böyük ordunu məğlubiyətə uğratdılar. Babək hərəkatının mərkəzi möhtəşəm Bəzz qalası idi. Xürrəmilərin tərəfdarları hər tərəfdən axışaraq Babəkin yanına gəldilər. təkcə Azərbaycanda üsyan iştirakçılarının sayı 300 minə çatırdı.

VIII yüzilliyin 20-ci illərində babəkilər Azərbaycanın böyük ərazisini ərəb işğalçılarından azad etmiş, hətta İranın Həmədan

şəhərini tutdular. Bu xilafəti Şərqi torpaqları ilə birləşdirən əsas strateji və tranzit yollarından məhrum edirdi. Xilafətə qarşı birgə mübarizə aparmaq məqsədilə Babək Bizans imperatoru ilə əlaqə yaratdı. Xilafətin ciddi təhlükə qarşısında olduğunu gören xəlifə əl-Mütəsim Bizansla sülh bağlayıb, bütün hərbi qüvvələrini Babəkə qarşı göndərdi.

Xürrəmilərlə müharibə çox vəsait və canlı qüvvə tələb edirdi. Təkcə 837-ci ildə ərəb qoşunlarına 1 mln. dirhəm vəsait sərf olunmuşdu.

Babək üsyanının əks-sədası xilafətin digər yerlərindən də gəlirdi. Elə buna görə də üsyan xilafəti güclü sarsıntıya məruz qoymuşdu. Xəlifə əl-Məmun (813-833) öləndə öz qardaşı və varisi olan əl-Mütəsimə (833-842) ən əsas vəzifə kimi «xürrəmilərlə mübarizni qətiyyətlə və qəddarlıqla» davam etməyi vəsiyyət etmişdi. Mütəsim orduda müəyyən islahatlar apardı. O, Bizansla müharibədə şöhrət qazanmış Orta Asiyadan olan türk Afşin Heydər ibn Kavus ərəb qoşunlarına hərbi

başçı təyin etməklə müharibədə köklü dəyişikliklərə və dönüşə nail oldu. Bu zaman xürrəmilər hərəkatında iştirak edən bəzi yerli feodallar bu hərəkatın onların mənafeyinə zidd olduğunu başa düşüb xəyanət edərək xürrəmilərdən uzaqlaşdılar. Babəkin müttəfiqləri olan feodallar ona xəyanət etmiş və yeni torpaqlar tutmuş və özləri üçün əlverişli şərtlərlə xəlifə ilə danışıqlara girmişdilər.

836-cı ildə Afşin 15 minlik qoşunla Bəzz üzərinə yeridi. Lakin onun Bəzzi keçmək cəhdi baş tutmadı. Babəkin iki minlik dəstəsi dağ yollarında Afşini məğlubiyyətə uğrattı. Afşin Bərzənd şəhərinə çəkilməyə məcbur oldu. Bəzzin mühasirəsini daha da möhkəmləndirdi. Xəlifə Afşinə dalbadal əlavə qüvvələr göndərdi. Babəkin qüvvələri isə tükənirdi.

Onda Babək Bizans imperatoru Feofilla ittifaq bağladı və o xilafət ərazisində yürüş edib, öz müttəfiqini dəstəkləməyə çalışdı. Ancaq üsyan artıq iflasa uğrayırdı. Bir illik mühasirədən sonra 837-ci ilin avqustunda Xürrəmilərin son qalası Bəzz təslim oldu. Bəzz uğrunda vuruşmada 100 mindən çox ərəb əsgəri, 80 min üsyançı həlak oldu. Kiçik dəstə ilə müharibə meydanından çıxan Bizansa getmək üçün yolüstü Arrana gələn Babək keçmiş müttəfiqi alban knyazı Səhl ibn Sunbatın xəyanəti nəticəsində ələ keçirildi. Babək 838-ci ildə xəlifə əl-Mütəsimin əmri ilə işgəncə ilə öldürüldü.

Azərbaycanda Babək Xürrəmidin üsyanı ən böyük üsyanlardan olmaq etibarilə, həm də 21 il davam etmiş və xilafəti diz üstə çökdürmüşdü. Babəkin ardıcılları IX əsrin sonlarınaqədək bütün yeni üsyanların nüvəsini təşkil etmişlər.

Babək hərəkatı Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli siyasi hərəkatı idi. Mübarizə illərində xürrəmilər Xilafətin altı nizami ordusunu, təqribən yarım milyon döyüşçüsünü məhv etmişdi. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə Azərbaycanın cənubunda və Deyləmdə xürrəmilərin sayı 300 min nəfərə çatırdı. Babəkin ən yaxın köməkçiləri xalq içərisindən çıxmış Adin, Abdulla, Tərhan, Rüstəm, Müaviyə və başqa görkəmli sərkərdələr başçılıq edirdilər. Babək hərəkatının təsiri ilə Cibəl, Xorasan, Təberistan, Astrabad, İsfahan və s. yerlərin əhalisi də üsyana qalxmışdı.

Afşin tək-cə hərbidə deyil, o həm də xilafətin siyasi quruluşunda da mühüm sima kimi tanınırdı. O Abbasilərin dayağı olan türk ordusu və xəlifə qvardiyasında xüsusi çəkiyə malik idi. O tək-cə hərbi rəis, sərkərdə deyil, o həm də ərəb və müsəlman dünyasına təhlükə olan və onlara qarşı meydan oxuyan xürrəmilər hərəkatının başında duran Babəki onların yolundan kənarlaşdırmışdı.

Xürrəmilər hərəkatının ən böyük ictimai təsiri 869-cu ildə Bəsrə ətrafında alovlanan Zəncilər üsyanında və IX əsrin sonlarında baş qaldırmış Qərmətilər hərəkatında olmuşdur. Bu isə Xürrəmilər hərəkatının ictimai tələblərinin orta əsrlərdə xilafət ərazisində yaşayan bütün yoxsul təbəqələrin arzu, istək və tələblərinə hərtərəfli uyğun olduğundan doğmuşdur. Bunun üçün də xürrəmi ideologiyası yoxsul kəndli və sənətkarların, qulların müxtəlif vaxtlarda xilafətə qarşı kəskin silahı, ideologiyası, ideoloji mübarizə mənbəyi olmuşdur. Bu hətta bir neçə əsrlərlə davam etmişdir.

Xürrəmilər hərəkatının Abbasilər xilafətini tənəzzülə uğratmaqda onun parçalanmasına və nəhayət süqutunu yaxınlaşdırmaqda digər böyük rolu ondadır ki, sonradan mərkəzi hakimiyyəti öz əllərinə alan və xəlifələri bir oyuncağa çevirən türk tərkibli alayların yaranmasında əsas amil olmuşdur.

Bəlli olduğu kimi xilafətin parçalanmasında bu türk alaylarının və onların başçılarının böyük rolu var. Lakin xilafətin tənəzzülünü və parçalanmasını bütünlüklə onların adına bağlamaq elmi nöqteyi-nəzərdən səhvdir.

Digər tərəfdən onu da qeyd etmək lazımdır ki, türklərin mərkəzi hakimiyyəti ələ almasında belə xürrəmilər hərəkatı əsas rol oynamışdır.

Bartold yazır: «IX əsrdən türk hərbcilərinin müsəlman dövlətində rolu artmağa başladı. Abbasi xəlifələr türklərdən özləri üçün hərbi dəstələr yaratdılar. Onların başçılarına isə yüksək hərbi rütbələr verdilər. O cümlədən türk başçıları irsi olaraq əyalətlərə canişin təyin edilirdilər ki, bu da türklərin rolunu daha da gücləndirirdi.

Xürrəmilər hərəkatı nəticəsində qüvvələri tükənmiş xilafət döyüş bacarığı üstün olan nizami orduya ehtiyac duyurdu. Ona görə də, o, türklərə istinad etməyə, onlardan ordusunun özəyini yenidən qurmağa məcbur oldu.

Y.A.Belyayev yazır: «Bu türklər Ceyhun (Amu Dərya) və Seyhun (Sır Dərya) ətrafında yaşayan köçəri türk dəstələrindən təşkil edilmişdir. Onların bir hissəsi Bağdada, xəlifənin hərbi kazarma və düşərgələrinə gətirilərək mərkəzə tabe olmaq istəməyən əyalətlərin itaətə gətirilməsində əsas zərbə qüvvəsinə çevrilirdilər».

Xürrəmilər hərəkatı yatırıldıqdan sonra türklərin nüfuzu olduqca artdı. Yeni hərbi islahat xilafət üçün öz bəhrələrini verirdi. Xilafətin zəifliyini hiss edən bu türk əsgər və zabıtları özlərini sərbəst aparmağa və yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. Nəticədə xəlifələrlə türk sərkərdələri arasında siyasi hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə başladı.

847-ci ildə xəlifə Vasiq öldükdən sonra onun oğlu Məhəmədi xəlifə seçmək istədilər. Lakin türk sərkərdələrindən olan İtax və Vasif bunu rədd edib xilafət taxtına Vasiqin qardaşı Mütəvəkkili çıxardılar. Beləliklə xəlifələri türklər təyin etməyə başladılar. Abbasilərin mərkəzi hakimiyyətdə nüfuzu da artıq yoxa çıxmağa başlamışdı. Onların irsi hüquqları əllərindən alınmışdı. Yeni seçilən xəlifələr türklərin istəyinin ifadəsinə çevrilmişdilər.

Xəlifə Mütəvəkkil (847-861) türkləri mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa, öz canını onlardan xilas etməyə çalışdı. Lakin türk ordu başçılarından Kiçik Buğa və Bağır Türki sazişə gəlib bir dəstə türklə onu 861-ci il dekabrın 11-də öldürdülər.

Bundan sonra türklər xəlifələrin həyatını yaşayıb-yaşamayacağını da həll etməyə başladılar. Onlar artıq heç kəsə hesablaşmırdılar. Abbasilər sülaləsindən daha heç bir kəs xəlifəliyi ya irsi, ya da

başqa yolla tələb edə bilmirdi. Türklər kimi istəyənlər onu xəlifə seçir, istədikləri xəlifəni də öldürürdülər.

Xilafətdə böyük bir qatışıqlıq hökm sürürdü. 861-ci ildən 870-ci ilə qədər ara çəkişmələrində 6 xəlifə – Mütəvəkkil, Müntəsir, Müstəin, Mütəd, Mühtədi, Mənsur – öldürülmüşdü. Bu dövrdə türklər öz aralarında da vuruşur, xəlifələri isə top kimi oynadırdılar.

868-ci ildə Misirdə Tulunilər dövlətinin əsası qoyuldu. Beləliklə, xilafətdə ilk türk sülaləsi hakimiyyətə gəldi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi IX əsrdə Abbasilər xilafəti kiçik əmirliyi xatırladacaq səviyyəyə çatdı ki, bunun da əsas səbəbkarı Azərbaycan xalqının, Babəkin başçılığı ilə xilafətə qarşı apardığı azadlıq hərəkatı olmuşdur.

Belə bir vəziyyətdə Xilafətdə yeni bir üsyan üçün səbəb yaranırdı. Hələ islam yaranmamışdan əvvəl Afrika sahillərindən Ərəbistana qullar –zəncilər gətirilirdi ki, onlar çox ağır işlərdə çalışırdılar.

Qızıl və qiymətli fil dişi ilə məşhur olan Afrika sahillərində ərəb tacirləri müsəlman məskənləri salmışdılar. Əl-Məsudi Afrikanın sahilləri haqqında yazırdı: «Bura qızıl və möcüzələrlə bol, bərəkətli və isti bir ölkədir».

Ərəb tacirlərinin Şərqi Afrikadakı ticarət əlaqələri, o dövr mənbələrində və sonrakı ədəbiyyatlarda da işıqlandırılmışdır. Buranın əhalisi Bantu, əl-Büdcə, əl-Əşban, ən-Nüba və s. adlı tayfalardan ibarət idi, ancaq ərəblər bütün Şərqi Afrika xalqlarının zənci kimi tanıyırlar. Onların yaşayış yerini isə «Biləd əz-Zənc» («Zəncilər ölkəsi») adlandırırdılar.

Y.A.Belyayev bu məsələyə toxunaraq yazırdı: «Qul karvanları və qul doldurulmuş gəmilər şimaldan və cənubdan Bağdad xilafətinə gəlirdi. Qullar (ərəbcə zənc deyilirdi) əsasən Zənzibardan gətirilirdi.» Xilafətə gətirilmiş qullar həmin adanın adı ilə Zənci adlanırdı.

Y.A.Belyayevin verdiyi məlumatlara görə IX əsrdə Zənzibardan gətirilmiş qulların bir hissəsi xəlifənin qoşunu üçün seçildi, onların böyük bir hissəsi isə Cənubi İraqa və İran Xuzistanına göndərildi.

Cənubi İraqa və İran Xuzistanına göndərilən qullardan, ümumiyyətlə bütün zənci qullardan ən ağır işlərdə istifadə edirdilər. Onlar kanallar qazır, bataqlıqları qurudur, şoranları təmizləyir, dəniz

suyundan duz alır və bu kimi digər ağır işlərdə çalışırdılar. Bütün bu işlər çox ağır zəhmət tələb edirdi. Xüsusilə Bəsrə deltası həmişə bataqlıq olduğundan burada yaşayanlar vəba xəstəliyinə tutulurdular. Bəsrə kanalının çəkilişində on minlərlə qulun məhv olduğu da göstərilir. Zəncilərin ərəb dilini bilməməsi də onlar üçün çətinlik törədirdi.

Zənci qulların ən böyük üsyanlarından biri Bəsrə ətrafında baş verdi. Üsyan 869-cu ildən 883-cü ilə qədər 14 illik bir dövrdə davam etdi. Bu üsyana Əli ibn Məhəmməd başçılıq etmişdi. Saray həyatında baş verən çəkişmələri, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyini və onun türklərin əlində bir oyuncuğa çevrildiyini gören Əli, yaranmış bu əlverişli şəraitdən istifadə etməyi qərara aldı.

868-ci ildə Əli ibn Məhəmməd Bəsrəyə gəldi. Əlinin Bəsrədəki cəhdi də boş çıxdı və o, şəhəri tərk edib Bağdada gəlməli oldu. Əli ibn Məhəmməd Bağdadda bir ilə yaxın yaşadı. O burada fəaliyyətini genişləndirərək özünə yeni tərəfdarlar topladı. Bağdadda yaşayan Əli Bəsrə ilə müntəzəm əlaqə saxlayırdı. Ona xəbər verdilər ki, Bəsrədə iki tayfa arasındakı münaqişəyə son qoyulmuş, şəhər hakimi isə öz vəzifəsindən qovulmuşdur. Həbsdə olanlar, o cümlədən Əlinin yaxın qohunlarının hamısı azad olublar. Bu xəbəri eşidən kimi Əli 869-cu ilin sentyabr ayında Bəsrəyə qayıtdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əli öz təbliğatını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün şiyəlik ideologiyasından geniş istifadə etmişdir. Şiyəlik cərəyanının əsas tərkib hissələrindən olan on iki imam və sonuncu imam Mehəmməd qeyb olması təliminin xalq arasında geniş yayıldığını görüb ondan istifadə etmişdi. Artıq üsyanın birinci ilində Bəsrə qalasına Əli ibn Məhəmmədin ətrafına 15 min qul toplaşmışdı. Öz ətrafına çoxlu qul toplayan Əli 869-cu il 7/9 sentyabrda açıq surətdə üsyan bayrağını qaldırdı.

Bəsrədə bir neçə müvəffəqiyyətli qələbədən sonra zəncilər 869-cu ilin oktyabrında xəlifənin gəmilərini və qayıqlarını ələ keçirdilər. Ancaq üsyançıların hələ də lazımı qədər silahı yox idi. Zəncilərə müqavimət göstərə bilməyən bəsrəlilər xəlifədən kömək istədilər. Xəlifə əl-Mötədi başda türk hərbi rəisi Calan olmaqla qoşun göndərdi. Bu vaxtdan başlayaraq bəsrəlilərlə zəncilər arasındakı hərbi əməliyyatlar lokal xarakter aldı. Lakin hündür və möhkəm divarlarla əhatə edilmiş Bəsrəni zəncilər ala bilmədilər. Ancaq bu sahələrin yaxın qala və əyalətlərində qullar öz keçmiş

sahiblərini və nəzarətçiləri öldürür, çoxlu qənimət və silah ələ keçirirdilər. Digər bir tərəfdən Məhəmmədin yoxsul kəndlilərə toxunmamaq haqqında qullara verdiyi əmrin nəticəsində hər yerdə kəndli və yoxsul şəhərlilər tərəfindən onların rəğbətə qarşılanması müşahidə edilirdi. Üsyanın gedişində baş verən ən geniş hadisələrdən biri zəncilər tərəfindən Obollun alınmasıdır. Bu şəhər böyük ticarət limanı idi. 28 iyun 869/70-ci illər zəncilər şəhərə hücum etdilər və demək olar ki, tamamilə qarət etdikdən sonra yandırdılar. Obollu tutduqdan sonra Əli ibn Məhəmməd Abalan üzərinə hücumla keçdi. Şəhər əhalisi Oboll hadisələrindən xəbərdar idi. Və onlar qorxaraq, şəhər qapılarını Sahib əz-zəncin qarşısında taybatay açdılar.

Elə həmin il üsyançılar Xuzistan üzərinə hücumla keçdilər. Xuzistanın da kəndliləri və yoxsulları üsyançıları sevinclə qarşıladılar. Zəncilərin Xuzistanın paytaxt şəhəri olan Əhvaza yaxınlaşdığı xəbərini alan paytaxt yoxsulları üsyan qalındılar. Ona görə də üsyançıların yardımı zəncilərin paytaxta girməsini sürətləndirdi. 13 avqustda onlar Əhvaza girdilər və oranın hakimini əsir aldılar. Zəncilərin ardıcıl olaraq qazandıqları müvəffəqiyyətlər Bəsrənin varlı təbəqəsi içərisində çaxnaşmaya səbəb olmuşdu. Onların çoxu tələsik şəhəri tərk edərək şimala qaçdılar. Bəsrə üzərinə edilən hücum müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Bəsrənin 300 min sakini öldürüldü. Qeyd etmək lazımdır ki, zəncilər Bəsrəni tutduqdan sonra oranı özlərinin hərbi-siyasi mərkəzinə çevirmədilər. Çünki bu onların strategiyasına uyğun deyildi. Hərbi əməliyyatların gedişində onlar özləri üçün möhkəmləndirilmiş düşərgələr düzəltmişdilər. Adətən bu düşərgələr adacıqlarda, Şətt-əl-Ərəbin qollarının, kanalların arasında və qamışlarla örtülmüş yerlər idi. Belə təbii qoruyuculardan onlar xəlifə qoşunları ilə döyüşə girməyə cəsarət etmədikdə istifadə edirdilər.

Zəncilər döyüş zamanı əldə edilmiş silah və başqa qənimətləri bu düşərgələrə toplayırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, zəncilərin bu düşərgələri getdikcə şəhərlərə çevrilirdi. Zəncilər bu düşərgədən gecələr çıxır və xəlifə qoşununa yeni-yeni itkilər verirdilər.

Abbasilər xilafətinin vəziyyəti böhranlı halda idi. O, iki tərəfli təhlükə qarşısında qalmışdı. Bir tərəfdən Bağdadın 15 fərsəngliyində dayanan və hücum etməyə hazırlaşan Səffarilər, digər

tərəfdən isə daha aktiv hərəkətə başlayan zəncilər onun varlığını sarsıdırdı.

Əl-Müvəffəq Bəsrədə zəncilərə qarşı fəaliyyət göstərən bütün qüvvələri Bağdada topladı. Belə ki, Bəsrədə xəlifənin ancaq bir qarnizonu qaldı. Zəncilər yaranmış bu əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək, ərəb tayfalarından olan əl-Batixenin köməkliyi ilə şimala doğru hərəkət etdilər və Əhvaz üzərinə üçüncü dəfə hücum keçdilər.

Xuzistanın bir hissəsi xilafətə qarşı çıxmış Səffarın əlində idi. Digər hissəsi isə zəncilərin əlində idi ki, onlara da xəlifəyə qarşı itifaq bağladılar.

Artıq bu zaman xəlifə qoşunu başda Əhməd ibn Leysaveyx olmaqla hücum keçmişdilər. Lakin üsyançıların birləşmiş qüvvələri Sus yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradılar. Bu məğlubiyyətin əsas səbəbi onları arasındakı razılığın möhkəm olmaması idi. Artıq bu vaxtdan başlayaraq Zəncilər üsyanı getdikcə tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Bu mərhələdə artıq üsyançı dəstələr getdikcə sıxışdırılaraq, bir-birindən təcrid edilir. Artıq mütəşəkkil çıxış edən və başqa hərblərlərlə ilə qüvvətləndirilmiş xəlifə qoşunları zəncilərin son iqamətgahını ələ keçirirlər.

Bu müvəffəqiyyəti zəncilərin öz sıralarında yaranmış ayrışma və dövlətpərəstlik arzuları qüvvətləndirirdi.

Zəncilərin müvəffəqiyyətlərinin əsas səbəbi kəndlilərlə şəhər yoxsullarının hərəkətinin gedişində iştirakı və üsyançılara olan rəğbəti idi. Onlar çox vaxt partizan müharibəsi apararaq xilafət qoşunlarına böyük tələfat verirdilər.

Belə bir şəraitdə zəncilərin arasında çox dəyişiklik yaranmağa başlanmışdı. Belə ki, zənci qullar işgəncə və istismardan azad olmalarına baxmayaraq, qulçuluğu məhv etmədilər. Bildiyimiz kimi, hələ üsyanın əvvəlində Əli ibn Məhəmməd zənci qullar qarşısındakı nitqində demişdi ki, onların hamısını varlı qullar edəcəkdir. Ona görə də üsyan daha çox ərəziyə genişləndikcə əsirlərin və azad əyalətlərin hesabına qulların sayı çoxalmışdı. Zəncilərin yaxın mütəfiqi olan kəndlilər onlardan heç bir yardım almadılar. Digər tərəfdən şəhərlilər (xüsusilə varlılar) qarət və yangından külli miqdarda zərəərə düşmüşdülər. Zəncilərin tutduqları ərazilərdə ticarətin səviyyəsi aşağı düşmüşdü ki, bu da tacir və sənətkarların vəziyyətini pisləşdirirdi. Beləliklə, zəncilərin arxası və

ictimai bazası çıxılmaz vəziyyətdə idi. Onlar ancaq silah gücünə özlərini saxlayırdılar. 870-ci illərin axırlarında zəncilərin hərbi başçıları artıq varlı torpaq sahiblərinə və quldarlara çevrilmişdilər. Şəxsi torpaqlar və çoxlu qullar ələ keçirən bu varlanmış təbəqə kəndliləri və şəhər əhalisini amansız istismar edir, hətta aşağı səviyyəli zəncilərin özlərindən də çoxlu vergi və qənimət alırdılar.

Əli ibn Məhəmməd işğal edilmiş torpaqlarda özünü xəlifə elan etdi. Əmr etdi ki, məscidlərdə onu müstəqil hakim kimi tanıtınlar və onun adına sikkə kəsinlər.

879-cu ilin sonlarında xəlifə zəncilərə qarşı birləşmiş qoşun dəstələri göndərdi. Qoşun 20 min nəfər atlı və piyadadan ibarət idi. Onlar yaxşı silahlanmışdılar və yüksək təlim görmüşdülər. Qoşun komandiri Əbdül Abbasın ixtiyarında eyni zamanda çay donanması var idi ki, onun da tərkibinə müxtəlif ölçülü gəmilər daxil idi.

Xəlifə qoşunları artıq əvvəllər keçə bilmədikləri yerlərdən keçərək zənci düşərgələrinə daxil ola bildilər. Başqa sərkərdələrdən fərqli olaraq Əbul Abbas bütün kiçik çaylardan başlamış, kanallara kimi olan hər yeri təmizləyərək irəliləyir və əsas döyüş üçün şərait hazırlayırdı. Digər tərəfdən əl-Müvəffəqin əsir tutulan zəncilərə qarşı çox mülayim rəftar etməsi də onların müvəffəqiyyət qazanmasına xeyli müsbət təsir göstərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasət nəticəsində zəncilərin bir neçə başçıları onun tərəfinə keçdilər.

880-ci il noyabrın 16-da dəhşətli hücumlardan sonra zəncilərin möhkəmləndirilmiş şəhərlərindən biri olan əl-Maniyə hökumət qoşunları tərəfindən tutuldu. Şəhər iki gün qarət edildi və yandırıldı. Şəhr divarları söküldü və şəhəri əhatə edən su ilə dolu kanallar dolduruldu.

Əl-Maniyə üzərindəki qələbədən sonra əl-Müvəffəq zəncilərin ikinci möhkəmləndirilmiş şəhəri olan Əl-Mənsur üzərinə hərəkət etdi və oranı tutdu. Əl-Müvəffəqin Xuzistan üzərinə hücumu müvəffəqiyyətlə nəticələndi.

881-ci ilin iyul ayının 3-31-ində Əl-Müvəffəqin qoşunu Əl-Muxtarı mühasirəyə aldı. Əl-Muxtarın mühasirəsi uzun çəksə də, nəhayət 882-ci ilin dekabrına kimi gedən gərgin vuruşmalardan sonra Abbasi qoşunları şəhərə yol açdılar. Lakin dekabrın 10-da gözlənilmədən Əl-Müvəffəqin yaralanması hücumun dayandırılmasına səbəb oldu. 883-cü ilin may ayının 18-də Əl-Muxtar üzərinə xəlifə qoşunları yenidən hücumu keçdi. Bu döyüşdə

50 min döyüşçü, 150 gəmi iştirak edirdi. Ertəsi gün Əl-Müvəffəqin döyüşçüləri üsyanın əsas müdafiə mərkəzlərindən biri olan Sahib əz-Zəncin sarayını mühasirəyə aldılar.

Əli ibn Məhəmməd bu zaman özünün ən yaxın adamlarından biri olan Əli ibn Əbbanın sarayında gizlənmişdi. Lakin onu tutaraq başını kəsdilər və Əl-Müvəffəqin ayaqları altına atdılar.

883-cü il avqustun 12-də Əl-Muxtar şəhəri üzərinə son hücum oldu. Şəhər əhalisinin qəhrəmancasına müdafiə olunmasına baxmayaraq, Sahib əz-Zəncin öldürülməsini eşitdikdən sonra təslim oldular.

Üsyanın əsas məğlubiyyət səbəblərindən biri zəncilərin məqsədinin qeyri-ardıcıl olması idi. Belə ki, əvvəllər quldarlar və torpaq sahiblərinə qarşı çıxan, xalqı onların zülmündən qurtarmaq məqsədilə başlayan üsyan, nəticədə zəncilərin müəyyən qisminin varlanması ilə başa çatdı. Onlar bir tərəfdən qulları azad edirdilərsə, digər tərəfdən qulları ələ keçirməklə qulçuluq münasibətlərini davam etdirirdilər. Bütün bunlar onların arasında ictimai ziddiyyətlərin güclənməsinə səbəb oldu.

Məğlubiyyətin digər səbəbi vergi sisteminin ləğv edilməməsi idi. Bu kəndli kütlələrinin onlardan aralanmasına səbəb oldu. Eyni zamanda şəhərlilərə vurulan ziyan da nəzərə alınsa zəncilərin ictimai bazasının yox olduğunu görürük. İctimai bazası olmayan bir hərəkat isə uzun müddət davam gətirə bilməzdi.

Məğlubiyyətin digər səbəbi kimi zəncilərin içərisində varlı təbəqənin yaranmasını və onların üsyanın gedişinə göstərdiyi mənfi təsiri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu təbəqə öz yoldaşlarını amansız istismar edərək ələ keçirilən qənimətlərin çoxunu mənimsəməklə kifayət qədər var-dövlət qazanmışdılar. Artıq özləri istismarçı sinifə çevrildikləri üçün despotizm və möhkəmləndirilmiş dövlət tərəfdarı idilər.

Bildiyimiz kimi, Əli ibn Məhəmməd özünü xəlifə elan etmişdi ki, bu da ictimai ziddiyyətləri kəskinləşdirməyə bilməzdi.

Zəncilərin Səffarilər və Qərimətilərlə müttəfiqliyinin baş tutmaması və üsyançılardan ibarət nizami ordunun olmaması da üsyanın əsas məğlubiyyət səbəblərindən biridir.

Üsyanın məğlubolma səbəblərindən danışarkən hökumət qoşunlarının üsyanın birinci mərhələsindən fərqli olaraq ikinci mərhələdə daha mütəşəkkil çıxışını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Hər şeydən əvvəl zəncilər üsyanı da başqa üsyanlar kimi kor-təbii, məqsədsiz başlamışdı. Beləliklə, orta əsrlərdə baş vermiş digər üsyanlar kimi zəncilər üsyanının da məğlubiyyəti təbii idi.

Qərmətilər (ərəbcə qərmətiyyə sözündəndir) – ismaililiyin iki əsas cərəyanından birinin – yeddiyənin davamçılarıdır. İsmaililik IX əsrin axırları-X əsrin əvvəllərində Abbasilər xilafətini sarsıtmış böyük dini-siyasi hərəkatın ideya əsasını təşkil etmişdir. İsmaililərin daisi Həmdan Qərmət geniş köndli və sənətkar kütlələrini hərəkata cəlb edə bilmişdi. Onların iştirakı isə hərəkatda sosial motivlərin, bərabərlik və ədalət ideyalarının güclənməsinə səbəb olurdu.

VIII əsrin ortalarında altıncı şiə imamı Cəfər əs-Sadiq öz böyük oğlu İsmayılı varisləkdən, yəni imamlıqdan məhrum etdi. Cəfər əs-Sadiq digər oğlu Museyi Kazımı varis təyin etdi. Bununla da şiəlikdə yeni təriqətlərin əsası qoyulmuş oldu: imaimlər, ismaililər, qərmətilər. İmamilər Museyi Kazımı VII imam kimi qəbul edirdilər, Cəfəri Sadiqin təyinatını qəbul etməyən ismaililər isə VII imam kimi İsmayılı qəbul edirdilər. Qərmətilər isə İsmayıl erkən vəfat etdiyi üçün onun oğlu Məhəmmədi VII və sonuncu imam hesab edirdilər.

Qərmətiliyin təbliği üçün ən əlverişli zəmin Bəhreynin köçəri və oturaq əhalisi arasında tapıldı. 899-cu ildə qərmətilər orada öz xilafətlərini yaratdılar.

Bəhreyn qərmətilləri dəfələrlə aşağı İraqa soxulmuşdular. 930-cu ildə isə onlar Məkkəyə soxulub Kəbəni qarət etdilər, «qara daşı» yerindən çıxardılar və onu ikiye bölüb özləri ilə Bəhreynə apardılar. Yalnız iyirmi ildən sonra onlar bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs olan bu yadigar xərəcə müqabilində Məkkəyə qaytarmağa razılıq verdilər.

Bəhreynə qərmətilər xilafəti ibtidai quldarlığa əsaslanan əkinçilik-sənətkarlıq icması idi. İcma-dövlətə altı ağsaqqaldan (sadat) ibarət şura başçılıq edir, həmin şura kollegial qərarlar qəbul edirdi. 30 min icma qulundan şəxsi təsərrüfatlarda və ictimai işlərdə istifadə olunurdu.

Qullara ümumi sahiblik əsasında özlərinin bərabərlər icması idealını hyata keçirməyə çalışan qərmətilər uğursuzluğa düçar oldular. Bunun bir səbəbi də onların fanatizmi və amansızlığı idi. Bu cəhətlər qərmətilləri əhalidən ayrı saldı XI əsrdə qərmətilər hərəkatı xirdə təriqətlərə parçalanıb yox oldu.

Bu dövrdə ayrı-ayrı təriqətlərin ideoloji mübarizəsi daha da kəskin xarakter aldı. İslam ehkamlarına qarşı mübarizə aparan bir sıra yeni qruplar, təriqətlər yaranırdı. İslam dini qayda-qanunlarına qarşı etinsizlik meydana gəlirdi. Hətta ismaili təriqətinə mənsub olan qərmətilər belə dini ayinlərin icrasına belə əhəmiyyət vermir, Quranda yazılanlara etiqad göstərmirdilər. Məkkəyə ziyarətə gedənləri ya geri qaytarır, ya da zəvvarların mallarını soyub talayır, özlərinə isə işkəncə verirdilər. 929-cu ildə qərmətilər Məkkəyə hücum edib, oranı dağıtmış və zəvvarları soyub talamışlar, bu az imiş kimi Kəbədəki Qara daşı da özləri ilə birlikdə paytaxtları əl-Həsa şəhərinə aparmışlar.

Abbasilər xilafətinin parçalanması feodalizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratdığı kimi, getdikcə daha da qüvvətlənməyə can atan və bunun nəticəsində mənafeləri toqquşan ayrı-ayrı feodal zümrələr arasında da qəti, kəskin mübarizənin yaranmasına səbəb oldu. Bu mübarizələr ən sonda müharibələrlə nəticələnirdi. Bu dövrdə ideoloji mübarizə də kəskin şəkildə alırdı. Onların bir qismi öz ideyalarını həyat keçirmək üçün hətta qılınca əl atmaqdan da çəkinmirdilər. Belə bir yolu tutan şiəliyin təbliğatçısı və sonra isə himayəçisi olan Fatimilərdir.

Belə ki, müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər yaranmış ölkələrdə feodalizm münasibətli əvvəlkinə nisbətən sürətlə inkişaf etməyə bəşəldi. Bu dövrdə yaranmış müstəqil dövlətlərdən Tahirilər, Samanilər, Əğləbilər, İxşidilər, Tulunilər, Fatimilər, Əyyubilər, Məmlüklər və sairəni göstərmək olar. Abbasilərin hakimiyyətindən uzaqlaşmağa nail olmuş dövlətlərin hakimləri – yeni feodallar yığıqları xərəcin çox hissəsini artıq xilafət xəzinəsinə göndərmir, öz ölkəsinin daxilində sərf edirdi. Bu da feodal istehsal üsulunun inkişafına daha geniş imkanlar yaradır və onu daha hakim qüvvəyə çevirirdi. Suvarma şəbəkələri yaranırdı, torpaqdan yüksək gəlir əldə edilirdi. Bununla əlaqədar olaraq kəndlilərin vəziyyəti müəyyən qədər yaxşılaşdı və bu isə onlarda əkib-becərməyə marağı daha da artırdı. Torpağın yüksək gəlir mənbəyinə çevrilməsi onunla nəticələndi ki, hətta varlı tacirlər belə iri torpaq parçaları alırdı. Bu da öz növbəsində iri torpaq mülkiyyətinin inkişafına səbəb olurdu. Kanallar çəkilir, bəndlər, su anbarları tikilir, yeni-yeni başqa suvarma qurğuları yadırlırdı. Qoşqu və əl işlədilən dəyirmanları su ilə işləyən dəyirmanlar əvəz edirdi. Bu dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafı müxtəlif sənət-

karlıq işlərinin və ticarətin tərəqqi etməsinə səbəb olurdu. Ayrı-ayrı vilayətlər, ölkələr arasında ticarət mallarının alqı-satqısı getdikcə artırdı. Bir sözlə həmin dövrdə bütün Yaxın və Orta Şərqdə canlanma başlamışdı, elm və mədəniyyət sürətlə yüksəlirdi.

Fatimilər dövləti: X əsrin əvvəllərində İfriqiyədə köçəri bərbər qəbilələrinin Əğləbilər dövlətinin vergi sistemindən narazılığı gündən-günə artırdı ki, bu da həmin hakimiyyətə qarşı böyük bir üsyanın baş verməsini şərtləndirən amillərdən birinə çevrildi. Üsyanı ismailizm ideologiyası bayrağı altında gədirdi. Qeyd edək ki, danışdığımız dövrdə ismailizm təkcə sənətkar və kəndlilər arasında deyil, həmçinin yoxsulköçərilər arasında geniş yayılmışdı.

İfriqiyədə köçəri bərbər qəbilələr arasında ismailizmin təbliğatçısı çox yaxşı natiq və bacarıqlı bir şəxs olan Əbu Abdullah Əş-Şii idi. O, ədalət və bərabərlik şüarı altında Əğləbilərə qarşı qalxan üsyana başçılıq etdi. Təxminən bu hərəkətlə eyni zamanda Ubeydullah adlı bir şəxsin başçılığı altında Suriyada üsyan baş verdi. Ubeydullah özünü Əli nəslindən 7-ci imam Məhəmmədin ailəsindən olan bir şəxs kimi qələmə verirdi. Lakin Suriyada üsyan məğlubiyətə düşər olduğundan Ubeydullah Tunisə qaçmağa məcbur oldu. Əğləbilərə qarşı Abdulla Əş-Şinin rəhbərliyi ilə ismaili hərəkəti 909-cu ildə qələbə ilə nəticələndi. Ancaq üsyanın qələbə çalmasından və İfriqiyədə Əğləbilrin taxtdan salınmasından sonra hakimiyyəti ismaili təriqətinin o zamankı başçısı Ubeydullah ələ keçirdi. Ubeydullah burada imam-xəlifə «əmir əl-möminin» və Mehdi elan edildi. Yeni sülalə Fatimilər adını qəbul etmişdi ki, bu da onun Əli və rəsulun qızı Fatimə nəslindən olmasına dəlalət edirdi. Beləliklə İfriqiyədə (indiki Liviya, Tunis və Əlcəzairdə) Fatimilərin ismaili xilafətinin əsası qurludu (909-1171). Bir qədər keçdikdən sonra ölkəni şəriksiz idarə etmək istəyən Ubeydullah onun hakimiyyətə gəlməsində böyük xidmətləri olmuş silahdaşı Əbu Abdullah Əş-Şiini xaincəsinə öldürdü.

Fəs şəhəri Fatimi orduları tərəfindən zəbt edildi və İdrisilər sülaləsindən olan Yəhya (hakimiyyət illəri 905-922) Fatimi xəlifəsi Ubeydullahdan (909-934) vassal asılılığını qəbul etdi. Növbəti ili Yəhya şəhərdən sıxışdırıldı, həbs edildi və nəhayət edam edildi. Əslində İdrisilər sülaləsi dağıldı, yalnız Rifdə 974-cü ilə kimi hakimiyyətlərini qoruyub saxlaya bildilər.

Bütün 12 il ərzində Fatimilər təxminən bütün Şimali Afrikanın (Misirdən qərbdə), Siciliya və Sardiniyanın hakiminə çevrildilər. Onlar regionda üç yerli sülaləni – Əqləbilər, Rüstəmilər, İdrisilərin varlığına son qoyaraq, burada onlar müsəlman İspaniyasını hədələyən güclü qüvvə mərkəzi yaratdılar.

İkinci Fatimi hakimi əl-Qaim 946-cı ildə vəfat etdi. Atası Ubeydullah əl-Mehdi vəfat etdikdən sonra 934-cü ildə o hakimiyyətə gəldi və o dini baxışlarında daha fanatik, işğalçı siyasətində isə daha təcavüzkar idi. Hakimiyyətinin növbəti ili Misirin işğalı üçün üçüncü Fatimi yürüşünə başladı. Birinci yürüş 914, ikinci yürüş isə 921-ci illərdə olmuşdu ki, əvvəlki yürüşlər kimi bu yürüş də məğlubiyyətə uğradı. Onu da qeyd edək ki, Əqləbilərdən Fatimilərə güclü donanma qalmışdı. 12 illik hakimiyyəti dövründə əl-Qaim Fatimilərin donanmasını daha da gücləndirdi, Fransa və İtaliya sahillərinə bir sıra reydlər təşkil etdi. Ümumiyyətlə Fatimilərin qüdrəti bütün Aralıq dənizi boyunca təhlükə yaradırdı.

Bütün bunlar əhali üzərində vergi əsərətinə artırır və bu da əhali içərisində Fatimilərin-ismaililərin dini doktrinasına qarşı narazılığı artırır. 944-cü ildə Tahirtadan olan xaricilər və Əbu Yezidin başçılığı altında bərbərlər Fatimi hakimiyyətinə qarşı çıxış etdilər. Üsyan getdikcə genişlənirdi, köməksiz əl-Qaim üsyançılar Kayrana çəkilənə qədər 10 ay-945-ci ilin payızına kimi Mehdi dəniz qalasında mühasirədə qaldı. 946-cı ildə əl-Qaim vəfat etdi və onun 31 yaşlı oğlu Mənsur (946-953) varis elan edildi. Əl-Mənsur üsyançıları ağır məğlubiyyətə uğratdı. Lakin bu zamandan etibarən Fatimilərin hakimiyyəti Şimali Afrikada xeyli dərəcədə zəiflədi. Mehdi mühasirə götürüldükdən sonra Fatimilər tərəfindən çıxış edən bərbər sanxac tayfası üsyanın yatırılmasında böyük rol oynadı. Əbu Yezid qaçdı, lakin onu amansızlıqla izləyərək öldürdülər və onun cəsədini böyük təntənə ilə (sevinclə) əl-Mənsurun yanına gətirdilər.

Əbu Yezid üsyanının məğlubiyyəti Fatimilərin hakimiyyətini nisbətən möhkəmləndirdi. Artıq yeni hakim Mehdi dəniz qalasından çıxmaq üçün özünü kifayət qədər güclü hesab edirdi. 947-ci ildə Kayraun ətrafında öz sarayını tikmək üçün yeni kompleks (dəst) binalar tikməyə başladı.

Şimali Afrikada Əqləbiləri, İdrisiləri, Rüstəmiləri fəth etdikdən sonra Fatimilər iki hakimin dövründə üç dəfə – 914, 921 və 935-ci illərdə müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnən yürüşlərə cəhd etdi.

Təkin Fatimlərin ola biləcək yürüşünün qarşınqa almaq üçün Bərqəyə çoxlu qoşun göndərdi. Az sonra vəliəhd Əbül-Qasim və sərkərdə Hibasə əl-Kitamininbaşçılığı altın güclü bbir Fatimi ordusu 914-cü ilin avqustunda Bərqəyə daxil oldu. Qısa zaman kəsiyində ilk hücum nəticəsində Misirin çox böyük hissəsi – Fustatdan qərbə və şimala doğru olan əyalətlər işğal edildi və həmin yerlərdən toplanan vergi Fatimi xəzinəsinə göndərildi.

Misirin asanlıqla işğal olunması səbəbbi sırasında aşağıdakılar durur: Fatimilər qarşı tərədən daha yaxşı silahlanmış və ordunun sayı da çox idi; güclü donanmaya malik idi. Bunun müqabilində Təkinin bir sıra tədbirlər görməsinə baxmayaraq ölkənin müdafiə vəziyyəti çox aşağı səviyyədə idi.

Lakin xəlifə Müqtədir zəngin əyalət olan Misirin itirilməsi ilə heç cürə barışa bilməzdi. Bu məqsədlə də xəlifə Müqtədir görkəmli türk sərkədəsi Munis əl-Xadimin başçılığı altında Fatimilərə qarşı ordu göndərdi. Fatimilərin yürüşünü hakimiyyəti üçün ciddi təhlükə kimi qəbul edən Müqtədir Şama və digər əyalətlərin canişinlərinə Təkinə hərbi kömək göstərmə və onunla birləşmək əmrini verdi. Bu ciddi hazırlıq öz bəhrəsini verdi. Qüvvələr arasında gərgin döyüşlər Cizə yaxınlığında oldu. 914-cü ilin noyabr-dekabr aylarında gedən döyüşlərdə fatimilər məğlub oldular.

Lakin bu məğlubiyyət fatimiləri Misiri işğal etmək niyyətindən zərre qədər çəkəndirməmişdi. Yaranmış şəraitdə onlar ikinci dəfə Misirə yürüş etdilər və 916/17- ci illərdə Bərqəni yenidən tutdu. Sonrakı illərdə isə Əbul Qasimin (əl-Qaim) başçılığı altın köçəri bərbərlərdən ibarət böyük bir ordu 919-cu il iyulun 10-da İskəndəriyyəyə doğru hərəkət etdi. Tez bir zamanda Misirin bir çox əyalətləri işğal edildi. Əldə edilən hərbi müvəffəqiyyətlər Fatimiləri Məkkəlilərə məktub yazıb onlardan Fatimilərin ali hakimiyyətini qəbul etmək kimi cəsarətli tələbə imkan verdi. Təbii ki, Məkkəlilər həmin tələbi rədd etdi.

Misirdə İsmaili təriqəti yerli əhalinin bir qismi tərəfindən qəbul edilmişdi və onlar Fatimi xəlifəsi əl-Mehdiyə beyət etdiklərini bildirdilər. Onlara qarşı kəskin cəza tədbirləri tətbiq edilməsinə baxmayaraq onlar öz fikirlərində iddialı idilər və belə şəraitdə Təkini çıxılmaz vəziyyətə salırdı. Xəlifə birinci yürüş zamanı olduğu kimi Misirə yeni qüvvələr göndərməyə məcbur oldu. Munis, Təkin və Cini əl-Xadmin başçılığı altında ordular Fəyyama doğru irəlilədi. Bu

döyüşdə Abbasi xəlifəsinin xeyrinə başa çatdı. Vərqə istisna olmaqla fatimilər tərəfindən işğal edilmiş bütün Misir torpaqları azad edildi.

958-ci ildə dördüncü Fatimi xəlifəsi əl-Muiz (953-75) Misiri işğal etmək planını gerçəkləşdirməmişdən öncə Afrika və Mərakeş üzərində öz hakimiyyətini əsaslı şəkildə möhkəmləndirmək qərarına gəldi. Bu vəzifə əsasən bərbər-sanxaclardan təşkil edilmiş, böyük ordu yaratmış Cövhərin üzərinə qoyulmuşdu. İstedadlı sərkərdə Cövhər Siciliyadan alınmış keçmiş yunan qulu idi. Bu ordu 944-945-ci illərdə Əbu Yezidin üsyanının darmadağın edilməsində öz loyallığını göstərmişdi. Keçmiş Rüstənilərin ərazisində müqavimət qalıqlarını tam darmadağın etdikdən sonra o qərbə doğru hərəkət edərək İdrisilərin (789-926) keçmiş paytaxtı Fəsi işğal etdi.

Fatimilər Abbasiləri nə xəlifə, nə də dini və siyasi başçı kimi tanımırdılar. Yalnız Məğribin işğalı ilə kifayətlənməyən Fatimilər şiyyə ideologiyası pərdəsi altında Misirin və Asiyanın digər ərəb ölkələrinin də daxil olacağı imperiya yaratmaq niyyətində idi. Fatimilər ilk olaraq Abbasilərin ali hakimiyyətini qəbul etmiş Misirin işğalına önəm verirdilər. Strateji və coğrafi mövqeyinə görə əlverişli, zəngin və qədim mədəniyyətə malik bu ərazinin işğalı Fatimilərin siyasi nüfuzunu artırardı və digər ərazilərin fəthinə imkanlar açardı. Bu hərəkətlər iqtisadi səbəbdən doğsa da, hakimiyyətə gəldikdən sonra xalqa verilmiş vədlər unudulur, fatimilər və ismaili təriqətinin digər görkəmli nümayəndələri isə özlərindən əvvəlki feodalların torpaqlarını mənimsəyir və özləri iri feodallara çevrilirlər.

Xəlifə əl-Müqtədir Misirin valiliyini Əbu Mənsur Təkin əl-Xəzəriyə tapşırırdı. Təkin isə Məğribdə öz mövqeyini möhkəmlədən və növbəti niyyətinin isə misiri işğal etmək olan Fatimilərdən gələn zərbələri zərərsizləşdirmək istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi.

60 illik mübarizədən sonra qərbə doğru zəfər yürüşü həyata keçirmək üçün xeyli sursat toplaya bilmişdi. Onlar ümid edirdilər ki, Abbasiləri qəti surətdə məhv edəcəklər və bununla da «həqiqi» xəlifələrə münasibətdə isə «ədalət» bərpa olunacaqdır. Abbasilərlə nominal ittifaqda olan İxşidilər sülaləsi 935-ci ildən Misiri idarə edirdi, 968-ci ildə ölkənin həqiqi hakimi Qafur öldükdən sonra onun təsiri azaldı, ölkədə hərə-mərəlik və siyasi sabitsizlik hökm sürürdü. Bağdadda Buveyhülərin (Buidilərin) əlində oyunaq hökumətə çevrilmiş Abbasilər köməyə gələ bilmədilər, bundan başqa Misir dəhşətli aclıqdan əziyyət çəkirdi. Fatimilər Misiri tutmaq kimi

iddialı planını həyata keçirmək üçün bundan əlverişli məqam ola bilməzdi. Bundan başqa Fatimilərin köçəri bərbər qəbilələrə vergiləri azaldacağı haqqında verdiyi vədə əməl edilməməsi ikinciləri yeni hakim dairələrə qarşı üsyana sövq edirdi. Fatimilər bu üsyançı qəbilələrin niyyətini ayrı istiqamətə, yeni ərazilər işğal etməyə yönəltmək istəyirdi. Bundan isə iki məqsəd güdüldü: birincisi ölkə daxilində baş verən bu qorxulu üsyanın qarşısı alınardı; ikincisi isə həmin qüvvələri düşmən istiqamətinə yönəltməklə güclü əlavə qüvvə əldə edəckdi, əks halda isə qırılan həmin narazı qüvvələri yolundan kənarlaşdırmaq imkanı qazanacığıdı. Nəticədə 969-cu ildə istedadlı sərkərdə Cövhərin komandanlığı altında dəqiq planlaşdırılmış hücumlardan sonra ölkənin işğalı asanlaşdı, Misirin paytaxtı Fustat heç bir müqavimət göstərmədi.

Misirin yeni sahibləri Abbasi xəlifələrinə məxsus bütün nişanələri ləğv etdi, pullar dəyişdirildi və artq cümə namazında əl-Muizin adı çəkilirdi. Böyük qələbənin şərəfinə Cövhərin rəhbərliyi ilə 969-cu ildə Fustatla yanaşı Qahirə (Qahirə-fəth edən, qalib gələn mənasını verir) adlı yeni şəhər salındı. Fatimilərin mərkəzi bura köçürüldü və tezliklə o, Yaxın Şərqi ən iri şəhərlərindən biri oldu. Bundan sonra Cövhər 973-cü ildə Fələstin və Suriyaya yürüşə başladı. Fatimilər ilk əvvəl Dəməşqə qədər olan Suriya torpaqlarının bir hissəsini tuta bildi.

Sərkərdə Cövhər Qahirəni qurduqdan bir il sonra Böyük məscidin -əl- Əzhər camisinin əsasını qoydu. Əvvəlcə yeni şəhər üçün yalnız məscid kimi nəzərdə tutlan əl-Əzhər təcridcən İslam dünyasında ilahiyatın iri mərkəzinə, əslində ümummüsəlmanlar üçün ənənvi elm və təhsilin mərkəzinə çevrildi. Bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti əl-Əzhərlə bağlıdır. Fizikaşünas İbn əl-Heysam (təxminən 1039-cu ildə vəfat etmişdir), həkim Əbdül Lətif əl-Bağdadi (1231-də vəfat etmişdir), hüquqşünas və tarixçi İbn Xaldun (1406 vəfat etmişdir) və sairə.

Əl-Muiz özünün çox saylı saray adamları ilə yeni paytaxta köçdükdən sonra Fatimilər xilafətinin torpaqları qərbdə Mərakeş sərhədlərindən şərqdə Suriya səhrasına qədər uzanırdı. Lakin ilk baxışdan elə görünürdü ki, Fatimilərin qəti yürüşü nəticəsində Abbasilər xildafəti dağılıcaqdır. Lakin belə hal baş vermədi. Lakin Fatimilər bu qələbə şirnisini dadana qədər Ərəbistanın mərkəzi rayonlarını öz nəzarəti altına ala bilən qəmətilərin qüvvələri ilə

toqquşmalı oldular. 972-ci ildə Fatimilərlə qərmətilər arasında iri döyüş baş verdi. Misirlilər bu qələbəni böyük itigi hesabına qazanmış oldular.

Ölkənin çiçəklənməsində xidməti olan və hakimiyyətini sülh şəraitində idarə edən əl-Əzizdən (975-996) sonra taxt-taca onun 11 yaşlı oğlu əl-Hakim (996-1021) gəldi. Onun hakimiyyət illəri qarışıqlıq və həyəcanlarla müşahidə olunurdu. Əl-Hakim sonralar özünü əsəbi, qəddar bir adam kimi təqdim etdi, bir sıra yazılarda hətta onu psixi cəhətdən sağlam olmayan bir şəxs kimi də təqdim edirdilər. Onun dini təqibi müsəlman-sünnilərə, xristian və yəhudilərə də toxunurdu. Əl-Hakim tədricən belə bir fikrə gəldi ki, o ilahiliyi özündə cəmləşdirmişdi. O özünü yer üzündə hakim və «canlı allah» elan etdi. Onun bu ideyasına inanlar da tapıldı, hətta özünün xüsusi ardıcılarını da toplaya bildi və onların içərisində druzların etnokonfessional qrupu da ayrıldı. Druzlar əl-Hakimi ilahiləşdirir və onun qayıtmasını gözləyirdilər.

Bu yeni axının aparıcı fiqurası Məhəmməd ibn İsmail əd-Darazi (1019-cu ildə vəfat etmişdir) idi. O, mənşəcə fars olan ismaili idi, 1017-ci ildə Buxaradan Misirə gəlmişdi, Əli və imam əl-Hakim vasitəsilə ilahi ruhun bədəndə cəmləşməsi haqqında təlimi təbliğ edirdi. Bu çıxışlar xalqın həyəcanına səbəb oldu və o, Livana qaçmağa məcbur oldu ki, burada da o yerli dağlılar arasında təbliğat aparmaq üçün əlverişli şərait var idi. Livanda, Suriyada və işğal olunmuş Fələstin ərazisində bu günə qədər yaşayan druzlarla bağlı, sirli qrupdur. Doktor Rəhman Livanda 250 min, Suriyada 150 min və Fələstində 70 min nəfər druzun yaşadığını göstərilir. (Doktor Raxman. Kratkaya istoriya islama. M., 2002) Druz təliminin həqiqi mahiyyəti yalnız seçilmişlərə açılırdı, əksəriyyətin isə bu təlim haqqında səthi məlumatı var idi. Druzların 10 % ukkallara (mahiyyətini bütünlüklə bilənlərə), qalan hissəsi isə cuxxallara (cahillərə- təlim haqqında səthi məlumatı olanlara) bölünürdü. Druzların şəxsi dini doktrinası var. Bu nə sünnilərin, nə də şialərin doktrinasına uyğun gəlmir. Onlar ilahiləşmiş əl-Hakimin dünyanın sonundan əvvəl qayıdacağını gözləyirlər. Əslində bu təlimi müsəlman təlimi adlandırmaq çətindir.

Xəlifə əl-Müstənsiri n ölümündən (1094-cü il) sonra ismaililər arsında daha böyük parçalanma baş verdi. İsmaililər iki cəbhəyə –nizarilərə və müstəliyə ayrıldılar. Nizarilər iranda və

şərqi Fatimi xilafətinə daxil olmayan başqa ölkələrində , müstəllilər isə qərbdə Misirdə və Fatimilərə tabe olan başqa ölkələrdə üstünlük təşkil edirdilər.

1037-ci ildə Fatimilər bir neçə il ərzində müsəlman sərhədlərinə tez-tez yürüşlər edən Bizans imperatoru ilə sülh müqaviləsi bağladı. Bu sülh barışıqından istifadə edərək Fatimilər Hələbi tutdular ki, bu da onlara Əntakiyə (Antioxiya) istisna olmaqla bütün Suriyanı tutmaq imkanı verirdi. Qərmətilər isə hər il 20 min dinar almaq müqabilində Suriyaya olan iddialarından əl çəkildilər.

XI əsrin əvvəllərinə qədər artıq Fatimi dövlətinin tərkibinə Misir, müasir Liviya, Suriya, Fələstin, Qərbi Ərəbistan, Malta, Siciliya, Sardiniya və Korsika adaları daxil idi.

Beləliklə şərqdə iki xəlifənin hakimiyyəti mövcud idi. Onlardan hər biri öz iddiaların qanuni sayırdı, hər iki xəlifə birlərini kafir adlandırırdılar. Fatimi xəlifəsi Muiz «Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd onun peyğəmbəridir» formulasına «Əli onun dostudur» ifadəsini də əlavə etdi, cümə namazında isə onu Əlinin varisi kimi qeyd etməyi tapşırırdı.

Fatimilərin iddiaları müsəlman dünyasının bir sıra əyalətlərində, hətta Mdinədə də tanındı. Yəmənənin hakimi cümə namazında Fatimi xəlifəsini xatırladı və öz nümayəndələrini onun yanına göndərdi. Fatimlərin dini nüfuzu Xorasana qədər tanındı. Türk-oğuzların rəhbəri Toğrul bəy bu təbliğatı özü üçün ciddi təhlükə hesab edərək öz hakimiyyəti altında olan rayonlarda Fatimi tərəfdarlarının çıxışını yatırdı.

1053-cü ildə Abbasi ordusunun komandiri Aslan əl-Basasiri Bağdadda Fatimilərin ağ bayrağını qaldırdı. Xilafətin digər iri şəhərləri də onun ardınca getdilər. Qiyamçı əmir xəlifəni özünü və bütün Abbasiləri qeyri-qanuni hakimiyyəti zəbt etməkdə günahlandıran, Fatimiləri isə qanuni xəlifələr elan edən sənədlərin imzalanmasına məbur etdi.

Fatimi xəlifəsi əmir Aslana yardım-adamlar, 500 min dinar, ərzaq, silah, geyim, atlar göndərdi. Lakin Bağdad artıq Toğrul bəyin orduları tərəfindən tutulmuşdu. Fatimilər İraq işlərinə qarışmadılar, çünki bu zaman Fatimi canişinləri arasında mübarizə gedirdi. Hələbdə üç gün ərzində üç hakim bir-birini əvəz etmişdi. Fatimilər çox böyük çətinliklə Suriyada sakitlik yarada bildilər. Abbasi xəlifələri ali hakimlərin və ruhani şəxslərin imzaladığı yeni sənəd

tərtib etdi ki, burada da Fatimə xəlifələrinin Əli nəslindən olması iddiasının heç bir əsası olmadığını təsdiq etdirdilər.

XI əsrin sonunda Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinin siyasi həyatına yeni bir amil – XIII əsrin sonunadək davam edən-xaçlı yürüşləri daxil oldu. Xaçlı yürüşlərinin adı altında Suriya və Fələstinə, sonra isə başqa Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinə yönəldilmiş Qərbi Avropa feodallarının hərbi müstəmləkəçi hərəkatı məlumdur. Bu hərəkat dini-ideoloji pərdə altında getmiş və əvvəl məhz «xristian məbədələrini» (Qüds və s.) müsəlmanların hakimiyyətindən qurtarmaq şüarı ilə başlamışdı. Ancaq dinin rolu bu hərəkatda ikinci dərəcəli amil idi: xaç yürüşlərinin əsas səbəbləri iqtisadiyyatla və siyasətlə sıx bağlı idi.

Birinci xaçlı yürüşündən sonra (1096-1099) Suriya və Fələstində dörd xaçlı dövləti yarandı: Qüds (Yerusəlim) krallığı, Trablis qraflığı, Antakiya knyazlığı və Edessa qraflığı. Bu dövlətlərdə qərb mənşəli (əksərən fransız) sülalələr və feodallar hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Dövlətlər xırda tolrpaq sahibliklərinə (feodal və yaxud lenə) bölünürdü və buranın sahibləri hərbi xidmət daşıyan baronlar və cəngavərlər olmuşlar. Şəhərlərdə xeyli tacirlər, şəhərlərdə qərb mənşəli əhali, əksəriyyəti italyanlar məskunlaşıb, iri məhəllələr təşkil etmişlər.

Xaçlı dövlətlərində Qərbi Avropa feodal hüququ növləri bərqərar olmuş və bunların əsasında Qüds krallığı idarə edilirdi.

I Xaç yürüşündən sonra Bizans xaçlıların köməyi ilə səlcuqlardan Kiçik Asiyanın sahilyanı ərazilərini ala bildi, cənub-şərqdə isə –Kilikiyada- Erməni Kilikiya knyazlığı yaranmışdı (1080-1375). O adətən xaçlılarla ittifaqda olmuş və qərb feodalizminin çox cəhətlərini qavramışdı. III xaç yürüşü zamanı xaçlılar Kipr adasını tutmuş və burada Kipr krallığı (1191-1489), başda fransız sülaləsi olan bir dövlət yaratmışdılar. Xaçlılar bütün Suriyaya sahib ola bilmədilər- onun şərq hissəsi Hələb, Hama, Hums, Dəməşq şəhərləri isə müsəlman hakimlərinin sahibliyində qaldı, Ancaq Fatimilər üçün Suriya artıq itirilmiş oldu.

ƏYYUBİLƏR DÖVLƏTİ

XI əsrin sonu Fatimilər Suriya və Fələstin üzərində hakimiyyətlərini itirdilər. Bu ərazilərdə başında yerli feodalların və ya türk-səljüq hakimlərinin durduğu çoxsaylı xırda əmirliklər yarandı. Feodal hakimlərinin ara müharibələri xaçlılara burada mühüm rayonları tutmaq və mərkəzi Yerusəlim, Tripoli, Edessa və Əntakiya (Antoxiya) olan dörd iri xaç dövlətinin əsasını qoydu.

Səlibçilər öz dövlətlərində ağır feodal zülmü tətbiq edirdilər ki, bu da kəndli və sənətkarların dərin narazılığına səbəb olurdu. Feodal zülmünə «kafirlərin» dini ayrı-seçkiliyi də əlavə olunurdu. Ərəb kəndliləri və sənətkarları yeni ağaları ölkədən qovmaq məqsədilə dəfələrlə ayağa qalxmışdılar. Belə ki, 1125-ci ildə Beyrut rayonunda iri kəndli üsyanı baş verdi ki, bu da digər üsyanlar kimi amansızlıqla yatırıldı.

Səlibçilərin yürüşü yalnız dini zəmində deyil, həmçinin müsəlman dövlətlərinin ticarəti, bütünlükdə isə iqtisadi inkişafı üçün təhlükə törədirdi. Xaç dövlətlərinin yaranması ilə ticarətdə İtaliya şəhərləri Piza, Genuya, Venetsiya xüsusi imtiyaz qazanmışdılar. Bu şəhərlərin tacirləri şərqlə qərb arasında geniş ticarət əməliyyatları aparırdı. İtaliya tacirləri təkcə ticarətlə məşğul olmurdular, onlar torpaqlara da sahib olmuşdular ki, kəndliləri torpağa təhkim edir, onları pambıq, şəkər qamışı və apelsin yetişdirməyə məcbur edirdilər. Xristian hakimləri krallıq və knyazlıq yaratmaqla kifayətlənmirdilər, onlar tez-tez qonşu müklərə yürüşlər edir, adamları öldürür, tarlaları məhv edir və zəngin qənimətlə geri qayıdırdılar.

Birinci xaç yürüşü, Suriya və Fələstində xaçlı dövlətlərinin meydana gəlməsi Ön Asiyanın müsəlman dövlətlərini kifayət qədər sarsıtmamışdı. Xaçlılarla silahlı mübarizə aparmaq bütün müsəlman dövlətləri deyil, yalnız torpaqları işğal təhlükəsi altına düşən ərəb dövlətlərinin hakimlərini daha çox maraqlandırır. Buna səbəb isə səlcuqlara məxsus ərazilərdə isə ardı-arası kəsilməyən müharibələrin baş verməsi, emir və avtabəylər isə nəyin bahasına olursa-olsun hakimiyyətdə qalmaq və fəaliyyət göstərmək istiqamətində çıxış etmələri idi. Belə olmasa idi yeni xaç dövlətlərində baş verən üsyanlardan yararlanar və onlar hər cür yardım göstərməyə çalışırdılar. Ən çətini isə bu idi ki, hətta bir sıra müsəlman hakim və əmirləri bir-biri ilə apradığı mübarizədə xaçlı qüvvələrindən yararlanmağa çalışır və bu məqsədlə onlara müraciətlər də edirdilər. Lakin bu heç də xaçlıların

güclü olması ilə bağlı deyildi. Xaçlı dövlətlərinin özləri arasında da ara müharibələri mövcud idi və hərbi qüvvələri də o qədər çox deyildi, çünki yürüş iştirakçılarının çoxu hər yürüşdən sonra öz vətənlərinə qayıdırdılar. Göründüyü kimi, xaçlı dövlətləri də zəif idi. Lakin 1096-1099-cu illəri əhatə edən birinci xaç yürüşündən sonra müsəlman dünyası parçalanmış vəziyyətdə idi və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müsəlman dövlətləri arasında ara müharibələrinin mövcud olması onların kifayət qədər birləşməsinə, düşməne qarşı qəti mübarizə aparmasına imkan vermiirdi. Məhz bu səbəblərdən idi ki, Qüds krallığı bir əsrə qədər yaşaya bilmişdi.

Səlibçilərin hücumuna qarşı yalnız vahid güclü dövlətdə birləşmiş, vahid komandanlığa tabe edilmiş iri silahlı qüvvə dura bilərdi. Şimali Suriyada xaçlılara qarşı mübarizə aramaq üçün belə birləşmə hərəkatının başında Mosul atabəyi İmaməddin Zəngi dururdu. O, 1127-ci ildə İraqa atabey təyin edildikdən sonra keçən 20 il ərzində tədricən qonşu əmirlikləri özünə tabe etdi. 1128-ci ildə Zəngi Suriyanın ən mühüm şəhərlərindən biri Hələbi tutdu. O, Dəməşq və Homsu tutmaq məqsədilə dəfələrlə cəhd göstərmiş, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı, çünki bu şəhərin hakimlərinin səlibçilərlə birləşməsi buna imkan yaratmışdı. 1144-cü ildə çoxillik mühasirədən sonra Zəngi mühüm strateji məntəqə olan Edessanı(1144-1146) tutdu. Nəticədə Edessa qraflığı dağıldı.

Edessanın itirilməsi ilə barışmayan Avropa növbəti-ikinci xaç yürüşünə başladılar. Bu yürüşün iştirakçıları Fransa kralı VII Lüdovik və Almaniya imperatoru III Konradanın rəhbərliyi altında Dəməşq mühasirəyə alındı. Soyğunçuluq və qırğınlarla müşahidə olunan bu yürüş də əvvəlki yürüşdən heç də fərqlənmirdi. Lakin səlibçilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Dəməşq düşmən qarşısında möhkəm dayandı və bu da böyük ümidlərlə gələn Avropa krallarını geri qayıtmağa məcbur etdi. Onu da qeyd edək ki, Yerusəlim hakimləri Dəməşqin mühasirəsi zamanı ikinci xaç yürüşünün iştirakçılarına yardım etməkdən imtina etdilər.

1146-cı ildə Zənginin ölümündən sonra dövlət onların oğlanları arasında bölündü. Zənginin varisi, onun oğlu Nurəddin artıq Suriyanın böyük hissəsinin sahibi oldu. Qeyd edək ki, Zənginin oğlanları içərisində Nurəddin daha çox seçilirdi ki, o da xaçlılara qarşı güclü ordu yarada bilmişdi. O, Hələbin, sonralar isə Dəməşqin kafirlərə qarşı «müqəddəs müharibəsi»ni elan etmiş və xaçlılarla

uğurla döyüşmüşdür. Onun səyləri nəticəsində bir sıra müsəlman hökmdarları xaçlılara qarşı birləşdilər. 1154-cü ildə Nurəddin Dəməşqi tutdu. O, Əntakiyə və Tripoli üzərinə müvəffəqiyyətli yürüşlər təşkil etdi və hətta onların hakimlərini əsir götürdü.

Xaçlılar Aralıq dənizinin əlverişli mövqelərində öz dövlətlərini yaratmışdılar, lakin onların dövləti möhkəm deyildi. Onların mülklərinin sərhədləri şimaldan cənuba qədər uzanırdı. Bu sərhədlərin müdafiəsi üçün isə böyük qüvvə tələb olunurdu. İşğalçıların özləri arasında da daim mübarizə gedirdi. Bu da vəziyyətə təsir göstərirdi. Müsəlman hakimləri öz aralarında gedən mübarizə zamanı xaçlılara müraciət edirdilərsə, eyni vəziyyəti xaçlılarda da müşahidə etmək olar. Onlar da müsəlman əmirləri ilə analoci müqavilələr bağlayırdılar.

Xaçlıların vəziyyəti həm də ona görə ağırlaşdı ki, artıq onlara qarşı bir-birləri ilə daim mübarizə aparan xırda əmirliklər deyil, güclü dövlət dururdu. Nurəddin hərbi sərkərdə və dövlət xadimi kimi bacarıqlı olmaqla yanaşı, həm də ətrafına hərbi qabiliyyəti olanları toplayırdı və onlara mühüm vəzifələri etibar edirdi. Nurəddinin mahir sərkərdələri arasında Şirkux və qardaşı oğlu Səlahəddin ibn Əyyubi də var idi. O, Səlahəddin Əyyubini Dəməşqə əmir, Şikuxu isə ordunun ali baş komandanı təyin etdi. Nurəddin Misirin işğalına böyük əhəmiyyət verirdi. Misirin daxili işlərinə qarışmaq üçün əlverişli şərait yarandı. Qahirədə devrilmiş vəzirlərdən biri Suriyaya qaçaraq Nurəddinin yanına gəlir, ona kömək üçün müraciət edir və bunun müqabilində ona ölkənin bütün gəlirlərinin üçdə birini verəcəyini vəd edir. Lakin Nurəddinin daha uzağa gedən niyyətləri var idi. Bu məqsədlə Nurəddin Şirkuxu Misirə Fatimilər xəlifəsinin apardığı daxili çəkişmələrdə köməyə və Qüds kralı Amalixlə döyüşlər aparmağa göndərirdi.

Gərgin mübarizədən sonra Şirkux 1168-ci ildə üçüncü dəfə Misirə daxil oldu, paytaxtı tutdu, vəzir və ali baş komandan vəzifələrinə yiyələndi. Beləliklə Misirdə Nurəddinin hakimiyyəti yaradıldı.

1169-cu ildə Şirkuxun ölümündən sonra Fatimi xəlifəsi həmin vəzifəni Səlahəddinə verdi. Səlahəddin mütləq hakim idi, dini işlər isə xəlifənin öhdəsinə düşmüşdü. Qəzani xaçlılardan aldıqdan sonra Səlahəddin Əyyubinin nüfuzu daha da artdı. Lakin Səlahəddinin müsəttəl fəaliyyəti Nurəddini ciddi narahat edirdi, o yeni

mülklərinin bölünməsinə və ümumi düşmən qarşısında qüvvələrin parçalancağından ehtiyat edirdi. Bunun üçün isə əsas var idi. Belə ki, Səlahəddin Əyyubi 1171-ci ildə qvardiyanın və feodal dəstələrinin köməyi ilə hərbi çevriliş edərək sonuncu Fatimi xəlifəsi Adidi devirdi və özünü sultan elan etdi. Dini başçı kimi o, Bağdaddakı sünni Abbasi xəlifəsini tanıdı. Beləliklə Misirdə yeni sülalə Əyyubilər sülaləsi bərqərar oldu. Onu da qeyd edək ki, 1173-cü ildə Səlahəddin Məkkə və Mədinə şəhərlərində də Əyyubilərin hakimiyyətini bərqərar etdi.

1174-cü ildə Nurəddin vəfat etdi. Hakimiyyət onun Hələbdə olan azyaşlı oğluna keçdi. Dərhal Nurəddinin digər ailə üzvləri və bir sıra əmirilər hakimiyyət iddiasına düşdülər və bu məqsədlə mübarizəyə qalxdılar. Nurəddinin qardaşı oğlanlarından biri Dəməşqdə, digəri isə Mosulda möhkəmləndi. Şəhəri özünün gənc süzereninə qaytarmaq iddiası ilə Səlahəddin Əyyubi ordu ilə Dəməşqə daxil oldu. Şəhər müqavimətsiz təslim oldu. Səlahəddin tədricən Xomsu, Bəlbəki, Edessanı, Xamanı özünə tabe etdi. Lakin tutduğu şəhərlərin heç birini Nurəddinin oğluna tabe etmədi. Lakin az yaşlı Hələb hakiminin məsləhətçiləri kömək üçün onun əmisi oğluna-Mosul hakiminə müraciət etdilər. Birləşmiş qüvvələr Xama şəhərinə daxil oldular, lakin Səlahəddinin qüvvələri tərəfindən darmadağın edildilər. Sonra Səlahəddin Hələbi tutdu və özünü sultan elan etdi. Görünür Səlahəddin səlibçilərə qarşı davamlı mübarizə aparmaq üçün qüvvətli dövlətin yaranmasına məqsədyönlü şəkildə önəm verirdi. Parçalanmış vəziyyətdə düşməne qarşı durmaq da çətinlik törəderdi. Böyük siyasətçi kimi Səlahəddin vəziyyəti daha aydın görürdü və əslində Nurəddinin xaçlılara qarşı apardığı yarımçıq mübarizəni davam etdirirdi.

Səlahəddin dövlətinin mərkəzi Misir hesab edilirdi, o, Suriyanı öz torpaqlarına qatmaq və xaçlıları Qüdsdən qovmaq niyyətindən bir an da uzaqlaşmamışdı. Səlahəddin yürüşün müvəffəqiyyətinin təminatı üçün assasinlərlə müqavilə bağladı. Assasinlərin Suriyada möhkəmlənmiş mənətəqələri var idi ki, onlar həm səlibçilərə, həm də müsəlmanlara qarşı yürüşlər təşkil edirdilər, bəzən də elə olurdu ki, şəraitdən asılı olaraq digər tərəflə bu tərəfə qarşı və ya əksinə müqavilə bağlayırdılar. Hətta Səlahəddinin Suriya yürüşü zamanı assasinlər onun həyatına iki dəfə qəsd etməyə cəhd göstərmişlər, hər ikisində də müvəffəqiyyətsizliyə uğramışlar. Zəngi əmirlərinə və səlibçilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün bu təhlükəli düş-

məni zərərsizləşdirmək zərurəti yaranırdı. Assasinlərlə bağlanmış müqavilə uzun müddət qüvvədə qaldı.

XII əsrin 80-ci illərində Səlahəddin Nurəddinin ölümündən sonra yaranmış xırda əmirlikləri ləğv etdi və Suriyanı birləşdirdi. 1886-cı ildə bütün Misirin, xaçlıların tutduğu əyalətləri çıxmaqla Suriyanın digər ərazilərini və xırda Mesopotamiya əmirliklərini vahid dövlətdə birləşdirdi. Mosul hakimi isə Səlahəddinin ali hakimiyyətinə tanındığını bildirdi, xaçlılara qarşı müharibədə isə ona hərbi qüvvə və ərzaq göndərəcəyini vəd etdi.

Sultan Səlahəddin Suriya və Misiri öz hakimiyyəti altında birləşdirdikdən sonra artıq o, əsas vəzifəsini-xaçlılara qarşı «müqəddəs müharibə»yə başlaya bilərdi. Bir il ərzində Səlahəddinin ordusu xaçlılar üzərində parlaq qələbələr qazandı və xaçlılardan Təbəriyyə, Sezariyyə, Xeyvə, Yaffa, Sayda, Beyrut və digər ərazilər alındı. 1187-ci ilin yayında Hittin yaxınlığında Səlahəddin xaçlıların ordularını darmadağın etdi və Qüds kralı Qvido Luzinyan da daxil olmaqla onların başçılarını da əsir aldı. Bu döyüşdə ona Mosul hakiminin orduları böyük yardım göstərdilər. Həmin il müsəlmanların əlinə Əkkə, Askalon və Qüds keçdi. 1187-ci il sentyabrın 2-də bir aylıq mühasirədən sonra Qüdsün itirilməsi «müqəddəs şəhər» uğrunda mübarizəni əsas məqsəd götürən xaçlıların onu itirməsi xristian dünyasına güclü zərbə oldu. Beləliklə Qüds krallığının fəaliyyətinə son qoyuldu. 1187-ci ilin sonu üçün Tirdən başqa Qüds krallığının digər bütün ərazisi Səlahəddinin əlində cəmləşdi. 1099-cu iləki xaçlıların yerli əhali ilə münasibətlərindən fərqli olaraq Qüds sakinləri ilə Səlahəddin çox mülayim rəftar etdi. Şəhər sakinləri (xristian və yəhudilərə) 40 gün ərzində öz azadlıqlarını satın almaq təklif olundu. 10 dinar kişi üçün, 5 qadın üçün, 1 uşaq üçün məbləğ müəyyən edildi. Kim bu pulu ödəyə bilmirdisə qula çevrilirdi. Bununla yanaşı yeni güzəştlər edildi. 50 min əhalidən 20 mini pulu ödəyə bilmədi. Sultan onlardan 4 min qocanı azad etdi, 6 minini öz əmirlərinə verdi, 5 mini Qüdsdə tikintidə qaldı və 5 mini Misirə göndərildi.

Səlahəddinin Qüdsü tutması ilə xaç yürüşləri tarixində dönüş nöqtəsinin başlanğıcı qoyuldu. Qeyd edək ki, Qüdsün süqutu Avropa hakimlərini möhkəm əndişələndirmiş və III Xaç yürüşünün (1189-1192) başlanmasına əsas vermişdir. III Xaç yürüşünün rəhbərləri İngiltərə kralı I Riçard, Fransa kralı II Filipp Avqust, müqəddəs Roma

imperatoru I Fridrix Barbarossa idi. Imperator I Fridrix Barbarossanın bu yürüşdə taleyi gətirməmiş yolda kiçik Asiya ərazisində dağ çayında boğulmuşdu. 1191-ci ildə Səlahəddin əsas qalalardan biri olan Əkkəni itirsə də, sonrakı xaç yürüşləri Avropa hakimlərinə iri qələbələr qazandırmadı. Bu yürüş zamanı Avropa hakimləri qarşılıqlarına qoyduqları məqsədə çatı bilmədilər və onlar yalnız Fələstinin Əkkə, Sayda, Beyrut şəhərləri ilə dəniz boyu ərazisini geri qaytardılar. Fələstinin qalan hissəsi isə Qüdsə birlikdə müsəlmanların əlində qaldı. Ərazinin bu cür bölünmə şərtlə I Riçard Səlahəddinlə barışıq bağlayıb ondan Qərbi Avropa ziyarətçilərinin Qüdsə və Viñeyemə xristian müqəddəs yerlərinə gəlmələrinə icazə də ala bildi.

Orta əsrlər müsəlman şərqinin tarixində Səlahəddin ən görkəmli şəxsiyyətlərdən bir kimi qiymətləndirilir. O, bacarıqlı sərkərdə, böyük siyasi xadim olmaqla yanaşı islam dininin təəssübkeşi kimi də çıxış edirdi. O bir müsəlman kimi bir çox məscid və mədrəsələr də tikdirmişdi. O əsl müsəlman olaraq insanları dəyərləndirməyi bacarmış, digər dinin daşıyıcılarına da mərhəmətlə yanaşmışdır ki, yuxarıda onun əsirlərə olan münasibətində də görürük. O, ədalətli və müdrik hökmdar olmuş və öz nəfsinə üstün gəlməyi bacarmışdı. Fatimilər xəzinəsinə yiyələnəndən sonra ondan bir dirhəm də götürməmiş və onun hamısını öz əsgərləri arasında paylamışdır. Elə buna görədir ki, Səlahəddinin ölümündən sonra onun şəxsi xəzinəsindən cəmi 47 gümüş dirhəm və 1 qızıl pul tapılmışdı.

1193-cü ildə Səlahəddin vəfat etdi və onun Misirin, Hicazın, Fələstinin, Suriyanın, Yuxarı Mesopotamiyanın ərazilərini əhatə edən dövləti övladları arasında bölündü. Hələ sağlığında ikən böyük oğlunu sultan təyin etdi və ona Dəməşq və Cənubi Suriyanı hədiyyə etdi, İkinci oğluna Misiri, üçüncü oğluna Hələb və Şimali Suriya, dördüncü qardaşı Adilə isə Mesopotamiya torpaqlarını verdi. Lakin bu bölgü heç də onları daha ali hakimiyyət uğrunda mübarizədən çəkəndirmədi. Bir əyalətin narazı əmiri qonşu əyalətlərin hakimləri ilə razılaşaraq üçüncü hakimin üzərinə yürüş təşkil edirdilər. Mesopotamiyanı idarə edən Səlahəddinin qardaşı Adil Misirin hakimi qardaşı oğlu Əzizlə birləşərək 1196-cı ildə Dəməşqi tutdu. 1200-ci ildə isə qardaşı oğlu Əziz öldükdən sonra Adil onun varislərini Nil vadisi üzərindəki hüququndan məhrum edərək həmin əraziləri də özünə birləşdirdi. 1218-ci ilə qədər ölkəni idarə edən Adil Səlahəddinin oğları və nəvələrini özündən asılı vəziyyətə sala bildi. Bir sıra Meso-

potamiya əmirliklərini də birləşdirdikdən sonra təxminən Səlahəddinin tutduğu ərazilərdən daha artıq əraziləri əlində cəmləşdirən dövlət yaratdı.

1218-ci ildə xaçlılar əsas zərbəni Misirə yönəltdilər və Damietta qalası və limanını mühasirəyə aldılar. Bir ildən sonra Damietta süqut etdi, lakin 1221-ci ildə Adilin oğlu Malik əl-Kamil (1218-1238) Damiettanı geri aldı və Misiri səlibçilərdən təmizlədi. Belə ki, Əyyubilərin Misir qolu güclü olduğundan ölkələrini xaçlıların işğallarından qoruya bildilər və hətta Malik əl-Kamil onlarla sülh bağlaya bildi. Adilin ölümündən sonra yenidən ara müharibələrinə rəvac verildi. Səlahəddinin sülaləsinə mənsub Əyyubi mülklərinin əsas hissəsi-Misir, Mesopotamiya, Cənubi Suriya Kamil tərəfindən tutuldu. Buna görə də beşinci səlib yürüşünün əsas qüvvələri ona qarşı yönəlmişdi. 1229-cu ildə Kamil qarşılıqlı razılaşma əsasında Qüdslə şəhərlər arasında dar uzun zolağı və Yəffanı səlibçilərə verdi.

Kamil Kiçik Asiyanın şimalında Səlcuq hakimləri ilə mübarizə aparırdı. 1237-ci ildə əvvəllər onun qardaşına mənsub olan Dəməşq və Şimali Suriyanı tutdu. Beləliklə Əyyubi mülklərinin sərhədləri yenidən bərpa edildi. Lakin 1238-ci ildə Kamilin ölümündən sonra dövlət dağıldı.

Onu da qeyd etməliyik ki, Əyyubilərin hakimiyyəti tədricən türkləşmiş və dövlətin hakim strukturunda onlar türklərə həlledici yer vermişlər. Malik əl-Kamilin ölümündən sonra onun oğlu Salih Əyyubi dövlətini dağılmaqdan xilas etmək üçün orduya daha geniş slahiyyət verməyə başlamış, Orta Asiyadan, moңqollar tərəfindən dağıdılmış Xarəzmşah ordusundan Əyyubilər ərazisinə düşmüş türk muzzdlu əsgərlərini öz ordusuna götürmüşdü.

Ordu dövlətin idarəetmə strukturalarına müdaxilə etməkdən çəkinmirdi. Onun daxilində türklərdən ibarət «səlahiyyə» adlanan xüsusi qruplarla o biri əsgərlərin geniş rəqabəti başlamışdı. Ümumiyyətlə sonralar ordu türkləşmiş, onun əsasını məmlüklər təşkil etmişdi. (Ərəbcə məmlük-malik, yəni hökmdara məxsus olan deməkdir.) Onların başçıları-əmirlər hərbi-lenin (iqtaların) əsas sahibləri idilər. 1249-cu ildə əs-Salih vəfat etdi və bundan istifadə edən xaçlılar Dumyatı tutmuşlar. Lakin qeyd edildiyi kimi 1250-ci ildə onların orduları Misirdən qovulmuş və Fransa kralı, xaçlıların başçısı IX Lüdvik əsir düşmüş, sonra pul alıb, onu buraxmışlar. Əs-Salihin arvadı Şəcər əd-Dür oğlu Turan şahı bu vaxt Suriyada olan

sonuncu Əyyubi sultanına xəbər göndərmiş və təcili Misirə qayıtmasını istəmişdir. Lakin xəbər gecikmiş və o, ordu tərəfindən öldürülmüşdür.

Türk-məmlüklər Misirdə Şəcər əd-Dürü hökmdar elan etdilər və o, Aybək adlı bir türk əmiri ilə izdivaca girdi. Aybək atabey titulu qəbul etdi. 1250-ci ildə onlar ikisi də qətlə yetirildi və hakimiyyətə hərbcilər-məmlüklər yiyələndilər.

Aybəyin ölümündən sonra Misirin sultanı digər məmlük Əli, sonra isə Kutuz oldu. Bkləliklə XVI əsrin əvvəllərinə qədər Suriya və Misiri məmlüklər idarə etməyə başladı.

Əyyubilərin siyasi dövlət quruluşu əvvəlkilərdən onunla fərqlənirdi ki, ölkənin başında Abbasi xəlifəsindən investitura alan sultan dururdu. Belə ki, 1174-1175-ci illərdə Abbasi xəlifəsi Misirdə Əyyubilərin hakimiyyətini tanıdı, ona sultan titulu verdi və Səlahəddinin varislərini də qanuni hakim kimi tanıdığını bildirdi. Belə bir vəziyyət Abbasi xəlifəsi üçün də əlverişli idi, çünki daima onlar üçün təhlükə mənbəyi olan Fatimilərin siyasi səhnədən götürülməsi və formal da olsa onların ali hakimiyyətinin qəbul edilməsi məqbul hal idi.

Misir 20 əyalətə bölünmüşdü və əyalətlərin statusu eyni idi. Suriyada hər bir əyalətin başında hakim sülalənin üzvlərindən və ya da yerli əmirlərdən dururdu. Lakin bir sıra əyalətlər imperiyaya vassal hüquqları ilə daxil olmuşdu.

Səlahəddin Əyyubi güclü ordu yarada bilmişdi ki, onun da özəyini kurdilər və məmlüklər təşkil edirdi. Köhnə zənci qvardiyasından isə Fatimi müxalifətinə qarşı istifadə olunurdu. Lakin zənci qvardiyasının iki böyük üsyanı yatırıldı. 1174-cü ildə isə Fatimi qvardiyasının qalıqları buraxıldı.

Səlahəddinin hakimiyyətinin ilk dövrlərində 20 min nəfərlik nizami ordu Misirdə cəmləşmişdi. Sonralar orduya yeni dəstələr cəlb edildi. Lakin qeyd edək ki, Suriya və Misir vassal hakimləri birinci çağırışda sultana kömək üçün ordu göndərməli idilər. Bundan başqa köməkçi bədəvi dəstələri də yaradılmışdı. Səlahəddin Misir donanması yaratdı. O xüsusi donanma divanı təşkil etdi ki, onun üçün də müəyyən torpaq sahələri ayrıldı və divanın ixtiyarına verildi.

Əyyubilərin dövründə hərbi qulluqda olanlara geniş iqta torpaqları paylanırdı. İqtalar iki cür olurdu: irsi və ya ömürlük. İrsi

iqtalar xüsusilə Suriyada geniş yayılmışdı ki, bu da həqiqi feodal mülklərinin yaranmasına imkan verirdi.

Feodal torpaq sahibliyində vəqf torpaqları da mühüm yer tuturdu. Bununla yanaşı dövlət dini müəssisələrə pul və natura ilə vəsait ayırmışdı, əlavə olaraq xeyli miqdarda tərپənməz əmlak bağışlamışdı. Bir qayda olaraq vəqf torpaqları üzərinə dövlət vergisi qoyulmurdu.

XII əsrin əvvəli üçün Misirin iqtisadi həyatında müəyən yüksəliş nəzərə çarpır. Vergilərin müəyyən qədər azalması kənd təsərrüfatı, sənətkarlığın və ticarətin inkişafına geniş imkan açdı. Süni suvarma sisteminin yaxşılaşması üçün işlər görülür, kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət verilirdi. Xarici ticarət artırdı. Əyyubi sultanları Qərbi Avropa, xüsusən Venesiya və Kenuya ilə ticarət müqavilələri bağlamışdılar.

Məmlük dövləti

Əyyubilər dövlətində ordunun siyasi həyatında məmlüklər böyük hüquq və səlahiyyətlərə malik idilər. Dəstələrə bölünən məmlüklər əsasən əsirlərdən təşkil edilirdilər. Dəstələrin başında bəylər dururdu. Məmlük bəylərinə torpaqlar verilirdi və tədricən onlar feodallara çevrilirdilər. Sonuncu Əyyubilərin dövründə məmlüklərin səlahiyyəti o qədər artmışdı ki, əslində dövlətin bütün işlərini demək olar ki, onlar aparırdılar. 1250-ci ildə məmlüklərin hakim sülaləni devirməsi onun nə dərəcədə güclənməsinin göstəricisidir. Bu zamandan etibarən məmlük hərbi rəisləri ölkənin sultanı seçilirdilər.

Əyyubilər siyasi səhnədən silindikdən sonra irs olaraq Misir və Suriya Məmlüklərin idarəçiliyi altına keçdi. Orduya arxalanan məmlüklərin qüdrəti ordunun kəmiyyət və keyfiyyətindən çox asılı idi. Məmlüklər iki qola-bəhri məmlüklərə və burci məmlüklərə ayrılırdı. Bu məmlüklərin adları onların yerləşdiyi məkənlə bağlı olmuşdur. Bəhri (bəhri, yəni çay boyu) məmlüklərinin (1250-1390) əsas hərbi kazarmaları Ər-Rauza adasında, Nil çayında yerləşirdi, sultan Kalaun burci (qalalı) məmlüklərini (1390-1517) Qahirə qalasında yerləşdirmişdi. Bunların adı oradan irəli gəlirdi. Təxminən 250 il məmlüklərin sultanı iki məmlük qolunun əmirləri içərisindən seçilmişdi.

Bəhrilər hakimiyyət məsələsində nəslə varislik prinsipinə üstünlük verirdilər. Bürcülərdə isə qədim türklərə məxsus olan senyorat sistemini qəbul etmişdilər (yəni, sultandan onun ən qabiliyyəti silahdaşına).

Şərqi Aralıq dənizi ölkələri: Misir, Suriya və sairə XIII əsrdə işğalçı hərəkatın: şərqdən-moңqol feodallarının, qərbdən isə Qərbi Avropa feodallarının apardığı hərəkatın mərkəzində idi. Ona görə də bu ölkələr o dövrün beynəlxalq siyasətinin də mərkəzinə düşdülər.

Hülakülər dövlətinin yaranması, Bağdadın alınması (1258) Suriya və Fələstini, sonra isə Misiri moңqol təhlükəsi qarşısında qoydu. Xaçlıların və erməni Kilikiya çarlığının köməyi ilə moңqollar dəfələrlə Suriyanı tuta bilmişdilər. Misir sultanlığının hərbi qüvvəsindən qorxan xaçlılar moңqolları dəstəkləyirdilər.

Ön Asiyaya moңqol işğalları Bağdad xilafətinin qəti şəkildə süqutu Suriya-Misir hakimlərinə ciddi xəbərdarlıq idi. 1260-cı ildə moңqollar Suriyaya yürüş etdilər. Yürüşə Hülakü xan özü rəhbərlik edirdi. Əyyubilər cəsarətlə vuruşsalar da moңqol qüvvələrinə tab gətirə bilmirdilər. Hətta moңqollar Suriyanın iri şəhərlərindən biri olan Hələbi də tutdular. Lakin gözlənilmədən Moңqolustanda Munke xanın ölümü ilə əlaqədar olaraq moңqollar yürüşü davam etdirmədilər. Hülakü xan Munkenin varisini seçmək üçün keçirilən qurultaya getdi. Lakin buna baxmayaraq moңqol sərkərdələri bir sıra əmirlikləri özünə tabe edə bildi, D əməşq isə döyüşsüz təslim oldu. Moңqollar Qahirəyə sultan Kutuzun təslim olması təklifi ilə elçi göndərdi. Lakin sultan elçini edam etdirdi. Bu isə göstərirdi ki, məmlüklər asanlıqla təslim olmayacaqlar. Məmlüklər xeyli ordu toplayıb Fələstinə yürüş etdilər. 3 sentyabr 1260-cı ildə Ayn-Calut adlanan yerdə yalnız Misirin deyil, bütün Suriyanın taleyi həll olundu. Moңqollar tam məğlub oldular, ali baş komandan əsir götürüldü və edam edildi. Bununla da Suriya məmlüklərin idarəçiliyi altına keçdi. Kutuz bir çox əyalətlərə məmlüklərdən canişin təyin etdi. utuz Qahirəyə geri qayıdarkən yüksək vəzifələrin bölgüsündə özünü aldadılmaş hesab edilən məmlük bəyi Bəybars Kutuzu öldürdü. Ordu Bəybarsı sultan elan etdi. Görkəmli sərkərdə mənşəcə qıpçaq olan Sultan Bəybars (1260-1277) 1268-ci ildə zəngin Əntakiyəni tutmuş və xaçlı knyazlığının mövcudluğuna son qoymuşdu. Şəhər dağıdılmış və sonra bərpa oluna bilməmişdi. O, əsas diqqətini qiyamçıları cəzalandırmaqla mərkəzi hakimiyyəti

möhkəmləndirməyə yönəlmişdi. Nəhayət o, uzun illər davam edən və ölkəni daxilən zəiflədən ara müharibələrinə demək olar ki, son qoydu. Bəybars xaçlıların qüvvələrini qırdı və əsas şəhərləri onlardan geri aldı. Səlibçilərin əlində yalnız Trablis və Əkkə qalmışdı. 1273-cü ildə Bəybars ismaili assasinləri də tamamilə tabe etdi. O, hülakülərin qatı düşməni olan qıpçaqlarla dostluq münasibətləri yaratdı, eyni zamanda monqollarla səlibçilərin mümkün ittifaqını dəf etdi. 1277-ci ildə Bəybars çox saylı ordu ilə Tavrı keçərək monqolları növbəti məğlubiyyətə düşür etdi. Lakin o, bu qələbəni möhkəmləndirə bilmədi və geri çəkilməyə məcbur oldu. Geri çəkilməyə sultan Bəybars həlak oldu.

Bəybarsdan sonra məmlük sultanları içərisində ən görkəmlisi Kalaun (1279-1290) idi. Kalaun da ölkənin mərkəzləşdirmə siyasətini davam etdirdi. O, Genuya, Siciliya, Kastiliya, Aleksandriya və Qahirə ilə ticarət müqavilələri bağladı. Şərqlə-qərb arasındakı ticarətdə vasitəçiyə çevrildi. Misirin təsiri Nubiyaya, Yəməne yayılmışdı, Məkkə şerifi də Kalauna tabe idi.

Çərkəz məmlüklərindən ilk sultan Bərkük oldu. O, Misirdə və Suriyada hakimiyyəti ələ keçirdi. Teymurun ordularının yaxınlaşması, Bağdadı və bütün Mesopatamiyanı tutması məmlük mütləkləri üçün birbaşa təhlükə yaradırdı. Bərkük Kiçik Asiya türkdövlətləri ilə ittifaq bağladı, lakin müharibədə iştirak etmədi. Teymur arxada çətinlik yarandığı üçün Suriya yürüşündən geri qayıtmalı oldu. 1400-cü ildə Teymur Suriyaya yeni yürüşə başladı. Bu zaman Bərkük ölmüşdü, onun varisinin isə 15 yaşı vardı. Hələb rayonunda məmlüklərlə teymurilər arasında döyüş oldu. Teymurun ordusu qələbə çaldı. Teymur Şimali Suriyanın şəhərlərini tutaraq Dəməşqə yaxınlaşdı. Dəməşq könüllü şəkildə təslim oldu. Teymur şəhərə qərar edərək dağıtdıqdan sonra oranı tərk etdi.

XV əsrin axırlarında Ərəb Şərqi böyük bir hissəsini əhatə edən misir məmlük dövləti öz siyasi bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdi. Osmanlı imperiyasına qarşı dura bilmək üçün məmlük sultanları Şərqdə olduğu kimi Qərbi Avropada da müttəfiqlər axtarırdı. Osmanlı imperiyası Misirlə yanaşı Venetsiyanın da Aralıq dənizində sərbəst ticarət etməsinə mane olduğu üçün hər iki dövlət türklərə qarşı mübarizədə hərbi ittifaq bağlamışdılar. Məmlük ordusu Venetsiyadan gətirilən top və s. odlu silahlarla təmin edilirdi.

Dənizdə olduğu kimi quruda da, -Suriya sərhədlərində məmlük ordusu türklərin ilk axınlarına qarşı mübarizə aparırdı. Şimali Suriya sərhədlərində yerləşən türkmen qəbilələrinin başçısı Şah Suvar Lsmanlı imperiyasının yardımına arxalanaraq bir sıra döyüzlərdə məmlükləri ağır məğlubiyyətə uğradaraq Suriyanın xeyli hissəsini ələ keçirə bilmişdi. Sonrakı döyüzlərdə məmlüklər Şah Suvarı Suriyadan sıxışdırıbilsələr də, bu hücumların qarşısını tamamilə ala bilmədilər. Məmlük sultanı Kait bəy məcburiyyət qarşısında qalaraq Osmanlı imperiyası ilə 1491-ci ildə sülh bağlamalı oldu. Lakin müqavilə Ərəb Şərqiinin təhlükəsizliyini təmin etmədi.

Bağdad son Abbasi xəlifələri dövründə:

Ərəb xilafətində müstəqil və yarı-müstəqil dövlətlərin yaranması sayəsində Bağdad xilafətinin hakimiyyəti İraq və Qərbi İran ərazilərində tanınrdı. İran sülaləsi olan Buveyhilər Abbasi xilafətinin zəifliyini bildirdi və bu da onları İraqı tutmağa və hakimiyyətə yiyələnməyə sövq edirdi. Nəticədə Büveyhi Muizz əd-Daulə Əhmədin komandanlığı altında ordu 945-ci ildə Bağdada daxil oldu və İraq faktiki olaraq Buveyhilərin hakimiyyəti altına keçdi. Bununla da xəlifə siyasi hakimiyyətini itirdi və dini hakimiyyəti özündə saxlamalı oldu.

Səlcuqlar Yaxın və Orta şərqdə tam hakim olmaq üçün Buveyhi dövlətinin (935-1055) nüfuzunu tam sarsıltmalı idi. Bu məqsədlə Toğrul bəy ciddi hazırlıqdan sonar hərbi yürüşə başladı . Yürüş zamanı Səlcuqlər Buveyhiləri məğlub edərək Əhvazi, Xuzistani, Bəsrəni və Bağdadın qarşısındakı bir sıra yaşayış məskənlərini ələ keçirdilər. Buveyhi hökmdarı Məlikü Rakim Toğrul bəyə itaət edəcəyinə söz versə də Toğrul bəy Bağdada yaxınlaşarkən Abbasi xəlifəsi əl-Qaim özü şəxsən türk sultanına dəvət məktubu göndərdi. Toğrul bəy 1055-ci ildə Bağdada xilaskar kimi daxil oldu.

Məlik şahın ölümündən sonra baş verən hərəcmərclik və münafişlər Böyük Səlcuq dövlətini zəiflədirdi. Yaranmış şəraitdə Abbasi xəlifəsi istifadə edərək 1132-ci ildə Cənubi İraqda möhkəmləndi və bununla da xilafət siyasi hakimiyyətini də bərpa etmiş oldu.

İraq Bağdad xilafətinin varlığına son qoyan monqol yürüşünə də məruz qaldı. 1258-ci ildə Hülakü xan və onun ordusu əvvllcə Bağdadı mühasirəyə aldılar, sonra itsə onu işğal etdilər.

Osmanlı imperiyasının İki osmanlı-məmlük müharibəsindən
ərəb fəthləri: sonra 1516-cı ilin avqustunda Suriya osmanlılarından vassal asılılığına düşdü. Bu zaman I Sultan Səlim müstəsna hüquqlu ümumdünya xəlifəliyi ilə islam sultanı və hər iki müqəddəs şəhərin xadimi titullarını qəbul etdi. 1517-ci ilin yanvarında Misir, iyulunda Hicaz, eləcə də həmin il Şərqi Sudan və 1518-ci ildə Əlcəzair Osmanlı imperatorluğunun vassallığına verildi. 1521-ci ilin fevralında Suriya, 1522-ci ildə Misir, 1533-cü ildə isə Əlcəzairin Osmanlı imperiyasına rəsmi birləşməsi həyata keçirildi. 1534-cü ilin avqustunda Xeyrəddin Barbarossa Tunisə daxil oldu və tezliklə burada Osmanlı hakimiyyəti elan olundu. 1534-cü il dekabrın 2-də Qanuni Süleyman Bağdada daxil oldu, Şimali və Mərkəzi İraq rəsmi surətdə Osmanlı imperatorluğuna birləşdirildi. 1538-ci ildə Hadramaut, Bəsrə və Fars körfəzi əmirlikləri osmanlılardan vassal asılılığını qəbul etdilər. Tezliklə Yəmən, 1546-cı ilin dekabrında isə Cənubi İraq rəsmi olaraq osmanlı imperiyasına birləşdirildi. Bir neçə dəfə əldən-ələ keçəndən sonra 1574-cü il sentyabrın 13-də Tunis son olaraq osmanlıların hakimiyyəti altına keçdi. Osmanlı fəthləri zamanı 19,5 milyon əhalisi olan ərəb regionu türklərin idarəçiliyi altına keçdi.

Əslində ərəb dünyasının taleyiartıq 1516-1520-ci illərdə həll olunmuşdu. Bu zaman türklər məmlüklərin imperiyasını devirmiş və digər ərəb ölkələrində möhkəm mövqə əldə etmişdilər.

XV-XVI əsrlərdə türk ordusu dünyanın qabaqcıl ordular səviyyəsində idi. Türklərin güclü donanması, artilleriyası, yaxşı təşkil edilmiş arxa xidməti və kəşfiyyatı var idi.

Ərəb ölkələri imperiyanın həyatında mühüm rol oynayırdı. XVI əsrin sonunda imperiyanın 34 əyalətindən 14-nü ərəb ölkələri təşkil edirdi. Bu əyalətlərdə bütün imperiya əhalisinin 60 % yaşayırdı.

YENİ DÖVRÜN ƏVVƏLLRİNDƏ ƏRƏB ÖLİKƏLƏRİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Osmanlı dövlətinin ərazisinin əsas hissəsini ərəb ölkələrinin əraziləri təşkil edirdi. Suriya, Livan, Fələstin, İraq, Hicaz, Yəməni, Misir, Tripoli, Tunis və Əlcəzair Osmanlı dövlətinin əyalətləri və vilayətləri olmaqla XVI əsrdə bu imperiyaya birləşdirilmişdi. Ərəb ölkələrindən türklər yalnız Mərakeş, eləcə də Ərəbistan yarımadasının daxili və şərq rayonlarını özlərinin imperiyalarına birləşdirməmişdilər. Bu mənada ərəb ölkələrinin inkişaf səviyyələrində olan müxtəliflik sonradan onlar arasındakı münasibətlərin də səviyyəsinə öz təsirini göstərəcəkdə.

Bu ərəb ölkələri arasında nisbətən Misir, Livan, Suriya və Fələstin inkişaf etmişdi ki, bunların da cəmiyyətlərində feodal münasibətləri əsas idi. Mərkəzi rayonlarda, eləcə də dəniz limanlarına yaxın olan rayonlarda isə ictimai əmək bölgüsünün yüksəlişi, həmçinin əmtəə-mal və pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar həmin feodal münasibətləri dağılmaq mərhələsində idi. Nisbətən az inkişaf etmiş Ərəbistan, Cənubi İraq, Əlcəzairin daxili rayonları, Tunis və Tripolide isə feodal-patriarxal münasibətlər hökm sürürdü və ibtidai-icma quruluşunun bir sıra halları qalmaqda idi. Köçəri maldarlıq və yarımköçəri əkinçiliklə məşğul olan əhali isə tayfalara və klanlara bölünmüşdü. Onların başında rəhbərlər və yaxud şeyxlər dururdu. Otluqlar və əkilən sahələr tayfanın və nəsləkinçi icmasının kollektiv nəzarətində idi.

Belə bir inkişaf səviyyəsində olan ərəblərin türklər tərəfindən işğal olunmasından sonra vəqf torpaqlarından başqa bütün torpaqlar sultanın torpaqları elan edildi. Bu torpaqların bir hissəsi isə türk feodalları tərəfindən qəsb edilmişdi. Məsələn, XVIII əsrdə Misirdə torpaqların $\frac{2}{3}$ -si məmlük hərbi dəstə başçıları mülkiyyəti idi. Suriya, Livan və Fələstində isə bir qədər başqa cür idi. Belə ki, bu ölkələrdə torpaq üzərindəki hakimiyyətdə ərəb feodalları öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Əslində buna Osmanlı sultanları özləri şərait yaratmışdı ki, buna səbəb də Fələstində toqquşan maraqların kifayət qədər dövlətin maraqlarına təsiretmə gücünün olması idi.

Burada ərəb feodalları türk feodalları kimi fəllahlardan rentavergini natüra və pul şəklində yığırdılar. Kəndlilərdən toplanan bu

rüsumun əsas hissəsi sultanın yerlərdəki valilərinə-paşalara verilir, paşalar isə öz növbəsində əldə olunmuş gəlirin bir hissəsini sultan xəzinəsinə ödəyirdilər. İri ərəb feodalları fəllahlardan toplanan verginin çox hissəsini özlərinə saxlamaqla güclənir və sultan hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq istəkləri də həmin üsyanların baş verməsinə səbəb olan faktorlar sırasında idi. Məsələn, Livan əmiri Fəxrəddin də belə ərəb feodallarından olmuşdur. İldə 900 min livr gəlir əldə edən əmir Fəxrəddin bu gəlirdən yalnız 340 min livr sultan xəzinəsinə vergi verirdi. Onun malik olduğu malikanə və saraylar təkcə türk sultan və feodallarının deyil, həm də avropalı səyyah və tacirlərin də heyrətinə səbəb olurdu.

Müxtəlif inzibati bölgünün yanaşı fəaliyyəti, eyni zamanda dövlət aparatının əyalət tərkibində də öz əksini tapmışdı. XYII-XYIII əsrlərdə əsas idarəetmə vahidi olan əyalətdə, eyni zamanda mərkəzi hakimiyyətin üç müstəqil fəaliyyət göstərən nümayəndəsi- vali, kadiy, dəftərdar- idarəetməni tənzimləyirdi. Bunların hər biri müstəqil idarəetmə aparatına malik idi və ilk növbədə onları bu vəzifəyə təyin edən şəxslərə tabe idilər: qubernator- baş vəzirə, hakim – ali hərbi hakimə, xəzinədar – maliyyə qurumuna tabe idi.

Osmanlı sultanları qeyd etdiyimiz kimi, hakimiyyətlərini bərqərar etdikləri ərazilərdə, Avropanın müstəmləkəçi dövlətlərindən fərqli olaraq, yerli adət-ənənə və münasibətlər sistemini saxlamışdılar. Osmanlı dövlətinin digər regionlarında olduğu kimi, ərəb ölkələrində də torpaq sahibliyi kifayət qədər mürəkkəb idi. Torpaq bu ərazilərdə əsasən üç qrupa bölünürdü: sultanın birbaşa idarəçiliyində olan dövlət torpaqları (məmləkət, yaxud miri), dini qurumların nəzdində olan torpaqlar (Suriya və İraqda vəqf torpaqları, Misirdə vəqf, yaxud rizqi torpaqları, Şimali Afrikada isə xabus torpaqları) və şəxsi torpaq sahibliyi olan mülklər. Bundan başqa, bir sıra ölkələrdə icma torpaqları da mövcud idi.

Burada şəxsi torpaq sahiblərinə məxsus olan torpaqlar azlıq təşkil edirdi. Bu torpaq sahibləri malik olduqları torpaqları sata, bağışlaya və irsən verə bilərdi. Mülk torpaqlarından uşr, yaxud xərac adlı vergi toplanırdı ki, bu da torpaq vergisini səciyyələndirirdi. Məhsulun onda birini təşkil edən uşr vergisi, bəzi hallarda məhsulun yarısını təşkil edirdi. Lakin bu adətən ölkənin hərbi vəziyyətdə olduğu dövrə təsadüf edirdi.

Vəqf torpaqları Osmanlı dövlətində ən çox əraziləri əhatə edən torpaq sahibliyi forması idi. Becərmək imkanına malik olmayan şəxslər öz torpaqlarını vəqf sahiblərinə verməklə hər hansı bir vergidən azad olurdular. Bu halda həm müsəlman ruhanilər, həm də həmin torpaq sahibləri üçün əlverişli imkanlar yaranırdı. İri feodallar mövcud quruluşun faktiki olaraq əsasını təşkil etdiyindən onların öz torpaqlarını dini qurumlara – məscidlərə, mədrəsələrə, zaviyələrə, dərviş mərkəzlərinə - verməsi nəticəsində vəqf torpaqları daha geniş əraziləri əhatə edirdi. Belə bir hal ondan irəli gəlirdi ki, həmin feodallar öz torpaqlarını dini qurumlara verməklə özlərinə daha güclü sosial baza yaratmaq məqsədindən irəli gəlirdi. Kəndlilər isə onların torpaqlarının iri feodallar tərəfindən zəbt edilməsinin qarşısını almaq məqsədini güdürdü.

Türklərin ərəb ölkələrində möhkəmlənməsi zamanı burada icma torpaqları qalmaqda idi. Köçəri heyvandarlığın qaldığı Şimali Afrika, İraq və Səudiyyə Ərəbistanında otlaqlar bədəvilərin icma torpaqları kimi qalmaqda idi. Çox zaman oturaq torpaq sahibliyi mövcud olan yerlərdə isə fəllah icma torpaqları müntəzəm olaraq müxtəlif ailə və ayrı-ayrı saraylar arasında bölüşdürülürdü. Belə yerlərdə dövlət onların müdafiəsini öz üzərinə götürürdü. İri feodallar fəllahlara məxsus olan torpaqları onların əllərindən ala bilməsinlər. Ona görə də icma torpaqları adətən dövlət torpaqları kimi elan edilirdi.

Osmanlı dövlətində ən çox yayılmış torpaq sahibliyi dövlət torpaqları idi. Bu torpaqlar iki qrupa bölünürdü: xassə və hərbi-len (ziyəmət və timar). Xassələr iri torpaq sahələri olub, illik gəliri 100 min akçaya çatırdı. Bu torpaqlar sultan və onun ailəsinin, ya da müvəqqəti olaraq nazirlər və dövlət məmurlarının himayəsində olurdu. Hərbi-len torpaqları isə sərkərdələrə xidmət müqabilində verilirdi və həmin sərkərdələr adətən sipahilər adlanırdı. 20 min akçadan artıq gəliri olan len torpaqları isə ziyəmətlər, onların sahibləri isə zaimlər adlanırdı. Gəliri 20 min akçayadək olan len isə timar, timar sahibləri isə timarçı, yaxud timariotlar adlanırdı.

Hərbi-len sistemi əsasən Ön Asiya və Balkan yarımadasında yayılmışdı. Bu sistem Suriya və İraq istisna olmaqla ərəb ölkələrində geniş tətbiq olunmamışdı. Hələb və Mosulun bir hissəsində türklər hərbi-len torpaq sahibliyi sistemini tətbiq etmişdilər.

Misirdə də əsasən məmlük sultanlarında mövcud olan həmin sistem saxlanmışdı. Bütün torpaqlar yerli feodallara məxsus idi. Torpaqlar dövlətə məxsus idi. Lakin ondan mültəzimlər-ri feodallar istifadə edirdilər. Bu mənada qeyd etmək olar ki, mültəzimlər xüsusilə də Nubiya şeyxləri onlarla kəndə sahib idilər. Həmin torpaq sahibləri hökumət tərəfindən ya türk məmur və zabitlərindən, ya da yerli şeyxlərdən hökumət tərəfindən təyin edilirdi. Misirdə türk sultanları yerli məmlüklərdən qalmış adətləri saxlayırdı. Nəticədə XVIII əsrin sonunda Misirdəki torpaqların $\frac{2}{3}$ -si məmlüklərin əlində cəmləşmişdi. Bu səbəbdən də onlar Misirdə hakim təbəqəyə çevrilmişdilər.

Mültəzimlər hərbi xidmətdən azad olunurdularsa da, kifayət qədər vergi vermək məcburiyyətində idilər. Vergilərin həcminə dair mültəzimlər üçün xüsusi qeydiyyat dəftəri müəyyən olunmuşdu. Bu qeydiyyat dəftəri də xüsusi dövlət məmuru olan dəftərdarda saxlanılırdı. Əgər vergilər vaxtılı-vaxtında ödənməyəndə onların malik olduğu torpaq sahələri digər mültəzimlərə verilir.

Məmlüklərə torpaqlar adətən irsən verilir. Bu adi anlamda başa düşülən irsi verilmə deyildi. Belə ki, həmin torpaq məmlükün oğluna deyil, sahibkarın sevimli, yaxud daha çox hörmət etdiyi əsgərinə verilir. Belə bir hal ondan irəli gəlirdi ki, məmlükün öz bəyinə sədaqətlə qulluq etməsi üçün stimol olsun.

Hər iltizam, yaxud mültəzim ərazisi əsasən iki hissəyə bölünürdü: usiya və atar. Usiya hissəsində becərmə işləri muzdlu tutulan işçilər vasitəsilə aparılırdı. Atar hissə isə kəndlilərə ömürlük verilir və onlar tərəfindən becərilirdi. Buna görə kəndlilər torpaq Sahibinə renta ödəyirdilər. Aşağı Nildə bu pul ilə ödənilirdisə, Yuxarı Nildə bu ərzaq şəkilində ödənilirdi. 50 ərdəb məhsul yığıldıqda, onun 20-35 ərdəbi vergi şəklində ödənməli idi (1,9 dənəvər tel 1 ərdəb kimi qəbul olunurdu. Bu ölçü vahidi dənli bitkilərin çəkilməsində istifadə olunurdu).

Yerlərdə vergilərin kaymakamların başçılıq etdikləri kənd administrasiyası vasitəsilə yığılırdı. Kaymakamın əsas köməkçisi adətən baş şeyxlər olurdu. Hər il məhsul yığımından sonra şəhərdən kəndə sərəflar gəlirdi. Onların da vəzifəsi yığılmış məhsulu qiymətləndirmək və ümumi məhsula nisbətə vergini müəyyən edib onu yığmaq idi. Adətən sərəflar koptlar olurdu. Çünki bu halda tərəfkeşlik etmək qeyri-mümkün olur və müəyyən dərəcədə

məhsulun obyektiv qiymətləndirilməsi üçün şərait yaranırdı. Verginin az yazılması üçün kəndlilər ona müəyyən məbləğdə pul ödəyirdilər. Kənd administrasiyasına, həmçinin usiya torpaqlarını idarə və nəzarət edən vəkil, mühafizə edən qarif, ictimai işlərə nəzarət etməklə bərabər, həm də yerölçmə işlərini həyata keçirən xauli, yerlərdə bir növ polis funksiyasını yerinə yetirən məşxəd (bunlar həm də fəllahların parolu rolunu da oynayırdılar) daxil idi.

Suriya və Livanda, eləcə də Misirdə türk sultanları yerli idarəetməni olduğu kimi saxlamışdılar. Belə ki, bütün torpaqlar faktiki olaraq yerli feodalların əlində qalmışdı və onlar, yəni yerli əyanlar idarəçiliyi həyata keçirirdilər. Livan Maanid sülaləsinin hakimiyyəti altında muxtar bir knyazlıq olmuşdur. XVII əsrin sonlarından etibarən isə bu sülaləni Şəhab nəslinə övət etmişdi. Onlar türk sultanlarından vassal asılılığını qəbul etdiklərini təsdiqləyir, Portaya bac verirdilər. Lakin buna baxmayaraq, Osmanlı sultanları burada öz qoşunlarını saxlamamışlar. Bu isə Livanda milli və dini məsələlərin kifayət qədər ziddiyyətli və mürəkkəb olmasından irəli gəlirdi. Analoji knyazlıq, həmçinin Suriyada da Latakiyə knyazlığının timsalında formalaşdırılmışdı.

Livan həmin dövr üç inzibati mərkəzə – Kəsruan, Mətn və Şuf inzibati mərkəzlərinə bölünürdü. Hər inzibati mərkəzin başında yerli sülalələr dururdu. Bu inzibati mərkəzlər öz növbəsində xırda bölgələrə də bölünürdü. Livanda mövcud olan vəziyyət, eynilə Latakiyə knyazlığında və Cənubi Suriyada da özünə yer almışdı. Təsədüfi deyil ki, Suriya Livan və Fələstində dini feodallar cəmiyyətin həyatında daha əhəmiyyətli rol oynayırdılar. Burada xristian və müsəlmanlara məxsus onlarla müqəddəs ibadət mərkəzlərinin mövcud olması həmin münasibətlərdə dini faktorun çəkisini daha da artırır. Buradakı dini separatizm meyilləri adətən siyasi mübarizə kimi xarakterizə olunurdu. Digər tərəfdən bu regionda möhkəmlənmədən Müqəddəs Yerlərə nəzarəti ələ keçirmək mümkün deyildi. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı rəsmiləri Suriya və Livanda güc tətbiq etməyin məqsədəuyğun olmadığını nəzərə alaraq, burada kifayət qədər müstəqil yerli idarəetməni saxlamışdılar.

Bununla belə bu regionun idarə edilməsi və buradakı prosesləri nəzarətdə saxlamaq məqsədilə Hələb, Dəməşq və Saydada türk paşaları otururdular. Bu paşalar həmçinin bir-biri ilə mübarizə

aparan və qarşিদurma vəziyyətində olan ərəb əmir və sultanları arasındakı münasibətləri də tənzimləyirdilər. Osmanlı sultanlarının ərəb ölkələrində belə bir siyasəti onları, təbii inkişaf yolundan çıxarmamağı da nəzərdə tuturdu. Bu halda türk sultanları yerli əhali arasında daha çox imic qazanmış olurdu. Bu mənada Suriya və Fələstinin ətraf rayonlarında ibtidai icma quruluşunun qalıqlarının qalması xüsusilə qeyd oluna bilər. Bu rayonlarda hələ qədimdən çoxlu köçəri və oturaq ərəb tayfaları məskunlaşmışdı. Bu tayfalarda feodalizm münasibətləri hələ formalaşmaq mərhələsində idi. Burada tayfaların şeyxləri nəslitayfa rəhbərləri olaraq qalırdı. Şeyxin tabeliyində 500 atlı olmasına baxmayaraq, həm heyvan otarı, həm də öz ailəsi ilə birgə təsərrüfat işlərini yerinə yetirirdi.

Özünəməxsus feodal münasibətləri İraqda formalaşmışdı. Belə ki, burada şimal ilə cənubdakı feodal münasibətlərində çoxlu fərqli cəhətlər mövcud idi. Şimalda torpaqlar aşirət tayfalarından olan kürd bəylərinin əlində cəmləşmişdi. Bu bəylər faktiki olaraq İraqın ən iri torpaq sahibləri idilər və sultana lazım gəldikdə tələb olunan döyüşçü dəstələrini verir və eyni zamanda Osmanlı dövlətinə müvafiq vergi ödəyirdilər. İraqın cənubunda isə patriarxal münasibətlər qalmaqda idi. Torpaq ərəb tayfalarına məxsus olmaqla bərabər, kollektiv mülkiyyət hesab olunurdu. Bir sıra tayfalar oturaq həyat tərzinə keçmiş və heyvandarlıqla məşğul olurdu ondan istifadənin müəyyən edilməsinə dair hüquqları tayfadakı nəslitayfa təbəqəyə vermişdilər. Bununla da ərəblər tayfa şeyxlərinin vəzifələrini hakimiyyət tərəfindən tanınan, irsən verilən, yaxud ötürülən bir mexanizm halına salmaq istəyirdilər. Əslində Osmanlı sultanları ərəbləri belə bir addım atmaq məcburiyyətində qoymamışdı. Əksinə Osmanlı dövləti tərkibində gedən sosial-iqtisadi proseslərin məntiqi nəticəsi ərəblərdə yeni münasibətlərin formalaşmasına təkan vermişdi ki, bu ilk növbədə onların məişət və ictimai münasibətlərində öz əksini tapırdı. Məhz bu prosesin məntiqi nəticəsi idi ki, ərəblərdə iri torpaq sahələrinə malik olan ayrı-ayrı ailələr formalaşmağa başladı. Bununla belə həmin prosesin mənfəi təsiri də özünü göstərirdi ki, bu da əsasən kiçik tayfaların həyatında özünü büruzə verirdi. Belə ki, həmin tayfalar güclü rəqabət şəraitində gedən həmin proseslərdə daha böyük tayfaların təsiri altına düşürdülər. Buna görə də onlar öz narazılıqlarını yalnız Sultan hakimiyyətinə bildirmək məcburiyyə-

tində qalır dular. Nəticədə ərəblər arasında gedən proseslərin Osmanlı hakimiyyətinə təsiri özünü büruzə verirdi ki, bu da rus tarixşünaslığında bir qədər təhrif olunmuş şəkildə izah olunmuşdur. Halbuki, ərəblərin apardıqları mübarizənin əsasında türk sultanlarının hakimiyyətinə qarşı mübarizə deyil, sırf sosial-ictimai münasibətlərdən yaranan ziddiyyətlər dayanırdı. Buna görə də köçəri və yarımköçəri tayfalar etiraz əlaməti olaraq vergi ödəməkdən imtina edirdilər. Çünki onların digər mübarizə vasitəsi istənilən qədər təsiredici amil rolu oynaya bilmirdi. Həmin qarşıdurma isə adətən silahlı toqquşma ilə nəticələnirdi. Bu səbəbdən yeni feodallar uzun müddət malik olduqları torpaqları lazımi səviyyədə idarə etmək imkanından məhrum olurdular.

Təqribən eyni vəziyyət Şimali Afrikadakı türk vilayətlərində də formalaşmışdı. Burada türklər əsasən sahil rayonlarında torpaq sahələrinə malik idilər ki, bu da təsadüfi deyildi. Belə ki, sahil rayonlarında türk feodallarının yerləşdirilməsi sultan hökumətinin idarəetmə siyasətindən irəlilə gəlirdi ki, bundan da əsas məqsəd müdafiə məsələlərinin daha yaxşı təşkil edilməsi idi. Digər tərəfdən türk sultanları burada da yerli münasibətlərdə mövcud olan ziddiyyət və qarşıdurmanı nəzərə alaraq, istər Əlcəzairdə, istərsə də Liviyada ölkə daxilində iri torpaq sahələri ələ keçirməyə maraqlı göstərmişdilər. Bu faktor xüsusilə Əlcəzairdə özünü göstərirdi. Belə ki, yerli bərbər tayfaları ilə ərəblər arasında olan mübarizə və qarşıdurma burada Osmanlı dövlətini tarazlaşdırılmış siyasət yeritmək məcburiyyətində qoymuşdu.

Bununla belə qeyd etməliyik ki, bütün ərəb ölkələrində torpaq üzərində iri feodal mülkiyyəti olmamış və o, xırda kəndli təsərrüfatı ilə çulğalaşmış şəkildə inkişaf edirdi. Yəni heç bir ərəb ölkəsində iri ərəb təsərrüfatı yox idi. Buna səbəb ilk növbədə ərəblərin köçəri və yarımköçəri həyat sürməsi idi. Digər tərəfdən ərəb tayfaları arasında mövcud olan fasiləsiz, həmçinin mənasız tayfa müharibələri belə təsərrüfatların formalaşdırılmasına imkan verməməklə bərabər, həm də onu mənasız və əhəmiyyətsiz edirdi. Türk sultanlarının nəzərə aldığı əsas faktorlar sırasında bu amil başlıca yer tutur, ona görə də Şimali Afrikada iri torpaq sahibliyinə əsaslanan təsərrüfatların formalaşdırılmasını qəbul etmirdi. Həmin müharibə və münaqişələr nəticəsində ərəb kəndi faktiki olaraq ölü

vəziyyətində idi. Məsələn, XVI əsrdə Hələbdə 3200 kənd var idisə, XVII əsrin sonunda burada artıq 400 kənd qalmışdı. Acınacaqlı vəziyyət Misirdə idi. Burada əhali daxili çəkişmələrdən çəkdiyi əzabın nəticəsi kimi fironların dövründə istehsal etdikləri məhsulun heç dördüdə birini istehsal edə bilmirdi. Bu səbəbdən də kəndlilər öz yaşayış yerlərini dəyişməyə məcbur olurdu ki, bu da ümumən Osmanlı imperiyasının təsərrüfat həyatına öz mənfi təsirini göstərirdi. Məhz buna görə idi ki, hələ Sultan Süleyman Qanunnamə dövründə Osmanlı imperiyasında, xüsusilə ərəb ölkələrində kəndlilərin torpaqda çalışması üçün hərtərəfli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan Qanunnamə imzalanmışdı. Misirə münasibətdə isə xüsusi olaraq «Qanunnameyi Mısır» imzalanmışdı. Bu qanuna əsasən Misirin bütün əkinə yararlı ərazilərində torpaqlar becərilməli, onlar kəndlilərin istifadəsinə verilməli və bunun üçün əlverişli şərait yaradılmalı idi. Qanuna əsasən kəndlilin torpaqdan istifadə etməməsinə görə yerli şeyxlər məsuliyyət daşıyırdı. Bu nöqtəyi nəzərdən Sultan Süleymanın Qanunnaməsinin rus tarixşünaslığında tənqid atəşinə tutulması diqqətdən kənar qala bilməz. Belə ki, rus tarixçilərinin qənaətinə görə həmin Qanunnamə guya kəndliləri təhkimli halına salır, onların sərbəst hərəkətinin qarşısını alır, onları müxtəlif vergilərlə yükləyir, şeyx və yerli feodallardan asılı vəziyyətə salır və sair azadlıqların üzərindən xətt çəkirdi. Əslində isə Qanunnamə həmin dövrdə mövcud olan münasibətlərin bütövlükdə nəzərə alınması kontekstində hazırlanmış kifayət qədər müfəssəl bir qanun idi və təkcə Osmanlı dövlətinin yerlərdə hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsini deyil, eyni zamanda sadə əhalinin də vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını əsaslandırır. Bu baxımdan ərazisinin çox hissəsinin ərəb ölkələri təşkil edən Osmanlı imperiyasında həmin qanunun qüvvəyə minməsinin onlar üçün əhəmiyyəti çox böyük idi.

Bu dövr ərəb şəhərləri orta əsr şəhərlərinə xas xüsusiyyətinə malik olaraq qalmaqda idi. Bu şəhərlər iqtisadi, maliyyə və ticarət mərkəzlərindən çox inzibati mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərməkdə idi. Bu şəhərlərdə də türklərin mövqeyi yalnız verginin yığılmasına nəzarəti həyata keçirməklə bitirdi. Qalan bütün istiqamətlərdə yerli əhali mümkün olan fəaliyyət sahələrində çalışırdı. Şəhərlərdə əsas fəaliyyət sahəsi isə müxtəlif sənət sahələri idi. Osmanlı sultanlarının yerli əhalinin sənətkarlıq sahəsində yaratmış olduğu imkan və şərait

nəticəsində ərəb şəhərlərində ticarət beynəlxalq əhəmiyyət daşımağa başlamışdı və bu proses intensiv olaraq inkişaf və təkamül etməkdə idi. Buna səbəb Avropa sənayesinin xammal və satış bazarlarına artan tələbatı da həmin prosesdə xüsusi yer tutması idi.

Osmanlı bazarında əsas yer tutan tacirlər sırasında italyanlar daha güclü mövqeyə malik idi. Onlar, xüsusilə Venetsiya, Genuya və Piza ingilis və fransızları burada kifayət qədər sıxışdırma bilmişdilər. Bu ticarət respublikalarının tacirələri Osmanlı imperiyasında bütöv kvartallara malik idilər. Yalnız XVIII əsrdə Bağdad və Bəsrədə ingilislər Ost-Hind kompaniyasının filialını açıqdan sonra italyanlara qarşı kifayət qədər güclü rəqabət aparmağa başladılar.

Avropa tacirlərinin vasitəçiləri rolunda isə adətən ermənilər, yunanlar və bir çox hallarda isə ərəblər çıxış edirdilər. Vasitəçiliklə bərabər onlar həm avropalı tacirlərə, həm də Osmanlı dövlətinə səfər etmiş müxtəlif səviyyəli missiyaların nümayəndə heyətləri üçün agentlik edirdilər. Onlar Qahirə, Hələb, Dəməşq, Bağdad, Trapezund, İstanbuldakı ticarət nümayəndəlikləri və mərkəzləri üçün həm vasitəçilik işlərinin, həm də tranzit ticarətin aparılmasında onlara hərtərəfli köməklilər göstərir bunun müqabilində xeyli gəlir əldə edirdilər. Belə bir fəaliyyət onlara xarici ölkələrlə müxtəlif səviyyələrdə əlaqələr qurmalarına da imkan verirdi.

Bununla belə daxili bazar Osmanlı dövlətində az inkişaf etmişdi. Bu ticarət əsasən kənd və şəhər əhalisi arasında aparılan ticarət əlaqələri çərçivəsində idi və lokal xarakter daşıyırdı. Şəhərlərdə istehsal olunmuş məhsullar adətən elə həmin şəhərlərdə də satılırdı ki, bu da ticarətin qapalı qalmasını səciyyələndirirdi. Belə bir vəziyyətdə avropalıların Osmanlı imperiyasında əlverişli mövqedən çıxış etmələrinin səbəbləri də mövcud idi. Bunun ən başlıca səbəbləri sırasında türklərin özlərini avropalıların fəvqündə qoyması idi. Yeni onlar özlərini bir növ avropalılarından üstün hesab edirdilər. Bu dünyagörüşü hətta rəsmi səviyyədə Osmanlı sultanlarının siyasətində özünə yer almışdı. Bu isə özünü Osmanlı dövlətinin Avropa dövlətlərinə kapitulyasiya hüquqları verməsində tapmışdı. Məhz bu hüquqlardan məqsəduyğun istifadə edən avropalılar artıq yeni dövrün əvvəllərində öz inkişaf səviyyələrinə görə Osmanlı dövlətini xeyli geridə qoymuşdu. Bununla bərabər avropalılar çoxlu kapital ehtiyat-

larına, ticarət, eləcə də maliyyə əməliyyatlarının aparılması, ticarətin təşkili və onun nəql edilməsi təcrübəsinə malik idilər.

Sənayenin inkişafı baxımından da Osmanlı imperiyası Avropa ölkələrinin sənaye təkamülündən geri qalırdı. Buna səbəb ilk növbədə Osmanlı imperiyasında mövcud olan rəsmi və qeyri-rəsmi ideologiya və dünyagörüşü idi. Belə ki, Portada avropalılara olan münasibət, inkişafa yeniliyə olan münasibət bir paradoksallığı ilə təəccüb doğururdu. Bu mənada türklərin istər ticarətdə, istərsə də elmi və texniki yeniliyə olan münasibətlərindəki mühafizəkarlıq xüsusi olaraq qeyd oluna bilər. Kapitulyasiya rejiminin tətbiqi və sonradan onu ləğv edə bilməmək də həmin dünyagörüşünün məntiqi nəticəsi idi. XVI əsrdən XX əsrdək Osmanlı dövlətini avropalılara güzəştə getməyə məcbur edən bu hüquqi sənəd və onun tələbləri Osmanlı dövlətinin zəifləməsinin və süqutumun əsas səbəbləri sırasındadır. Bu mənada Osmanlı dövləti ərazisinin tərkib hissəsi olan ərəb ölkələri də istisna deyildi. Səx məhsulu ənənələri çərçivəsində təkamül edən sənətkar sənayesi təbii ki, Avropanın manufakturaları ilə rəqabət apara bilməzdi. Kifayət qədər böyük sənətkar sənayesi mərkəzləri Suriyada Dəməşq və Hələb, İraqda Bağdad və Mosul, Misirdə Qahirə, eləcə də Şimali Afrikada Tunis, Əlcəzair, Tələmsən, Fəs, Mərakeş idi.

Ərəb sənətkarları əsasən parça, xalça, safyan, silah, mis qablar və sair məmulatlar istehsal edirdilər. XVIII əsrdək bu məhsulların çoxu Avropaya ixrac edildiyi halda, XVIII əsrin əvvəllərindən həmin ixracata tələbat artıq yox dərəcəsində idi. Əksinə Avropanın yüksək texnologiyada istehsal etdiyi məhsullar burada, hətta yerli istehsalı belə sıxışdırırdı.

Digər tərəfdən ərəb ölkələrində sənəkarlıq kənd təsərrüfatı ilə daim sıx əlaqə vəziyyətində təkamül etməkdə idi və sənəkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılmasını ifadə edən dəqiq sərhəd yox idi. Məsələn, Misirdə iplik bir qayda olaraq kənd təsərrüfatında istehsal olunurdu. Analoji vəziyyət həm də Suriyada qalmaqda idi. Hələbdə nəinki yun parçalar, hətta pambıq parçalar da kənddə istehsal olunurdu. Yaxud əksinə şəhər əhalisi təsərrüfatla və bağçılıqla məşğul olurdular. Ərəb şəhərinin sosial strukturu onu deməyə əsas verirdi ki, burada istehsal faktiki olaraq yox dərəcəsində idi. Məsələn, Qahirədə XVIII əsrin sonunda 300 min adam yaşadığı halda, cəmi 25 min

sənətkar, 15 min fəhlə, 60 min isə müxtəlif təbəqələrə – hərbi, mülkədar, ruhani, tacir və sair təbəqəyə mənsub idi. Yerdə qalan hissə isə faktiki olaraq daimi məşğuliyyətə malik deyildi. Burada Osmanlı dövlətinin avropalılara vermiş olduğu kapitulyasiya da müəyyən dərəcədə yerli əhalinin ticarətlə məşğul olmasına mane olurdu.

SURIYA, LİVAN, FƏLƏSTİN

Osmanlı dövlətində ərəblərin
hərbi-siyasi çıxışları

Osmanlı dövlətində baş vermiş üsyan və qiyamların mahiyyəti və məzmununu onun hərəkətverici qüvvələrinin qarşıya qoymuş olduqları məqsədlə müəyyən olunurdu. Bu mənada Osmanlı imperiyasına birləşdirilmiş ərəb ölkələrindəki hərbi-siyasi çıxışların tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, yerlərdə baş vermiş çıxışlar birbaşa türk, yaxud sultan hakimiyyəti əleyhinə deyil, əsasən yerli feodalların özbaşınalığına qarşı yönəlmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi Osmanlı dövlətinin idarəetmə sisteminin cəmiyyətə olan münasibəti həmin çıxışların türklərə qarşı deyil, yerli hakim, yaxud feodallara qarşı olmasını əsaslandırır. Çünki müstəqil fəaliyyət göstərən ərəb paşalıq və sancaqlıqlarında yerli idarəetmə onların özlərinə həvalə edilmiş və onlar mərkəzi hökumətə yalnız müəyyən olunmuş vergini ödəyir, eləcə də lazım gəldikdə Osmanlı imperiyasının hərbi əməliyyatlarını təmin edəcək qoşun hissələri verirdilər. Belə bir vəziyyətdə yerlərdə baş verən üsyan və qiyamlar əsasən milli-ətnik zəmində baş verən lokal xarakterli çıxışlar kimi qəbul olunur.

Osmanlı imperiyasında çıxışların ən çox baş verdiyi ərəb ölkəsi Livan idi. Bu da təsadüfi deyildi. 1516-cı ildə Sultan Yavuz Səlim tərəfindən Osmanlı dövlətinə birləşdirilən Livan, eləcə də Suriya və Fələstinin dağ rayonları həmin dövr yerli feodal nəsilərindən olan mənaidlərə verilmişdi. Bu, özü diqqət çəkən bir fakt kimi tarixşünasların nəzərindən yayınmamışdır. Belə ki, 1516-cı ildə Sultan Səlim Mərc-Dəbikdə Hələb əmirləri ilə döyüşdə qələbə qazandıqdan sonra Dəməşqə daxil oldu. Burada onu Tanux ailəsindən olan Əmir Fəxrəddin Məanid, Əmir Mənsur Şihab, Əmir Cəmaləddin əl-Yəməni qarşıladı. Onlar həmin döyüşdə Qəzəliyə yardım edən əmirlər idi. Əmir Fəxrəddin həmin döyüşdə fərqlənən Qəzəli məmlük sultanı Qurinin dövründə Dəməşqin qubernatoru olmuşdur. Sultan Səlimin Dəməşqə daxil olması vaxtı əmir Fəxrəddin onun qarşısında diz çökdü və mədh etməyə başladı. Onun bu hərəkəti Sultan Səlimin xoşuna gəldi və o, Əmir Fəxrəddini buradakı digər ərəb əmirləri sırasında birinci əmir adlandırdı. Bununla da Fəxrəddin Livanda sultanın tanıdığı hakim oldu. Fəxrəddin Kəsruan və Mətən vilayətlərini də öz hakimiyyəti altına

birleşdirdikdən sonra Cubeylə və Bəəlbəkə yeni hökumətin tanıdığı iki ailənin-şeyx Bəni Həmədi və əmir Xarfuşun- hakimiyyəti buradakı proseslərdə özünə yer almış oldu. Belə bir vəziyyətdə əmir Cəmaləddin Misirə qaçmaq məcburiyyətində qaldı və Livanda hakimiyyətə gəlmək uğrunda mübarizəyə başladı.

Suriya türklərin hakimiyyəti altına düşdükdən sonra burada siyasi proseslərin sürəti artdı. Belə ki, ölkənin digər hissələrində türk hakimiyyəti bərqərar olmadığından buradakı əmir və şeyxlər hakimiyyət uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdilər. Hətta onlar paşanın nə xəbərdarlığını, nə də hədəsini nəzərə almırdılar. Hadisələrin belə bir məcrada təkamül etdiyi bir vilayətin maliyyə sistemi də ona tam uyğun idi. Siyasi və maliyyə idarəçiliyi nöqtəyi-nəzərindən tayfalar iltizam sisteminin tətbiqinə loyallıq nümayiş etdirdilər. Lakin belə bir vəziyyət yerli əmir və şeyxləri qane etmirdi. Məanidlərin hakimiyyətini devirmək istəyi Livan əmirləri ilə İstanbul arasında münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb oldu. Ona görə də 1584-cü ildə Livan əmirləri Trablisdən şimalda yerləşən Cum-Akkarda türk karvanına hücum edərək, onu qarət etdilər. Bu karvan Misirdən İstanbula bac gətirirdi. Qeyd edək ki, 1571-ci ildə Lepanto döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra həmin bac quru yolu ilə İstanbula gətirilirdi. Həmin qarətdə druzlar günahlandırıldı. Halbuki, bu məanidlərdən narazı olan və ona qarşı mübarizə aparan Livan əmirlərinin əvvəlcədən hazırlamış olduğu plan idi. Bundan da əsas məqsəd məanidlərə qarşı sultanın qəzəbinə nail olmaq idi. Bu səbəbdən də sultan Misir paşasına üsyançı dağlıları, eləcə də I Fəxrəddinin oğlu Qorxmazı tənbeh etməyi tapşırırdı. Əmir Cəmaləddin və Əmir Şihab Misir paşasının bu yürüşündə iştirak edərək, məanidləri türklərin köməkliyi ilə devirdilər. Lakin türk qoşunları buradan çəkilən kimi məanidlər vaxt itirmədən öz qüvvələrini birleşdirərək, yəmənləri yenidən məğlub edib hakimiyyətlərini bərpa etdilər. Hakimiyyətə gələn II Fəxrəddin məanidlərin nəinki imicini yüksəltdi, eyni zamanda Livanda inkişafı yeni mərhələyə qaldırdı.

Əmir II Fəxrəddin 1572-ci ildə doğulmuş, 1590-cı ildə isə məanidlər nəslinə mənsub olan Şuf vilayətinin idarə edilməsinə nail olmuşdu, yəni buranın idarəçiliyini öz əlinə ala bilmişdi. Hakimiyyətinin birinci on illiyi ərzində o, Şimali Fələstin, Sayda və Beyrutun sahil rayonlarını Şufa birleşdirməyə müvəffəq olmuşdu. 1608-ci ildə

II Fəxrəddin Toskaniya hersoqu I Ferdinandla ticarət müqaviləsi bağladı. Bu müqavilənin də bəzi maddələri məxfi xarakter daşıyırdı. Həmin maddələrə əsasən tərəflər türk sultanlarına qarşı birgə hərbi-siyasi kursun həyata keçirilməsinə dair razılığa gəldiklərini təsdiqləyirdilər. II Fəxrəddin Osmanlı hakimiyyətinə qarşı silahlı mübarizə aparmaq məqsədilə nizami ordu yaratmağa, özünün hakimiyyəti altında olan qalaları möhkəmləndirməyə başladı. Halbuki, buna heç bir əsas yox idi. Çünki həmin dövr Livanın Osmanlı imperiyasından asılılığı demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Həmin asılılıq yalnız cüzi şəkildə verilən bac ilə xarakterizə olunurdu. II Fəxrəddinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Livanın müstəqil daxili və xarici siyasət yeritməsi sultan hökumətini narahat etməyə başlamışdı. Çünki II Fəxrəddin hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra Osmanlı imperiyasına qarşı açıq düşmənçilik siyasəti yeritməyə başlamış və bu istiqamətdə konkret addımlar atmışdı. Tosqaniya hersoqu I Ferdinand ilə bağlanmış müqavilə, eləcə də italyanlarla yaradılmış müxtəlif səviyyəli əlaqələr bunun bariz nümunəsi idi. Bu baxımdan Osmanlı hakimiyyəti II Fəxrəddinin dövlətə arxadan vura biləcəyi zərbəni nəzərə alaraq, Livana türk qoşunları göndərdi. 1613-cü ildə baş vermiş döyüşdə Dəməşq qubernatoru Əhməd Hafiz paşanın başçılığı ilə türk qoşunları II Fəxrəddinin hərbi hissələrini darmadağın etdilər. 1613-cü il sentyabrın 13-də II Fəxrəddin Livandan İtaliyaya qaçdı.

Məanidlər Osmanlı dövlətindən vassal asılılığını qəbul edərək öz siyasətlərində Osmanlı dövlətinə bac və vergi verməkdən yayınmağa çalışsalar da, buna müvəffəq olmadılar. Əslində bu istiqamətdə edilən səylər əks təsirə məruz qaldı. Belə ki, Sultan hökuməti burada öz hakimiyyətlərini daha da möhkəmləndirdilər. Belə bir vəziyyətdən isə yenə məanidlər istifadə etdilər ki, bu da seperatist siyasətin milli və dini zəmində davam etdirilməsində öz əksini tapmış oldu. Hələ 1544-cü ildə I Fəxrəddinin Dəməşq paşasının sarayında həyatına sui-qəsd edildikdən sonra Sultan hökuməti ilə Livan hakimləri arasında qarşıdurma daha kəskin xarakter aldı. Bir çox tarixi əsərlərdə bu sui-qəsdin I Fəxrəddini zəhərlənməklə həyata keçirildiyi qeyd olunsa da, onun həqiqi təşkilatçıları haqqında məlumat verilmir. Sui-qəsdin təşkilatçıları isə Livan maroniləri olub, onu druzların əli ilə həyata keçirməyə

müvəffəq olmuşdular. Qəsdin arxasında Fəxrəddinin oğlu Kirkmasın da durması qeyd olunur. Belə ki, hakimiyyətə gəlmək iddiasında olan Kirkmasın atasına münasibətdə belə bir qəsdə iştirakına dair hələlik kifayət qədər elmi dəlillər irəli sürülməmişdir. Bununla belə türklərlə mübarizədə həlak olan Kirkmasdan sonra hakimiyyətə gələn oğlu II Fəxrəddin öz sələflərindən xeyli fərqli siyasət yeritmişdir. Belə ki, özünü xristian kimi qələmə verərək hakimiyyətə gələn II Fəxrəddin druz olmasına baxmayaraq, Osmanlı dövlətinə qarşı Avropa dövlətlərinin köməyi ilə yeni xaç yürüşü təşkil etmək istəyirdi. Bu niyyətinə çatmaq üçün o, ilk növbədə sultanın etimadını qazanmaq məqsədilə ona tələb olunanndan artıq vergi verməyə başladı. Nəticədə o, sultandan nəinki Livanın dağlıq əraziləri, eyni zamanda sahil rayonlarının inkişafı üçün də maliyyə yardımı almağa müvəffəq oldu. II Fəxrəddinin siyasətində ona yardımçı olan qüvvələr də var idi ki, bu da əsasən Osmanlı sarayında xidmət edən qeyri-millətlər, xüsusilə ermənilər və yunanlar idi.

Arxadan sultana zərbə vurmaq istəyən II Fəxrəddin italyanlarla sıx əlaqə yarada bilmişdi. Bu məqsədlə o, ordunu gücləndirərək 40 min nəfərə çatdırmışdı. Bununla belə onun siyasəti tam məğlubiyyətlə nəticələndi. 1613-cü ildə o, İtaliyaya qaçdıqdan sonra burada Fransa, Florensiya, Vatikan, Malta və digər dövlətlərdən ibarət antitürk koalisiyası formalaşdırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərdisə də, buna nail ola bilmədi. Buna baxmayaraq, türklər yenə humanizm nümayiş etdirdilər. 1618-ci ildə hakimiyyətə gələn II Osman II Fəxrəddinin Livana qayıtması üçün amnistiya verdi və onun hakimiyyətini bərpa etdi.

Yenidən Livana qayıdan II Fəxrəddin öz hakimiyyətini o qədər möhkəmləndirdi ki, Livanda, hətta onun hakimiyyəti dairəsinə düşməyən vilayətlərin əhalisi Dəməşqdəki Osmanlı paşasına deyil, məhz ona şikayət və təkliflərlə müraciət etməyə başladılar. Bununla belə onun nəslində, xüsusilə də ailəsində qardaşları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Bu mübarizə onun hakimiyyətini getdikcə zəiflədirdi. Bunu nəzərə alan II Fəxrəddin Antilivanı iki yerə böldü: bir qardaşı Xasbəyə Aşağı Antilivanı, yaxud Vadi-t-Tim – Taxtanini, digər qardaşı Raşeyə isə Yuxarı Antilivanı, yaxud Vadi-t-Tim-Fokanini verdi. Qeyd edək ki, həmin bölgü bu gün də Livanda qalmaqdadır. Bütün bunlar II Fəxrəddinin

nüfuzunu daha da artırmış oldu və bu Suriyaya da yayıldı. O, Nəblus və Yəhudi dağlarının tayfaları ilə sıx əlaqə və münasibətlərə malik olduğundan onları da öz ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Bu birləşmə isə Suriya tayfalarının konfederasiyasında öz əksini tapmış oldu.

Belə bir vəziyyət Osmanlı dövləti üçün təhlükə yaratmaya bilməzdi və II Fəxrəddinin siyasi kursu artıq bəlli idi. Ona görə də Osmanlı hakimiyyəti II Fəxrəddinə qarşı açıq hərəkət etmək üçün obyektiv səbəb və motiv olması üçün müvafiq vəziyyətin yaranmasını gözləyirdi. Belə bir motiv isə II Fəxrəddinin Avropa istiqamətində yeritdiyi siyasət və bu istiqamətdə atdığı addımlar oldu. Belə ki, hakimiyyətə gələn II Fəxrəddin Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəni yeni müstəviyə keçirdi. O, yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, Livanın inkişaf istiqamətini Avropada mövcud olan dəyərlər üzərində qurmaqla bərabər, İtaliya və digər Avropa dövlətlərinə müxtəlif sahələrdə təhsil almaq üçün çoxlu sayda maroni göndərdi. Bu maronilər də Osmanlı dövlətində mübarizənin həm yeni mərhələsini başlamalı, həm də Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə «sağlam qüvvə»ni təşkil etməli idi. Onlar həmçinin Avropa ərəbşünaslığının əsasını qoymalı idilər ki, bu faktor özü də dini, siyasi və ideoloji mövqelərdə kifayət qədər təhlükəli bir tendensiya və faktorun formalaşmasının əsasını təşkil edirdi.

Bu faktorun nəzərə alın Osmanlı hakimiyyəti II Fəxrəddinə qarşı konkret addımlar atmaq məcburiyyətində idi. 1624-cü ildə Dəməşq paşası II Fəxrəddinə qarşı Xarfuş və Siffə əmirilərini üsyana qalxmağa sövq etdi və özü də Suriyadakı türk qoşunu ilə birlikdə onlara qoşuldu. Lakin II Fəxrəddin birləşmiş qoşunları məğlub edib, Dəməşq paşasını əsir götürdü. Lakin onu edam etmədi, əksinə onunla müqavilə bağladı. Bu addımı ilə öz nüfuzunu artırmaq məqsədi güdən II Fəxrəddin Osmanlı dövlətinə qarşı apardığı mübarizəni davam etdirdi. Ona görə də İstanbul beş ildən sonra Osmanlı Sultanı Murad II Fəxrəddinin hakimiyyətinin İstanbulun maraqları ilə tərs mütənəsb olduğunu və bu faktorun aradan qaldırılmasının vacib olduğunu qeyd etdi. Bundan sonra baş vəzir Xəlil türk qoşunu ilə Hələbdən Suriya ərəzisinə daxil oldu. II Fəxrəddinin bir sıra vassalları türklərin tərəfinə keçdi. Yaranmış vəziyyət II Fəxrəddinin xeyrinə olmadığından o, dağlıq Cezzindəki mağarada gizləndisə də,

Əhməd Kiçik paşa onu taparaq əsir kimi İstanbula göndərdi. Onun övladlarından bir neçəsi əsir kimi türklərə təslim oldusa da, bəziləri edam edildi. Bundan sonra türklər məanidləri qəti şəkildə məhv etmək məqsədilə Livana hakim yəmənli olan əmir Əli Ələməddini təyin etdilər. Lakin türk qoşunları buradan gedən kimi II Fəxrəddinin əsirlikdən qaçan qardaşı oğlu Məlhəm Məanid öz tərəfdarlarının köməyi ilə yeni təyin olunmuş hakimi qovmağa müvəffəq oldular. Lakin Məlhəm Məanidin bu qiyamı II Fəxrəddinin həyatına son qoyulması üçün əsas oldu. Belə ki, əvvəlcə əsirlikdə olan II Fəxrəddinin günahları bağışlanmışdı. Livanda əhalinin yenidən türk hakimiyyətinə qarşı qiyam qaldırmasına cavab olaraq, ona münasibətdə çıxarılmış qərar ölüm hökmü ilə əvəz olundu və 1635-ci ildə edam edildi.

Bununla belə Livanda hakimiyyətə gəlmiş məanidləri sultan yenidən devirmək haqda əmr vermədi və ənənəyə sadiq qalaraq, Livanın idarəçiliyini yerli feodalların ixtiyarına verdi. Bu səbəbdən də sultan Məlhəmin Livandakı hakimiyyətini tanıdı. Lakin Livanda qarşıdurma və münaqişəyə son qoyulmadı. Keysilər və yəmənilər arasında gedən bu mübarizədə yəmənilər qələbə qazandılar. Bütün bu proseslərdə isə İstanbul Saydanı, Suru və Beyrutu Livan knyazlığından ayırdı. Sayda isə türk paşalarının rezidensiyası kimi qəbul olundu.

Bundan sonra Livanda bir-birinə qarşı mübarizə aparan iki əyan nəslinin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi yenidən başladı. Bunlardan biri Osmanlı hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparan məanidlər özlərini keysilər də adlandırırdılar ki, bu da qırmızı mənasını verirdi, ikincisi isə yəmənilər idi ki, bu da ağ mənasını verirdi. Yəmənilər və keysilər arasında gedən mübarizədə qələbə dəyişkən xarakter daşıyırdı. Belə ki, yəmənilər Məlhəm Məanidi hakimiyyətdən devirsələr də, bu çox çəkmədi. Osmanlı dövlətində baş vəzir vəzifəsini daşıyan Köprülü nəslə Osmanlı imperiyasında köklü islahatlar aparırdı və onların siyasətində seperatizmə qarşı mübarizə başlıca yer tuturdu. Ona görə də Livanda sabitliyin bərqərar olmasında ilk növbədə Osmanlı dövləti maraqlı idi. Bu dövr keysi və yəmənilər arasında bir neçə hərbi toqquşma olmuşdu: 1662, 1664 və 1667-ci illərdə. Beyrut döyüşü isə tərəflər arasında 1667-ci ildə baş vermişdi. Bu lokal müharibələrdə əsas məqsəd iki tayfanın

hakimiyyət uğrundakı mübarizədə qələbə qazanması olsa da, bu faktiki olaraq Osmanlı dövlətinin maraqlarını dilemma qarşısında qoyurdu. Belə ki, bir tərəfdən bu müharibələr Osmanlı hakimiyyətində müəyyən olunmuş verginin ödənməsini çətinləşdirir, bəzən ümumiyyətlə qeyri-mümkün edirdisə, digər tərəfdən bu müharibələr olmadan Osmanlı dövlətinin burada nüfuzunun bərqərar edilməsi sual altına alınırdı. Bununla belə həmin müharibələr İstanbul üçün yolverilməz hesab edilirdi ki, bu da Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışması üçün səbəb əldə etmələri ilə əlaqədar idi. Məsələyə çətinlik gətirən əsas faktor isə bu idi ki, türklər burada öz hakimiyyətlərini zor gücünə bərqərar etmək istəmirdilər və hər vasitə ilə bundan yayınırdılar. Ona görə də həmin mübarizədə Osmanlı dövlətinin əsasən qalib tərəfi dəstəkləməsi təsadüfi deyildi. Əslində hadisələrin bu axında sonsuz olaraq cərəyan etməsi də İstanbulun maraqlarına zidd idi. Çünki belə bir vəziyyət ilk növbədə Müqəddəs torpaqlarda öz nüfuzlarını bərqərar etmək istəyən Rusiya və Avropa dövlətləri üçün əlverişli şərait yaradırdı. II Fəxrəddinin asanlıqla Avropada dəstək tapmasının əsas səbəbi də ilk növbədə məhz bununla əlaqədar idi. Odur ki, Osmanlı dövləti bu məsələdə qəti bir mövqeni seçmək məcburiyyətində qalmışdı. Lakin bu mövqenin seçilməsi hadisələrin ümumi təkamülünün məntiqi nəticəsinə əsaslanmalı idi.

Keysi və yəmənilər arasında gedən mübarizədə isə müvəqqəti üstünlük yəmənilərin tərəfində olsa da, XVII əsrin sonunda üstünlük yenə keysilərin tərəfində idi. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı dövlətinin atdığı addımlar sırasında Suriyadakı tayfaların konfederasiyasını yaratmaq istiqamətində gördüyü tədbirlər diqqət mərkəzində idi. Nəzərdə tutulan konfederasiyanın rəhbərinin Livandan olması ideyası da təsadüfi xarakter daşıyırdı. Belə ki, Suriyanın yerli tayfaları arasında belə bir konfederasiyanın başında kimin durması məsələsi üzərində qızıqın mübahisə və mübarizənin mövcudluğunu nəzərə alan İstanbul onun Livandan olması fikrini qəbul edirdi. Çünki bu halda həm Livanda, həm də Suriyada sabitliyi təmin etmək üçün əsas yaratmaq mümkün olurdu. Belə bir liderin namizədliyi məsələsində isə əvvəllər II Fəxrəddin üzərində dayanılırdı. Çünki onun nüfuzu belə bir konfederasiyanın idarə olunmasına imkan verirdi. Son çıxışlarına baxmayaraq onun əhv

edilməsi də, ilk növbədə Osmanlı hakimiyyətinin ondan istifadə etmək məqsədindən irəli gəlirdi.

Həmin mübarizənin gedişinə dair Livan mənbələrinin verdiyi məlumat əsasən 1680-ci ildə Bəlbək hakimləri, eləcə də Xarfuş əmirləri Deyr əl-Kamara gələrək, əmir Əhmədın yanında şihabilərə bac verəcəklərinə dair məhkəmədə öhdəlik götürdülər. Lakin bir neçə ildən sonra Trablis paşasının Cubeylə mutualilərini tənbeh olunması məqsədilə Livan əmirindən xahiş etməsi, daha bir faktoru üzə çıxarmış oldu. Belə ki, mutualilərin köməkliliyi ilə druzların çıxışlarını dəfələrlə yatan Livan əmiri belə bir addımın atılmasının qeyri-mümkün olmasını bildirdi. Digər tərəfdən II Fəxrəddinin siyasətinə uyğun olaraq Suriya tayfalarını türklərə qarşı qoyaraq, balansə nail olmaq cəhdinin iflasa uğradığını nəzərə alaraq, Livan əmiri belə bir addımı atmadı. Çünki onun qoşunu məhz mutualilər tərəfindən məğlub edilmişdi. İstanbula göndərdiyi məlumatlarda o, yerlərdə münaqişələrin son həddə çatdığını bildirir və verginin mənaidlər tərəfindən ödənməsinin məqsədəuyğunluğunu qeyd edirdi. Bu səbəbdən də Livan əmirinin qaçması ilə əlaqədar olaraq, Osmanlı dövləti bu vəzifəyə ələməddinlər ailəsindən birini təyin etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin yenə əvvəllər olduğu kimi türk hərbi dəstələri Livandan uzaqlaşan kimi keysilər yəmənə nəslindən olan ələməddinləri qovdular. Belə bir vəziyyətdə Sayda paşası İstanbul yeni əmirin hakimiyyətdə qalmasına dair himayəçiliyini bildirdi.

1697-ci ildə əmir Əhmədın vəfatı ilə mənaidlər sülaləsinin nəslı kəsilmiş oldu. Məlum olduğu kimi Osmanlı dövlətində hakimiyyətin ötürülməsi və yaxud irsən verilməsi şəxsin övladına deyil, hakimiyyət sahibinin qardaşına verilirdi. Bu qanuna uyğun olaraq Livanda mənaidlərin hakimiyyətinə son qoyulmuş olurdu. Digər tərəfdən Əhmədın oğlu hələ onun sağlığında vəfat etmiş, qızı isə şihabilər nəslindən olan nüfuzlu Xasbəy əmiri ilə ailə qurmuşdu. Sultan yeddi vilayətinin şeyxi hələ qədimdən Deyr əl-Kamarda seym təşkil edərək əmir seçmək hüququna malik idilər. Bu hüquqdan istifadə edərək, druzlar əmir Bəşiri Livan knyazı seçdilər ki, o da ana tərəfdən mənaidlərin qohumu idi. Bu nığahda həm də Antilivan şihabiləri də var idi. Bu da şihabiləri də təmsil edən Əhməd Mənaidin nəvəsi 12 yaşlı əmir Heydər idi. Məhz Heydəre

hakimiyyət irsən çatmalı idi. Lakin Asiya tayfalarında siyasi irs həmişə vətəndaş qanunlarına tabe edilirdi. Bu qanunlara əsasən hüququ çatan namizədlər sırasında ən layiqlisi və ən bacarıqlısı əmir seçilməli idi. Bu prinsip Osmanlı sultanlarının da hakimiyyətə gəlməsində nəzərə alınan ən əsas məsələlərdən biri idi. Şeyxlər əmir Bəşiri Livanı idarə etməyə dəvət etməklə faktiki olaraq şihabilərin hakim rolunu təsdiqləmiş oldular. Bununla da şihabilər mənaidlərin irsini qəbul etmiş oldular. Şihabilərin Livanda hakimiyyəti ələ alması ilə özünəməxsus qədim adət-ənənə də özünə yer aldı. Bu isə qardaş qırğını, ailə ziddiyyəti, öz hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədilə ona tabe olan əmirlər arasında münaqişə salmaq, onları bir-birinə qarşı qoymaq və sair bu kimi halların Livan sosial-ictimai və siyasi həyatında yer alması demək idi.

Belə bir vəziyyət Osmanlı hakimiyyətini qane etsə də, əmir Əhmədin vəfatından sonra knyazlığın əmlakının qeydiyyatını aparmaq məqsədilə Sayda paşası öz hərbi dəstəsi ilə Deyr əl-Kamaraya gəldi. Sayda paşası təqdimat zamanı Osmanlı dövlətinə tabe olan Bəşirin hakimiyyətinin müvəqqəti xarakter daşdığını bəyan etdi. Belə ki, Osmanlı dövlətinə mənaidlər sülaləsi nəslinin kəsildiyi haqda məlumat verildəndən sonra İstanbul sonuncu knyazın nəvəsi əmir Hüseynin hakimiyyətə gəldiyini, lakin onun azyaşlı olduğunu nəzərə alaraq, Bəşirin ona himayəçi təyin edilməsi barədə imzalanmışdı. Belə bir hal onunla əlaqədar idi ki, hələ II Fəxrəddinin İstanbulda əsirlikdə olduğu vaxt baş vəzir onun oğlunun əhv edilməsi haqqında sultandan xahiş etmiş, buna nail olduqdan sonra isə Hüseyni öz himayəsi altına almışdı. Hadisələrin belə bir vəziyyəti formalaşdırdığı dövrdə İstanbul yenidən mənaidlərin hakimiyyətə gətirilməsi ilə bir növ hadisələri qabaqlamaq istəyirdi. Çünki əvvəlki dövrdə yəmənilərin hakimiyyətə gətirilməsinə baxmayaraq, onlar türklərin Livandan uzaqlaşması ilə devrilmələri arasındakı vaxt heç zaman ölçüsünə belə gəlməmişdi. Bununla belə sonrakı hadisələr Osmanlı hakimiyyətinin düzgün istiqamət götürdüyünü təsdiqləmiş oldu.

Belə ki, 1711-ci il Ayndar döyüşündə keysilər yəmənilərin Livanda hakimiyyətinə qəti olaraq son qoymuş oldu. Digərlərindən fərqli olaraq axırncı yəmənli paşasının başı kəsilmədi. Bu da yerli adət-ənənə ilə bağlı idi. Adətə görə Livan şeyxlərinin edam edilməsi

qadağan olunduğundan, onun dili və barmaqları kəsildi. Axırncı paşa isə Mahmud paşa idi. Bu qələbədən sonra şihabilər Livanda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət formalaşdırmağa başladılar. Şihabilərin qəti və dönməz qələbə qazanmasını Osmanlı dövləti də rəsmən tanımaq məcburiyyətində qalmış oldu. Lakin bununla belə Livanda yenə lokal müharibə və qarşıdurmalara son qoyulmadı. Çünki yeni münaqişələr artıq şihabilərin daxilindəki hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə başladı. Bu faktor isə şihabileri dəstəkləyən digər tayfaların da hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulmasına təkan vermiş oldu. Belə bir vəziyyətdə şihabilər həmin tayfalardan gah birini, gah da digərini dəstəkləməklə öz hakimiyyətlərini saxlamaq siyasəti yeritməyə başladılar. Qeyd edək ki, Livanda bu gün də mövcud olan ziddiyyətlərin əsası məhz bu dövrdə qoyulmuşdur və müasir dövrümüzdə də davam etməkdədir. Ziddiyyət və qarşıdurmanın tərəfləri isə həmin dövr yaranmış və formalaşmış iki druz quruluşu – ezbeqi və cumblatlardır. Hakimiyyətə gələn əmir Heydər də öz mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün əsasən bu iki qruplaşmanın qarşıdurmasından məharətlə istifadə edirdi. Şihabilərin hakimiyyətə gəlməsinə əslində mənaidlər özləri təkan vermişdilər. Belə ki, hələ XI əsrdə mənaidlər hakimiyyət uğrunda mübarizədə qələbə qazanmaq məqsədilə şihabilərlə qohum olmağı məqsədəuyğun hesab edirdilər. Həmin dövr şihabilərin siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaq üçün qüvvəsi kifayət qədər olmasa da, bir çox tayfalar arasında kifayət qədər nüfuzları var idi. Buna görə də mənaidlər onların nüfuzlarından istifadə edirdilər. Məlum olduğu kimi, bu tarixi mübarizədə şihabilər qəti olaraq qələbə qazandılar və bu gün də müasir Livanın siyasi həyatında öz təsir güclərini saxlamaqdadırlar.

1731-ci ildə əmir Heydər hakimiyyəti oğluna verdi və bir ildən sonra vəfat etdi. Onun vəfatından sevinən mutaliyə şeyxləri, öz heyvanlarının quyruğunu qırmızı boya ilə rənglədiyindən əmir Heydər hakimiyyətə gəlmiş oğlu Məlhəmin qəzəbinə səbəb oldu və o, mutaliyələri cəzalandırdı. Lakin Məlhəm hakimiyyətdə çox qalmadı. Çünki əmir Heydər vəfatından sonra ezbekilərlə cumblatlar arasındakı qarşıdurma açıq münaqişələrə çevrildi. Ona görə də əmir Məlhəm hakimiyyətdən qardaşları Mənsur və Əhmədin keyrinə əl çəkdiyini bəyan etdi. Əslində bu addım sözügedən

münaqişənin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu. Belə ki, ezbekilər Əhmədin, cumbulatlar isə Mənsurun tərəfindən çıxış etməyə başladılar. Formalaşan vəziyyət isə qardaşlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin daha da güclənməsi və qızıqmasına səbəb oldu. Bu mübarizə nəticəsində Mənsur qələbə qazandı və Livanda özünün tək hakimiyyətliliyini 1764-cü ildə bərqərar etdi. Bununla belə şihabilər Livanda artıb-çoxaldılar. Həmin nəsilə hakimiyyətdən öz xoşu ilə əl çəkmiş Məlhəmin oğlu əmir Yusif də var idi. Həmin dövr onun 12 yaşı var idi. Bəzi tarixçilər belə hesab edirlər ki, əmir Məlhəmin qardaşları ilə açıq mübarizədən yayınaraq hakimiyyətdən köntüllü olaraq əl çəkmişdi. Qardaşları arasında hakimiyyət uğrunda çekişmədə, onlardan birinin qəti olaraq bu mübarizədən uzaqlaşdırılmasına nail olan Məlhəm, həmin proseslərin gedişində öz oğlunu hakimiyyətə hazırlamışdı. Bu tendensiya müəyyən dərəcədə həqiqətə uyğundur. Belə ki, Məlhəmin oğlu əmir Yusifin tərbiyəsində maroni Səəd əl-Hurinin özünə yer alması, Məlhəmin uzaqgörən siyasətindən xəbər verirdi. Belə ki, hakimiyyət uğrunda mübarizəni yeni müstəviyə keçirməyə müvəffəq olan Məlhəm faktiki olaraq Suriya və Livanda tamamilə yeni qüvvələrin siyasi meydana gəlməsinə şərait yaratmış oldu. Bu qüvvələr sırasında da maronilər xüsusi yer tutmağa başladılar.

Maronilərin siyasi meydana gəlməsi, həm də Osmanlı dövləti üçün yeni qayğı və problem demək idi. Həmin dövrə qədər olan müddətdə isə maronilər, yalnız druzların təsərrüfat həyatında çalışır, siyasi mübarizə və qarşıdurmalarda iştirak etmirdilər. Buna səbəb həm də maronilərin xristian dünyasında, xüsusilə də katolik kilsəsi tərəfindən tanınmaması idi. Lakin XVIII əsrin ikinci yarısında Livan və Suriyada hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin məntiqi nəticəsi kimi maronilər siyasi meydana gəldilər və katolik kilsəsi tərəfindən tanındılar. Maronilərin də dini fəaliyyətində katolik kilsəsinə itaət etmələri başlıca yer tuturdu. Əmir Yusifin tərbiyəsində maroni Səəd əl-Hurinin özünə yer alması əslində onların siyasi meydana gəlmələrinin başlanğıcı hesab edilir. Əmir Yusif bu mübarizədə əmisi Əhmədin tərəfindən çıxış edirdi. Ona görə də Mənsur qələbə qazandıqdan sonra o, apardığı mübarizədə Dəməşqdəki Osmanlı paşası Sadığa müraciət etdi. Bu müraciətdə onun vasitəsilə Trablis paşasından xahiş edilirdi ki, əmir Yusif

Cubeylə vilayətinin hakimi əmir Yusifin hakimiyyətinə loyallıq münasibət bəsləsin. Bundan sonra əmir Yusif maronilərdən özünə sosial baza yaratmağa müvəffəq oldu. Cubeylədə əhalinin əsas hissəsinin xristian olmasına baxmayaraq, əmir Yusif əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqla onların, həm də Livan əhalisinin hörmətini qazandı. Özünə təhlükə hiss edən əmir Mənsur əzbekiləri cumbulatlara qarşı üsyan qaldırmağa sövq etməklə bərabər, həm də özü həmin hərəkatın rəhbəri kimi çıxış etdi. Lakin bir ilə yaxın davam edən qarşıdurma barışıq ilə nəticələndi. Bütün bu dövr ərzində isə şiihlik nəsli arasında qardaş qırğını davam etməkdə idi. Bu da istər Livanın, istərsə də Suriyanın yaşayış səviyyəsinə və vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı dövləti bitərəf mövqə nümayiş etdirirdi. Bu da sultan hakimiyyətinin yerli proseslərə müdaxilə etməməsinin daha məqsəduyğun olmasından irəli gəlirdi. Hər halda əks addımın istənilən nəticə vermədiyi artıq Osmanlı hökumətinə bəlli idi. Digər tərəfdən ərəblər arasındakı ziddiyyətin mövcudluğu bitərəf siyasətin üstünlüyünü obyektiv olaraq ortaya çıxarmışdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında feodal ara müharibələri

[Həmin dövr artıq Ərəbistan yarımadasında Məhəmməd ibn Əbd əl-Vəhhab ibn Süleyman siyasi səhnəyə çıxmışdı. Bu dini-siyasi təlimin meydana çıxması istər Suriya və Livanın, istərsə də bütövlükdə Osmanlı dövlətinin sosial-ictimai münasibətlərinə təsir edirdi. Lakin bununla yanaşı mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışların digər cəhətləri də özünü büruzə verirdi.]

1768-1774-cü il rus-türk müharibəsindən yararlanmaq istəyən ərəblərin bu cəhdi də istənilən nəticəni verməmişdi. Ruslar Osmanlı dövlətinin parçalanması istiqamətində yeritdiyi siyasətdə ərəblərdən, onlardan narazı qüvvələrdən istifadə etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1769-cu ildə rus-türk müharibəsindən istifadə edən Misir hakimi Əli bəy əl-Kəbir Misirin Osmanlı dövlətindən müstəqil olması haqqında qərar verdi. Abxaz mənşəli olan Əli bəy öz mübarizəsində Rusiyanın köməyinə arxalanırdı. Ona görə də o, 1770-ci ildə Misirin müstəqilliyini elan edərək «Misirin və iki dənizin sultanı» titulu qəbul etdi. Osmanlı dövləti ilə mübarizədə o

Səfəd (Fələstin) hakimi Şeyx Dager ilə müttəfiqlik haqqında müqavilə bağladı.

İstanbul ilə əlaqələri kəsən Əli bəy Rusiya ilə münasibətləri inkişaf etdirmək kursu götürdü. Əli bəyin inanılmış nümayəndəsi kimi onun yeritdiyi siyasəti qələmə alan erməni Luzinyan qeyd edir ki, 1771-ci ilin əvvəllərində Əli bəy yenə milliyətçə erməni olan Yakov Erməni vasitəsilə A.Q. Orlova məktub göndərərək Rusiya şahzadəsi II Yekaterina ilə sultana qarşı birgə mübarizə aparmağa dair müqavilə bağlamaq istədiyini bildirmişdi. Əli bəy Orlova pul və ərzaq ilə yardım etməyi də öz öhdəsinə götürürdü. Əli bəy ikinci müraciətini 1772-ci ildə Misirdən Fələstinə qaçdıqdan sonra edir. Bu dövr rus donanması qraf A.Q.Orlovun komandanlığı altında Paros adasındakı Auza limanında möhkəmlənmişdi. Buradan ruslar bütün Aralıq dənizinin şərq hissəsinə nəzarəti həyata keçirirdi. 1770-ci il iyunun 25-26-da Çesmen döyüşündə türk donanmasını məğlub edən ruslar, arxipelaqda bir sıra adaları tutmuşdular. Belə bir geostrateji mövqe rüslara yunanları dəstəkləməyə imkan verirdi. Elə həmin dövrdə rusların Paros adasında yerləşən qərargahına 1771-ci ilin əvvəlində Əli bəyin emissarları təşrif buyurdu. Aparılan danışıqlarda türklərə qarşı birgə mübarizə aparılmasına dair razılaşma əldə olundu.

Hərbi əməliyyatların başlanğıcında Əli bəy müəyyən irəliləyişlər əldə etmişdi. 1771-ci ilin əvvəllərində misirlilər Dagerin dəstəyinə güvənərək böyük qoşun ilə Suriyaya hücum etdi, Dəməşq və Saydanı tutaraq Yaffanı mühasirəyə aldılar. Lakin məmlüklər arasında mövcud olan ziddiyyət nəticə etibarilə onların parçalanmasına səbəb oldu. Belə ki, bir sıra məmlük komandirləri Osmanlı dövləti tərəfinə keçdilər. Misir qoşunlarına başçılıq edən Əbu Dəhab öz qoşunlarını Dəməşqdən çıxarıb Yuxarı Nildə yerləşdirərək, Əli bəyə qarşı mübarizəyə başladı. Əbu Dəhabın belə bir addımı digər məmlüklərin də onun tərəfinə keçməsinə səbəb oldu. Nəticədə Əli bəy məğlub oldu və Əkkəyə qaçdı. Məmlüklərin Dəməşqdən çıxmasından sonra Dagerin vəziyyəti ağırlaşdı. Belə ki, digər tərəfdən Livan əmiri Yusif Şihab türklərlə birləşdi və birlikdə Saydanı mühasirəyə aldılar. Əldə olunmuş razılaşmaya əsasən Əli bəyin köməyinə rus donanması gəldi və müttəfiqlər Saydanın mühasirəsinin götürülməsinə, eləcə də 1772-ci ilin may ayında

Beyrutun yenidən tutulmasına müvəffəq oldular. Həmin ilin payızında rus-türk razılaşmasına əsasən ruslar Suriya sahillərindən çəkildilər. Beyrut yenidən türklərin əlinə keçdi.

Bununla belə qraf Orlov Əli bəyin yanına leytenant Pleşşeyevin başçılığı altında missiya göndərdi. Pleşşeyev özü ilə çoxlu sayda silah və sürsat gətirmişdi. Öz qüvvələrini səfərbər edən Əli bəy 1773-cü ildə 6 minlik qoşun ilə qiyamçı məmlüklərə qarşı hərəkət etdi. Lakin Samixiyə yaxınlığındakı döyüşdə onun qoşunu məğlubiyyətə uğradı. Özü isə əsir alındı və 1773-cü il may ayının 8-də vəfat etdi. Belə bir hal şeyx Dagerin vəziyyətini tamamilə ağırlaşdırdı. 1773-cü ilin iyununda rus-türk razılaşmasının vaxtının bitməsindən sonra rus eskadrası admiral Kojuxovun komandanlığı altında yenidən Suriya sahillərində özünə yer aldı. Livan əmiri Yusif Şihab bu dəfə əks mövqedən çıxış etdi. Belə ki, türklərlə əlaqələri kəsən əmir Yusif ruslarla və Şeyx Dager ilə müqavilə bağladı. 1773-cü ilin oktyabr ayında o, II Yekaterinaya müraciət edib, onun himayəyə götürülməsini və Livanın Rusiya tərəfindən protektoratlığa alınmasını xahiş etdi. Lakin 1774-cü ildə Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsinin imzalanması ilə əmir Yusifin bu xahişi rədd edildi. Rus eskadrası isə Suriyanı tərk etdi. Rusların Suriyadan getməsindən sonra türklər şeyx Dagerin qoşunlarını qəti olaraq məğlub etdilər.

Belə bir vəziyyətdə 90 yaşına çatan Dager sonrakı hadisələrin gedişini öz xeyrinə həll etmək istəyirdi. Bu məsələdə də ona xristian olan İbrahim Sabbaq yardım edirdi. Həm özü, həm də sahibkarı üçün müxtəlif vasitə və üsullarla var-dövlət yığan İbrahim bu istiqamətdə atdığı addımda daim Dagerin dəstəyini alırdı. Şeyx Dager də öz növbəsində İbrahim Sabbaqdan başqa heç kəsin məsləhətini qəbul etmirdi. İstanbulla danışıqların uzandığını görən Dager eyni zamanda müdafiə olunmaq haqqında da düşünürdü. Bu mənada Dəməşq paşasının qoşunlarının qarşısına Dagerin oğlu Əli çıxdı və onları məğlub etdi. Bu dövr paralel olaraq Livanda tayfa davasının arası kəsilmirdi. Bu isə regionda vəziyyətin müəkkəb və ziddiyyətli olaraq qalmasını şərtləndirirdi. Belə ki, əmirin qardaşı narazı qüvvələri öz tərəfinə çəkmiş və qiyam qaldırmışdı. Antilivanda şihabilər sülaləsində qardaş qırğını davam etməkdə idi. Onlar, həmçinin əmir Yusif və Şeyx Dager arasındakı qarşıdurmadan yararlanmaq istiqamətində mübarizə aparırdılar. Bu qarşıdurma isə

ilk növbədə İstanbul üçün əlverişli şərait yaradırdı. Osmanlı imperiyası sabitliyi yaratmaq istiqamətində münaqişə aparən tərəflərdən məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə çalışırdı. Ona görə də, Osmanlı dövləti Suriyadakı proseslərə başqa bir ton verməyi qərara aldı.

1775-ci ilin mart ayında Misir hakimi Məhəmməd bəy sultanın tapşırığına əsasən 60 minlik qoşun ilə Suriyaya daxil oldu. Dageri xəyanətdə günahlandıran Məhəmməd bəy onun edam ediləcəyini bəyan etdi. İki ay müdafiə olunduqdan sonra Yaffa təslim oldu. Nə Livan əmirini, nə də şeyx Dageri yerli əhali müdafiə etmədi. Əkkənin tutulmasından sonra isə bütün şeyxlər Məhəmməd bəyin hüzuruna hədiyyələrlə gəlmək məcburiyyətində qaldılar. Əmir Yusif əhv olunmasını xahiş etsə də, buna nail ola bilmədi. Heç yerdən dəstək ala bilməyən əmir Yusif belə bir vəziyyətdə qəflətən vəfat etdi. Şeyx Dager isə Məhəmməd bəylə danışıqları davam etdirirdi. Məhəmməd bəyin Dagerlə separat danışıqlar apardığını görən İstanbul kapitan Həsən paşanı Suriyaya göndərmək məcburiyyətində qaldı. Həsən paşa Dagerdən 6 illik vergini tələb etdi. Öz oğlanları ilə məsləhətləşən Dager sonda bildirdi ki, «öz başımızın sağ qalması üçün bu gün tələb olunan məbləği vermək lazımdır, sonrasını Allah bilir». Lakin Dagerin maliyyə işlərinə baxan İbrahim Sabbaq bunun üçün kifayət qədər məbləğin olmadığını bildirdi. İbrahim Sabbaqın mövcud maliyyə imkanlarının onları vəziyyətdən çıxara bilməyəcəyini dərk etdikdən sonra Şeyx Dager özyoldaşı ilə birlikdə şəhəri tərk etmək qərarına gəlir. Lakin şeyxin mühafizə dəstəsində çalışan məqribililərdən biri şəhərdən çıxarkən Dageri sinəsinə vurduğu güllə ilə öldürdü. Beləcə, XVIII əsrdə Şərqdə yeni bir ərəb əmirliyi yaratmaq istəyən 90 yaşlı şeyxin həyatı təklənmiş bir şəkildə başa çatdı. Öldürülmüş Dagerin başını isə sultana göndərdilər.

Dagerin övladları mumaliyələrə sığınmaqla canlarını qurtardılar. Sonradan Həsən paşa onları yanına çağırırdı. Qardaşlardan yalnız Əli Həsənin qəbuluna gəlmədi. Kiçik qardaş isə onun hüzurunda sultan hakimiyyətini tənqid etdiyinə görə Həsən paşa onu edam etdirdi. Digər qardaşlar isə İstanbula göndərildi, sultan iltifat göstərərək onları əhv etdi və qardaşlardan birini Ciddəyə, digərini isə Moreyaya paşa təyin etdi. Dagerin övladlarından yalnız Əli Suriyada

qaldı. Lakin Suriyada davam edən qarşıdurmada Əli bəy də vəfat etdi. Ondan əvvəl isə oğlanları vəfat etmişdi. Əlinin vəfatı ilə Suriyada Əbu Zeydanilər nəslı də kəsilmış oldu.

1775-ci ildə Əkkə tutulduqdan sonra Osmanlı dövlətinin buradakı valisi Əhməd paşanın iqamətgahına çevrildi. Mənsəcə bosniyalı olan Əhməd paşa öz karyerasına Misirdə məmlük kimi başlamışdı. O burada çoxlu adam qırdığından ərəb dilində «qəssab» mənasını verən «cəzzar» ləqəbini almışdı. Əhməd 16 yaşında ikən gələcək həyat yoldaşına qarşı qəddar rəftar etdiyindən, nişanlısının qohumlarının təqiblərindən canını qurtarmaq üçün İstanbula qaçmağa məcbur oldu. Burada heç bir iş tapmadığından Qafqazda alver edən bir tacirə özünü muzdlu kimi satır. Beləcə o, Misir şeyxlərindən birinin yanında məmlük kimi fəaliyyətə başlayır. Onun sahibkarı bədəvi ərəblər tərəfindən öldürüldükdən sonra o, özü kimi sahibsiz qalmış məmlükləri öz ətrafına toplayıb bədəvilərə qarşı mübarizəyə başlayır. Tezliklə o, Misirin yeni hakimi Əli bəyin qatı düşmənlərindən dördünün başını ona gətirir. Bundan sonra Əli bəy onu öz məmlükləri sırasına qəbul edir. Bir müddət sonra Əli bəy Cəzzara onun əsas rəqiblərindən biri olan Saleh bəyi öldürməyi tapşırır. Lakin Əhməd Saleh bəylə sıx dostluq əlaqələrində olduğunu bildirir. Əli bəy vəziyyətin onun xeyrinə olmadığını nəzərə alaraq, Saleh bəyə Əhmədin ona olan sadıqlığını yoxlamaq məqsədilə ona məlum təklifi etdiyini söyləyir. Nəticədə, Saleh və Əli bəy arasında münasibətlər daha da kəskinləşir. Əli bəy Saleh bəyi gəzintiyyə dəvət edərək onu öldürür. Bu hadisənin şahidi olan Cəzzar, onun da Əli bəy tərəfindən öldürülməyini nəzərə alıb yenidən İstanbula qaçır. Lakin İstanbulda bir müddət qaldıqdan sonra Suriyaya qayıtmağa qərar verir. Həmin dövr bir-biri ilə mübarizə aparən rəqiblərin fəaliyyəti Suriyada vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdi. Əhmədin səyi nəticəsində Dəməşq paşası onu qəbul etdi. Sayda yaxınlığındakı döyüşdə Əhməd yeni şöhrət qazandı. Ruslar Beyrutu yaxınlaşanda onun müdafiəsi də Əhmədə həvalə olundu. Cəzzarın döyüş bacarığını gören bir çox bəylər, o cümlədən Məhəmməd bəy və Əbu Dəhab 100 min talərə Əhmədi ona satması təklifini rədd edir.

Əhməd Cəzzar Beyrutu tutan kimi buradakı qalaları mökəmləndirməyə və müdafiə məsələlərini yenidən qurmağa başladı. Bunun üçün o, istər yerli əmirlərin, istərsə də sadə camaatın

əmlakından istədiyi kimi istifadə etməyə başladı ki, bu da əhalinin ümumi narazılığına səbəb oldu. Dağlılara isə şəhərdə görünməyi qadağan etdi. Ondan narazılığın artdığını gören Əhməd sultandan xahiş etdi ki, Beyrut birbaşa paşanın mülkü kimi idarə olunsun. Lakin bu təklifin hansı məqsədlə edildiyini başa düşən sultan Beyrutun idarəçiliyini ona verməkdən imtina etdi. Cəzzar çıxış yolunun yalnız Beyrutu zorla birləşdirməkdə gördü və öz hərbi dəstəsinin sayını 15 minə çatdırdı. Suriyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Cəzzar 1785-ci ildə mutualiyələrə hücumla keçdi və onları məğlub etdi. Əvvəllər şihabilərə qonaqpərvərlik göstərən mutualiyələr, əmir Yusifdən onlara himayədarlıq edilməsini xahiş etdilər. Lakin əksinə Cəzzarla münasibətlərin korlanacağından ehtiyatlanaraq əmir Yusif Cəzzarla yaxınlaşmağa üstünlük verdi. O, hətta Cəzzara 1 milyon piastır ödəyərək öz tərbiyəçisi Səəd əl-Hurinin Əkkədə hakim qalmasını razılaşdırmışdı. Çünki Əkkə Cəzzarın möhkəmləndiyi əsas rayon idi. Cəzzarın əmir Yusifin bu təklifini qəbul etməkdə əsas məqsədi onunla qardaşı Bəşir arasındakı ziddiyyəti dərinləşdirmək idi. Belə də oldu. Bu da hər iki tərəf arasında Əkkəyə öz yaxın adamı olan Qanduru təyin etmək istəyən əmir Bəşir, Cəzzara iki dəfə artıq rüşvət təklif etdi. Cəzzar buna razılaşdı. Bu da hər iki tərəf arasında qanlı mübarizəyə səbəb oldu. Bu mübarizənin məntiqi nəticəsi kimi də əmir Yusif və Qandur edam edildi. Əmir Bəşirin bu addımı Livan əhalisi tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Belə oduqda Bəşir narazı əhalinin qiyamını amansızlıqla yatırdı. Məkkədən heç ziyarətindən qayıdan paşa əmir Bəşirin qoşununu daha da güclü şəkildə təmin edərək, Cəzzarın fəaliyyətinə son qoymaq əmrini verdi. Tərəflər arasında bu müharibə iki il davam etdi.

Artıq XVIII əsrin ikinci yarısında Suriya və Livanda cərəyan edən proseslərin məntiqi nəticəsi kimi, artıq Avropa dövlətləri yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək üçün əlverişli imkan qazanmış oldular. Bu faktor isə ərəb ölkələrinin, xüsusilə də Suriya, Livan və Fələstinin tarixində yeni səhifənin açılmasını səciyyəvləndirirdi. İngiltərə və Fransanın bu hərbi siyasi proseslərdən öz maraqları çərçivəsində istifadə etmək istiqamətində atdığı addımlar isə, Osmanlı dövləti daxilindəki bu lokal müharibələrin böyük siyasətə keçməsi üçün zəmin yaratmış oldu. Nəticədə Avropa dövlətləri

Osmanlı dövlətinin ən həssas rayonunda özlərinə müttəfiq və sosial baza yaratmağa müvəffəq oldular. Bu mənada Napoleon Bonapartın Suriyaya yürüşünün də məhz bu dövr seçilməsi təsadüfi deyildi.

Napoleon Bonapartın Suriyaya yürüşü

Fransadan uzaq məsafədə qalan Napoleon Ön Asiyaya yürüş etməyi qərara aldı. Bu yürüşü həyata keçirmək, onu müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq üçün o, Suriya feodalları ilə sıx əlaqələrin qurulmasını məqsədəuyğun hesab edirdi. Bu məqsədlə həmin istiqamətdə müvafiq təlimatlar vermişdi. Hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrdə Napoleon Taleyrandan Fransanın uğurlu xarici siyasət yeritməsi üçün ilk növbədə hansı məsələnin daha vacib olduğunu soruşduqda, o xaricdə yaşayan fransız ailələrinin bu işə cəlb edilməsi cavabını vermişdi. Bu mənada Napoleonun Misirdəki qələbəsində həmin fransız ailələrinin rolu az olmamışdı. Napoleon Suriya yürüşündə də belə bir dəstəyi alacağına, xüsusilə də onun bütün müvafiq məlumatlarla təmin ediləcəyinə əmin idi. Lakin gözlənilməyinin əksi-nə olaraq Əkkənin müdafiəsində fransız mühacirləri, eləcə də III Səlimin fransız təlimatçılarının təlim keçdiyi birinci korpus iştirak edirdi.)

Fransızların Suriyaya yürüşü 1799-cu il fevralın 20-də Əl-Ərişin tutulması ilə başlanmışdı. 30 minlik fransız ordusu asanlıqla Əl-Əriş qalasını, Qəzzəni, Yaffanı və Xeyfəni tutaraq mart ayında Əkkə divarlarına yaxınlaşdı. Sultan xətti-şərif imzalamaqla Suriya və Livanı ümumi düşməne qarşı mübarizəyə və birləşməyə çağırırsa da, regionda gedən proseslər sultanın xalqa müraciətində əhalinin bu çağırışa etinasızlıq göstərdiyini aydınlaşdırdı (Xətti-Şərif – müqəddəs fərman mənasını verir, sultanın şəxsən imzaladığı fərmanlar xətti-şərif adlanırdı). Belə ki, Misirdə məmlüklərin özbaşınalığı, Ərəbistanda vəhhabilərin yerlərdəki və qonşu tayfalara qarşı apardığı müharibələr, Suriya və Livanda isə sonu görünməyən hakimiyyət uğrunda mübarizələr, dağlıqların bir-birlərinə qarşı düşmən mövqeyi nümayiş etdirməsi sultanın müraciətinin əhəmiyyətini faktiki olaraq heçə endirmiş oldu. Bununla belə Napoleon Bonapart da yerli əhalinin müqavimətini minimuma endirmək məqsədilə yerli tayfalara müraciətlər edir, yürüşünün məqsədinin onların dininə qarşı mübarizə aparmaq deyil, onları

Osmanlı zülmündən azad etmək olduğunu təlqin etməyə çalışırdı. Bu məsələdə o, Misirdəki vəziyyəti xüsusi vurğulayırdı.

Belə bir vəziyyətdə yenə Cəzzarın mövqeyi ön plana çıxdı. Belə ki, iki dəfə - 1780 və 1790-cı illərdə - Dəməşqə paşa təyin olunan Əhməd Cəzzar fransızların yürüşü ərəfəsində xalq tərəfindən qovulmuşdu. Lakin o, Dəməşqə paşa kimi qayıtmaq uğrunda mübarizəsindən əl çəkməmişdi. Buna zəmin yaradan faktor isə onun həmin dövr İstanbul tərəfindən dəstəklənməsi idi. O, Misir və Suriyadan fransızları qova biləcək tək hakim kimi qələmə verilirdi. Onun belə canfəşanlıq etməsində əsas məqsəd isə, ilk növbədə, Yaffanı möhkəmlətmək, əhalini zorla silahlandırmaqla daha 10 minlik qoşuna sahib olaraq, öz rəqiblərinə qəti və son zərbə endirməklə, Suriya və Livanda özünün mütləq hakimliyini bərqərar etmək idi. O, bu məqsədlə Dagerin Əkkədə başlamış olduğu möhkəmləndirmə işlərini başa çatdıraraq buraya özünün bosniyalı, alban, kürd, məğribli basqınçılarını toplayaraq, paşalığa onlar tərəfindən edilən hücumların qarşısını almaq istəyirdi.

† Lakin Yaffa fransızların hücumunun üçüncü günü 1799-cu il martın 7-də alınmışdı. Buna səbəb isə Fələstin tayfalarının bu müharibədə yalnız müşahidəçi olması idi. Napoleonun Qüdsü tutmaması isə onun Suriyada daha güclü mövqelər formalaşdırmaq məqsədindən irəli gəlirdi. Belə bir vəziyyətdə Fransa ilə rəqabət apararı İngiltərə Əkkənin müdafiəsinin təşkilini məqsədəuyğun hesab etdi və bu məqsədlə admiral Sidney Smiti (Vilyam Sidney Smit (1764-1840) hərbi xidmətə 1777-ci ildə donanmada başlamışdı. 1790-cı ildə İsveç donanmasında xidmətdə olarkən rus-isveç müharibəsində və İngiltərə donanmasının Fransaya qarşı əməliyyatlarında iştirak etmişdi. 1798-ci ildən etibarən admiral Nelsonun komandanlığı altında ingilis donanmasında xidmət edirdi. Bu xidmət yerindən də Əkkənin müdafiə olunması üçün Suriyaya ezam olunmuşdu. Sonradan 1800-cü ilin yanvarında bağlanmış əl-Əriş barışığının imzalanmasında iştirak etmişdi.) regiona ezam etdi. Smit isə burada əsas müttəfiq kimi İstanbulun dəstəklədiyi Əhməd Cəzzarı qəbul etdi. Ona görə də o, dənizdən Əhmədə yardım etməklə bərabər, Əkkə qalasında artilleriyanın gücləndirilməsini təşkil etdi. Bu məqsədlə o, hətta öz topçularını da Cəzzarın xidmətinə göndərirdi.

Belə bir zəmində fransız ordusunda vəba xəstəliyi baş verdi. Napoleon 70 gün Əkkəni mühasirədə saxlasa da, onu qələbə ilə başa çatdırma bilmədi və Misirə dönmək məcburiyyətində qaldı. Heç də az əhəmiyyət daşımayan digər səbəb isə ərəblərin güclü müqaviməti deyil, ingilislərin qalanı dənizdən hərtərəfli şəkildə qoruması olmuşdu. Napoleonun Əkkə uğursuzluğu Avropada Osmanlı dövlətinin və bütün Asiyanın xilasını kimi qəbul olundu.

Fransızların hücumunun qarşısı alındıqdan sonra Əhməd Cəzzar yarımçıq qalmış siyasətini tamamlamaq üçün əlverişli vəziyyətə sahib olmuşdu. O, Napoleonun Suriyadakı məğlubiyyətini öz adı ilə bağlayırdı. Dünyanı fəth edən böyük bir sərkərdə üzərində qələbə çalması ilə qürrələnirdi. Bu isə artıq Cəzzarın Suriya və Livanda yenidən hegemonluğa başlamasına işarə idi. Bu səbəbdən də baş vəzir 100 minlik qoşunla Suriyaya doğru hərəkət etdi. İstanbul Cəzzarın tiran şəxsiyyətinin, hegemonluq iddialarının qarşısını almaq üçün Livan əmirini əhv etdiyini, Cəbəl-Druz, Antilivan, Bəəlbək və Bəkaa vadisinin, eləcə də Cubeylə vilayətinin və rıumualiyələrin əyalətinin idarəçiliyinin ona həvalə olunduğunu bildirdi. Baş vəzir, həmçinin əmirə mənaidlərin qədim hüquqlara malik olduğunu və onun birbaşa İstanbuldan asılı olduğunu, onun yalnız idarə etdiyi ərazilərdən Osmanlı paşasına vergi və bac verməyinə dair öhdəlik götürəcəyini də onun nəzərinə çatdırdı. Cəzzar isə baş vəzirin qəbuluna gəlmədi. Əksinə Əkkədə oturub Suriyada qonaq olan vəzirin nə vaxt Dəməşqi tərk edəcəyini gözlədi. Vəzirin Dəməşqdən çıxması ilə Cəzzarın Suriyada fəaliyyəti yenidən intensivləşdi. Ümumiyyətlə Cəzzarın vəfatınadək Suriya və Livanda gedən bütün proseslərdə onunla bütün rəqibləri və müttəfiqləri hesablaşmaq məcburiyyətində qaldı. 1804-cü ilin aprelində Əhməd Cəzzar vəfat etdi.

Cəzzarın ölüm xəbəri bəlli olan kimi Hələb paşası İbrahimə əmirin əmlakının və irsinin qeydiyyata alınmasına dair tapşırıq verildi. Lakin o gecikmişdi. Belə ki, Cəzzar vəfat edən kimi onun qoşun komandanı-qərargah rəisi Süleyman paşa, öz hakiminin ölüm xəbərindən orduda qiyam qalxa biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq, Cəzzarın həbs etdiyi İsmayılı qeyri-qanuni olaraq paşa elan etdi. Belə bir qərarın isə guya Cəzzar tərəfindən vəsiyyət edildiyini bildirdi. Bu qərar baş tutdu. İsmayıl paşanı həm türk yeniçəriləri,

həm də məmlüklər qəbul etdilər. Lakin İstanbul tərəfindən İsmayıl paşa rəsmən tanınmadı. Vəziyyəti belə görən İsmayıl Əkkə qalasında müdafiə olunmağa çalışdı. Lakin İsmayılın bütün cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Yalan və aldatmalarına görə onun başı kəsilərək İstanbula göndərildi. Lakin Cəzzarın var-dövlətinin yeni sahibinin müəyyən olunması bir qədər də gecikdi. Belə ki, İsmayılın öldürülməsindən sonra Cəzzarın tərəfdarları Əkkə qalasına toplanaraq, onların haqlarının ödənilməsi və varidatın bölüşdürülməsində onların maraqlarının nəzərə alınması tələbi ilə çıxış etdilər. Yaranmış vəziyyətdə Cəzzaran maliyyə işlərinə baxan yəhudi Xaim bu məsələni öz maraqları çərçivəsində həllinə nail oldu. İstanbulun səlahiyyətli nümayəndələri ilə qaladakılar arasında vasitəçiliyi öz üzərinə götürən Xaim ona müəyyən miqdarda pul ödənilməsi müqabilində bir paşanın varidatı digərinə verildi. Əslində bu prosesin həyata keçirilməsi Cəzzarın vasitəçiliyi olmadan reallaşdırmaq qeyri-mümkün idi. Çünki Cəzzarın bütün maliyyə işlərini aparan bir şəxs kimi həmin varidatın və irsin harada nə qədər olmasına dair dəqiq məlumatı yalnız o bilirdi. Bununla belə Cəzzarın bütün varidatı İstanbula qismət olmadı. Belə ki, onun yerlərdəki var-dövlətinin bir qismi qoşun hissələrinə paylandı digər bir qismi oğurlandı, bir hissəsi isə ümumiyyətlə tapılmadı. Nəticədə isə Xaim İstanbula onun müxtəlif dövrlərdə vergi və bac ödədiyini təsdiqləyən sənədləri təqdim etdikdən sonra, Süleyman paşa 150 min gümüş pul ödəməklə əmirliyin idarəetmə hüquqlarına sahib oldu.

Dəməşqdə isə hadisələr daha sürətlə cərəyan edirdi. Belə ki, sultan zəvvarların Məkkəyə ziyarətə gedə bilmədiklərinə və daha doğrusu zəvvarlara böyük maneçilik törədən vəhhabilərin qarşısını almaqda acizlik göstərdiklərinə görə bir paşanı digəri ilə əvəz edirdi. 300 minlik hərbi dəstəyə malik olan vəhhabi rəhbərləri Səudun başçılığı ilə Məkkəni tutdular, sultanın təyin etdiyi və Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan şərifi qovaraq, Osmanlı imperiyasının hakimiyyətini tanımadıqlarını bildirdilər. Onlar eyni zamanda Suriya və Livandan gələn zəvvarların Məkkəni ziyarət etməsinə icazə vermir, bunun üçün böyük məbləğdə pul tələb edirdilər. Hətta paşalar özləri Məkkəni ziyarət etmək üçün vəhhabilərə, onların tələb etdiyi məbləği ödədikdən sonra həcc ziyarətini həyata keçirirdilər. Belə bir vəziyyətdə İstanbul vəhhabilərə qarşı mübarizədə ad çıxar-

miş Gənc Yusif Dəməşqin paşası təyin etdi. Lakin Gənc Yusif İstanbulun ümidlərini doğrultmadı. Bununla belə o, qiyam qaldırması yenijəri və ismaililərin çıxışlarını yatıra bildi. Belə qiyamçılardan biri də Gənc Yusifin hakimiyyətini qəbul etməyən Mustafa Bərbər idi. Gənc Yusif ona qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Gənc Yusif üzərində qələbə qazana bilməyəcəyini gören Mustafa Əkkə paşasının yanına qaçdı. Yeni Dəməşq paşasında Cəzzarın xarakterini gören İstanbul onu Rusiya ilə aparılan müharibədə iştirak etməsi üçün Qafqaz cəbhəsinə göndərməyi məqsədəuyğun hesab etdisə də, bu Gənc Yusif tərəfindən loyallıq qarşılanmadı və o, əsas vəzifəsinin vəhhabilərə qarşı mübarizə aparmaq olduğunu bildirdi. Belə olduğu halda İstanbul Süleyman paşaya Dəməşqə doğru hərəkət etmək tapşırığı verdi. Gənc Yusif çox müqavimət göstərə bilmədi və başçılıq etdiyi qoşunun xəzinəni qarət edəcəyindən ehtiyatlanaraq, onu götürüb Antakyaya, oradan isə Misir hakimi Məhəmməd Əlinin yanına qaçdı və tezliklə 1815-ci ildə vəfat etdi. Süleyman paşa Dəməşqi tutduqdan sonra Mustafa Bərbəri Trablis hakimi təyin etdi. Son illər Fələstinin sahil rayonlarında Məhməd bəy Əbu Nabut qiyam qaldıraraq heç bir hakimiyyəti tanımırdı. Vəfatı ərəfəsində Süleyman paşa İstanbulun icazəsi ilə ona qarşı qoşun göndərdi. Müqavimət göstərməyə qabil olmayan Əbu Nabut da 1819-cu ildə Misirə Məhəmməd Əlinin yanına qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Məhəmməd Əli sultandan və Salonik paşasından onun əhv edilməsini xahiş etdi və Fələstinin sahil rayonlarının Əkkə paşalığının tərkibinə daxil edilməsinə nail oldu. Əmir Bəşirə rəğbət bəsləyən Süleyman paşa isə Bəkaa vadisinin onun əmirliyinə birləşdirilməsini həyata keçirdi. Süleymanın həyata keçirdiyi siyasət yerlərdə yeni əmirə xalqın etimadını artırmış oldu. Digər tərəfdən əmir ona mənfi müasibətdə olan vassalların torpaqlarını əllərindən alaraq, onların övladlarına xəzinədən daimi məvacib kəsdirdi ki, narazılıq artmasın və o loyallaşdırılsın.

Bu dövr Livana və Suriyanın ictimai-siyasi həyatında özünə yer alan əsas hadisələr sırasına şihabilər nəslinin xristianlığı qəbul etməsi idi. Şihabilərin siyasi nöqtəyi-nəzərdən, yaxud hər hansı digər məqsədlə xristianlığı qəbul etməsi hələlik tarixşünaslıq üçün açıq qalır. Bununla belə şihabilərin apardıqları siyasi mübarizənin mahiyyət və məzmununu nəzərə alaraq bəzi arqumentləri qeyd

etmək mümkündür. Livan faktiki olaraq druz və xristianların əlində idi. Belə bir vəziyyətdə şihabilər mövcud qüvvələr nisbəti və bu nisbət arasındakı balansı müəyyən etmək məcburiyyətində idi ki, apardıqları mübarizəni qələbə ilə başa çatdıra bilsinlər. Bu mənada druzların tərəfinə keçmək şihabilər üçün əlverişli deyildi. Çünki həmin dövr druzların özləri siyasi birliyə ehtiyac duymaqla bərabər, onların malik olduqları təlim mükəmməl deyildi. Müxtəlif dinlərin müəyyən arqumentlərini əsassız şəkildə özündə cəm edən druz siyasi və mənəvi dünyagörüşü şihabilərin dünyagörüşü ilə tam tərs mütənəsib idi.

Livan xristianları arasında maronilər daha qədim və çoxsaylı idi. Kəsuanda feodal əyanlığı formalaşdırmağa nail olan maronilər siyasi cəhətdən xeyli inkişaf etmişdilər. Xristianlığın əsaslarına qarşı çıxan maronilərin gənc nəsli artıq Roma papalığının təsiri altında idi. Onların katolik təliminə dönəcəkləri prosesinin başlanmasının əsası qoyulmuşdu. Bununla belə ilk dövrlər şihabilər xristianlığı açıq qəbul etməkdən qorxmuş və çəkinmişlər. Çünki belə bir hal mövcud qanuna əsasən qəbuləilməz və yolverilməz idi. İslam dininə mənsub olan şəxsin digər dinlərə itaət etməsi şəriətin müvafiq tələblərinə əsasən cəzalandırılırdı. Bu qanun, hətta mürtədlərə, yəni xristianlığı atıb islamı qəbul etmiş müsəlmanlara da şamil edilirdi.

Qeyd edək ki, 1844-cü ildə Avropa dövlətlərinin İstanbul görüşündə bu məsələyə münasibət bildirildi. Burada qanunun Osmanlı dövləti tərəfindən yumşaq formada təqdim olunması qərara alındı. İstanbul xristianlığı qəbul etmək istəyən mürtədləri edam etməmək öhdəliyi götürür və onların xristianlığa qayıtmalarını məcburiyyət qarşısında atılan addım vəziyyətinə gətirməyəcəyinə dair təminat verirdi. Vəziyyəti nəzərə alan Osmanlı dövləti öz tərəfindən bütün millətlərə vicdan azadlığının verildiyini bəyan etdi. Buna səbəb XIX əsrə qədər Osmanlı dövlətində dini məsələləri həll edən və bu sahədəki prosesləri nəzarətdə saxlayan vahid bir dövlət qurumunun olması idi. Bununla belə Osmanlı dövlətində dini məsələlərin həllinə yeni yanaşma artıq dövlət siyasətində vacib və mühüm tələbə çərilirdi.

Beləliklə mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq şihabilər gizli olaraq xristianlığı qəbul etməyə başladılar. Şihabilərin ardınca onların yaxın qohumları olan və varlı Mətan vilayətinin maroniləri

məskunlaşmış Kəsruan rayonunda Əbu Lama druz əmirləri də xristianlığın maroni təlimini qəbul etməyi üstün tutdular. Qeyd edək ki, sonradan xristianlığı qəbul etmiş şihabilər və Əbu Lama nəslinin nümayəndələri xristian adlarını deyil, müsəlman adlarını saxladılar və belə vəziyyət bu gün də davam edir.

Əmirlərin xristianlığı qəbul etməsi Suriya üçün böyük siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Onların xristianlığı qəbul etməsindən sonra maroni tayfaları nəinki bütün digər tayfalar üzərində üstünlüyü ələ keçirmiş oldular, eyni zamanda Avropanın diqqətini özlərinə çəkməyə müvəffəq oldular ki, bu da ilk növbədə Osmanlı dövlətini narahat edən başlıca məsələlər sırasında özünə yer almış oldu. Çünki məhz bundan sonra Avropa ölkələri Osmanlı dövlətindən maronilərə müstəqil fəaliyyət göstərmələri üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını tələb etməyə başladılar. Məsələyə dini münasibətdə isə vəziyyət bir qədər başqa cür idi. Belə ki, həmin dövr kifayət qədər özünə möhkəm yer ala bilməyən bu hal ilk növbədə əmirlərin ailələrində və cəmiyyətdə onlara olan münasibətdən irəli gəlirdi. Görünür buna görə idi ki, əmir II Bəşirin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması və onun ailəsinin İstanbula və Ön Aisyaya köçməsindən sonra, onun nəvə və nəticələrinin xristian ailəsində doğulmasına baxmayaraq, onlar 1845 və 1846-cı illərdə islam dinini qəbul etdilər.

Bu hadisələrin gedişinin məntiqi nəticəsi olaraq, hakimiyyət sahibi olmuş Süleyman paşa sonrakı 15 il ərzində Livanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirməklə bərabər, ölkədə sabitliyi bərqərar etməyə müvəffəq oldu. Bu isə ilk növbədə əmir II Bəşirin siyasətinin nəticəsi idi və bu siyasətinə görə xalq onu düha adlandırırdı. II Bəşir belə təsəvvür yaratmışdı ki, onsuz Livanın idarə edilməsi qeyri-mümkündür. Belə bir qənaət müəyyən dərəcədə Avropada da formalaşmışdı. Lakin burada bir faktorunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu da əmir II Bəşirin iki dəfə 1804-cü ildən 1819-cu ilə və 1832-ci ildən 1840-cı ilə qədər hakimiyyətdə olduğu dövrdə onun Süleyman paşa və Məhəmməd Əli kimi hərbi-siyasi xadimlərdən dəstək və yardım alması idi. Bu isə əmirin fəaliyyətinin bu iki dövr kontekstində, ümumiliklə ziddiyyətli olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu mənada onun hakimiyyətinin birinci dövründə həyata keçirmək istədiyi islahatlar da tarixdə özünə yer almışdır.

Əmir II Bəşirin
islahatları

Qeyd etdiyimiz kimi bu dövr Livanda ictimai-siyasi vəziyyət kifayət qədər ziddiyyətli və mürekkəb idi. Belə bir vəziyyətdə əmir II Bəşir mərkəzləşdirilmiş dövlət qurmaq istiqamətində islahatlar həyata keçirməyə səylər göstərdi. II Bəşirin Məhəmməd Əli, Davud paşa və digər islahatçılar kimi nizami ordu qurmamasına, məktəblər açmamasına, fabrik və zavodlar tikdirməməsinə baxmayaraq, onun fəaliyyəti proqram xarakterli olmuş və nəticə etibarilə ölkənin iqtisadi inkişafına təkan vermişdi. II Bəşiri adətən Yavuz adlandırırdılar. Bu onun kifayət qədər ciddi və tələbkar olmasından irəli gəlirdi. Bu da onun qəti şəkildə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq, feodal özbaşnalığının qarşısını almaq və anarxiyaya son qoymaq məqsədini güdüdü. Bunun üçün isə kifayət qədər sərt xarakterə malik olmaq vacib amillərdən biri idi.

Hələ 1795-ci ildə o, Livanın bir sıra nüfuzlu feodal ailəsinin ölkədə yaratdıqları özbaşnalığın qarşısını almaq üçün onların torpaqlarını öz torpaqlarına birləşdirdi. Həmin siyasət XIX əsrdə də davam etdirilmiş, məğlub olmuş feodalların əmlaklarını öz oğlanları arasında bölüşdürmüşdü. Cəzzarın vəfatından sonra isə Livanın şimalındakı Cubeylə əyalətini öz torpaqlarına birləşdirdi. Bunun ardınca o, Bəkaa vadisini də öz torpaqlarına qatmaqla faktiki olaraq idarə etdiyi ərazilərin çörəklə təminatını həll etməyə müvəffəq olmuşdu. Cənubi Livanda iri feodalların torpaqlarını onların əlindən alan II Bəşir, bu torpaqlara ölkənin şimalından maroni tayfalarını köçürdü. Bunun əvəzində maronilər ona çox məbləğdə icarə haqqı verərək bu torpaqlarda tut ağacları əkir və ipekçiliklə məşğul olurdular. Bununla belə II Bəşir Kəsruanın maroni feodallarının da özbaşnalığının qarşısını alan tədbirlər gördü.

Apardığı bu siyasətin nəticəsində II Bəşir yollarda təhlükəsizliyin təmin olunmasına nail oldu ki, bu da həmin dövr əsas məsələlərdən biri idi. Çünki bu məsələ həll edilmədən ticarətin intensiv olaraq aparılması qeyri-mümkün idi. Bundan sonra ticarət yeni vüsətlə inkişaf etməyə başladı ki, bu da II Bəşirə kəndlilərin vergilərini bir qədər azaltmağa imkan vermiş oldu. Müsəlman olan II Bəşirin xristianlığı qəbul etməsi yenə onun qarşıya qoymuş olduğu məqsədə nail olmaq niyyətindən irəli gəlirdi. Əslində II Bəşirin xristianlığı qəbul etməsi ilə əlaqədar orta q məxrəc yoxdur. Çünki

əgər katolik kilsəsi onu dəyməduşər xristian kimi qələmə verməyə çalışırdısa, II Bəşir üçün həqiqətdə hər hansı bir şəxsin xristian, yaxud müsəlman olması prinsiplial xarakter daşıyırdı. II Bəşirin də yanında olmuş Fransanın görkəmli xadimlərindən biri Lamartin, bu məsələyə münasibətdə bildirmişdi ki, II Bəşir druzla druz kimi, xristianla xristian kimi, müsəlmanla müsəlman kimi dostdur. Bu bir daha sübut edir ki, II Bəşir öz məqsədi naminə ikili standartlar siyasəti yeritmişdir.

Abdulla paşa 1819-cu ildə Əkkə paşası Süleyman özündən və onun islahatları sonra varis kimi ordusunun qərargah rəisi Əli bəyi təyin etmişdi. Vaxtilə özü də Cəzzarın ordusunda qərargah rəisi olmuşdu və görünür Əli bəyi öz varisi seçməklə bu ənənəni davam etdirmişdir. Lakin Əli bəy hələ onun sağlığında vəfat etdiyindən o, paşalığa sahib olmaq istəyən Abdulla bəyi öz varisi elan etmək məcburiyyətində qaldı. Digər tərəfdən Abdulla paşa olmaq üçün Cəzzar və Süleyman paşanın xəzinədarı və onun bütün maliyyə məsələlərini həll edən yəhudi Xaim ilə müqavilə bağlamışdı. Çünki Süleyman paşanın var-dövləti bu adama miras qalmışdı. Qulaqları və burnunun kəsilməsinə baxmayaraq, o yenə bütün maliyyə məsələlərini uğurla yerinə yetirirdi. Xaimin İstanbulda sultan sarayında çox güclü əlaqələri var idi və Abdulla bəy Əkkə paşası olmaq üçün bu əlaqələrdən istifadə etmək istəyirdi. Belə də etdi. Sultanın müvafiq fərmanını aldıqdan sonra Xaim Abdulla paşanın yalnız 3 il xidmətində qala bildi. Xaimin qohumlarının Livan əmirinə qulluq etməsindən qəzəblənən Abdulla paşa qoca Xaimin qətl edilməsi qərarını verdi və onun milyonlarına özü sahib oldu. Müasirləri Abdulla paşanın bu addımına görə də onu Cəzzarla eyniləşdirirlər.

Qeyd edək ki, Abdulla paşa 26 yaşlı bir gənc olsa da, poetik istedadla malik, qorxmaz, cəsur döyüşçü adı almış bir siyasətçi idi. Bundan başqa o, özünün əlyazma nümunələri ilə də ad çıxarmışdı. Belə əlyazmalar sırasında onun şəxsən Sultan II Mahmuda təqdim etmək üçün yazmış olduğu Quran-i Kərim xüsusi yer tutur. II Mahmud və Məhəmməd Əlini təqlid edərək o, öz məmlüklərindən nizami piyada hərbi dəstəsi yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Qeyd edək ki, Abdulla sultan hökumətinə loyallıq münasibətdən çıxış edirdisə də, ona qarşı edilən qiyamların yatırılmasında iştirak etməmişdi.

Çünki o, onun üçün paşalığı almış iltizamçının əlində idi. Yeni ondan asılı idi. Ona görə də iltizamçı ondan hər dəfə pul tələb edəndə o, Livan əhalisinin vergilərini qaldırırdı. Belə bir vəziyyətdə Livan əhalisinin ondan narazılığı artdı və vergiləri ödəməkdən boyun qaçırdılar. Bu isə bir başa II Bəşirin maraqlarına və mövqeyinə zidd idi. Ona görə də II Bəşirin vergi yığmaq istiqamətində şəxsən atdığı addımlar əhalidə Cəzzar dövrünün yenidən qayıtması təsəvvürü yaratdığından faktiki olaraq açıq şəkildə etiraz çıxışlarına səbəb oldu və 1820-ci ildə üsyan baş verdi. Bu üsyanın başlamasına dair qərar Livanın şimalındakı Antalius kəndində altı min kəndlinin iştirak etdiyi toplantıda verilmişdi. Nəticədə II Bəşir qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Onun yerinə təyin olunmuş iki əmir də vergiləri yığa bilmədiyinə görə Abdulla II Bəşiri yenidən hakimiyyətə qaytardı. Yenidən hakimiyyətə qayıdan II Bəşir Cubeylə rayonuna gəlmiş zaman onun düşərgəsi üsyançılar tərəfindən mühasirəyə alındı. Yalnız nüfuzlu druz feodalı şeyx Cumbulatın ona yardım və dəstək verməsi nəticəsində II Bəşir vəziyyətdən çıxdı və üsyanı yatıra bildi.

II Mahmudun islahatları və Suriya, Livan, Fələstin XIX əsrin 20-ci illərində Suriyada və Fələstində II Mahmudun həyata keçirdiyi islahatlarla əlaqədar olaraq narazılıqlar baş qaldırılmışdı. Əsasən dini əhval-ruhiyyədə olan xalq kütlələri sultanı xəyanətdə günahlandırırtdılar. Buna səbəb sultanın avropalaşma istiqamətində həyata keçirdiyi islahatlarda Avropaya xas geyim dəstlərindən istifadə edilməsinə dair imzaladığı fərman idi. 1826-cı ildə o, rəsmən yeniçəri korpusunu və hərbi len sistemini ləğv etdi. Buna cavab olaraq İstanbuldakı yeniçəri korpusu üsyan etdi. 1826-cı il iyunun 15-də onlar etiraz əlaməti olaraq mərkəzi meydana toplaşdılar. Lakin sultan üsyançıların toplaşmış olduğu meydanı artilleriya ilə mühasirəyə alıb atəşə tutmaqla və yeniçərilərin kazarmalarını yandırmaqla bu qiyamı yatıra bildi. Bunun ardınca sultan əyalətlərdəki yeniçəri dəstələrini ləğv etdi. Analoji addım yeniçəriləri himayə edən dərviş-bektaşilərə qarşı da atıldı. Bektaşilərin dərviş ordeni buraxıldı. Yeniçərilərlə bağlı olan sənətkar səxsləri də tam yenidən qurulmaq məcburiyyətində qaldı.

Bütün bunlar şəhər əhalisi, sənətkarlar və tacirlər arasında narazılığa səbəb oldu. Çünki islahatların həyata keçirilməsi üçün

tələb olunan maliyyə məsrəfləri məhz şəhər əhalisi, xüsusilə də müxtəlif sahələri əhatə edən sənətkarlar, onların sexlərində istehsal olunan malların satışından əldə olunan gəlir hesabına aparılırdı. Bunun nəticəsi kimi əmək haqları aşağı düşməklə bərabər vergilərin həddi yüksəlirdi. İqtisadi vəziyyətin ağırlaşması, islahatların əsl mahiyyət və məzmununun başa düşülməməsi, eləcə də dərvişlərin əks təbliğatı nəticəsində xalq kütlələri etiraz hərəkatına başladılar. Suriyada bu etirazlar Hələb və Dəməşqdə daha yüksək olmuşdu. 1825-ci ildə dövriyyəyə yeni pulların buraxılması ilə əlaqədar iri miqyaslı etirazlar baş verdi. Həmin il həm də Qüdsdə, Vifleyemdə və Nəblusda üsyanlar baş verdi. Əhali vergi ödəməkdən boyun qaçırdı. 1830-cu ildə Nəblusda, 1831-ci ildə isə Dəməşqdə yeni üsyanlar baş verdi. Qeyd edək ki, bütün bu çıxışlar ilk növbədə sultan hökumətinə qarşı siyasət yeridən Misir hakimi Məhəmməd Əlinin xeyrinə idi. Belə ki, İstanbulun Şərq rayonlarını Misirə birləşdirmək istəyən Məhəmməd Əli yaranmış vəziyyətdə öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün əlverişli imkanlar əldə etmiş olurdu. Buna görə də 1831-ci ildə Məhəmməd Əli Suriyaya yürüş edəndə əhali onu alqışlarla qarşılamışdı.

Məhəmməd Əlinin Suriya kampaniyası

Misirin İstanbuldan müstəqilliyinə çalışan Məhəmməd Əli imperiyada yaranmış vəziyyəti, xüsusilə də Suriyada əhalinin İstanbuldan narazılığını nəzərə alaraq, 1831-ci ildə bu ölkəyə yürüş etdi. Osmanlı qoşunları ilə döyüşdə əvvəldən üstünlük Məhəmməd Əlinin tərəfində idi. Buna səbəb həm də türk ordusunun ruslarla apardığı müharibə idi. Misir ordusu isə daha yaxşı silahlanmış və mükəmməl təchiz olunmuşdu. Bundan başqa Suriyada yerli əhali də misirliyə kömək və yardım edirdilər. Məhəmməd Əli Ərəbistanda, Sudanda və Yunanıstandakı qələbələrdən sonra Suriyaya yürüş edirdisə türk ordusu ruslarla məğlubiyyətdən sonra ağır depressiya vəziyyətində bu müharibəyə girirdilər. Təzminatla bağlı vergilərin artırılması isə faktiki olaraq imperiyanın hər yerində sultan hökumətinə qarşı etirazları artırmışdı. İstanbul Məhəmməd Əliyə qarşı müharibəyə başlamaqda tərəddüd edirdi. Yalnız 1832-ci ilin mart ayından etibarən Osmanlı dövləti ciddi şəkildə bu müharibəyə hazırlaşmağa başladı və həmin il aprelin 23-də Məhəmməd Əli qiyamçı elan edilərək, onun tutduğu vəzifədən

uzaqlaşdırılmasına dair fərman imzaladı ki, bu da faktiki olaraq müharibə elan edilməsinə bərabər idi.

1831-ci ilin oktyabrında İbrahim paşa (Məhəmməd Əlinin oğlu) yürüşə başladı. Qeyd etdiyimiz kimi o, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Qəzzə, Yaffa və Xeyvəni tutdu. 1831-ci ilin noyabrında isə İbrahim paşa Əkkə qalasına yaxınlaşdı. Altı ay davam edən mühasirədən sonra yəni 1831-ci il noyabrın 26-dan-1832-ci ilin may ayınadək davam edən mühasirədən sonra Əkkə qalası alındı. Bu zaman İbrahimin başçılıq etdiyi Məhəmməd Əlinin əsas qüvvələri şimalda idi. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki türklərlə döyüş məhz bu rayonda olacaqdı. Osmanlı qoşunları ilə ilk döyüş 1832-ci il iyunun 8-də Həməs şəhəri yaxınlığında baş verdi. Bu döyüşdə hər iki tərəfdən 10 min nəfərlik qoşun iştirak edirdi. Həlledici hərbi əməliyyatlar axşam baş verdi. Döyüşün ertəsi günü müharibənin taleyi artıq İbrahimin xeyrinə həll edilmişdi. Doqquz paşanın rəhbərlik etdiyi Osmanlı qoşunu 3 min itki, 2 min nəfər əsir verərək məğlub oldu. Ordunun bütün müasir artilleriyası misirlilərin əlinə keçdi. Osmanlı ordusu böyük itki verdi. Belə ki, geri çəkilən Osmanlı hərbcilərinə yerlərdə də gözlənilməz hücumlar edilirdi. Ordunu yenidən təşkil edib Hələbə tərəf hərəkət edən türk komandanlığı İbrahimin yürüşünün qarşısını almaq istəyirdi. Lakin türk komandanlığı buna müvəffəq olmadı.

Həmin dövr Dəməşq kimi Hələb də özünün qaynarlığı ilə fərqlənən Osmanlı şəhərlərindən biri idi. Burada əsasən iki qrup qarşı-qarşıya dururdu: əmirlər və yeniçilər. Bu iki qrup arasında mövcud olan ziddiyyət və qarşıdurma Osmanlı hökumətinə burada maneə törətmək imkanı verirdi. Bundan sonra İbrahim paşa Həmanı, Hələbi tutaraq, Antakya və Aleksandretta arasında yerləşən Beylanın dağ keçidinə yollandı. Bu keçid Osmanlı imperiyasının ürəyi olan Ön Asiyaya açar idi. Məhz burada Osmanlı dövləti ordusunun əsas qüvvələri yerləşirdi. Bu qüvvələrə sərdar-i əkrəm Hüseyn paşa başçılıq edirdi. 1832-ci il iyulun 29-da İbrahim paşa Osmanlı qoşunlarını məğlub etdikdən sonra bütün Suriya misirlilərin əlinə keçmiş oldu. Hüseyn paşa isə Ədənəyə qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Sultan ordu komandanı Hüseyn paşanı Məhməd Rəşid paşa ilə əvəz etsə də, bu hərbi əməliyyatların gedişinə təsir etmədi. 1832-ci il dekabrın 21-də Konyada ikinci və üçüncü həlledici döyüşlərdə

İbrahim qələbə qazandı. Bundan sonra sultanın danışıqlara getməkdən başqa çarəsi qalmadı. Zəbt olunmuş ərazilərə İbrahim paşa təyin edildi.

İbrahim paşanın islahatları Ərəbləri birləşdirərək böyük, vahid ərəb dövləti yaratmaq iddiasında olan İbrahim paşa atasının fikirlərini bölüşdürərək bu istiqamətdə əməli fəaliyyətə başladı. Suriyada ərəb burjuaziyası kifayət qədər zəif olduğundan ərəb milli birliyindən danışmaq faktiki olaraq hələ çox tez idi. Lakin Suriyanın gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyən istedadlı siyasətçi İbrahim paşa ölkənin mərkəzləşdirilməsi, feodal özbaşınalığının və separatizminin qarşısının alınması, kapitalist münasibətlərinin inkişafı istiqamətində bir sıra tədbirləri özündə ehtiva edən islahatları həyata keçirməyə başladı.

İbrahim paşa kənd təsərrüfatının tənəzzülünün qarşısını almaq məqsədilə ilk əvvəl fəllahlardan alınan vergiləri qeydiyyatdan keçirdi, özbaşına feodal vergilərinin toplanmasını qadağan etdi, boş qalmış torpaqlardan istifadə məqsədilə burada çalışan fəllahlar hər hansı bir vergidən azad edildilər.

İbrahim paşanın ən mühüm tədbirlərindən biri də istifadə olunmayan torpaqlarda bədəviləri məskunlaşdıraraq, onları məcburi şəkildə oturaq həyata keçirmək idi. Bu sahədə müəyyən müvəffəqiyyətlər qazanıldı. Bundan o, iki məqsəd güdürdü: birincisi, müstəqil həyat tərzinə alışmış bədəviləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək, ikincisi isə boş qalmış torpaqlarda onları məskunlaşdırmaqla kənd təsərrüfatının inkişafına imkan yaratmaq idi. Beləliklə Dəməşq ilə Hələb arasında yeni kəndlər salındı və təxminən 15 min fəddan torpaq əkildi. İbrahim paşanın hakimiyyəti illərində Xauranda ilk iki il ərzində əkin sahələri 2 min fəddandan 7 min fəddana qədər artdı.

Vergi özbaşınalığının ləğvi sənaye və ticarətin inkişafı ilə müşahidə olunurdu. Ölkənin istər daxili yollarında, istərsə də Dəməşq və Bağdadı birləşdirən səhradan keçən karvan yollarında əmin-amanlıq yarandı. Bu isə nəticə etibarlı ilə ölkə daxilində ticarətin inkişafına zəmin yaratmaqla yanaşı tranzit ticarətin inkişafını da təmin etmiş oldu. Belə ki, ingilis parçaları Suriyadan

İraqa və İrana, Hindistan və İrandan gətirilən mallar isə Suriya vasitəsilə Avropaya çatdırılırdı.

Özbaşınalığın və rüşvətçorluğun qarışığı alındığından yerli tacirlər topladıkları sərmayəni dövrüyyəyə buraxmaq imkanı qazanmış oldular. Belə vəziyyət liman şəhərlərini-Sayda, Beyrut, Tripoli kimi şəhərlərini inkişaf etmiş ticarət mərkəzlərinə çevirirdi. Dağlılar buraya ipək və zeytun yağı gətirirdilər, onu çörəyə və Avropa sənaye mallarına mübadilə edirdilər.

Feodal özbaşınalığa qarşı ciddi mübarizə aparan İbrahim paşa mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək istiqamətində də bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirdi. Misir nümunəsinə uyğun olaraq Suriya, Fələstin və Kilikiya başında müdirin durduğu altı əyalət-müdiriyyəyə bölündü. Hər bir şəhərdə isə şeyxə tabe olan canişin-mütəsəllim təyin edildi. Hər bir mütəsəllimin rəhbərliyi altında məşvərətçi orqan-məclis yaradıldı. Onun üzvləri mülkədar, tacir və din xadimlərindən ibarət idi. Məclis məhkəmə funksiyalarını da daşıyırdı. Bütün ali hakimiyyəti isə təbii ki, İbrahim paşa öz əlində cəmləşdirmişdi.

İbrahim paşa təhsil sahəsində də islahatlar keçirdi. 1834-cü ildə Beyrutda ilk tipografiyanın və yeni təhsil sisteminin əsası qoyuldu. Onun əmri ilə bütün Suriyada ibtidai məktəblər təsis edildi. Dəməşq, Hələb, Antioxiyada təhsilin ərəb dilində aparıldığı orta məktəblər açıldı. Misir nümunəsində açılmış bu məktəblərdə hərbi nizam-intizamın mövcudluğu ilə yanaşı şagirdlər xüsusi forma geyir, onlar yataqxana və forma ilə təchiz edilirdilər. İbrahim paşa həmin məktəblərə direktor təyin edilmiş Klot Bəyə şagirdlərə ərəb milli hissələrini aşılamağı həvalə etmişdi.

Ərəb ölkələrində xarici kapitalın özünə yer alması Osmanlı dövlətində iqtisadi böhran öz yüksək həddinə XIX əsrin əvvəllərində çatdı. Bu faktor, xüsusilə Misirin inkişafı kontekstində daha aydın görünürdü. Belə ki, Osmanlı imperiyasının ərazisində, xüsusən də ərəb ölkələri sırasında müəyyən dərəcədə yüksək inkişaf etmiş subyekt Misir idi. Buna səbəb Misirin Avropa dövlətləri ilə daha sıx əlaqələr qurması və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı idi.

Bununla belə ərəb ölkələrinə xarici kapitalın axını, onların xarici dövlətlərdən də asılılığına zəmin yaradırdı. Əslində buna səbəb

ərəb ölkələrinin özündə gedən proseslər və proseslərdən irəli gələn mənfi hallar idi. Çünki ilk növbədə ərəb ölkələri, xüsusilə də ərəb tayfaları arasında mövcud olan ziddiyyət və qarşıdurma bu ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın qarşısını alırdı. Digər tərəfdən Avropada sənayenin inkişafı, müvafiq olaraq ticarətin genişlənməsini şərtləndirirdi. Həmin malların satış bazarı isə ilk növbədə Osmanlı dövlətinin ərəb ölkələri idi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1823-cü ildə Misirə 80 milyon piastır dəyərində mal gətirilmişdisə, 1863-cü ildə bu rəqəm 400 milyon piastır təşkil edirdi. Mal ixracı isə müvafiq olaraq 158 milyondan 843 milyon piastra qədər yüksəlmişdi. Lakin bu ticarət spesifik xarakter daşıyırdı çünki ərəb ölkələri əsasən xammal satışı ilə məşğul olurdular. Xarici ticarətin yüksəlişi Misirdə kənd təsərrüfatında pambıqçılığın, Livanda ipəkçiliyin, İraqda isə palma təsərrüfatının inkişaf etməsinə təkan vermişdi. Əslində bu ölkələr Avropa sənayesi üçün xammal istehsal edirdi.

Lakin inkişafda mövcud olan bu xüsusiyyətlər orta əsrlərdə ərəb kəndində formalaşmış istehsal münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olmamışdı. Torpaq əsasən yerli və türk feodallarının əlində idi və ərəb fəllahları istehsal etdikləri məhsulun çox hissəsini onlara vermək məcburiyyətində idi.

Avropa mallarının ərəb ölkələrində bolluq yaratması yerli istehsal faktiki olaraq məhv edirdi. Çünki həmin malların qiyməti yerli istehsalın ərəsəyə gətirdiyi malların qiymətindən xeyli aşağı olurdu. Belə bir vəziyyət həm də xaricilərin yerlərdə bazara və bazar qiymətlərinə nəzarət etmək və istiqamətləndirmək məqsədindən irəli gəlirdi. XX əsrin əvvəllərində Suriya şəhərlərində 50 minə yaxın ipək toxuyan dəzgah var idisə, əsrin 40-cı illərində bu göstərici 2,5 minə enmişdi. Pambıq-parça istehsalı isə demək olar ki, yox dərəcəsində idi.

XIX əsrin 40-cı illəri həm də İngiltərənin Misirə təcavüzü ilə yadda qalandır. Əslində məhz bu təcavüz və onun nəticələri ərəb ölkələrində xarici kapitalın özünə yer almasına əsaslı şərait yaratmış oldu. Bu mənada 1840-cı il ərəb ölkələrinin tarixində yeni mərhələnin, yaxud səhifənin açıldığı il kimi də qəbul olunur. Belə ki, məhz bu ildən başlayaraq xarici kapital Misirdə keyfiyyətə yeni məzmununda özünü bərqərar etmiş oldu. Bu mərhələnin nəticəsi isə ərəb ölkələrinin Avropa dövlətləri tərəfindən maliyyə əsarətinə

alınması oldu. 1838-ci il ingilis-türk müqaviləsinin şərtlərinin Misir və Suriyaya şamil edilməsi, İngiltərə və digər Avropa dövlətlərinin mallarına ərəb ölkələrinin bazarlarına çıxış üçün geniş imkanlar yaradırdı. Bu müqavilənin reallaşdırılması nəticəsində 1840-cı ildən -1850-ci ilədək olan dövrdə təkcə İngiltərə mallarının həcmi üç dəfə artmışdı. Avropa mallarının Osmanlı bazarlarına idxal edilməsi nəticəsində, İstanbulda köhnə sənaye mərkəzləri, sənətkarlıq sexləri və sənaye malları istehsalı ilə məşğul olan mərkəzləri tənəzzülə uğradı. Bu hal həmçinin milli manufaktura və fabrik sənayesinin inkişafını ləngitdi ki, bu da onların rəqabətə tab gətirməməsi ilə əlaqədar idi.

Bununla belə xarici ticarət şəhərlərin yüksəlişinə səbəb olmaqla bərabər, komprador burjuaziyanın möhkəmlənməsinə də şərait yaratmış oldu. Xarici ticarətin yüksəlişi isə öz növbəsində dəmir və neqliyyat yollarının da inkişafı onların daha da müasirləşdirilməsi üçün stimül yaratmış oldu. Bu mənada Süveyş kanalının açılışı, İskəndəriyyə limanının tikilməsi, Beyrut-Dəməşq dəmir yolunun çəkilişi bunlara misal ola bilər. Xarici kapitalın təzyiqləri nəticəsində ərəb ölkələrində kənd təsərrüfatı faktiki olaraq yalnız spesifik malların istehsalı üzərində inkişaf etdirilməyə başladı. Məsələn, Misir pambıq və şəkər çuğunduru, Suriya və Fələstin pambıq, buğda, yun, Livan isə ipək xammalı üzrə ixtisaslaşmış rayonlara çevrildilər. Lakin istehlakın təkamülü bu rayonlarda kapitalizmin inkişafını şərtləndirmədi. Kəndli feodalın asılı qalmaqla bərabər, dünya kapitalist bazarının tələbatından asılı vəziyyətə düşürdü. Ərəb ölkələrinin dünya kapitalist bazarına cəlb edilməsi onun Avropa sənayesi üçün aqrar-xammal artığına çevrilməsi şəraitində gedirdi. İqtisadi münasibətlər isə qeyri-bərabər mübadilələr əsasında qurulurdu və formalaşdırılırdı ki, bu da ərəb ölkələrinin Avropa dövlətləri tərəfindən onların sənaye kapitalı vasitəsilə istismarını əsaslandırır. Bütün bunların nəticəsində 1856-cı ildə xarici kapital ərəb ölkələrini maliyyə əsasretinə alması artıq reallıq qarşısında idi.

Məhəmməd Əlinin
Suriya və Livanda
siyasəti

Sultan Xətti-Şərifin imzaladıqdan sonra Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasında gedən proseslərə münasibəti 1840-cı ilin yazında

Londonda öz işinə başlamış konfransda tapmış oldu. Belə ki, ümumən Şərq məsələsinin həllində ortaq məxrəcin tapılmasında yekdil qərarın verilməsinə, həmin dövr bu dövlətlərin xüsusilə də Rusiya, Avstriya, İngiltərə, Fransa və Prussiya arasında olan ziddiyyətlər mane olurdu. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı imperiyasında gedən proseslərin həmin müzakirələrə təsiri kifayət qədər güclü idi. Bunu Suriya və Livanda cərəyan edən hadisələr bir daha göstərmiş oldu. 1840-cı ilin may ayında Livan dağlılarının etdikləri qiyam açıq şəkildə özünü büruzə verdi.

Həmin dövr əmir II Bəşirin Məhəmməd Əli ilə davam edən müəmmalı münasibətlərindəki qaranlıq məhz Livan dağlılarının qiyamı ilə aradan götürülmüş oldu. Məhəmməd Əli II Bəşirə etdiyi yardım və köməklə Suriya və Livanda öz nüfuzunu möhkəmləndirmək və həm də özünə sosial bazanı formalaşdırmaq istəyirdi. Əmir II Bəşir isə öz növbəsində təkamül etməkdə olan bu prosesin qarşısını almaq və Misir təsirindən uzaqlaşaraq tam müstəqil fəaliyyət göstərmək istiqamətində siyasət yeridir və Livan dağlılarında Misir hakimiyyətinə etimadsızlığı təbliğ edirdi. Lakin II Bəşirin bu fikirlərini başa düşən Məhəmməd Əli adekvat addımlar atmağı qaçılmaz etdi. Bu məqsədlə o, II Bəşirə yardım etməklə bərabər gənc şeyx Naaman Cumblatı onun yerinə hazırlayırdı. Cumblat atasının mülkünü və hakimiyyətini qaytarmaq üçün Məhəmməd Əli ilə sıx əlaqə və münasibətlər yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Əslində tərəflərin maraqları üst-üstə düşdüyündən ümumi məqsəddə doğru mübarizədə fikir ayrılığı və ziddiyyət yox idi. Naaman paşaya Livan əhalisindən yığılan verginin artırılması əvəzində Şihab ailəsinin tarixən adəti olan toplantısını keçirib yeni əmirin seçilməsi təklifini edirdi. Həqiqətdə isə o, əmir II Bəşirin yerinə gəlmək istəyirdi və bu məqsəd paşaya da bəlli idi. Əmir II Bəşir bu haqda bilsə də, sultan hakimiyyəti yanında nüfuzunu itirdiyinə görə İstanbuldan yardım istəməyin mənasız olduğunu da dərk edirdi. Çünki o, Məhəmməd Əlinin Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəsində onu dəstəkləmiş və sultan hakimiyyətini tanımadığını bildirmişdi. Bu zəmində o, hətta Suriyada sultan hakimiyyətinin tam bərqərar edilməsi şərtinə də razı idi. Digər tərəfdən Misirin buradakı hakimiyyəti o qədər güclü idi ki, hər hansı bir əks addımı onun məhvi ilə nəticələnmə bilərdi. Ona görə də II Bəşir Suriya və Livanda

yeni fitnə və münaqişələr yaratmaq planları hazırlayırdı ki, Məhəmməd Əli onun iştirakı olmadan həmin məsələni həll edə bilməsin.

Belə bir vəziyyətdə şihabilər ailəsi üçün Məhəmməd Əlinin yeritdiyi siyasətin məntiqi nəticəsi kimi Suriya və Livanda siyasi vəziyyət gərginləşdi. Buna səbəb isə Misirdə Livana göndərilmək üçün yeni dəstələrin formalaşdırılması haqqında xəbərin Suriya və Livana çatması oldu. Məhəmməd Əlinin yürüslərində iştirak etmək istəməyən Suriya və Livan əhalisi yeni səfərbərlikdən yayınmaq məqsədilə müxtəlif yerlərdə gizlənməyə başladılar. Beyrut və Dəməşqdə elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, sanki Məhəmməd Əlinin qoşunları qala divarları arxasındadır. Bu xəbər Livan dağlılarını daha çox narahat etdi. Artıq neçə illər idi ki, Livan dağlıları misirlilərin yaratmış olduqları rejim çərçivəsində öz azadlıqlarını itirmişdilər. Bu səbəbdən də onlar heç bir bəhanə olmadan misirlilərə qarşı düşmən mövqedən çıxış etməyə başladılar. Halbuki, Məhəmməd Əli uzun illər arzusunda olduqları sülhü və rifahı onlar üçün yaratmışdı.

Bununla belə Məhəmməd Əli Livan və Suriyada başlamaqda olan etiraz dalğalarına o qədər də əhəmiyyət vermədi. Onu ən çox maraqlandıran Beyrutdan altı saatlıq məsafədə yerləşən daş-kömür hövzəsindən əldə olunan məhsul idi. Məhəmməd Əli bu mədənlərə o qədər böyük əhəmiyyət verirdi ki, buradan hasil olan kömürün satışından əldə olunan gəliri Misirin büdcəsinə deyil, həmin mədənlərin daha geniş və əsaslı şəkildə istismarına yönəldirdi. Halbuki, həmin mədənlərin işlədilməsi üçün xərclər Misir büdcəsindən edilirdi. Lakin Məhəmməd Əlinin livanlılar üçün yaratmış olduğu bu şəraiti onlar düzgün qiymətləndirmədilər və mədənlərdə çalışanlar öz iş yerlərini tərk etdilər. Bütün bu prosesləri isə əmir II Bəşir diqqətlə izləyirdi. Çünki onun hakimiyyətinin xilas məhz bu proseslərin gedişindən və onun nəticəsindən asılı idi.

Bütün qış ayları ərzində Suriya və Livanın müxtəlif yerlərində qiyam və üsyanlar baş verdi. Belə ki, Antioxiya ənsarları arasında, Livanın şimal rayonlarında, xüsusilə də Əkkə dairəsində, Bəlbəkin mütəali tayfaları arasında, Sayd və Sur arasındakı ərazilərdə, Hauranda druzlar arasında, Lecdə, Xevronda qiyamlar gah güclənir, gah da zəifləyirdi. Atasının göstərişlərinə əməl edən İbrahim paşa bu dövrdə Maraşdakı baş qərargahında oturaraq,

hadisələri izləyirdi. Məhəmməd Əli Ön Asiyaya yürüş etmək iddialarını həyata keçirmək üçün yollar arayırdı. Bununla bərabər İbrahim mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə başçılıq etdiyi ordunun Misirdə qalmış hissəsini də Suriyaya gətirməyi qərarlaşdırırdı. Bu məqsədlə də dəniz vasitəsilə Əkkə və Latakıyaya külli miqdarda hərbi ləvazimat və onun ehtiyatları gətirilirdi. Misirin Suriyada belə güclü şəkildə möhkəmlənməsi nəinki yerli əhalini, hətta sultanın buraya təyin etmiş olduğu paşanı da narahat edirdi. Lakin belə bir vəziyyətin formalaşması eyni zamanda paşa üçün də əlverişli idi. Çünki onun kiçik bir qiyam qaldırması kifayət edirdi ki, Misirin buradakı hakimiyyətini yerlə-yeksan olsun. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi II Bəşirin sultan hakimiyyətinə qarşı olan etimadsızlığı, onun belə bir addım atmasına imkan vermirdi. Ona görə də o, hadisələrin bu şəkildə uzanması mövqeyindən çıxış edir, bununla da həm Məhəmməd Əlini, həm də sultan hakimiyyətini qarşı-qarşıya qoymaqla öz hakimiyyətinin toxunulmazlığını təmin edirdi.

1840-cı ilin aprel ayında dağlıların narahatlığı daha da artmış oldu. Bunun üçün tutarlı səbəb də var idi. Belə ki, Misir tibb məktəbində təhsil almış livanlı tələbə xristianları orduya səfərbər edirdilər. Bu xristianların daha geniş şəkildə orduya götürüləcəyinə dair şayiələrin yayılması üçün əsas oldu. Bu narahatlıq Beyruta gələn hərbi gəmi və onun gətirdiyi hərbi geyimlər əhalinin narahatlığını daha da artırmış oldu. Bu hərbi geyimlər Livanda aparılacaq yeni səfərbərlik üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu narahatlığın qarşısını almaq məqsədilə İbrahim paşa Livanda əhalidən bütün silahların yığılmasına dair əmr verdi. 1838-ci ildə Məhəmməd Əlinin göstərişi ilə həmin silahlar 15 min Livan dağlısına Hauran druzlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün verilmişdi. İndi isə paşa həmin silahların geri qaytarılaraq Misir könüllülərinə verilməsini tələb edirdi. Əmir II Bəşirdən bu məsələnin icrası tələb olunduqda, o, dağlılardan bu silahları geri götürə bilməyəcəyini bildirdi. Qeyd edək ki, 1838-ci ildə Məhəmməd Əlinin vermiş olduğu 15 min silahın heç də hamısı Livan dağlıları arasında paylanmamışdı. Həmin silahların yarısı əmir II Bəşirin anbarında saxlanılmışdı. Əmir II Bəşirin İbrahimə göndərdiyi kifayət qədər quru və kəskin cavab məxfi saxlanmalı idi. Lakin bunun əksinə olaraq məktubun məzmunu bütün Livanda yayılmış oldu. Hadisələrin bu şəkildə təkamül etdiyi bir şəraitdə Dəməşqdə

vəba xəstəliyi də yayıldı. Beyrutun qubernatoru Mahmud bəy şəhəri bağlı elan etdi. Şəhərin bağlanması isə dağlıların ərzaqsız, xüsusilə də çörəksiz qalmasına şərait yaradı. Nəticədə mayın 19-da qiyam yeni vüsət aldı və karantin kardonları dağıdılaraq, şəhərdə qarətlər başlandı. Adətən belə şəraitdə Suriya və Livanda türk sultanları əhali ilə birbaşa danışıqlara gedərək, onları sakitləşdirdiyi halda, Misir hakimləri isə əksinə analoji vəziyyətdə məsələni hərbi güc vasitəsilə həll etməyə üstünlük verdilər. Bu dövrdə Beyrutda yerləşən Misir hərbi hissəsinin sayı o qədər də çox deyildi və o yarım batalyon səviyyəsində idi. Ona görə də təcili olaraq burada müxtəlif dəstələr formalaşdırıldı və çörəyin dağlara aparılması qadağan edildi. Reyddə dayanmış hərbi gəmi də hərəkətə gətirildi. Bu, qiyamın daha da genişlənməsinə təkan verdi. Bir neçə gündən sonra qərargah rəisi Süleyman paşa da gəldi. Bunun ardınca isə İbrahim paşa Əmir II Bəşiri hədələyərək ciddi xəbərdarlıq etdi. Lakin əmir heç bir tədbir görmədi və tam hərəkətsizlik nümayiş etdirdi. Onun məxfi agentləri və oğlanları isə dağlıları müdafiə etməyin daha məqsədəuyğun olduğunu təkid edirdilər. Belə bir şeyə yayıldı ki, guya əsgər toplantısını zorla həyata keçirmək məqsədilə həmin silahlardan istifadə edirlər. İbrahim paşa isə özünün və atasının başına and içərək bildirdi ki, onlar əsgər toplantısını həyata keçirmək haqda belə düşünməmişdilər. Lakin qiyam artıq bütün xristian dairələrinin ətrafında qızıışmaqda idi. İki dəfə əsgər toplantısına məruz qalan druzlar isə özlərini sakit aparırdı. Elə bu zaman dağlılar şəhər qalasına hücum etməyə başladılar. Şəhər ətrafında qarşılıqlı çıxan hər şeyi qarət etsələr də, xarici ölkələrin konsullarına heç bir ziyan vurmədilər və onlarla kifayət qədər mülayim davrandılar. Bundan əsas məqsəd isə böyük dövlətlərin onların mübarizəsinə dəstək vermələri ümidi idi. Eyni zamanda onlar II Mahmuda göndərmiş olduqları bəyannamədə sultan hakimiyyətinə sadıq olduqlarını bildirməklə bərabər, İbrahim paşa və Məhəmməd Əlidən şikayət edir, onları Misir fironlarının layiqli davamçıları və Məhəmməd hümmətinin qatı düşmənləri adlandırırtdılar. Bu müraciətin Osmanlı dövləti üçün çox böyük siyasi əhəmiyyəti var idi. Belə ki, Suriya və Livandakı prosesləri diqqətlə izləyən Avropa dövlətləri istər bu hadisələrə, istərsə də Osmanlı dövlətinə münasibətdə müəyyən qərar verməli idi. Bu da Osmanlı dövlətinin Məhəmməd Əliyə qarşı

mübarizəsində xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki Avropa dövlətləri arasında Məhəmməd Əlinin hərbi-siyasi fəaliyyətini dəstəkləyən dövlətlər olduğu kimi, onun əleyhinə çıxış edən dövlətlər də mövcud idi və Osmanlı dövləti bu balansdan maksimum səviyyədə istifadə etmək istəyirdi. Bu mənada Avropada Suriya və Livanda yaranmış vəziyyətə dair formalaşan fikir də diqqət mərkəzində idi.

Burada belə bir fikir formalaşmışdı ki, Suriya və Livandakı hadisələr Osmanlı dövləti ilə İngitərənin birgə fəaliyyətinin nəticəsidir. Əsas məqsəd isə Məhəmməd Əlinin Suriya və Livandan çıxarılması idi. Həmin qənaəti ən çox təbliğ edən Misir uğrunda İngiltərə ilə kəskin rəqabət aparən Fransa idi və Paris Məhəmməd Əliyə qiyamın yatırılmasında hərtərəfli yardım göstərirdi. Lakin Fransa xarici işlər nazirliyinin tutduğu mövqenin əksinə çıxış edən konsulluq bildirdi ki, qiyamı yatırmaqda Məhəmməd Əliyə kömək etmək yox, əksinə qiyamın güclənməsinə təkan vermək lazımdır. Belə ki, Osmanlı dövləti onu yatıra bilməsin və Fransaya yardım üçün müraciət etsin. Bu halda Fransa Osmanlı dövlətindən daha çox imtiyazlar əldə edə bilərdi. Bu mənada fransız fırıldaqçısı qraf Onfruanın Suriyada qiyamçıları dəstəkləməsi buradakı Fransa konsulluğunun mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Lakin sonradan Onfruanın sadəcə çoxdanışana çevrilməsi, nəticə etibarilə, bu məsələdə konsulluğun mövqeyinin də rəsmi dairələrin mövqeyi ilə eyniyyət təşkil etməsinə gətirib çıxarmış oldu.

Vəziyyətin getdikcə nəzarətdən çıxdığını gören Məhəmməd Əli Osmanlı dövləti ilə separat danışıqlara getməyi məqsəduyğun hesab etdi. Belə bir addımın atılmasına səbəb həm də onun nifrət etdiyi baş vəzir Xozrefin vəzifəsindən uzaqlaşdırılması idi. Onun yerinə təyin olunmuş Rəşid paşa ilə danışıqlara getməyin müsbət nəticə verəcəyinə ümid bəsləyən Məhəmməd Əli eyni zamanda öz adyutantu Sami bəyi qiymətli hədiyyələrlə İstanbula göndərdi. Məhəmməd Əli yeni doğulmuş qızı münasibətilə sultanı təbrik etməyi yerində və vaxtında atılmış addım kimi qəbul etdi. Sultanla məxfi danışıqlar aparmağa müvəffəq olan bacarıqlı Sami bəy, yaranmış vəziyyətin müsəlman ailəsinin daxili işi olduğunu qeyd edərək, Ədənənin İstanbula qaytarılacağını və Suriyanın idarəçiliyi əvəzinə ödənilən bac və verginin miqdarının artırılacağını vəd edirdi. Bunun əvəzində isə sultan Avropa dövlətlərinin bu məsələyə

qarışmasına imkan verməməli idi. Öz vassalları ilə analoji qəbulların həyata keçirilməsində təcrübəli olan sultan cavab verməkdə tələsmədi. Nəticədə Sami bəy əliboş olaraq Məhəmməd Əlinin yanına qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Əslində başqa cür ola da bilməzdi. Çünki sultan öz müttəfiqləri ilə müəyyən məsləhətləşmələr aparmadan Məhəmməd Əliyə konkret cavab verə bilməzdi. Bu isə xüsusilə Misirdə möhkəmlənmək istəyən İngiltərəyə aid idi.

Yaranmış şəraitdə paşa dağlıları silahı təhvil verəcəkləri təqdirdə, onlara qarşı heç bir güc tətbiq edilməyəcəyini öhdəsinə götürdü. Eyni zamanda hər yerdən hərbi dəstələri dağlara doğru istiqamətləndirdi. Sultanını yeni doğulmuş qızının şərəfinə Beyrutda yeddi gün bayram edildi. Bundan əsas məqsəd isə sultana sadıqlıyı nümayiş etdirmək idi. Məhəmməd Əli isə qiyamçılarla danışıqlar aparmağı, danışıqlar baş tutmayacağı təqdirdə onlara qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq haqqında Süleyman paşaya göstəriş vermişdi. Həmin danışıqların aparılmasına Məhəmməd Əlinin oğlu İbrahim deyil, nəvəsi Abbas paşa rəhbərlik edirdi. Hadisələrin gedişinə artıq İngiltərənin müdaxilə etdiyini görəndə əmir II Bəşir ilk növbədə Süleyman paşaya öz xidmətini təklif etdi. Bu təklifin məqsədyönlü olduğunu dərk edən Abbas paşa və Süleyman paşa əmirin təklifini qəbul etsələr də, qiyamın yatırılmasından sonra onun hakimiyyətinə son qoymaq fikrindən də əl çəkmədilər. Əmirin Misir hakimiyyəti ilə danışıqlara getməsi xəbəri dağlılar arasında yayıldıqdan, sonra, qiyam daha kəskin xarakter aldı və əvvəllər qiyamda iştirak etməyənlər də onlara qoşuldular. Vəziyyətin özünə qarşı çevrilə biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq, əmir II Bəşir ümumi qoşunların hücumuna üç gün qalmış qiyamçılar arasında şayə yayaraq, onlar arasında mövcud olan birliyin pözulmasına nail oldu. Bir neçə gün ərzində Livandakı qiyam yatırıldı. Livanda qiyamın yatırılması Suriyada çox güclü bir qorxu hissəsinin yaranmasına səbəb oldu. Bundan sonra Suriyada Avropa dövlətlərinə xilaskar kimi baxmağa başladılar. Artıq 1839-cu il Nəzib döyüşünün nəticələri özünü göstərməkdə idi. Lakin Məhəmməd Əlinin bu qələbəsi taktiki və hərbi qələbədən irəli gedə bilmədi və yalnız mənəvi təskinlik kimi özünü səciyyələndirdi. Çünki onun qələbəsi Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul olunmur və ona yalnız sultan hakimiyyətinə qarşı çıxmış qiyamçı kimi baxırdılar. Rusların 50 minlik ordusunun

Ərzurumdan keçərək sultan hakimiyyətinə yardım edəcəyinə dair yayılan xəbərdən dərhal sonra, Avropa dövlətləri Şərq məsələsi kontekstində yaranmış vəziyyətə diplomatik mövqedən müdaxilə etməyi məqsəduyğun hesab etdilər.

1840-cı il iyulun 15-də Londonda Rusiya, İngiltərə, Avstriya, Prussiya və Osmanlı dövlətinin iştirakı ilə London Traktatı imzalandı. Fransanın etirazına baxmayaraq qərara alındı ki, Məhəmməd Əli güc hesabına əvvəlki mövqelərinə və səlahiyyət dairəsinə qaytarılsın, Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyü bərpa olunsun. Bununla belə iştirakçı dövlətlərin hər biri Osmanlı dövləti ilə öz maraqlarının təmin edilməsinə nail olmuşdular. London Traktatına əsasən İstanbul Misiri Məhəmməd Əliyə ömürlük, həmçinin nəslə idarəçiliyə verilirdi.

Məhəmməd Əlinin belə bir təkliflə razılaşmadığı təqdirdə ona fikirləşmək üçün əlavə 10 gün vaxt verilirdi. Bu müddət ərzində də Məhəmməd Əli razılaşmayacağı halda müttəfiqlərlə məsləhtəşmələrdən sonra Osmanlı dövlətinə tam hərəkət azadlığı verilir və İstanbul məsələni istədiyi şəkildə həll etmək hüququ alırdı. Qeyd edək ki, London Traktatına əsasən Şimali Suriya bütün variantlarda Osmanlı dövlətinin birbaşa idarəçiliyində qalırdı. Ön Asiyaya İbrahim paşanın yürüş edəcəyi təqdirdə isə müttəfiqlərin vahid cəbhədən çıxış etmələri nəzərdə tutulurdu. Verilmiş müddət ərzində Məhəmməd Əli və oğlu müharibəni uzadaraq Avropa dövlətləri arasında parçalanmaya nail olmaq istədisə də nəticə etibarilə bu fikrindən daşındı. Çünki uzunmüddətli müharibənin aparılması üçün kifayət qədər qüvvə yox idi və əslində buna nail olmaq çox çətin idi. Ona görə də Məhəmməd Əli London Traktatının müddəaları ilə razılaşmaq məcburiyyətində qaldı.

Suriya və Livanda həyata keçirilən islahatlar

Məhəmməd Əlinin qoşunlarının Suriya və Livandan çıxarılmasından sonra bu ərəb ölkələri yenidən Osmanlı hakimiyyəti altına keçmiş oldular. Misir hakimiyyətinin bərqərar olduğu müddət ərzində bu ölkələrdə faktiki olaraq əvvəlki Osmanlı hakimiyyətindən əsər-əlamət qalmamışdı. Artıq Suriya və Livanda türk hakimiyyətinin bərqərar edilməsi istiqamətində müvafiq islahatların və dəyişikliklərin həyata keçirilməsi əsas vəzifəyə çevrilmişdi. Osmanlı

hakimiyyətini qəbul edən və onun müdafiəsi uğrunda mübarizəyə hazır olan Livan dağlıları da bunu təkid edirdi. Buradakı son hadisələr də bir daha dağlıların Osmanlı hakimiyyətinə hansı səviyyədə loyallıq münasibətində olduğunu bir daha üzə çıxarmış oldu.

Bununla belə burada Osmanlı qanunlarının tətbiq olunmasına qarşı çıxan qüvvələr də mövcud idi. Buna baxmayaraq sultan hakimiyyəti mərkəzləşdirilmiş dövlət siyasəti çərçivəsində həyata keçirilməsi vacib bilinən addımlar atır və yerlərdə yeni qanunlar tətbiq edirdi. Həmin siyasət Suriya və Livanda Osmanlı imperiyasının digər regionlarında mövcud olan rejimin formalaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. Yəni Suriya əyalətlərində də qubernatorlar maliyyə və hərbi səlahiyyətlərdən məhrum edilir, xüsusi maliyyə məmurları— dəftərdarlar və müxasillər təyin olunurdu ki, onlar da birbaşa maliyyə nazirliyinə tabe idilər. Lakin iltizam sistemi faktiki olaraq olduğu kimi saxlanılırdı. Hərbi islahatların keçirilməsindən sonra Suriyada yeni nizami ordu korpusunun quruluşu yerləşdirildi ki, bu da Ərəbistan korpusu adı almış oldu. Bu ordu mülki sahədə baş verən hər hansı prosesə təsir etmək hüququndan məhrum idi və yalnız hərbi əməliyyatlarda iştirak edə bilirdilər. Bu korpusun komandanı birbaşa hərbi nazirə tabe idi.

1841-ci ildə Suriyada yeni inzibati bölgü həyata keçirildi: Sayd və Tripoli mərkəzi Beyrut olan vahid əyalətdə birləşdirildi. Fələstin Yerusəlim sancaqlığı daxilində xüsusi bir rayon kimi ayrıldı. Bu sancaqlıq Beyrut qubernatorunun nəzarəti altına verildi. İlk baxışdan əhəmiyyətsiz görünən bu inzibati dəyişiklik, həqiqətdə çox böyük siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Belə ki, Fələstinin ayrıca bir idarəetmə mərkəzi kimi müəyyən edilməsi burada yarana biləcək potensial milli etnik münaqişənin qarşısını alırdı. Bu bölgünün aparılması müəyyən dərəcədə baş vermiş qiyamın səbəblərindən irəli gəlirdi və onun yenidən baş verməsinin qarşısını almağı nəzərdə tuturdu. Lakin aparılan islahatlar sosial vəziyyətin köklü şəkildə yaxşılaşdırılmasını əsaslandırmadığından burada yenidən üsyanlar baş verdi. Yerli feodallara qarşı yönələn bu çıxışlar arasında kifayət qədər güclü olanları 1850-ci il Hələb üsyanı, 1852-1853-cü illəri əhatə edən Hauran üsyanları idi.

Livan knyazlığının
ləğv edilməsi

Ən kəskin antifeodal çıxışlar Livanda baş verdi. 1840-cı ildə II Bəşir hakimiyyətdən salınıb ölkədən qovulduqdan sonra Livanda druzların hakimiyyəti bərqərar oldu. Hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra druzlar özlərinin əvvəlki mülklərinin geri qaytarılması və siyasi imtiyazlarının bərpası uğrunda ciddi və kəskin mübarizəyə başladılar. Maroni kəndliləri isə əksinə onlara qarşı mübarizəni genişləndirdilər. Əslində hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə druzların torpaqlarında yerləşdirilən maronilərin bu mübarizəsinə səbəbkar II Bəşir idi. Bu əsasda yaranan münaqişə təkamül etdikcə ziddiyyətli və mürəkkəb xarakter daşıyırdı. Bu iki qüvvə arasındakı mübarizə eyni zamanda İngiltərə və Fransanın burada toqquşan maraqları çərçivəsində daha da kəskin xarakter alırdı. Burada İngiltərə druzları, Fransa isə maroniləri dəstəkləyirdi.

1841-ci ilin oktyabrında İngiltərə tərəfindən silahlandırılan və təlim keçirilən druz feodalları sultan tərəfindən təyin olunmuş II Bəşirin qardaşı Qasıma qarşı qiyam qadirdilər. Onlardan asılı olan kəndliləri də öz tərəflərinə çəkə bilən druz feodalları bu qiyamın daha geniş miqyas almasını şərtləndirmiş oldular. Maronilərə məxsus bağları, mülkləri, evləri, sarayları zəbt edən druzlar ələ keçirilmiş qəniməti dərhal özününküləşdirdilər. Analoji addımı maronilər də druzlara qarşı atdılar. Altı həftə davam edən bu iğtişaş və münaqişədə nəticə etibarilə druzlar Cənubi Livanda prosesləri tam nəzarət altına ala bildilər.

Vəziyyətdən istifadə edən İstanbul öz qoşunlarını burada yerləşdirmək üçün əlverişli imkan əldə etmiş oldu. Əslində türklər tərəflərdən hər hansı dəstəkləmək deyil, imperiyanın bu əyalətində sabitliyi bərqərar etmək məqsədilə buraya qoşun yeritmişdi. Sultanın atdığı bu addım nəticəsində Livan knyazlığı ləğv edilərək imperiyanın adi vilayətlərdən birinə çevrildi. Əmir Qasım isə həbs edilərək İstanbula göndərildi. Livanın qubernatoru Osmanlı dövləti tərəfindən təyin olunan türk generalı Ömər paşa oldu. Mərkəzləşdirici siyasət yeridən Ömər paşa ilk növbədə sabitliyi poza druz feodallarına qarşı mübarizəyə və onların müqavimətini qırmağa başladı. 1842-ci ilin mart ayında o, səkkiz ən iri druz feodalını Beyt əd-Dindəki öz qalasına çağıraraq, onları həbs edib

Beyruta göndərdi. Bundan sonra 1841-ci il iğtişaşlarında qaçmış maronilər öz yerlərinə qayıda bildilər.

Osmanlı dövlətinin bu mərkəzçi siyasəti Avropa dövlətlərini, xüsusilə də druzları dəstəkləyən İngiltərənin narazılığına səbəb oldu. Narazılığın əsas səbəbi isə Osmanlı dövlətinin bu ədalətli siyasəti nəticəsində İstanbulun burada nüfuzunun artması və onun mövqelərinin güclənməsi idi. Narazılığın digər səbəbi isə Livanın birbaşa sultan hakimiyyəti altında idarəçiliyinə olan etiraz idi. Belə bir vəziyyətdə maronilərə dəstəkləyən Fransa II Bəşirin yeridən hakimiyyətə gətirilməsinə tələb edirdi. Bu tələbinin ciddi olduğunu nümayiş etdirmək məqsədilə Fransa Beyruta, hətta xüsusi bir eskadra da göndərdi. Şihabilərin əleyhinə çıxış edən İngiltərə isə druzları müdafiə edəcəyinə dair bəyanatla çıxış etdi.

Vəziyyətin getdikcə kəskin xarakter aldığı görən İstanbul məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə Livanda referendum keçirilməsinə dair fərman imzaladı. 1842-ci ilin yayında keçirilmiş referendum nəticəsində belli oldu ki, maronilər Livan knyazlığının bərpa edilməsinə və onun xristian nümayəndə tərəfindən idarə olunmasını istəyirdilər. Druzlar isə guya Livanın Osmanlı dövləti tərəfindən birbaşa idarə olunmasına tərəfdar olduqlarını bildirdilər. Həqiqətdə isə bu İngiltərənin «parçala, hökm sür» siyasətindən irəli gələn təzahür idi və bu hal ilk növbədə rəsmi Londonun maraqlarına cavab verirdi. Bunu həmin ilin oktyabrında Osmanlı hakimiyyətinə qarşı qaldırdıqları qiyam da təsdiqləyirdi. Həmin qiyamda onlar həbs olunmuş şeyxlərin azad olunmasını və yeni təyin olunmuş Ömər paşanın istefasını tələb edirdilər. Lakin Ömər paşa qiyamçıların çıxışlarını yatırırdı və onların rəhbəri olan Cumblat nəslinin qalasını yerlə yeksan etdi.

Bununla belə 1843-cü ildə İstanbul Livanın birbaşa idarə edilməsi formasından imtina etmək məcburiyyətində qaldı. Avropa dövlətlərinin təzyiqi ilə Livanın idarə edilməsi iki kaymakama həvalə edildi: maroniləri xristian, druzları isə druz feodalı idarə etməyə başladı. Nəticədə şihabilər əbədi olaraq hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Avropa dövlətlərinin planı olaraq həyata keçirilən bu idarəetmənin forma və metodundan istifadə nəticədə Livan probleminin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu. Bu isə öz əksini gələcəkdə baş verəcək yeni vətəndaş müharibələrində tapmış oldu.

1845-ci il maroni - druz iğtişəşləri - Bu iğtişəşlər haqqında bəhs etməzdən əvvəl maroni və druzlara dair bəzi qeydləri etmək məqsəduyğun olar. Livan və Suriyada əsasən iki hakim din Osmanlı dövləti tərəfindən qəbul olunurdu ki, bu da xristian və islam dinləri idi. Birincilər özlərinin çoxsaylı olmaları ilə, ikincilər isə türklərlə eyni təriqətin daşıyıcıları olmaları ilə ölkənin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərinə təsir edirdilər. Bununla belə hər iki din müxtəlif təriqət və axınlara bölünürdülər. Xristian ərəblər arasında ən çox sayda olan təriqət pravoslavlar, sonra isə hələ altıncı əsrdə Maronun təlimini qəbul etmiş maronilər, sonra yakovitlər, siryandar və nəhayət erməni qriqorianlar idi. Bu təriqətlərin hər biri özünün dini rəhbərinə malik olmaqla bərabər, hökumət yanında öz nümayəndələrini də saxlamaq hüququ almışdılar.)

Müsəlman ərəb tayfaları arasında ən çox sayda olan təriqət sünni-ərəblər idi. Adətən druzları şisə təriqətinə aid etsələr də, onlarla əlaqədar elmi tarixşünaslıqda yekdil fikrə, yaxud qənaətə gəlinməmişdir. Buna səbəb isə druzların vahid, hamının qəbul etdiyi və açıq şəkildə itaət etdikləri konkret bir dinə mənsub olmalarını əsaslandırın fəaliyyəti nümayiş etdirməmələridir. Belə ki, onlar üzde islam dininə itaət etdiklərini söyləsələr də, gizlində onlar özlərinə məxsus ibadətlerini edirdilər.)

Livanın rayonları dini münasibətlər nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif idi. Ölkənin şimalında yerləşən Kəsrüanda demək olar ki, bütünlüklə maronilər məskunlaşmışdılar. Mərkəzi hissə olan Mətəndə əhalinin çox hissəsini maronilər təşkil edirdi. Cənubda yerləşən Şufda əhali qarışıq idi. Şufda mülklərə iddia edən feodallar isə druzlar idi. Kaymakamlar arasında müəyyən olunan funksiyalara əsasən Kəsrüan maronilərin tam idarəçiliyinə verilmişdi. Qalan ərazilərdə isə idarəçilik qarışıq elan edilmişdi. Məhz bu qarışıq idarəçilik də maronilər və druzlar arasında yeni iğtişəşlərin başlanmasına səbəb olmuşdu. Qarışıq rayonların xristianları çalışırdılar ki, onlar xristian kaymakamının hakimiyyəti tərəfindən idarə edilsin. Druzlar isə bunun əksinə, iddia edirdilər ki, bir rayonda iki idarəçilik mövcud ola bilməz və Şufda məskunlaşmış maronilər druz hakiminə tabe olmalıdırlar. Bu mübahisələrə son qoyulması məqsədilə Fransa konsulunun təklifi tərəflər arasında kompromis

kimi qəbul olundu. Qarışıq yaşayış rayonlarına, yaxud qarışıq olan hər kəndə iki vəkil təyin edildi ki, bunlardan biri druz, digəri isə maroni idi. Şuf maroniləri druz hakiminə tabe edildilərsə də, öz maroni hakimlərinə yeni təyin olunan vəkil vasitəsilə şikayət edə bilərdilər.

Cənubi Livanın druz hakimiyyətinə verilməsindən dərhal sonra Şufdan getmiş druz şeyxləri geri qayıtdılar. Şeyxlərin geri qayıtması ilə razılaşmayan maronilər üsyana hazırlaşmağa başladılar. Çünki şeyxlər burada münasibətlərin gərginləşməsində başlıca rol oynayırdılar. Əvvəlki dini qarşıdurma aradan qaldırılsa da, yeni qarşıdurma sinfi xarakter aldı. Belə ki, maronilər druz feodallarının hakimiyyəti altında çalışmaq, onlara vergi ödəmək istəmirdilər. 1840-1841-ci illərin hadisələrindən fərqli olaraq indiki münaqişədə mübarizə aparən tərəf yalnız kəndlilər idi. Onlar öz mübarizələrinə davamlı və intensiv xarakter vermək məqsədilə gizli komitə yaratmışdılar ki, bu komitə də Deyr el-Kamarda yerləşirdi. Komitənin Cənubi Livanın bütün böyük kəndlərində şöbələri yaradılmışdı.

Burada bir məsələni qeyd etmək məqsədüeyğündür ki, bu da həmin hərəkatın ümumiyyətlə planlı şəkildə aparılması idi. Bu faktor isə tarixçilər tərəfindən 1845-ci il iğtişaşlarının Fransa tərəfindən hazırlandığını söyləməyə əsas verir. Çünki Məhəmməd Əlinin yaratmış olduğu problem Fransanın iştirakı olmadan həll edilmişdi. Ona görə də Fransa bir növ revanş götürmək məcburiyyətində idi ki, bu da ilk növbədə yaranan mübahisənin fransız konsulunun təklifinə əsasən həll edilməsində öz əksini tapmışdı. Lakin mübahisənin həll edilməsi Fransanın maraqlarını əhatə etmədiyindən daha ciddi münaqişəyə ehtiyac var idi. Belə bir münaqişəyə isə fransızlar faktiki olaraq nail olmuşdular. Digər tərəfdən maronilərin mübarizəsinin planlı şəkildə aparılması, ona mütəşəkkillik verən komitənin yaradılması və onun bütün iri kəndlərdə şöbələrinin açılması, fəaliyyətinin ciddi şəkildə idarə edilməsi, xüsusilə onların gizli fəaliyyət göstərməsi kimi faktlar göstərir ki, hadisələrin arxasında Avropa dövlətlərindən hər hansı birinin dayanmışdır. Bu halda isə həmin ölkənin yalnız Fransa olduğu daha dəqiq təyinat idi. Çünki ingilislərlə rəqabət aparən fransızların maroniləri əvvəllər də müdafiə etdiyi sırr deyildi. Nəhayət maronilərin təkcə druz feodal və

şeyxlərinə qarşı mübarizə aparması faktı da buraya əlavə olunarsa, onda bu münaqişənin təkəcə sinfi xarakter daşdığı tendensiyası arxa plana keçmiş olur. Çünki bu halda münaqişə artıq lokal deyil, iri miqyaslı bir münaqişə xarakteri alırdı ki, analogi münaqişələrin də baş verməsində ilk növbədə Avropa dövlətləri maraqlı idi. Osmanlı imperiyasında öz maraqları uğrunda mübarizə aparan Avropa dövlətləri isə məsələnin həllini öz maraqları fəvqində qoymaqla əslində İstanbulun süqutu üçün müvafiq əsas formalaşdırırdılar. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi bu münaqişə də problemin əyani şəkildə nümayişi idi.

Maronilərin geniş miqyaslı mübarizə kursu druz kəndli və feodallarını da analogi mövqedən çıxış etmək məcburiyyətində qoymuş oldu. 1845-ci ilin may ayında üsyan başlandı və bütün Livanı əhatə etdi. Nəticədə onlarla maroni və druz kəndləri iğtişaşların nəticəsi kimi boş qaldı, minlərlə insan tələf oldu.

Vəziyyətin gətdikcə kəskin xarakter aldığı görən Osmanlı hökuməti yaranmış vəziyyətdə druzların müdafiəsi mövqeindən çıxış etdi. Buna səbəb heç də sovet tarixşünaslığında göstəriləndiyi kimi sultan hökumətinin feodal-mülkədar sinfinin maraqlarını müdafiə etməsi deyildi. Sultan hökuməti yaranmış vəziyyətin səbəbləri sırasında fransız konsulunun təklifini daha çox ön plana çıxardı ki, bu da təsadüfi deyildi. Çünki həmin təklifin razılaşdırılmasından dərhal sonra Osmanlı dövlətinin baş vəziri bu «kompromisi» vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün əsas əlandırmışdı. Maroniləri bu iğtişaşlarda da açıq şəkildə müdafiə edən fransızların mövqeyi faktiki olaraq Osmanlı dövlətini məsələyə lokal münaqişə mövqeyindən deyil, məsələdə marağı olan konkret dövlətlərin münaqişəyə münasibəti mövqeyindən yanaşdı və druzların müdafiəsi istiqamətində siyasi kurs götürülməsini məqsədəuyğun hesab etdi. Nəticədə Cənubi Livanda druzların hakim mövqeyi bərqərar edildi.

İlk baxışda münaqişənin həll edildiyi güman edilsə də, maronilərin öz rəhbərlərinə qarşı Şimali Livanda başlamış olduğu hərəkət əslində onun yeni müstəviyə keçirilməsini əsaslandırmış oldu. Buna səbəb maroni kəndlilərinin öz feodal və zadəganlarının Cənubi Livanda məğlubiyyəti və onların Şimali Livanda baş verən proseslərə seyrçi münasibət nümayiş etdirməsi olmuşdur. Nəticədə 1845-ci ilin payızında buradakı türk ordusu tərkisilah edildi. Bu

tərkisiləh edilmədən sonra burada xarici ölkələrin konsullarının iştirakı ilə yeni idarə üsulunun formalaşdırılması bu münaqişənin arxasında Avropa dövlətlərinin dayandığını bir daha təsdiqləməklə bərabər, həm də Osmanlı hakimiyyətinin devrilməsini əsaslandırır. Əslində belə bir vəziyyətin Suriya və Livanda təşkil edilməsi təsadüfi xarakter daşımırdı. Belə ki, Müqəddəs torpaqlara nəzarət uğrunda gedən mübarizədə Osmanlı ərazisində, xüsusilə bu rayonlarda süni münaqişələrin yaradılması istiqamətində atılan addımlar əslində bütün Avropa dövlətlərini qane edirdi. Sonradan burada yəhudilər üçün ayrıca yaşayış yerinin yaradılmasına dair Osmanlı dövlətindən tələblər edilməsi də, həmin məsələnin tərkib hissəsi idi. Burada diqqəti çəkən digər faktorlardan biri də bu məsələnin İngiltərə tərəfindən ortaya atılması idi. Belə ki, Fransanın Livan və Suriyada nüfuzunun güclü olduğunu nəzərə alan İngiltərə burada balansı tarazlaşdırmaq üçün yəhudi məsələsinin həllini yenidən ortaya atdı və sonrakı bütün dövrlərdə ərəblərin tərəfindən çıxış etməsinə baxmayaraq, yəhudilərin malik olduğu potensialdan yalnız kritik vəziyyətlərdə istifadə etməklə regionda öz maraqlarını təmin edə bildi.

Qeyd olunanlar fonunda demək olar ki, 1845-ci il iğtişəşləri heç də lokal xarakterli münaqişə, yaxud qarşıdurma deyildi və bunun arxasında Avropa dövlətlərinin Şərç məsələsinin həlli istiqamətində reallaşdırılan növbəti planlar dayanırdı. Ona görə də türk əsgərlərinin tərkisiləh edilməsindən sonra formalaşdırılan yeni sistem elə düşünölmüşdü ki, burada gedən bütün proseslərə nəzarət etməklə bərabər, həm də ona təsir etmək mümkün olsun. Bu mənada kaymakamlığın saxlanması ilə bərabər burada məhkəmə funksiyasını həyata keçirən Şuranın yaradılması xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Bu qurum nöinki proseslərə nəzarəti reallaşdırır, hətta vergi yığımina və paylanmasına nəzarəti də reallaşdırmış olurdu. Belə bir hal isə burada Osmanlı idarəçiliyini də nəzarətə almaqla bərabər, həmçinin ikili idarəetməni səciyyələndirirdi. Əslində isə belə bir idarəetmə sisteminin formalaşdırılması burada münasibətlərin təkamölünü yeni müstəviyə keçirməyi əsaslandırır. Yeni idarəetmə sisteminə əsasən yaradılan Şuranın tərkibinə iki maroni, iki druz, iki sünni, iki pravoslav və iki melikit (yunan-uniat) daxil edilirdi. Lakin bu bölgü də yaranmış vəziyyətdə ziddiyyəti aradan qaldırmadı və münaqişənin

həllini əsaslandırmadı. Əksinə mövcud bölgü və idarəetmə istər dini, istərsə də milli münasibətlərin daha da gərginləşməsinə şərait yaratmış oldu ki, bu da ilk növbədə Avropa dövlətlərinin planlarına uyğun idi. Çünki bu halda onlar Suriya və Livanda gedən proseslərə daim müdaxilə etmək imkanı əldə etmiş olurdular.

İngiltərənin balans- laşdırma siyasəti

Suriyada Fransanın artan nüfuzunun qarşısını almaq məqsədilə İngiltərə burada druzların dəstəklənməsinin istənilən nəticəni vermədiyini nəzərə alaraq, yeni siyasi vasitənin vacibliyi məsələsini qəbul etmiş oldu. Bu vasitə isə öz torpaqlarından didərgin salınmış yəhudilərin müdafiəsi idi. Əslində belə bir faktordan istifadə edilməsi, İngiltərəyə müddətsiz olaraq Yaxın Şərqdə öz siyasi məqsədlərini həyata keçirməyə imkan və şərait yaratmış olurdu. Çünki regionda yəhudilərin mövqeyi kifayət qədər güclü olmaqla bərabər, həm də güclü təsir, imkan və vasitələrə malik idilər ki, bu da İngiltərəyə əlavə təzyiqlə vasitəsi kimi əlverişli idi. Yəhudilərin faktiki olaraq maliyyə və ticarət, eləcə də kommərsiya məsələ və proseslərinə nəzarəti, İngiltərənin buradakı siyasəti üçün yeni imkanlar açırdı. Ona görə İngiltərə bu faktordan birinci Fransa ekspedisiyası dövründə olduğundan daha fərqli və təsirli eyni zamanda köklü şəkildə istifadə etməyi məqsəduyğun hesab etdi. Bu mənada İngiltərə Ərəb Şərqində öz nüfuzunun bərqərar edilməsində dini missiyaların fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirməyə başladı.

XIX əsrin əvvəllərində bir növ arxa plana keçmiş bu faktor həmin əsrin 40-cı illərində yeni vüsətlə siyasi meydana gəlmiş, yaxud gətirilmiş oldu. Xristian missionerləri Suriya və Livanda müxtəlif tipli dini məktəb, xeyriyyə cəmiyyətləri və sair qurumlar açmağa başladılar ki, bu qurumlar da onların təmsil etdikləri ölkələrin maraqlarını müdafiə edirdilər.

1820-ci ildə burada ilk Amerika missionerləri görünməyə başladı. Onlar Beyrutda fəaliyyət göstərən presviteriantlar idi. Amerikalıların Yaxın Şərqdə nüfuz bərqərar etmələri təbii ki, Avropa dövlətləri tərəfindən əks təsirlə qarşılanmaya bilməzdi. 1860-cı ildə Amerika presviteriantlarının burada 30 məktəbi və çoxlu sayda topoqrafiyaları var idi. 1866-cı ildə isə onlar Suriyada ilk protestant

kolleci açdılar. Bu kollec də sonradan Amerika universitetinə çevrildi.

Regionda ilk xristian qurumlarını açan missionerlər sırasında katoliklərin lazarisit və iezuit ordenləri də var idi. Onların fəaliyyəti Vatikan tərəfindən istiqamətləndirilir, Fransa tərəfindən dəstəklənir və müvafiq yardımlar edilirdi. 1846-cı ildə Papanın Yerusəlim patriarxlığını yenidən bərpa etməsi, məhz bu fəaliyyətin məntiqi nəticəsi idi. Qeyd edək ki, bu patriarxlıq səlib yürüşləri dövründə fəaliyyətdə olmuşdur. Lakin bu yürüşlərin məğlubiyyəti ilə əlaqədar olaraq öz fəaliyyətlərini dayandırmışdılar. Bu mənada 6 əsr sonra bu patriarxlığın bərpa edilməsinin xristian kilsəsi, eləcə də Avropa dövlətləri üçün böyük və xüsusi əhəmiyyəti olmaqla bərabər, həm də iri dövlətlərin Yaxın Şərqi nisbətində yeni siyasi kurs həyata keçirdiyinin təzahürü idi.

1849-cu ildə Rusiya Yerusəlimdə dini missiyasını təşkil etdi. Balkanları rusların fəaliyyət dairəsinə çevirmək istəyən Rusiya, Osmanlı imperiyasının arxasında da müvafiq addımlar atırdı. Bu addımlar sırasında Yaxın Şərqi pravoslav təriqətilə ibadət edən əhalinin müdafiəsini təmin etmək idi. Bu məqsədlə Suriya və Livanda pravoslav missiyasının yaradılması başlıca vəzifə kimi dururdu.

İri dövlətlərin Yaxın Şərqi müxtəlif adlar altında öz nüfuzlarını bərqərar etmək istiqamətində atdığı addımlar, burada xüsusi maraqları olan İngiltərə tərəfindən nəzərdən qaçırıla bilməzdi. Rəsmi London ilk növbədə Məhəmməd Əlinin məğlubiyyətindən maksimum dərəcədə yararlanmaq istəyirdi. Çünki həmin məğlubiyyət İngiltərəyə yalnız Misirdə deyil, Yaxın Şərqi digər regionlarında da möhkəmlənmək üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Belə vəziyyət İngiltərənin Hindistandakı müstəmləkələrinin müdafiəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu mənada ingilislər digər Avropa dövlətlərindən bir qədər fərqli siyasət yeritdilər. Belə ki, rəsmi London iki kartdan—protestantlardan və almanların Fələstini müstəmləkəyə çevirmək planlarından— eyni vaxtda vahid şəkildə istifadəni daha məqbul hesab etdi. Bu məqsədlə 1841-ci ildə Yerusəlimdə ingilis-prus yepiskopluğu yaradıldı. Bu İngiltərənin məqsədyönlü siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də Rusiyanın buradakı fəaliyyətinin qarşısına müəyyən dərəcədə siper

çəkmək məqsədi güdürdü. Lakin İngiltərə burada yəhudilərin məskunlaşması istiqamətində də intensiv siyasət yeridirdi ki, bu da qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaqda güclü sosial bazanı təşkil etməli idi.

XIX əsrin ortalarında Fələstində yəhudilərin sayı o qədər də çox deyildi və onların cəmi 11 min nəfər olduğu tarixi ədəbiyyatlarda qeyd edilir. Lakin məsələnin mahiyyəti yəhudilərin burada az sayda olması deyil, İngiltərənin həmin azlıq hesabına öz siyasi məqsədinə çatmaq istiqamətində yəhudilərdən istifadə etməsi idi. 1839-1841-ci illərin Şərq böhranı zamanı İngiltərə Napoleon Bonapartın Fələstində yəhudi dövləti yaratmaq istəyini təsdiq edən arxiv materiallarını geniş ictimaiyyətə bəyan etdi. Belə bir addım təsadüfi xarakter daşımırdı. Belə ki, Napoleonun məğlubiyəti ilə gözdən düşən bu layihənin İngiltərə tərəfindən yenidən ortaya atılması, əslində getdikcə nüfuzları və nəzarət mexanizmləri möhkəmlənən yəhudilərin etimadını qazanmaq məqsədi güdürdü. Ona görə də 1838-ci ildə lord Şefteberi, sonra Qouler və Yerusəlimdəki Birtaniya konsulu Ceyms Finn yəhudilərin Fələstinə köçürülməsi və burada Britaniya protektoratlığı altında Yəhudi dövlətinin yaradılmasına dair müxtəlif layihələrlə çıxış etməyə başladılar. Bu layihələr İngiltərənin baş naziri Palmerston tərəfindən çox razılıqla qarşılandı və o, bu layihəyə dolayı yolla dəstək verəcəyini gizlətmədi. Belə bir mövqe ondan irəli gəlirdi ki, Palmerston Yəhudi dövlətinin yaradılmasında imperiya kommunikasiyalarının təhlükəsizliyinə təminat verirdi. Digər tərəfdən bu layihə çox güclü maliyyə imkanları və təzyiq vasitələrinə malik olan ingilis-yəhudi bankiri Montefiore tərəfindən də dəstəklənirdi. Montefiore özü isə digər yəhudi maliyyəçi maqnatı olan Rotşild ailəsi ilə qohum idi. Bu mənada İngiltərə hökuməti Yəhudi dövlətini faktiki olaraq yəhudi maliyyəsinin hesabına yaratmaqla bərabər, ona nəzarəti də öz əlində saxlamış olurdu. Bununla belə həmin əlaqələr yenə regionda Avropa dövlətlərinin apardığı mübarizə kontekstində istənilən nəticəni və nəzərdə tutulan təsiri vermədi. Belə ki, Montefiore dəfələrlə Suriya, Livan və Fələstinə səfər etməsinə və hətta Yaffa yaxınlığında böyük portoqal bağları almasına baxmayaraq, digər iri yəhudi maqnatlarını buraya kapital qoymağa maraqlandıra bilmədi. Bunun başlıca səbəbi isə

həmin dövr bu məsələnin Avropa dövlətləri tərəfindən kifayət qədər aydın şəkildə həll edilməməsi və xüsusilə təhlükəsizlik probleminin aradan qadırılmaması idi. Əslində bu istiqamətdə aparılan bütün işlərdə sonradan Yəhudi dövlətinin yaradılmasından əvvəl, onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi daha çox ön planda olduğundan, bu məsələ XX əsrin ikinci yarısınadək uzanmış oldu. Nəticə etibarilə ingilis-prus yepiskopluğundan istəfada etmək söyləri də İngiltərənin Suriya və Livanda möhkəmlənmək siyasətini təmin edə bilmədi. Burada həm yepiskopluğun fəaliyyəti, həm də İngiltərə və Prussiya arasında formalaşmaqda olan ziddiyyət həmin səy və cəhdləri nəticə etibarilə sual altına almış oldu.

Avropa dövlətlərinin Yaxın Şərqdəki rəqabəti, xüsusilə də burada artmaqda olan dini təriqətlərin fəaliyyətində özünü göstərdi. Məhz bu təriqətlər arasında gedən qızgın rəqabət və mübarizə yeni bir beynəlxalq münaqişə və böhranın yaranmasına səbəb oldu. 1853-1856-cı illəri əhatə edən Krım müharibəsi bunun bariz nümunəsi idi. Bu və ya digər müqəddəs yerə sahib olmaq, yaxud zəvvarların buranı ziyarət etməsindən əldə olunmuş gəlirə nəzarət etmək, hətta hər hansı bir dini məbədin təmiri uğrunda gedən mübarizə faktiki olaraq beynəlxalq münasibətlərə öz təsirini göstərirdi. İlk baxışdan əhəmiyyətsiz görünən belə bir məsələdə Allahın qəbri kilsəsi və Vifleyem məbədinin dərinin təmiri üstündə düşən mübahisə, məhz Krım müharibəsinin başlanmasına bəhanə oldu. Lakin həmin bəhanənin beynəlxalq miqyasda qaldırılmasında «xidməti» olmuş dövlətlərin də rolu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Belə ki, həmin bəhanənin beynəlxalq münaqişəyə çevrilməsində ilk növbədə İngiltərə və Fransa maraqlı idi. Krım müharibəsində Osmanlı dövləti qalib dövlətlər sırasında olsa da, onun bu müharibəni uğurla başa çatdırması üçün Avropa dövlətlərindən aldığı borc nəticə etibarilə İstanbulun kreditor dövlətlər tərəfindən maliyyə əsarətinə alınmasına zəmin yaratmış oldu. Bu işə Osmanlı dövlətini Avropa dövlətlərinin maraqlarını təmin edən yeni islahatlar keçirməyə məcbur edən başlıca vasitə rolu oynadı.

Kəsruan üsyanı

1856-cı ildə xətti-humayunun verilməsindən dərhal sonra Suriyada yeni bir böhran baş verdi. Böhranın baş verməsində təkan rolunu həmin manifestin elan edilməsi oynamışdı.

Livan kəndlilərinin bu sənədi onların vətəndaş bərabərliyini təmin edən, onları feodal zülmündən azad edən bir sənəd kimi qəbul etmələri faktiki olaraq ölkədə tam anlaşılmazlığa səbəb oldu. Əslində fərmanın elan edilməsindən əvvəl onun haqqında əhali arasında müvafiq işin aparılmaması nəticə etibarilə onsuz da narahat rayon olan Livan və Suriyada sosial-ictimai və siyasi vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb və təkan oldu.

Burada bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bu da XIX əsrin 40-50-ci illərində xarici ticarət və mal dövriyyəsinin artması və yüksəlməsi kəndlilərin istismarının güclənməsinə səbəb olduğundan, kəndlilər əslində narazılıqlarını ifadə etmək üçün bəhanə və səbəb axtarırdılar. Kəndlərdə narazılıq isə özünün epoxeyasına yüksəlmişdi. Bu haqda onlar Osmanlı hökumətinə ünvanladığı məktub və müraciətlərində yerlərdəki özbaşınalıq və bürokratiyadan, vergilərin həddindən artıq olmasından şikayətlənirdilər. 1858-ci ilin əvvəllərində Kəsruanın müxtəlif kəndlərindən Zux kəndinə toplanmış 300 kəndli bununla əlaqədar ərizə yazdı. Ərizə xüsusi nümayəndə heyəti ilə Beyrut qubernatoru Xurşud paşaya göndərildi. Kəndlilər üzərində bütün feodal hüququnun ləğv edilməsi ərizənin mahiyyətini təşkil edirdi. Lakin paşa bunun qeyri-mümkün olduğunu bildirdikdə, kəndlilər 12 il əvvəl gizlətdikləri silahları çıxararaq yenidən mübarizəyə qalxdılar. Üsyanın rəhbəri Tanius Şahin idi. Rus və sovet tarixi ədəbiyyatlarında bu üsyanın sinfi xarakter daşdığı qeyd olunsada, əslində bu üsyan sinfi deyil, milli-etnik münaqişənin başlanması üçün yaradılan yeni bir toqquşma və iğtişaş idi. Çünki hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, bu proses heç də sosial zəmində deyil eyni zamanda milli ədavət zəminində də proseslərin təkamülünə səbəb olmuşdur. Bu faktor isə həmin hadisələrdə maraqlı olan üçüncü tərəfin də iştirakını istisna etmirdi.

Kəsruanda kəndlilərin maroniləri qovması ilə proseslərin yeni mərhələyə keçməsi artıq Osmanlı dövlətinin beynəlxalq səviyyədə yeni qayğılarını əsaslandırılmış oldu. Yaranmış vəziyyətdə Porta ənənəvi olaraq qalib tərəfi tanımaqla hadisələri lokallaşdırmaq mövqeyindən çıxış etsə də, bu özünü doğrultmadı. Burada Tanius Şahinin kaymakam təyin edilməsi münaqişənin səngiməsinə deyil, onun yeni vüsət alması və xarici dövlətlərin məsələyə qarşmasına şərait yaratmış oldu. Nəticədə üsyan bütün Livana yayıldı. Latakiya

və mərkəzi Livanda maronilər druzlara qarşı iri miqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar. Adekvat addımları druzlar da atdı. Beləcə tarixdə özünə yer almış növbəti maroni-druz iğtişaşı başlanmış oldu.

1860-cı il maroni-druz qırğınları 1859-cu ilin yanvarında başlanmış üsyan 1860-cı ilin yazında artıq açıq şəkildə davam edən növbəti maroni-druz münaqişəsinə çevrildi. Qeyd etdiyimiz kimi bu münaqişələrin baş verməsi və onun təkamül etdirilərək beynəlxalq münaqişə səviyyəsinə çatdırılmasında Avropa dövlətləri xüsusi rol oynayırdılar. Bu mənada 1860-cı il maroni-druz qırğını dı istisna deyildi. Belə ki, bu qırğının da başlanması və genişlənməsində Beyrutdakı fransız konsulunun rolu az olmamışdır. Bütün vasitələrdən istifadə edərək burada möhkəmlənməyə can atan Fransanın bu cəhdi də istənilən nəticəni vermədi.

Qırğının daha da genişlənməsi mərhələsi isə həmin ilin may ayına təsadüf edir. Mayın 22-də maronilərdən ibarət silahlı dəstənin Beyrut qapıları yanında toplaşmış druzlara atəş açması nəticəsində bir druz öldü, digəri isə yaralandı. Maronilərin bu hərəkəti Beyrutdakı fransız konsulu tərəfindən təhrik edilmiş bir addım idi. Qısa davam edən həmin atışma isə nəticə etibarilə bütün Livan ərazisinə yayılaraq milli zəmində baş vermiş münaqişəyə çevrildi. Üç gün ərzində may ayının 29-dan 31-dək Beyrut yaxınlığında 60-dan çox kənd yandırıldı və yerlə-yeksan edildi. Artıq iyun ayında münaqişə maroni və druzların qarışıq yaşadıkları ərazilərə-Cənubi Livana, Antilivana keçdi. Bütün Sayda, Xasbəy, Raşey, Deyr əl-Kamar münaqişəyə cəlb olundu.

İyul ayında isə münaqişə artıq Suriyaya keçdi. Dəməşqdə xristianlar və müsəlmanlar arasında narazılıqlar və qarşıdurmalar yaranmağa başladı. Lakin burada da bir məsələyə diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə ki, Dəməşqdə baş verən toqquşmalar rus və sovet tarixşünaslığında bu qırğınların türk əsgərləri ilə birgə törədildiyi qeyd edilə də, bu arqumentin həqiqətə uyğunluğu yoxdur. Belə ki, xristianların müsəlmanlar tərəfindən kütləvi şəkildə qətlə yetirildiyi həmin akt, əslində Dəməşqdəki fransız agentləri tərəfindən həyata keçirilmişdi. Məqsədyönlü şəkildə reallaşdırılan bu aksiyadan güdülməz məqsəd isə aydın idi. Fransa Osmanlı imperiyasının bu rayonunda möhkəmlənərək İngiltərə ilə aparılan rəqabətdə

götürülmüş revanşı qələbə ilə başa çatdırmaq istəyirdi. Xristianların qətlə yetirilməsindən sonra baş verən bütün hadisələr də yenə onların rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Kilsələrin, missioner məktəblərinin dağıdılması və yandırılması iyulun 9-dan 11-dək davam etdi. Müsəlmanların bir qismi xristianların təqib edilməsinə qarşı çıxırdı. Bunların sırasında Əlcəzairin milli qəhrəmanı Əbdül Qədir də var idi. Həmin iğtişaşlar günü o, öz sarayında onlarla maroniyə sığınacaq vermişdi. Bu fakt həmin qırğına münasibətdə bir tendensiyanı da ön plana çəkir ki, bu da druzların dini mənsubiyyəti ilə birbaşa bağlı olan məsələdir. Belə ki, istər xristianlar, istərsə də müsəlmanlar druzları bidətçi kimi qəbul edirdilər. Bir sıra ədəbiyyatlarda druzların şiə müsəlman olduqları qeyd olunsa da, onların dini mənsubiyyətinə dair həmin dövr Suriya və Livanda səyahətdə olmuş Baron Brambeus Senkovski Suriya haqqında xatirələrində druzların dini mənsubiyyətinə münasibətdə bir sıra fikirlər söyləmişdir. O qeyd edirdi ki, «druzlar XI əsrin əvvəllərində Məhəmməd ibn əl-Dərazinin Fatimilər Misirindən qaçmasından sonra əsas qoyulmuş ismaili təriqətində bir təlimin daşıyıcılarıdır. Druzların təlimini xristianlığın, islamın, zərdüştlüyün və islamaqədərki digər dini təlimlərdən götürülmüş ideyalar təşkil edir. Onların dini özündə İlahini təcəssüm etdirdiyini iddia edən Misir xəlifəsi Hakimin ideyalarından formalaşmışdır. Druzlar Hakimin ikinci gəlişinə, ruhların dəyişməsinə inanır və ona itaət edirlər. Druzların dini rəhbərlərini ukkal adlandırırlar ki, bu da «bilən» mənasını verir». Onların icmalarını təmsil edənləri isə cuxxal adlandırırlar. Cuxxal isə avam, cahil mənasını verir. 1860-cı il qırğını Suriya üçün baha başa gəldi. Bu iğtişaş və qırğınlar nəticəsində 30 mindən çox adam öldürüldü. Hər iki tərəfə-həm maronilərə, həm də druzlara ciddi ziyan dəydi. 380 xristian kəndi, 580 kilsə və 40 monastr yerlə-yeksan edildi.

1860-1861-ci illər
Fransa ekspedisiyası

1860-cı ilin yayında Fransa Suriya və Livanda formalaşdırmaq istədiyi münacişənin epoxeyasına çatdığı bir zamanda, Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq istiqamətində növbəti addımın atılmasını məqsədəuyğun hesab etdi. III Napoleon məsələyə qarışmağın vaxtı çatdığını bildirdikdən sonra Fransanın hakim dairələri belə bir qərar

verdilər ki, Fransa artıq Suriyada istənilən səviyyədə möhkəmlənə biləcəkdir. Bu məqsədlə Suriya xristianlarının müdafiəsinə qalxdığını bəyan edən III Napoleon, 1860-cı ilin iyul ayında buraya qoşun göndərilməsi haqqında əmr verdi. Fransanın Suriyaya qoşun göndərməsi Osmanlı dövlətini narahat etdi. Buna görə də İstanbul Suriyada qırğınların yatırılması məqsədilə münaqişəyə müdaxilə etdi. Bu məqsədlə Sultan Əbdül Məcid imperiyanın ən sadıq yüksək rütbəli əyani olan Fuad paşanı fəvqəladə səlahiyyətlərlə Suriyaya ezam etdi. Fransızların kütləvi surətdə müsəlman və druzların qırılmasının qarşısını almaq məqsədilə Fuad paşa münaqişədə səbəbkar olan bütün druz və müsəlmanları edam etdirdi. Nəticədə 111 nəfər güllələndi, 57 nəfər dar ağacından asıldı, 325 nəfər sürgün edildi, 145 nəfər isə ölkədən çıxarıldı. Bununla maroni-druz qırğınının qarşısı alındı. Hər iki tərəf tam olaraq Osmanlı dövlətinin buradakı hakimiyyət və nüfuzunu bir daha tanımış oldu. Buna baxmayaraq, Fransanın müxtəlif dairələrində Osmanlı dövlətinin bu tədbirini sultan tərəfindən oynanılan bir komediya adlandıraraq, edamların sayını daha da artırmağı tələb edirdilər. Bu tələbləri dəstəkləyən rəsmi Paris Osmanlı dövlətinə qarşı ultimatumla çıxış etdi.

Bununla belə Fransanın Suriyada möhkəmlənmək iddiaları İngiltərə və Rusiyanın maraqları ilə tərs mütənəsib idi və nə London, nə də Peterburq fransızların Osmanlı dövlətinin bu mühüm geostrateji rayonunda möhkəmlənməsini istəmirdi. Bu məqsədlə də Rusiya və İngiltərə beynəlxalq konfransın çağırılmasını təkid edirdilər. Nəticədə gərgin diplomatik mübarizədən sonra altı dövlət-İngiltərə, Rusiya, Fransa, Avstriya, Prussiya və Osmanlı dövlətinin iştirakı ilə 1860-cı il sentyabrın 5-də razılaşma imzalandı. Sazişə əsasən 12 min nəfərdən çox olmayan fransız korpusu Suriyada 6 aydan çox qalmalı deyildi. İştirakçı dövlətlərin öz komissarlarını Suriya və Livana göndərməsi isə faktiki olaraq Fransanın hərbi-siyasi səylərini heçə endirirdi. Bu məqsədlə də onlar beynəlxalq komissiya yaratdılar ki, bu komissiya da Suriya və Livanda yaranmış vəziyyəti öyrənməli, günahkarları üzə çıxarmalı və yeni münaqişənin baş verməsinin qarşısını almalı idi.

Sazişin imzalanması ərəfəsində Fransanın Beyruta qoşun çıxarması ümumi vəziyyətə təsir etmək məqsədi güdsə də, Paris bu

istəyinə də nail ola bilmədi. Çünki fransız əsgərlərinin asayış yaratmaq istədiyi rayonlarda artıq türk əsgərləri tam sabitlik bərqərar etmişdi. Fransızların öz məqsədlərinə çatmaq üçün Livanın şimalında qiyamçı fəllahlara qarşı əməliyyat keçirmək cəhdləri də baş tutmadı. Belə ki, maroni kəndlilərinin rəhbəri Livan dağlarında gizlənməyə müvəffəq olduğdan sonra, burada kaymakam təyin olunan Yusif Kərəm fransızların köməyi ilə Kəsrüandakı kəndli həyacanlarını yatıraraq torpaqları maroni şeyxlərinə qaytardı.

Fransa Suriya və Livanda qeyri-sabitliyin mövcudluğu bəhanəsi ilə 1860-cı il 5 sentyabr sazişindən yan keçərək burada qalmaq müddətini uzatmağa cəhd etsə də, İngiltərə və Avstriyanın müharibə ultimatumları ilə qarşılaşmış oldu.) Nəticədə kompromis qərar kimi fransız qoşunlarının Suriyada qalma müddəti 1861-ci il iyun ayının 5-nə qədər olduğu müəyyən edildi. Bununla da Fransanın Suriya və Livanda möhkəmlənmək siyasəti tam iflasa uğradı. Lakin Livan ətrafında mübahisə davam edirdi. Uzun sürən mübahisələrdən sonra beynəlxalq komissiya belə bir qərara gəldi ki, Livanda mövcud olan idarəetmə rejimi dəyişdirilsin. Komissiyanın 9 iyun 1861-ci ildə İstanbulda təsdiq və qəbul etmiş olduğu konvensiyaya əsasən Livana dair hazırlanmış olduğu yeni status əvvəlki iki kaymakam sistemini ləğv edir, əvəzində isə Dağlıq Livan Osmanlı dövləti daxilində muxtariyyət əldə edirdi. Muxtariyyətin başında birbaşa sultan tərəfindən təyin olunan qubernator (mütəsərrif) dayanırdı. Qubernator nə Beyrut, nə də Dəməşq paşalarına deyil, yalnız sultana tabe edilirdi.

Qubernatorun yanında isə 12 nəfərdən ibarət İnzibati Şura yaradılırdı. Bu Şuraya isə Livanda fəaliyyət göstərən dini qurumların hər birindən iki nəfər olmaqla nümayəndələr— maroni, druz, sünni, şiə, pravoslav və yunan-uniat daxil edilirdi. İstənilən məsələyə dair yığıncaq keçirmək hüququna malik olan Şura vergilərin yığılması və onların bölüşdürülməsi səlahiyyətlərinə malik idi. Vilayət isə altı müdirliyə bölünürdü ki, onu da müdirilər idarə edirdi. Nəzərdə tutulurdu ki, onlardan üçü maroni olmalıdır. Qalan üçünün isə biri druz, o biri pravoslav, digəri isə yunan-uniat olmalı idi. Hər bir müdirliyin yanında əyalət şuraları yaradılırdı ki, bunlar da bilavasitə yerlərdəki prosesləri nəzarətdə saxlamalı, vəziyyəti idarə etməli idilər. Dağlıq Livanda isə xüsusi polis və məhkəmə sistemi də

formalaşdırılırdı. Yaradılan vilayətin inzibati mərkəzi isə Deyr əl-Kamar təsdiqlənirdi. Qubernator Livan əhalisini tərkisilah etmək və Osmanlı dövlətinin müvafiq hakimiyyət orqanlarını köməyə çağırmaq hüququna malik idi. Konvensiyaya əsasən Livan Osmanlı dövlətinə bac verməli idi.

Beynəlxalq komissiyanın Livana dair müəyyən etmiş olduğu Orqanik (üzvi) status üç il müddətinə təsdiqlənmişdi. Lakin 1864-cü ilin sentyabrında iştirakçı dövlətlər müəyyən olunmuş statusu qismən dəyişikliklər etməklə daimi status şəklində qəbul etdi. Edilmiş dəyişikliyə əsasən daha bir maroni vilayəti yaradılmaqla bərabər, qubernator yanındakı şura yenidən təşkil edildi. Şuraya dörd maroni, üç druz, üç pravoslav və yunan-uniat, bir sünni və bir şio daxil edildi. Livana dair beynəlxalq komissiyanın müəyyən etmiş olduğu Orqanik status 1914-cü ilədək davam etdi.

Suriyada 60-cı illərdə maarifçilik hərəkatı

XIX əsrin ikinci yarısında Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasında həyata keçirdikləri maliyyə kommertiya və ticarət siyasəti ümumən Osmanlı imperiyasının milli və dövlət maraqlarına zərbə vursa da, İstanbulun ayrı-ayrı regionlarında iqtisadi həyatın bəzi sahələrində irəliləyiş hiss olunurdu. Bu həmin rayonlar idi ki, bu rayonlarda qeyri-türk və qeyri-müsəlman xalqları məskunlaşmışdı. Məlum olduğu kimi Osmanlı imperiyasında qeyri-millətlər, xüsusilə yunan, erməni, yəhudi millətləri, dini azlıq kimi isə maroni və druzlar maliyyə və ticarət məsələləri ilə daha çox və intensiv olaraq məşğul olurdular. Belə rayonlar sırasında Suriya və Livan da var idi. Burada ticarət burjuaziyası öz maraqlarının təminatı nöqtəyi-nəzərindən Suriya və Livanda dini dözümlülük təbliğ edir, bütün Suriya ərəblərini dinindən və tayfasından asılı olmayaraq birliyə çağırırdılar. Belə mövqedən çıxış edən iri ticarət burjuaziyasının nümayəndələri sırasında XIX əsrin 60-cı illərində Suriyanın tanınmış ideoloqlarından olan Butrus əl-Bustani (1819-1883) də var idi. Bir sıra dillər bilən Bustani xristian idi və maroni seminariyasını bitirmişdi. 1840-cı ildə Amerika missionerləri ilə tanış olan Bustani praveterianlığı qəbul etmişdi. Suriyada birliyə, vətənə məhəbbətə çağıran və bu ideaları təbliğ edən Bustani dini qarşıdurmanı, fanatizmi, dini ayrı-seçkiliyi və düşmənçiliyi, eləcə də feodal

separatizmini, korrupsiya və rüşvətxorluğu, qadınların istismar olunmasını kəskin şəkildə tənqid edirdi. Butrus əl-Bustani Suriyanın həmin dövr ən görkəmli və tanınmış pedaqoqu, maarifçisi, publisisti və yazıçısı idi. O, Livanda 1863-cü ildə ilk ərəb milli məktəbini yaratmış, 1860-cı ildə ərəb dilində həftəlik nəşr olunan «Nafir Suriya», 1870-ci illərdə «əl-Cənnə» və «əl-Cinən» dərgilərinin nəşrini təşkil etmişdi. Bu dərgilər Suriyada cəmiyyətin ən aktual olan siyasi, ədəbi, mədəni məsələlərini oxuculara çatdırırdı. Bustani, eyni zamanda, yeni ədəbi ərəb dili üzərində çalışmış, ərəb ziyalıları arasında Avropa biliklərinin yayılmasına yorulmadan səy göstərmişdi. O, ərəb dilinin böyük izahlı lüğətini və «Dariat əl-maaraf» adı altında yeddi cildlik ərəb ensiklopediyasını yaratmışdır. Suriyanın bu görkəmli şəxsiyyətinin ədəbi irsi bundan ibarət idi. Onun əmisi oğlu Süleyman əl-Bustani Butrus əl-Bustaninin vəfatından sonra ərəb ensiklopediyasının nəşrini davam etdirmiş və Homerin «Iliada» əsərini ərəb dilinə tərcümə etmişdi.

Butrus əl-Bustaninin yaxın dostu və silahdaşı Naif Yazıcı (1800-1871) olmuşdur ki, o da II Bəşirin saray şairi kimi tanınırdı. Nasif Yazıcı ərəb dili və ərəb ədəbiyyatının dirçəldilməsində xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir. Bustani kimi o da xristian olmasına baxmayaraq, bütün ərəbləri dini ayrı-seçkiliyə son qoymağa, ümumi irs əsasında qardaşlıq cəmiyyəti qurmağa çalışmışdı. İstər Bustani, istərsə də Yazıcı öz ideyalarını təbliğ etməklə Suriyada həm ziyalılar, həm də sadə xalq arasında böyük nüfuz qazanmışdılar. Məhz bunun nəticəsi idi ki, hələ 1857-ci ildə onların ideyalarının daşıyıcıları, onların müasirləri Beyrutda ərəb elmi cəmiyyətini yaratmışdılar ki, bu cəmiyyət də Suriya tarixində ilk dəfə olaraq dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ərəb ziyalıları öz ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Diqqəti çəkən bu idi ki, bu cəmiyyətə xarici missionerlər buraxılmırdılar. Rus və sovet tarixşünaslığında Bustani və Yazıcının maarifçi fəaliyyətinin həmin dövr üçün feodalizmə qarşı mübarizədə kifayət olmadığı qeyd edilir. Lakin müasir ərəb tarixşünaslığında Bustani və Yazıcının həmin dövr maarifçi fəaliyyətinin kifayət qədər güclü olduğu qeyd edilir, hətta göstərilir ki, istər Bustani, istərsə də Yazıcı öz ideyalarının davamlı təbliği üçün, hətta xüsusi tələbələr hazırlamışdılar. Məhz onların yetişdirdikləri davamçıların

məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində siyasi problemlər yeni nəsil tərəfindən irəli sürüldü. Belə ki, 1860-cı il hadisələri ilə əlaqədar öz fəaliyyətini dayandıran «ərəb elmi cəmiyyəti» 1868-ci ildə öz fəaliyyətini yenidən bərpa edərək mədəni dirçəliş problemlərinin müzakirəsindən müstəqillik uğrunda mübarizəyə keçdi. Cəmiyyətin yığıncaqlarından birində isə Naif Yazıçının oğlu İbrahim Yazıcı, vətənpərvərliyə və müstəqilliyə səsləyən şeirlər oxumuş, vahid ərəb millətçiliyi ideyalarından çıxış etmiş və müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırmışdır. Ümumiyyətlə isə XIX əsrin 70-ci illərinə doğru Suriya və Livanda siyasi mübarizə istiqamətində fəaliyyət göstərən əksər təşkilat və cəmiyyətlərin rəhbərləri, Bustani və Yazıçının məktəbini keçmiş ziyahlar idi.

Suriya, Livan, Fələstin Almaniyanın Osmanlı imperiyasının yeni dövrün ikinci mərhələsində: iqtisadiyyatına sürətlə soxulmasına baxmayaraq, ingilisi və fransız kapitalistləri Osmanlı imperiyası və onun ərəb əyalətlərində mühüm mövqelərini qoruyub saxlayırdılar. Fransanın təsir dairəsinə Suriya, Livan, İngiltərənin təsir dairəsinə isə İraq və Fələstin düşürdü.

Fransa və İngiltərə İstanbulun ərəb əyalətlərinin separatist meyillərini müdafiə edirdi. Özlərinin nüfuz və təsirlərindən istifadə edərək ərəb millətçilərini öz tərəflərinə çəkməyə və bununla yanaşı gələcəkdə Osmanlı imperiyası bölünərkən öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı.

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Fransa Suriya və Livanı ucuz kənd təsərrüfatı məhsullarının mənbəyinə çevirmişdi. XX əsrin əvvəllərində Suriyaya idxal olunan malların üçdə birini Fransa ödəyirdi. Lion toxuculuq fabrikinə göndərilən Suriya ipək-xammalına nəzarət də yenə fransız kapitalistlərinin ixtiyarında idi. Fransızlar Beyrutda limanı avadanlıqla təchiz etdilər, ölkənin daxili rayonlarını dəniz limanı ilə birləşdirən bir neçə dəmiryolu-Yaffa-Yeruşəlim, Beyrut-Dəməşq dəmiryolu xətti çəkdilər. Suriya və Fələstinin əsas şəhərlərində Fransanın banklarının, xüsusilə ölkənin maliyyə əsarəti altına alınmasında mühüm rol oynayan «Kredi lionne» bankının bölmələri açılmışdı.

İngiltərə və Fransa İstanbul ərəb əyalətlərində öz iqtisadi və siyasi mövqelərini qoruyub saxlamaq Belgiya, Avstriya-Macaristan, İtaliya kapitalistləri ilə mübarizə aparmalı olsalar da, əslində onların əsas rəqibi alman kapitalistləri idi. Alman «Doyçə Orient Bankı» və «Doyçə Palestina-bank»ın Suriya və Fələstinin bir sıra şəhərlərində filialları fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Suriya və Livan üsyanlar burulğanında idi. 1886-cı ildə məşhur druz qəbilələrindən birinin nümayəndəsi Şibli Atraşın başçılığı altında Cəbəl-Druzda kəndli üsyanı baş verdi. Türklərə qarşı mübarizədə druz kəndliləri tərəfindən qızgın müdafiə olunan Şibli Atraş «fəllahların dostu» adını almışdı. Türk məhakimyyəti Atraşın tələblərini yerinə yetirdi və onu druzların əmiri təyin etdikdən sonra üsyan yatırıldı. 1896-cı ildə Cəbəl-Druzda druzlar içərisində hərbi səfərbərlik aparmaq istəyərkən üsyan baş verdi. 1899-cu ildə türk hakim dairələri Cəbəl-Druzun mərkəzi idarəsi-Sueydədə kazarma tikmək istəyərkən böyük itgi ilə nəticələnən növbəti üsyan baş verdi. 1906-cı ildə Cəbəl-Druzda növbəti üsyan baş verdi. Suriya və Livanın digər iri şəhərlərində 1895-ci ildə Hələbdə və 1903-cü ildə isə Beyrutda hərəcatlar və çıxışlar baş verdi.

1875-ci ildə Beyrutda İbrahim Yazıçı və Fəris Nimrin rəhbərliyi altında ərəb ziyalı qrupunu özündə birləşdirən gizli cəmiyyət yarandı. Cəmiyyətin Dəməşq, Tripoli və Sueydədə filialları var idi. Onun 1880-ci ildə formalaşmış proqramında Suriya və Livanın müstəqilliyi, ərəb dilinin dövlət dili elan edilməsi, senzuranın ləğv edilməsi, söz azadlığı verilməsi və hərbi kontingentdən Suriya və Livan ərazisindən kənarında istifadə edilməsinə yol verilməməsi göstərilirdi.

Fransa ərəb millətçiləri üzərində öz təsirini yaymaq və onlardan türklərə qarşı mübarizədə istifadə etmək üçün xüsusi fəallıq göstərirdi. Fransız konsulluğu Livanda bir sıra qəzet nəşr etdirmək məqsədilə Dəməşq və Beyrutda ərəb millətçiləri və maliyyəçiləri ilə əlaqə yaratmışdı. Fransa hökuməti Suriya və Livanda 25 mindən artıq şagirdin təhsil aldığı fransız məktəblərini maliyyələşdirirdi və müxtəlif növ elmi, mədəni-təhsil və xeyriyyə təşkilatlarını da müdafiə edirdi.

Suriya Livanı, Fələstin 1912-ci ildə Trablis müharibəsi zamanı
birinci dünya müharibəsi İtaliya hərbi gəmiləri Beyruta yaxın-
ərəfəsində və illərində: laşaraq türk gəmilərini atəşə tutdular.
 Bu isə Fransanı açıq şəkildə öz iddiaları və tələbləri ilə çıxış etməyə
 imkan verdi. 1912-ci ilin dekabrında Fransanın baş naziri Rayson
 Puankare Deputatlar palatasında bəyan etdi ki, Fransa Suriya və
 Livana xüsusi maraq göstərir, yerli əhaliyə olan «rəğbəti», öz
 mövqeyini və maraqlarını müdafiə etmək hüququ onu heç zaman bu
 ölkəyə olan ənənəvi mövqeyindən əl çəkmək imkanını verməyəcəkdir.
 Eyni zamanda 1912-ci ilin dekabrında Fransa Livan məsələsi ilə
 əlaqədar yeni protokolun imzalanmasına nail oldu. Bu protokolda
 1861 və 1864-cü illərdəki konvensiyalara əsasən Livana verilmiş
 muxtariyyət daha da genişləndirildi.

İngiltərə hökuməti adından xarici işlər naziri E.Qrey
 parlamentdə çıxışında bildirdi ki, 1912-ci il ingilis təminatı yalnız
 dəmiryolu tikintisində aiddir və İngiltərə Osmanlı imperiyasının bü-
 tövlüyü və toxunulmazlığı tərəfində durur.

Suriya və Livanda Osmanlı imperiyası çərçivəsində isla-
 hatlar keçirilməsini nəzərdə tutan bir sıra qanunverici və komitələr
 yaranmışdı. Onların içərisində ən mühümü Beyrut islahatlar Liqası,
 «Livan Dirçəliş» cəmiyyətini («ən-Nəhdə əl-Lubnaniyyə») göstər-
 mək olar. Qeyd etdiyimiz cəmiyyətlərdə Suriya və Livanın
 komprador burjuaziyasının güclü təsiri özünü göstərir. Bu cəmiy-
 yətlər Misirin, ABŞ-ın, Fransanın mühacir mərkəzləri ilə həmişə sıx
 əlaqədə olmuş və fransız konsulluğu ilə sıx əməkdaşlıq edirdi. Onlar
 hətta 1913-cü ildə Fransa hökumətinə məktubla müraciət edərək
 Fransadan Suriya və Livanı öz təsirləri altına almağı və burada
 protektoratlıq yaratmağı xahiş edirdilər. Liqa Livanla bağlı bütün
 məsələlərə nəzarət Beyrut vilayətinin muxtar hökumətinin səlahiyyət-
 yətlərinə daxil edilməsini tələb edirdilər. Mərkəzi hökumət yalnız
 müdafiə, xarici əlaqələrlə və ümumdövlət maliyyəsi ilə məşğul
 olmalıdır. İslahatlar Liqası həm də tələb edirdi ki, ərəb dili dövlət dili
 kimi qəbul edilsin, parlamentdə və rəsmi sənədlərdə türk dili ilə
 yanaşı işlədilsin.

1913-cü il fevralın ortalarında Liqa islahatlar planını dərc
 etdirdi. Dəməşq, Hələb, Əkkə və Nəblusda keçirilən kütləvi mitinq-
 lərdə bu plan alqışla qarşılandı. 1913-cü il mayın 5-də gənc türklər

vilayətlər haqqında yeni qanun qəbul etdi. Bu qanun vilayət şuralarının hüquqlarını xeyli genişləndirdi.

Məlum olduğu kimi, XVIII əsrdə İngiltərədə və Fransada burjua inqilablarının baş verməsi nəticəsində sənaye kapitalizminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq xammal mənbələrinə və satış bazarlarına olan tələbatı ödəmək üçün bu ölkələr arasında Yaxın və Orta Şərq regionunda iqtisadi və siyasi hökmranlıq uğrunda mübarizə başlanmışdı. Bu mübarizənin əsas məqsədi əvvəlcə regionun ən güdrətli dövləti olan və dünya siyasi proseslərinə kifayət qədər təsir edən Osmanlı imperiyasının süqutuna nail olmaqdan ibarət idi. Buna görədir ki, Birinci dünya müharibəsindən sonra İngiltərənin baş naziri Lloyd Corc bildirmişdir ki, «Türkiyənin səhnədən çıxmasına heç vaxt təəssüflənməyəcəyik».

Artıq Suriya Avropa dövlətlərinin istismar obyektinə çevrilirdi. Fransanın 1914-cü ildə Suriyaya qoyduğu kapital 200 milyon franka çatırdı.

Birinci dünya müharibəsinin gedişində Suriya, Livan və Fələstini üsyanlar bürümüşdü. Suriyada Türkiyə hökumətinin hakimiyyəti demək olar ki, iflasa uğramışdı, ölkə isə tam dağıntı vəziyyətində idi. Türkiyənin Suriyada öz ali hakimiyyətini yaratmaq ümidləri yox dərəcəsində idi 1917-ci il dekabrın 12-də Suriyanın və Qərbi Ərəbistanın general-qubernatoru Əhməd Camal-paşanın istefaya çıxaraq İstanbula qayıtması da bunu bir daha sübut etdi. 1918-ci ilin əvvəllərində Suriyada bütün ali hərbi və siyasi hakimiyyət almanların əlində cəmləşmişdi ki, hakimiyyətə əvvəllər general Falkenhayn, 1918-ci il fevralın sonlarından isə Liman fon Sandersin rəhbərlik edirdi. 1918-ci il mayın əvvəllərində Türkiyə hökuməti Suriyadakı bütün inzibati idarəçiliyi rəsmi şəkildə Liman fon Sandersə həvalə etmək istədi. Hərbi işin ağırlığı onun üzərinə düşdüyündən və həm də bütün ölkəni idarə etmək çətinlik törətdiyindən Liman bu təklifdən imtina etdi.

Qeyd edək ki, Osmanlı imperiyası birinci dünya müharibəsində iştiraka cəlb edilmişdi. Buna səbəb hələ yeni dövr tarixindən başlayaraq iri dövlətlərin Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək istiqamətində apardığı mübarizə olmuşdur. Şərq məsələsinin ortaya atılması, həmin dövr beynəlxalq münasibətlərdə yaranmış vəziyyətin özündən irəli gəlirdi. Əslində, Osmanlı imperiyasının bö-

lüşdürülməsini nəzərdə tutan Şerq məsələsinin həyata keçirilməsinin hələ 1699-cu il Karlovits müqaviləsi ilə əsası qoyulmuşdu. Bundan sonrakı proseslərdə də iri dövlətlər müxtəlif təzyiqlə vasitələrindən-maliyyə əsərindən və ya müharibələrdən istifadə edərək Osmanlı imperiyasının ərazilərini bir-bir ondan qoparırdılar. İstanbulun özünün varlığı məsələsi sual altında idi. Hələ 1916-cı il mayın 9-16-da Londonda Sayks-Piko layihəsi əsasında müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən bir sıra ərəb ölkələri kimi Qırmızı zonaya daxil olan Suriya Fransanın idarəçiliyinə verildi.

Birinci dünya müharibəsinin gedişində Suriyada alman nəzarətinin yaradılması hərbi sahədə tamamilə əhəmiyyətsiz, siyasi sahədə isə mənfi tədbir oldu. Alman təzyiqinə məruz qalmış türk ordusunda həyəcanlar artmışdı. Ayrı-ayrı alman hərbi xidmətçilərinə, hətta bütövlükdə hərbi dəstələrə hücumlar baş verirdi. Türk zabitlərindən bir çoxu alman rəhbərliyinə tabe olmaqdan boyun qaçırırdılar. Bu səbəblərdən də müharibənin sonunda müttəfiqlər alman və türk əsirlərini ayrı-ayrı düşərgələrdə yerləşdirmək məcburiyyətində qalmışdılar. Antialman əhval-ruhiyyəsinin artması ilə əlaqədar olaraq 1918-ci il iyulun ortalarında türk komandanlığı Suriyadan bütün alman birləşmələrinin çıxarılmasını təklif etdilər. Liman fon Sanders qəti olaraq etirazını bildirdi. O qeyd edirdi ki, əgər alman birləşmələri Suriyadan çıxarılsa burada Türkiyəyə qarşı düşmən cəbhə fəaliyyət göstərəcək və alman birləşmələrinin orada olması həm də ərəblərin üsyanının qarşısını almağa imkan yaradacaqdır. Sonda Liman bildirdi ki, alman orduları Suriyadan çıxarılacağı təqdirdə o istefa verəcəkdir. Nəticədə, Türkiyə hökuməti irəli sürdüyü təklifdən imtina etməli oldu.

Müharibənin gedişində ingilis-ərəb əməkdaşlığı yaranmışdı ki, bu da Dəməşq protokolumun imzalanmasında öz ifadəsini tapdı. Dəməşq protokolumuna əsasən İngiltərə müstəqil ərəb dövlətini «təbii sərhədləri» çərçivəsində tanımalı və təminat verməli idi. Dəməşq protokolumun bağlanması ərəb milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişinə səbəb olmaqla, həm də müharibənin gedişində dönüş nöqtəsini qoydu.

Suriyada türk ordusunun vəziyyəti çox ağır idi, aclıqdan xeyli adam həlak olmuşdu. 1917-ci ilin sonunda Suriya ordusunda gündə hər adam başına 350 qr. un, hər ata isə gündə 2,5 kq. ələf

verilirdi. Bunun nəticəsidir ki, Suriyada türk ordusunun döyüş qabiliyyəti həddindən artıq aşağı düşmüşdü. Məsələn, 4-cü, 7-ci və 8-ci ordularda 211 min adam olduğu halda, onlardan yalnız 30 mini döyüş qabiliyyətli idi.

Birinci dünya müharibəsinin sonuna doğru 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Asiya-Türkiyə cəbhəsində hadisələr çox sürətlə cərəyan edirdi. Türkiyə ordusunu başdan-başa darmadağın etmək üçün müttəfiqlərə cəmisi altı həftə lazım gəldi. 1918-ci ilin payızında müttəfiqlərin hücumlarının sürətinin artması təkcə Antantanın Türkiyə üzərində üstünlüyündən irəli gəlmirdi. Bu, eyni zamanda Osmanlı imperiyasının hərbi və dövlət məşinının dağılması, iqtisadi və siyasi böhran, həmçinin Almaniyanın darmadağın edilməsi ilə əlaqədar idi.

Vəziyyətdən yararlanaraq, 1918-ci il 19 sentyabrda səhər saat 3-də Nablusda ingilis ordusu tam hücumla başladı. Sentyabrın 19-20-si ərzində türk orduları ciddi məğlubiyyətə düşər oldu. Artıq sentyabrın 20-də ingilislər nəzarəti ələ keçirərək Dəməşqə hücumla başladılar. Qeyd edək ki, Liman fon Sanders əsirlikdən təsadüfən qaça bildi. Oktyabrın 1-də ingilis ordusu Dəməşqə, oktyabrın 8-də isə Beyruta daxil oldu. Belə ki, ingilis ordusu geri çəkilən türk ordusunu təqib edərək oktyabrın 25-də Hələbi, 30-da isə bütün Suriyanı ələ keçirdilər. Faktiki olaraq, Türkiyə ordusunun ölkədəki fəaliyyətinə son qoyulmuşdu. Həmin günlərdə Liman fon Sandersi əvəz etmiş Mustafa Kamal dağıntından xilas olmuş türk ordusunun hissələrini yığaraq ingilislərin Kiçik Asiyaya müdaxiləsinin qarşısını almağa çalışırdı. Lakin danışıqlar bunun qarşısını aldı.

Müharibənin sonunda türklərin məğlub olmasında ərəblər çox mühüm rol oynadılar. 1918-ci il sentyabrın əvvəllərində bütün Şərqi Suriyanı və Urdunu üsyanlar bürümüşdü ki, bu da digər ərəb ölkələrinə də sirayət edirdi. Liman fon Sanders qeyd edirdi ki, «ərəb üsyanlarının qarşısını almaq qeyri-mümkündür, ordunun arxasında üsyanlar geniş vüsət alırdı». Urdundan şərqlə doğru ərəblər bütün kommunikasiyanı kəsmişdilər. Dəməşqdəki alman konsulu Brodenin sözlərinə əsasən Hauranda türklərə qarşı 30 min ərəb döyüşürdü. Artıq sentyabrın əvvəllərində Hauran və Cəbəl-Druz müttəfiqlərin köməyi olmadan türklərdən təmizlənmişdi. Dera və Dəməşq ərəb ordularına Feysəl və Lourens rəhbərlik edirdi. Sentyabr hücumu

zamanı ərəblər müttəfiqlərə kömək etdilər. bu da hücumun müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə şərait yaratdı. Qeyd edək ki, hicazlıların özləri bu orduda çox az idi. Lakin ordunun sayı üsyançı bədəvilər, druzlar və yerli kəndlilər hesabına artırdı.

Sentyabrın 29-da ərəb orduları Derada ingilislərlə birləşərək Haurandan Dəməşqə hücumu davam etdirdilər. Hauranın bütün əhalisi də ərəb ordusuna fəal kömək edirdi. Dəməşqin işğalı ərəfəsində Feysəl millətçilərin yerli komitəsi ilə əlaqəyə girmişdi. Onlar şəhərə ərəb və ingilis orduları daxil olana qədər ərəb hökumətinin yaradılması tapşırılmışdı. İngilislərdən bir gün əvvəl-sentyabrın 30-da Feysəlin orduları şəhərə daxil oldu.

Ərəblər ingilislərin şimala doğru hərəkətinə də əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdi. 1918-ci il oktyabrın sonlarında Hələb uğrunda gedən döyüşlər zamanı şəhər əhalisi üsyana qalxdılar və ingilislərə kömək etdilər. Fələstində və Suriyada türk-alman ordularının, Makedoniyada isə türk-bolqar ordularının darmadağın edilməsindən sonra, artıq hamıya, hətta ənverçilərə də məlum idi ki, müqavimət göstərməyin əhəmiyyəti yoxdur. Oktyabrın 5-də Türkiyə hökuməti Vilsona barışıq təklifli nota göndərdi. Antanta ilə danışıqlar aparmaq üçün oktyabrın 11-də Tələtin kabineti «partiya üzvü olmayan» Əhməd İzzət-paşanın kabineti ilə əvəz edildi. Türkiyə əsirliyində olan ingilis generalı Taunshend bu danışıqlarda vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürmüşdü. 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudrosda Lemnos adasında «Ağamemnun» ingilis gəmisinin göyərtəsində Türkiyənin faktiki təslim olduğunu bildirən barışıq imzalandı. Mudros barışığının 16-cı maddəsində Hicazda, Əsirdə, Yəməndə, Suriyada və İraqda olan türk qarnizonlarının müttəfiqlərin komandanlığı altına verilməsi, Kilikiyadan isə türk ordularının çıxarılması nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar qısa bir müddət ərzində həyata keçirildi.

Suriya, Livan, Fələstin və İraq bütünlüklə ingilis-fransız orduları tərəfindən ələ keçirildi. İngilislər Suriya vilayətlərində fransızlara güzəştə getməyə məcbur oldular. Fransız hökuməti Fələstin-Suriya cəbhəsindəki son döyüşlərdə Fransanın Şərq legionunun iştirak etməsini təkid edirdi. 1918-ci ilin oktyabrında bu legionda 7 min nəfər var idi. Bu isə oktyabrın 7-də fransız hissələrinin Beyruta və Suriyanın digər sahil məntəqələrinə çıxmasını asanlaşdırdı.

Oktyabrın sonlarında Suriya, Livan və Fələstin üç zonaya bölündülər. Cənub, yəni ingilislərin zonasına Qüds, Nəblus və Əkkə sancaqlıqları; şimal, yəni fransızların zonasına Livan, Trablis və Latakiya sancaqlıqları, Həsbiyə, Raşiyyə, Bəlbəy, Cisir Əş-Şoqur, Antəkyə, Hərım, Beylan və İskəndərün qəzaları və Beyrut daxil idi. Şimalda ingilis orduları yerləşdirilmişdi. Əslində, bu bölgələr şərti xarakter daşıyırdı, çünki hər üç zonada ingilis qarnizonları yerləşdirilmişdi. Buna görə də, 1918-ci il oktyabrın ortalarından etibarən Suriya vilayətlərində fransız və ingilis hökuməti arasındakı münasibətlər kəskinləşdi. Burada, həmçinin Yaxın Şərqdə hələ əvvəllərdə mövcud olan Fransa və İngiltərə arasında rəqabət öz əksini tapırdı.

Birinci dünya müharibəsinə qədər müasir Urdunun ərazisi Suriya vilayəti kimi Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil idi. Qeyd edək ki, birinci dünya müharibəsinin sonuna qədər «Suriya» və ya «Böyük Suriya» ümumi adı altında müasir Suriya, Urdun, Livan və Fələstinə vahid coğrafi və mədəni-tarixi kompleks kimi yanaşırdılar.

Hələ 1915-ci ilin iyununda ingilislər Haşimilər nəslindən olan Hicazın hakimi Hüseyn bin Əli ilə türklərə qarşı birgə mübarizə aparmaq haqqında müqavilə bağladı. Bu müqavilənin bağlanmasını İngiltərənin Urdunda yeridəcəyi siyasətin başlanğıcı hesab etmək olar.

Məlumdur ki, iri dövlətlərin Yaxın Şərq siyasəti nəticəsində Yaxın Şərq problemi yaranmışdı. 1916-cı il mayın 9-16-da Londonda Sayks-Piko layihəsi əsasında müqavilə imzalandı. Layihəyə görə qırmızı zonaya daxil olan Fələstinin Xeyvə və Əkkə limanları İngiltərəyə, qəhvəyi zona (Fələstinin qalan hissəsi) isə Rusiya və Qərb ölkələrinin razılığı ilə beynəlxalq idarəyə verilirdi. Lakin 1920-ci ildə Fələstinin İngiltərə mandatlığına verilməsindən sonra yəhudilər üçün «milli ocaq» yaradılması işi daha geniş vüsət aldı.

Feysəlin «Böyük Suriya» üzərində hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək cəhdləri müvəffəqiyyət qazanmadı. Çünki Fələstini ingilis orduları işğal etmişdilər. 1920-ci ilin iyulunda isə fransız orduları tərəfindən Feysəl Suriyadan çıxarıldı.

1918-ci il oktyabrın 30-da Mudrosda Lemnos adasında «Ağamemnun» ingilis gəmisinin göyərtəsində Türkiyənin faktiki təslim olduğunu bildirən barışıq imzalandı. Mudros barışığının 16-cı

maddəsində Hicazda, Əsirdə, Yəməndə, Suriyada və İraqda olan türk qarnizonlarının müttəfiqlərin komandanlığı altına verilməsi, Kilikiyadan isə türk ordularının çıxarılması nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar qısa bir müddət ərzində həyata keçirildi.

Qeyd edək ki, birinci dünya müharibəsinin sonunda bütün dünyada yəhudilərin sayı 14 mln. olduğu göstərilir. ABŞ-da yəhudilərin sayı 3,5 mln. sayında idi. 1918-1939-cu illər civarında yəhudi mühacirlərinin sayı 1120 nəfər idi ki, onlardan 400 mini ABŞ-a, 330 mini isə Fələstinə getmişdi.

İngilis ordularının qələbə çalmasında Hicazdan gələn ərəb ordularının, Suriya və Livanda baş vermiş xalq üsyanları və Suriya köçərilərinin partizan mübarizəsi mühüm rol oynamışdır. İngiltərə müharibədən sonra ərəb xalqına öz müstəqil dövlətlərini yaratmalarında kömək edəcəyini bildirərək onları Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəyə sövq etdi.

Birinci dünya müharibəsi nəticəsində Osmanlı imperiasının tərkibindən çıxan ərəb ölkələri İngiltərə və Fransanın əsarəti altına düşdülər. Beləliklə 1918-ci ildə türklər Suriyadan birdəfəlik getsə də, onların yerini fransızlar tutdu.

İRAQ

İraq küləmənlərin hakimiyyəti altında XIX əsrin əvvəllərində Mesopotamiyada sultan hakimiyyəti kifayət qədər zəif idi. Osmanlı imperiyasından dağlar vasitəsilə ayrılan İraq faktiki olaraq müstəqil fəaliyyət göstərirdi. Burada İstanbulun hakimiyyəti qəbul edilə də, sultanın vermiş olduğu fərmanların həyata keçirilməsi istiqamətində heç də ciddi səylər göstərilirdi.

İraqda küləmənlərin hakimiyyət dövrü xüsusi mərhələni təşkil edir. Belə ki, XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının zəifləməsindən istifadə edən Həsən paşa İraqda öz hakimiyyətini möhkəmləndirdi. 40 minlik bir ordu təşkil etmiş Həsən paşa gürcü kölələrdən ibarət «küləmən» qvardiyası da yaratdı. Böyük Süleyman hakimiyyətə gəlməklə İraqda küləmənlərin (ağ qullar-məmlüklər) ağalığını bərqərar etmiş oldu. 1802-ci ildə Böyük Süleyman vəfat etdikdən sonra Hafiz Əli Bağdad paşası oldu.

İngilislərin Misiri tərk etməsini əsaslandıran 1802-ci il Əmən müqaviləsi bağlandıqdan sonra Napoleon Şərqi siyasətini fəallaşdırdı. Məlumdur ki, dünya hegemonluğu uğrunda, o cümlədən Hindistan uğrunda mübarizədə Fransanın ən ciddi rəqibi İngiltərə olmuşdur. 1761-ci il Panipat döyüşü Böyük Məğol imperiyasının süqutunu təmin etməklə yanaşı, həm də İngiltərənin işğalçılıq siyasətində dönüş nöqtəsi oldu. İngiltərə 1600-cü ildə təsis edilmiş Ost-Hind kompaniyası vasitəsilə Hindistanın işğalını başa çatdırsa da, faktiki olaraq Fransa bu ölkəyə sahib olmaq uğrunda mübarizədən heç də çəkinməmişdi. Elə buna görə də Napoleon Hindistana yeni yürüş planı hazırladı. Bu dəfə o, Orontə mənsəbinə desant çıxarmaq və oradan da Fərat çayı boyunca Hindistana doğru hərəkət etmək niyyətində idi. Bu məqsədlə Bonapartın agentləri Hafiz Əli ilə əlaqə yaradaraq, onun bu planla bağlı razılığını əldə edə bildilər. Hafiz Əli, hətta fransızların himayəsi altında Avropa nümunəsində nizami ordu yaratdı. Lakin ingilislərin də əli olan sui-qəsd nəticəsində 1807-ci ilin avqustunda Hafiz Əli öldürüldü. Hafiz Əlinin qardaşı oğlu Kiçik Süleyman sui-qəsdçiləri dəf edə bildi və İstanbul onu Bağdad paşası kimi təsdiqlədi.

Fransanın İraqda artan fəaliyyətini böyük qısqançılıqla müşahidə edən İngiltərə yalnız seyrçi kimi qala bilməzdi. Hələ XVIII

əsrin sonlarında Ost-Hind kompaniyası İraqdan keçən müntəzəm poçt reysləri təşkil etdi. Poçta dəniz gəmiləri vasitəsilə Bombeydən Bəsrəyə, quruda isə sürətlə gedən dəvələr vasitəsilə Bağdad və Hələbdən keçərək İstanbula gedirdi. Poçtaya nəzarət yaratmaqla ingilislər əslində Sebastiani kimi təcrübəli agentlərin fəaliyyətini nəzarət altına almaq və zərərsizləşdirmək imkanı qazandılar.

1817-ci ildə öz qaynını qətlə yetirməklə hakimiyyətə gələn Davud paşa burada müstəqil hakimiyyət formalaşdırmağa müvəffəq oldu. Milliyyətçə gürcü olan Davud paşa uşaq yaşlarında qul kimi Böyük Süleymana satılmışdı. Digər küləmənlər arasında özünün bədii təfəkkürü, diplomatik bacarığı ilə seçilən və şərq dillərini, müsəlman ilahiyatını gözəl şəkildə bilən Davud tezliklə Böyük Süleymanın katibi vəzifəsinə irəli çəkilir və onun qızı ilə evlənir. Böyük Süleymanın vəfatından sonra Bağdad məscidlərindən birinin mollası olan Davud küləmənlər arasında özünə həm tərəfdar toplamağa, həm də ruhanilər arasında möhkəm əlaqələr yaratmağa başlayır. Davud məhz həmin tərəfdarlarının köməyi və dəstəyi ilə də paşa titulu almağa müvəffəq oldu.

14 il ərzində İraqı müstəqil olaraq idarə edən Davud paşa əslində Məhəmməd Əli paşanın birbaşa və bilavasitə köməyi ilə Osmanlı imperiyasında bir növ anklav yaratmışdı. Davud paşa da Məhəmməd Əli kimi ilk növbədə kapitulyasiya rejimini ləğv etməyə çalışır, Ost-Hind şirkətinin imtiyazlarını aradan qaldırmağa və onun İraqdakı mövqelərini zəiflətmək istiqamətində intensiv siyasət yeridirdi. Bu istiqamətdə onun atdığı addımlar sırasında Ost-Hind şirkətinin agentləri olan farslara qarşı mübarizə və müvafiq tədbirlərin görülməsi xüsusi yer tuturdu. 1821-ci ildə isə o, ticarətin dirçəldilməsi məqsədilə bütün tacirlərin hüquqlarının və imtiyazlarının bərabər olmasına dair fərman verdi. Bu da ilk növbədə Ost-Hind şirkətinin maraqlarına zərbə idi. Buna görə də şirkət Dəcələ çayına öz donanmasını yeridərək, Bəsrə ilə Bağdad arasındakı əlaqəni kəsdi. Belə olduğu təqdirdə Davud paşa Ost-Hind şirkətinin Bağdaddakı iqamətgahını mühasirəyə aldı və buradakı mallarını müsadirə etdi. Munaqişə Ost-Hind şirkətinin bütünlüklə İraqda fəaliyyətinin qadağan edilməsi və onun əməkdaşlarının ölkədən çıxarılması ilə başa çatdı. Lakin tezliklə Ost-Hind şirkəti İngiltərənin müharibə hədəsi ilə vermiş olduğu ultimatumdan sonra həm İraqda

müsadirə olunmuş malların dəyərini ödəməyə, həm də buradakı öz agenturasının imtiyazlarının bərpa olunmasına müvəffəq oldu. Beləliklə Davudun yerli ticarətə himayədarlıq cəhdi boşa çıxdı.

Mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq istəyən Davud paşa separatçı feodalların müqavimətini qırmağa xeyli müvəffəq olmuşdu. İlk növbədə o, mərkəzi hakimiyyətə qarşı olan ərəb tayfalarının rəhbərlərini, ali ruhaniləri və şeyxləri zərərsizləşdirdi. Daha çətin mübarizə isə kürdlərlə aparılan mübarizə idi. Belə ki, kürdlər öz mübarizələrində İran şahından daim yardım və dəstək alırdılar. Əgər XVIII əsrin ikinci yarısında İran feodal pərakəndəliyi dövrünü yaşayırdısa, 1797-ci ildən başlayaraq Fətəli şahın hakimiyyəti altında nəinki bu pərakəndəliyin aradan qaldırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmış, həm də mərkəzləşdirilmiş yeni dövlət kimi İraqı da öz ərazisinə qatmaq uğrunda mübarizə aparılmışdı. Bu mübarizədə isə kürdlərin çıxışlarının dəstəklənməsi və onlara yardım edilməsi həmin vəzifənin tərkib hissəsi idi. Bu məqsədlə də Fətəli şah ilk növbədə İraqa daxilədən zərbə vura biləcək kürd bəyləri ilə sıx əlaqə yaratmışdı. Əslində İraqda muxtariyyət qazanmaq istəyən kürdlər, Fətəli şahın dəstəyinə cavab olaraq ondan vassal asılılığı qəbul etdiklərini və ona xərac ödəyəcəklərini bildirmişdilər. Buna görə də Fətəli şah həmin bəylər arasından İraq Kürdüstanında müvafiq vilayətlərə hakim təyin edirdi. Bağdad paşasının buraya hər hansı müdaxiləsi dərhal Qacar qoşunlarının müqaviməti ilə qarşılanırdı. Ona görə də Davud paşa bu vəziyyətə son qoymaq qərarına gəldi.

1821-ci ildə Davud paşa Kürdüstana təyin olunmuş hakimə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Lakin kürdlərin və farsların birləşmiş qoşunlarının müqaviməti nəticəsində məğlub olaraq geri çəkildi. Belə olduğu təqdirdə Davud paşa İraqda çoxdan yaşayan farsların repressiyasına başladı, onların evləri və mülkləri müsadirə edildi. Onun əmrinə əsasən şiə ruhanilərinin bütün var-dövləti, xüsusilə də Kərbəla və Nəcəfin ali ruhanilərinin bütün daşınan və daşınmaz əmlakı müsadirə olundu. Davud paşanın bu tədbirləri ziddiyyətləri dərinləşdirərək, 1821-1823-cü illəri əhatə edən Osmanlı-İran müharibəsinə gətirib çıxardı. Bu müharibədə hərbi üstünlük ordunu Avropa üslubunda yenidən qurmuş İranın tərəfində olsa da, həmin dövr baş verən vəba epidemiyası müharibənin taleyini

həll etmiş oldu. Qacarlar hərbi əməliyyatlar zamanı tutmuş olduqları Süleymaniyyə, Kərkük və Mosuldan öz ordularını geri çəkmək məcburiyyətində qaldılar. 1823-cü ilin mart ayında bağlanmış Ərzurum müqaviləsinin şərtlərinə əsasən İraq Kürdüstanı Osmanlı dövlətinin tərkibində qaldı.

Davud paşa öz dövründə həm kürd bəylərini, həm də ərəb seyxlərini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Daxildə həm kürd, həm də ərəb separatçı qüvvələrinə qarşı mübarizə aparan Davud paşa İraqda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət formalaşdırmaq istəyirdi. O, Osmanlı sultanlarından tam müstəqil olaraq ölkəni idarə etməyə çalışırdı. Lakin belə bir vəziyyət İstanbul üçün qəbul edilməz olduğundan Davud paşanın İraqda formalaşdırmaq istədiyi müstəqil hakimiyyət uzun müddət qala bilməzdi.

Həmin dövr İraqın daxili siyasi həyatında özünə yer almış hərbi siyasi faktorlar sırasında kürdlərin qaldırmış olduqları üsyan və qiyamlar da xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Ümumiyyətlə kürdlərin Osmanlı dövləti tərkibindəki mübarizəsinin özünəməxsusluğu daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu da kürd tayfalarının əksəriyyətinin mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətinə tabe olmamasında özünü göstərmişdir. Bu isə istər kürdlərin muxtariyyət uğrunda, istərsə də mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq istiqamətindəki mübarizələrində həlledici faktor olaraq qalmışdır. Qeyd edək ki, bu faktor bu gün də kürd siyasi hərəkatında özünə yer almışdır və özünü İraqda gedən proseslərdə xüsusi olaraq büruzə verməkdədir. XIX əsr kürd üsyanlarına gəldikdə isə bunun üçün ilk növbədə həmin dövrdə siyasi proseslərin önündə olmuş kürd əmirliklərinin fəaliyyətinə nəzər yetirmək məqsədəuyğundur.

İranla müharibədən sonra Davud paşa ordunun Avropa üslubunda yenidən qurulmasının vacibliyini dərk etdi. Özündən əvvəlki hakimlərdən fərqli olaraq o, fransız deyil, ingilis təlimatçılarının təlimi əsasında formalaşdırılan ordunun mərkəzləşdirilmiş dövlət üçün vacib olduğu mövqeyindən çıxış etdi və bu istiqamətdə konkret addımlar atmağa başladı. Bu məqsədlə o, Bağdaddakı Ost-Hind şirkətinin yeni rezidenti Teylorun köməyi ilə İngiltərənin Hindistandakı sipahi ordusu səviyyəsində yeni ordu formalaşdırmağa başladı. İraq ordusunun geyimi də həmin sipahi

ordusu ilə eyniyyət təşkil edirdi. Teylorun köməyi ilə Davud paşa, həmçinin Bağdadda həmin dövrün ən müasir texnikası ilə təchiz olunmuş yeni silah anbarı yaratdı.

Ordunun yenidən qurulması üçün Davud paşa da Məhəmməd Əli kimi əsas idxal və ixrac məhsulları üzərində dövlət inhisarını tətbiq etdi. Bunun üçün o, ərzaq və digər malların idxal-ixracı üçün çay və dəniz gəmiləri aldı. Misirin təcrübəsindən istifadə edərək Davud paşa İraqda pambıq əkilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi əmrini verdi. Məhəmməd Əli kimi Davud paşa da Osmanlı imperiyasının Rusiya ilə 1828-1829-cu illəri əhatə edən müharibədə məğlubiyyətindən istifadə edərək müstəqillik əldə etmək istiqamətində siyasət yeritdi. Məlum olduğu kimi Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Osmanlı dövləti Rusiyaya böyük miqdarda təzminat ödəməli idi. Həmin təzminatın ödənilməsi üçün Sultan II Mahmud 1830-cu ilin dekabrında İraqa da öz xüsusi elçisini göndərmişdi. Lakin Davud paşa onun rəsmi nahardan dərhal sonra qətlə yetirilməsi əmrini verdi və İstanbula xərac verməkdən boyun qaçırdı. Buna görə də sultan Davud paşanı qiyamçı adlandıraraq, ona qarşı hərbi qüvvə göndərdi.

Davud paşaya qarşı göndərilən orduya Hələb paşası Əli Rza başçılıq edirdi. Davud paşa da müharibəyə ciddi hazırlaşdı. Bu məqsədlə o, 20 minlik nizami piyada və süvari korpusunu və 10 minlik yağma ordusunu hərbi mövqelərdə yerləşdirdi. Lakin Davud paşa tezliklə qələbə çalacağına nahaq ümid bəsləyirdi. Lakin müharibənin nəticəsini hərbi qüvvə yox, təbii fəlakət həll etmiş oldu. 1831-ci ildə İraqda baş verən cüma xəstəliyi Davudun ordusunu tamamilə məhv etdi. Lakin epidemik xəstəliyin yayılmadığı dağda öz ordusu ilə yerləşən Əli Rza paşa müəyyən vaxtdan sonra aşağı enərək İraqa daxil oldu və 1831-ci ilin sentyabrında Davud paşanı hakimiyyətdən salaraq İstanbula göndərdi.

Bununla da küləmənlərin İraqdakı hakimiyyətinə son qoyuldu. Bundan sonra Bağdad paşaları İstanbuldan təyin edildi.

XIX əsrin əvvəllərində
kürd əmirlikləri

XIX əsrin əvvəllərində Kürdüstan müəyyən dərəcədə iki dəfə bölünmüş ölkə halında idi. Belə ki, xarici siyasət nöqtəyi-nəzərindən o, Osmanlı imperiyası və İran arasında bölüşdürülmüş, hələ orta əsrlərdə

meydana gəlmiş feodal knyazlıq və əmirlikləri arasında parçalanmışdı. Bu mənada həmin dövr Kürdüstanda siyasi proseslərin önündə Baban, Soran, Bəhdinan, Boxtan və Həkər əmirlikləri gedir, həmçinin kürdlərin mübarizəsində bir növ istiqamətverici rol oynayırdılar. Həmin əmirliklər daima öz aralarında müharibə aparırdılar və bu da onlar arasında sərhədlərin tez-tez dəyişməsinə gətirib çıxarırdı.

Baban, Soran və Bəhdinan əmirlikləri Bağdad paşalığına daxil olsa da, onların Bağdad paşalığından asılılığı nominal xarakter daşıyırdı. Yalnız hərbi yürüşlər zamanı kürd əmirləri Bağdad paşasına müvafiq və tələb olunan hərbi dəstəni verirdilər. Bunun əvəzində kürd tayfaları dövlət vergisindən azad edilmişdilər.

Şərqi Anadolu ərazisində kürdlərin çoxlu miqdarda feodal mülkləri var idi. Bu feodal mülklərində onların hakimiyyəti mütləq xarakter daşıyırdı. Vergilərin həddi, forması, yeni vergilərin müəyyən edilməsi, onların yığılması və sair bu kimi bütün məsələlər feodallar tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Belə bir vəziyyətdə XVIII əsrin sonlarından etibarən Bağdad paşalığında Baban əmirliyi fəal rol oynamağa başladı. Əmirliyin belə bir siyasi fəallığı ilk növbədə onun geostrateji mövqeyi ilə əlaqədar idi. Belə ki, Baban əmirliyi Bağdad paşalığı ilə İran arasında yerləşirdi. XIV əsrin əvvəllərində Baban əmirliyinin inzibati mərkəzi Süleymaniyyə şəhəri idi. 1812-ci ildə burada 4 min adam yaşayırdısa, 1820-ci ildə isə 10 mindən çox adam Süleymaniyyə şəhərinin daimi sakini idi. Qeyd edək ki, Baban əmirliyi Bağdad paşalığından tam müstəqil olmağa çalışırdısa da, buna ilk növbədə daxili çəkişmələr mane olurdu. Əmirliyin strateji mövqeyi istər Osmanlı dövlətini, istərsə də İranı burada öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə sövq edirdi. Bu mənada iki dövlət arasında gedən mübarizə daxili siyasi qüvvələr nisbətində də öz təsirini göstərirdi. XVIII əsrin sonlarında Baban əmirliyində siyasi hakimiyyət xeyli zəiflədi ki, bu da Osmanlı hökuməti və İran şahının buradakı proseslərə birbaşa müdaxilə etməsinə imkan və şərait yaratmış oldu.

1803-cü ildə Əbdül Rəhman paşa Babanın əmiri oldu. Əbdül Rəhman hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və ərazisinin genişləndirilməsinə yönələn sərt siyasət yeritməyə başladı. Bağdad paşasının etirazına baxmayaraq o, daxilə öz hakimiyyətinin

möhkəmləndirilməsi istiqamətində addımlar atdı. Bununla istər qonşu kürd tayfalarının timsalında, istərsə də İran şahının Kermansah üzrə valisinin timsalında özünə xarici müttəfiqlər axtarmağa başladı. O, 1806-cı ildə Osmanlı dövləti ilə İran arasındakı ziddiyyət və qarşıdurmadan istifadə edərək Kermansah hakimi Məhəmməd Əli Mirzə ilə birləşdi və Bağdad paşası Əli paşaya qarşı birgə mübarizə apardı. Bu səbəbdən də bütün sonrakı dövrlərdə Baban əmirliyinin ərazisi İran və Osmanlı dövlətinin qoşunlarının toqquşduğu ərazi rolunu oynadı. Bağdad paşalığındakı 1810-cu il hadisələri kürd əmiri üçün əlverişli şərait yaradırdı. Belə ki, Kiçik Süleyman separatçı fəaliyyətinə görə Osmanlı hökuməti tərəfindən cani adlandırıldı və mərkəzi hökumət tərəfindən tənbeh edilməli idi. Yaranmış vəziyyətdən özünə müqabil şəkildə istifadə edən Əbdül Rəhman paşa 20 minlik qoşunu ilə Kiçik Süleymanın qoşununu darmadağın etdi və onu hakimiyyətdən saldı. 1813-cü ilədək kürd əmirləri arasındakı münaqişələrə və İraqın yeni hakiminin, eləcə də Kermansah hakiminin təzyiqlərinə baxmayaraq, Əbdül Rəhman paşa Baban əmirliyinin ərazisini xeyli genişləndirməyə və hakimiyyətini möhkəmləndirməyə müvəffəq oldu. 1813-cü ildə Əbdül Rəhmanın vəfatından sonra Babanın əmiri onun böyük oğlu Mahmud paşa oldu. Lakin o, atasından fərqli olaraq İranın və Bağdad paşalığının əmirliyin daxili işlərinə qarışmasının qarşısını almaqda uğurlu siyasət yeridə bilmədi. Həmin illər İngiltərənin İranda və Bağdadda intensiv olaraq möhkəmlənməyə başladığı dövrlə üst-üstə düşürdü. Bütün bu qarşıdurma və fasiləsiz müharibələr nəticəsində Baban əmirliyi zəiflədi və XIX əsrin ortalarında süqut etdi.

Baban əmirliyi ilə qonşu olan Bəhdinan və Soran əmirliklərinin də vəziyyəti kifayət qədər qənaətbəxş deyildi. Mosuldan şimalda yerləşən Bəhdinan əmirliyi tarixi keçmişə malik olmasına baxmayaraq, XIX əsrin əvvəllərinə kimi öz siyasi mövcudluğunu onu əhatə edən iri dövlətlərə qəbul etdirə bilməmişdi. XIX əsrin əvvələri üçün Bəhdinan əmirliyi də Bağdad paşalığına daxil idi. Bu əmirlik bütövlükdə Kürdüstana açar hesab edilirdi. Bu haqda İngiltərə diplomatı və alimi R.Leyard özünün «Nineveh and Remains» adlı əsərində daha ətraflı şərh vermişdir. Digər kürd əmirliklərindən fərqli olaraq Bəhdinan əmirliyində müxtəlif xalqlar məskunlaşmışdı. Burada kürdlərdən başqa, həmçinin yezidi kürdlər,

assuriyalılar, ermənilər, yəhudilər və digər xalqların nümayəndələri məkunlaşmışdılar. XIX əsri Bəhdinan əmirliyi Mosul və Bağdad paşalıqlarının daimi çəkişməsi və qarşılıqlı şərəitində qarşılıq və başa vurmuşdur. 1806-cı ildə əmirlik Mosul paşalığının təbəçiliyinə verildi. Bu isə onun İstanbul tərəfindən birbaşa idarəçiliyini asanlaşdırdı. 1808-1825-ci illər ərzində əmirlik Zubeyr paşa tərəfindən idarə olunmuşdur. Zubeyr paşa özünün siyasəti ilə kürd əmirləri arasında seçilirdi. Belə ki, Mosul paşasının intensiv təzyiqləri şəraitində o, çox məharətli siyasəti nəticəsində paşalıqla hərbi toqquşmadan yayına və öz əmirliyinin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Yalnız bir dəfə o, Mosul paşası ilə hərbi toqquşmadan yayına bilməmişdir ki, bu da onun məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdir. Zubeyr paşanın vəfatından sonra Bəhdinan əmirliyi dərin feodal ziddiyyətləri ilə üzleşdi. Hakimiyyət uğrunda Miran bəy, Seid bəy, Musa bəy və İsmayıl bəy mübarizə aparmağa başladı. Bu mübarizədə Seid bəy öz rəqibləri arasında daha məharətlə manevr edərək hakimiyyətə sahib oldu. O digər iki rəqibi arasında nisbətən daha güclü olan İsmayıl bəyi öz tərəfinə çəkərək, bu mübarizədə qələbə qazandı.

Kürd xalqının etnik özəlliklərinin cəmiyyətdə ən çox özünə yer aldığı əmirlik Bəhdinan və Həkəri əmirliklərindən qərbdə yerləşən Bəxtan əmirliyi idi. Bu əmirlikdə kürd xalqına xas olan bütün özəllik qorunub saxlanmaqla bərabər, əmirliyin idarə olunması da kürd xalqının adət-ənənəsi üzərində qurulmuşdu. Bəxtan əmirliyinin inzibati mərkəzi, yaxud paytaxtı Cəzirə olmuşdur. Bağdaddan İstanbula gedən karvan yolu üzərində yerləşən Cəzirə kürdlərin daha kompakt yaşadığı şəhər idi. XIX əsrin əvvəllərində burada 2,5 mindən çox kürd yaşayırdı. Şəhərin əlverişli strateji mövqeyini nəzərə alan Cəzirə hakimi buradan keçən karvandan gömrük vergisi toplayırdı. Bəxtan əmirliyi Əzizən nəslindən olan əmir ailəsi tərəfindən idarə olunurdu. XYII-XYIII əsrlərdə tənəzzül dövrünü yaşayan əmirlik, yalnız XIX əsrin əvvəllərində yenidən siyasi səhnədə özünə yer ala bilmişdi. 1821-ci ildə Bədrxan bəyin hakimiyyətə gəlməsi ilə əmirlik regionda siyasi proseslərin mərkəzinə çevrilmişdi.

Həkəri əmirliyi dağlıq ölkə olub Van gölündən cənubda, Böyük Zab çayının yuxarı axınında yerləşirdi. Şimalda və şimal-

qərbdə o, Van və Hoşab rayonları ilə həmsərhəd idi. Əmirliyin mərkəzi Culamerik (Çelemerik) olmuşdur. Şəhərin xüsusi olaraq formalaşdırılmış qalası da var idi. Qala şəhər səviyyəsində olan Culamerkdə çoxlu sayda məscid, mədrəsə və digər ictimai binalar da var idi.

Həkəri kürd əmirləri Şambo sülaləsindən idilər. Əmirliyin əhalisi böyük miqyaslı tayfa birləşməsi olaraq ictimai münasibətlərini təkamül etdirirdilər. Bununla belə əmirliyin daxilində digər millətlər də özünə yer almışdı. Məsələn, Daprasən Tiyari, Tobi və başqa rayonlarda kürdlərlə yanaşı assuriyahılar və ermənilər də yaşayırdılar. Belə bir şəraitdə həkəri əmirlərinin hakimiyyəti, yalnız XIX əsrin əvvəllərində möhkəmləndi. Əslində həmin dövr əmirliyin öz mövqeyini möhkəmləndirməsi nominal xarakter daşıyırdı. Çünki digər kürd əmirliklərində olduğu kimi Həkəri əmirliyində də daxili siyasi birlik sabit və möhkəm deyildi. Ayrı-ayrı feodallar əmirlikdə hakimiyyətə gəlmək üçün mübarizə aparır və hətta digər əmirliklərdən müvafiq dəstək almaqdan da çəkinmirdilər. Bununla belə XVIII əsrin ikinci yarısında kifayət qədər güclənmiş Həkəri əmirliyi Osmanlı dövləti üçün əlavə qayğılar yaratdığına görə sultan Van paşasının başçılığı altında bu əmirliyə və ondan şimaldakı kürd tayfalarına qarşı hərbi ekspedisiya təşkil etdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Həkəri əmiri həmin kürd tayfalarını da öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə müvəffəq oldu. XIX əsrin əvvəlləri üçün artıq bütün Moks (Mukus) rayonu Həkəri əmirliyinə daxil idi. Digər kürd əmirlikləri kimi Həkəri əmirliyini də öz ərazisinə birləşdirməyə can atan İran burada möhkəmlənməyi bütünlükdə Kürdüstanda nüfuz bərqərar etmək istiqamətində atılacaq ilk addım kimi qəbul edirdi. Qeyd edək ki, Həkərinin birləşdirmək istəyən İran rəsmiləri sırasında Abbas Mirzə xüsusi yer tuturdu. Həmin dövr Azərbaycanın hakimi olan Abbas Mirzə, qarşıya qoymuş olduğu məqsəd istiqamətində bir sıra kürd tayfalarını öz ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Bu tayfalar sırasında Beyləm tayfasının Abbas Mirzənin tərəfinə keçməsindən sonra Həkəri əmiri Mustafa paşa İran şahından süzerenlik qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Soran əmirliyi Bəhdinan əmirliyindən şərqdə, Baban əmirliyindən isə şimalda yerləşirdi. 1787-ci ildə Soran əmirliyinin

mərkəzi Rəvənduz şəhəri oldu. Bu əmirlikdə də XIX əsrin əvvəllərində hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr və feodal müharibələri özünə yer almışdı. Buradakı hakimiyyət mübarizəsində yerli əmirlər gah Baban, gah da Bəhəddin əmirliyindən yardım istəyirdilər. Beləliklə XIX əsrin 30-cu illərində Kürdüstan ayrı-ayrı feodal dövlətlərinə bölünərək bir-biri ilə mübarizə aparır və hakimiyyət uğrunda rəqabətdə istər öz aralarında, istərsə də kənar qüvvələr sırasında müttəfiq axtarırdılar. Butun bu mübarizələrin məntiqi nəticəsi kimi isə Kürdüstan həm İranda, həm də Osmanlı ərazisində təsərrüfat sistemi dağılmış və bərhad hala düşmüş, geridə qalan rayon idi.

XIX əsrin 30-40-cı illərində

İraqın iqtisadi vəziyyəti

XIX əsrin əvvəllərində İraq Osmanlı imperiyasının geridə qalmış rayonlarından biri idi. Həmin dövr Məhəmməd Əli işğallarına məruz qalmayan İraq, İngiltərənin Ost-Hind şirkətinin təsir dairəsinə düşən əsas Osmanlı vilayətləri sırasında idi. 1831-ci ildə Davud paşanın hakimiyyətdən salınmasından sonrakı bütün dövrlərdə Osmanlı hökuməti burada öz hakimiyyətini şəriksiz olmaq şərti ilə bərqərar etmək uğrunda intensiv mübarizə aparırdı. Külmənlərin ləğvindən sonra ağır vəziyyətə düşən İraq tam təsərrüfat dağıntısı ilə üz-üzə idi. Digər tərəfdən 1831-ci il vəba xəstəliyi əhalinin kütləvi şəkildə qırılmasına və yoxsullaşmasına, təsərrüfatın dağılmasına səbəb olmuşdu. Həmin vəba xəstəliyi nəticəsində Bağdadda yaşayan 150 min əhalidən cəmi 20 min, Bəsrədə isə 80 min əhalidən cəmi 8–9 min adam sağ qalmışdı. Bir çox şəhər və kəndlər bütünlüklə məhv olmuşdu. Tarlalar, əkin sahələri və bağlar azalmış, bar verən ağaclar məhv olmuşdu. Ticarət durğunluq keçirirdi. Məhz bunun nəticəsində XIX əsrin ortalarına qədər İraqda təsərrüfat sistemi Osmanlı imperiyasının ən zəif həlqələrindən birini təşkil edirdi.

Kürdlərin üsyanı və tayfa müharibələri

Davud paşanın hakimiyyəti dövründə kürd bəylərini və ərəb şeyxlərini öz əli altında cəmləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. O, Osmanlı dövləti ilə mübarizə aparsa da faktiki olaraq İraqda öz hakimiyyətini bərqərar edə bilmişdi. Həmin dövr İraq paşası Osmanlı dövləti tərəfindən təyin olursa da, həmin paşalar faktiki olaraq ölkədə gedən proseslərə qəti

şəkildə təsir edə bilmirdilər. Bu ilk növbədə İraqda həm yerli feodallar, həm də ayrı-ayrı ərəb və kürd tayfalarının bir-birilə mübarizəsi şəraitində gedirdi. Onlar Osmanlı dövlətinə vergi ödəməkdən yayınırdılar. Kürdlərin mübarizəsində əsas məqsəd isə verginin ləğv edilməsi idi. Nəticədə İraqda feodal münaqişələri davam edirdi. Bu münaqişələrə xüsusi çaları muntafik, şammar, aneyza və başqa bu kimi ərəb tayfalarının həm bir-birlərinə qarşı, həm də Bağdad paşasına qarşı apardığı mübarizə verirdi. 1833-cü ildə şammar tayfası 3 ay ərzində Bağdadı mühasirədə saxlamışdı.

Şimalda isə kürd feodallarının fasiləsiz üsyanı davam edirdi. Bu üsyanlar bir tərəfdən İran şahı, digər tərəfdən isə Misir paşası Məhəmməd Əli tərəfindən dəstəklənir və yardım olunurdu. Hər iki tərəf İraqda möhkəmlənməyə can atırdı. Aralıq dənizindən Fars körfəzinədək olan böyük bir ərazidə Ərəb imperiyası yaratmaq istəyən Məhəmməd Əli İraqı öz ərazilərinə birləşdirməyə can atırdı. Bu məqsədlə o, İraqda Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparan istənilən qüvvəni dəstəkləməyə hazır idi. Öz növbəsində sultan hökuməti də İraqda gedən prosesləri nəzarətdən buraxmaq istəmirdi. 1831-1842-ci illər ərzində bu məqsədlə Osmanlı dövləti Kürdüstanda üsyanların yatırılması məqsədilə bir sıra hərbi əməliyyatlar keçirmiş və kürd knyazlıqlarını ləğv etmişdi. Bununla belə Kürdüstanı Osmanlı imperiyasına qəti şəkildə tabe etdirmək mümkün olmadı. 1838-ci ildə kürd üsyanları dayansa da, növbəti il, yəni 1839-cu ildə Nəzib yaxınlığında türkləri məğlub etdikdən sonra kürdlər yenidən üsyana başladılar. 1841-ci ildə kürd feodalları Süleymaniyyəyə qoşun yeridən İran şahını dəstəkləmiş və Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəni yeni mərhələyə keçirməyə can atmışdılar. Əyalətlərdə fasiləsiz iğtışaşların hərbi güc vasitəsilə yatırılmasında maraqlı olmayan Osmanlı dövləti münaqişə ocaqlarında sabitliyi bərqərar etmək məqsədilə həm Rusiya, həm də İngiltərə ilə danışıqlar aparırdı. Nəticədə Rusiya və İngiltərənin vasitəçiliyi ilə 1847-ci il mayın 31-də ikinci Ərzurum müqaviləsi bağlandı ki, bu müqavilənin müddəalarına əsasən də sərhəd və zəvvarlıq məsələləri həll edildi. Müqaviləyə uyğun olaraq İran Süleymaniyyə və Osmanlı imperiyasının digər rayonlarına olan iddialarından əl çəkdi. Əvəzində İstanbul (Porta) ona indiki Xürrənsəhr adlanan Mühəmmərəni və Şətt əl-Ərəb çayının sol sahilini verdi. Əsrlərlə İraq

İran və Osmanlı imperiyası arasında nifaq mənbəyi olmuşdur. Bu nifaq 300 il davam etmişdir. Qeyd edək ki, müasir dövrdə də İran-İraq münasibətlərində Şətt əl-Ərəb öz həllini gözləyən məsələ olaraq qalmış, nəticədə 1980-1988-ci illəri əhatə edən müharibə baş vermişdir.

Osmanlı-İran münasibətlərinin nizamlanması Məhəmməd Əlinin məğlub olmasına baxmayaraq, Kürdüstanda da ümumi vəziyyəti dəyişdirmədi. Kürdüstanda mütləq Osmanlı hakimiyyətini bərqərar etmək yenə mümkün olmadı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1843-1846-cı illəri əhatə edən növbəti Kürdüstan üsyanı baş vermişdi. Türklər bu üsyanı yatırıqdan dərhal sonra 1848-1849-cu illəri əhatə edən yeni iğtişaşlar başlamışdı. Burada 1848-1849-cu illər iğtişaşlarının həmin dövrdə Avropada cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərlə əlaqədar baş verdiyini qeyd etmək lazımdır. XIX əsrin 80-ci illərinə qədər davam edən bu mübarizə nəticədə Sultan hökumətinin kürd feodallarına daha iri torpaq sahələri verməklə onları öz tərəfinə çəkməyi bildi və həmin üsyanların qarşısı kifayət qədər alınmış oldu. Osmanlı dövlətindən iri torpaq mülkləri alan kürd feodalları faktiki olaraq öz malikanələrində tam müstəqil idilər. Belə bir hal onlarda tədricən mərkəzi hökumətə qarşı loyallıq münasibəti formalaşdırmağa səbəb oldu. Nəticədə XIX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında kürd feodalları Osmanlı dövlətinin yerlərdəki siyasətinin dayaqlarından birinə çevrilməyə başladı. Məhz bu siyasətin nəticəsi idi ki, XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda Osmanlı hökuməti yerlərdəki hər hansı iğtişaşların yatırılmasında kürdlərdən və kürd feodallarından istifadə edirdi. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövlətinin bu siyasəti nəticəsində kürdlər yaranmış vəziyyətdən sui-istifadə etməyə cəhd etdilər. Belə ki, sultanın onlara olan münasibətindən istifadə edən kürdlər narahat erməniləri sıxışdırmağa başladılar. Onların malik olduqları torpaqları kürdlər zəbt etdilər, nəticədə iki xalq arasındakı münasibətlər ənənəvi xarakter alan düşmənçiliyə çevrilməyə başladı. Xaricdən müdafiyyə olunun ermənilərin məqsədyönlü siyasət aparmasına imkan yarandı. Belə bir vəziyyət bir tərəfdən, İstanbula milli məsələdə uğurlu maneəvərlik etmək imkanı versə də, digər tərəfdən Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmasına əlverişli şərait yaradırdı. XIX əsrin 70-ci illərində erməni

məsələsinin ortaya atılmasında da məhz bu faktor xüsusi rol oynamışdı.

İraqda tənzimat Gülxanə xətti-şərifində öz əksini tapmış türk islahatçılarının mütərəqqi ideyaları İraqda çox ləng şəkildə özünə yer alırdı. Buna səbəb İraqdakı vəba xəstəliyi və quraqlıq, eləcə də ərəb və kürd tayfalarının feodal müharibələri nəticəsində dağılmış iqtisadiyyatın ağır vəziyyətdə olması, sosial problemlərin hər hansı məsələlərdən yüksəkdə durması idi. Əslində həmin dövr yaranmış vəziyyətdə İraq Osmanlı imperiyasının keçirməyi planlaşdırdığı islahatlara faktiki olaraq hazır deyildi. Bununla yanaşı Osmanlı imperiyasının digər əyalətlərinə nisbətə İraqda islahatların keçirilməsi daha çətin və baha başa gəlirdi. Bu da yenə İraqın üzlaşmış olduğu ağır sosial-iqtisadi vəziyyət ilə əlaqədar idi. Ona görə də ilk dövrlər planlaşdırılan islahatlar İraqda heç bir sahəyə hiss olunacaq təsir göstərmədi. Osmanlı hökuməti burada tam hərbi, mülki və məhkəmə hüquqlarına malik olmaqla, ölkəni əvvəlki kimi satrap sistemi ilə idarə edirdi.

Artıq 1842-ci ildən sonra ilk dəyişikliklər hiss edilməyə başlandı. Belə ki, məhz bu dövr tənzimatın birinci mərhələsinin müddəaları tətbiq edildi. Lakin İraqda həmin islahatlar yarımçıq və gecikdirilmiş vəziyyətdə həyata keçirildiyindən istənilən nəticəni vermirdi. 1870-ci ilə kimi ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun Aşağı İraqa tətbiq olunmadı. 1848-ci ildə hərbi hakimiyyət mülki hakimiyyətdən ayrıldıqdan sonra Bağdadda yerləşən altıncı türk korpusu yaradıldı. Qubernatorun fəaliyyət funksiyaları korpus komandirinin səlahiyyətlərindən ayrıldıqdan sonra mülki işlərdə irəliləyişə doğru addımlar atılmağa başlandı. Bütün bunlarla yanaşı dövlət orqanının yenidən qurulması istiqamətində də konkret addımlar atılırdı. Bunun nəticəsində dövlətdə müəyyən dərəcədə mərkəzləşmə və ixtisaslaşma prosesi başlandı. İltizam sistemi ləğv edildi. Maliyyə-vergi məsələləri ilə xüsusi məmurlar məşğul olmağa başladılar. Avropa təhsili və dünyagörüşünə malik türk və ərəb ziyalıların, həmçinin bürokratik aparatın formalaşmasına təkan verilmiş oldu.

Bütün bunlar İraqda nəticə etibarilə sosial hərəkətlərin qarşısına sədd çəkmiş oldu. Yeni hakimiyyət rejimi əvvəlkindən

fərqli olaraq despotik deyildi. Lakin yeni rejim də rüşvətxorluq və süründürməçilikdən yan keçə bilməmişdi.

Kommunikasiya və ticarətin inkişafı XIX əsrin 50-ci illərinin axırlarına kimi İraqın iqtisadiyyatı tam tənəzzül vəziyyətində olmuşdur. Yalnız həmin əsrin 60-cı illərinin birinci yarısından etibarən, kənd təsərrüfatında irəliləyişlər hiss edilməyə başlandı. Bunun əsas göstəricisi İraqın xarici bazarlara həmin dövr buğda və xurma ixrac etməsi, eləcə də xarici ölkələrdən sənaye malları idxal etməsi idi. İraqın kənd təsərrüfatı mallarına olan tələbatı burada yenidən tarla əkinlərinin genişləndirilməsinə və xurma bağlarının salınmasına təkan verdi və bu əvvəlki təsərrüfat sistemlərinin də bərpasını şərtləndirdi. İraqın bu inkişafında qonşu İranın da rolu az deyildi. Belə ki, İraqın öz məhsullarını dünya bazarına çıxarması ölkədə daxili vəziyyətin sabitliyinə işarə idi. Belə bir vəziyyətdə, dünya bazarına öz mallarını çıxaran İran üçün İraqda formalaşan sabitlik daha böyük əhəmiyyət daşıyırdı, Belə ki, İran xarici ticarət sahəsində öz ixracat məhsullarını Bağdad və Bəsrə tranzit yolları vasitəsilə aparırdı. 1861-ci ildə İraqda daxili gömrük sisteminin ləğv olunması İranın Bağdad və Bəsrə tranzit ticarət yollarından istifadə etməsinə imkan yaradırdı.

Xarici ticarət və tranzitin inkişafı İraqda yolların və kommunikasiyanın genişlənməsinə tələbatı artırır. Hələ XIX əsrin 30-cu illərində İngiltərə tədqiqatçısı Çesney Dəclə və Fərat çaylarından istifadə etməklə daimi su yolu yaratmaq istəmişdisə də buna müvəffəq olmamışdı. Bunun əsas səbəbi Hindistana gedən yolun Misir və Qara dənizdən keçməsi və daha rentabelli olması idi. Digər tərəfdən İraqdakı ticarət o qədər aşağı səviyyədə idi ki, burada əldə olunan gəlir ölkənin digər rayonları ilə əlaqələrin genişləndirilməsi üçün kommunikasiya sisteminin modernləşdirilməsinə imkan vermirdi. 60-cı illərdə isə vəziyyət tamamilə əksinə idi. İntensiv olaraq yüksəlməkdə olan ticarət kommunikasiya və nəqliyyat vasitələrində çevrilişə gətirib çıxarmışdı. 1862-ci ildən etibarən Osmanlı hökuməti Bağdad və Bəsrə arasında Dəclə vasitəsilə daimi bərə (gəmi) reysləri təşkil etdi. Həmin il eyni zamanda İngiltərənin Linç şirkəti də Dəclədə müntəzəm gəmiçilik yolları formalaşdırmışdı. Eyni zamanda Bəsrə vasitəsilə Fars körfəzi və Hindistan ilə

əlaqələrin qurulması üçün dəniz yolları açılmışdı. 1864-cü ildə isə kommunikasiyanın genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq Bağdad teleqraf xətti vasitəsilə İstanbul, Tehran, Bəsrə və Hindistanla bağlanmışdı.

İraq Midhət paşanın hakimiyyəti altında İraqda qəti olaraq islahatların başa çatdırılması 1876-cı il Osmanlı konstitusiyasının müəllifi, türk konstitusiya hərəkatının rəhbəri, Osmanlı dövlətinin görkəmli dövlət xadimi Midhət paşaya (1822-1883) tapşırılırdı. 1869-cu ildə o, Bağdada qubernator və eyni zamanda, YI korpusun komandanı vəzifəsinə təyin olundu. Onun əlində İraqdakı bütün hərbi və mülki hakimiyyət cəmlənmişdi.

Midhət paşa ona xas olan enerji ilə İraqın bütün həyatının yenidən qurulması məqsədilə islahata başladı. Kommunikasiya xətlərinin çəkilməsi, yolların salınması və modernləşdirilməsinə xüsusi diqqət verildi. O, Dəclə çayında buxar ilə işləyən gəmiçiliyi genişləndirdi və dövlət gəmiçiliyi yaratdı. Süveyş kanalının açılmasından sonra o, bir tərəfdən Bəsrə ilə, digər tərəfdən də İstanbulla London arasında dəniz yollarını təşkil etdi. O, həmin su yollarının Dəclə çayı istiqamətində Mosuladək, yuxarıda isə Fərat çayı istiqamətində Hələbədək uzadılmasını layihələşdirdi. Bu məqsədlə o, yerqazma işləri apardı. Midhət paşa eyni zamanda Mosulda neft hasilatını təşkil etməyi planlaşdırırdı. Buradan əldə olunan gəlir isə İraqda dəmir yollarının salınmasına yönəlməli idi. Bu məqsədlə o, xüsusilə Dəclə çayı sahili boyunca çəkiləcək dəmir yolunun layihəsi üzərində ciddi çalışırdı. Lakin o, Bağdad-Qazimeyn xəttinin 12 km uzunluğunda tikintisini başa çatdırdı və bu xətt üzrə buxarla işləyən tramvay buraxdı. O eyni zamanda xurma plantasiyaları və əkin sahələrinin də genişləndirilməsinə diqqət yetirdi.

Midhət paşa bir sıra inzibati və mədəni sahələrdə də islahatlar keçirdi. 1864-cü ildə Osmanlı dövlətində məhkəmə hakimiyyətini inzibati hakimiyyətdən ayıran qanun qəbul olundu. Qanuna əsasən seçkili məhkəmələr yaradıldı və əhali yerli özünüidarəyə cəlb edildi. 1868-ci ilədək bu qanun İraq və Yəmən istisna olmaqla Osmanlı imperiyasının bütün əyalətlərində tətbiq olundu. Midhət paşa həmin qanunu İraqda da tətbiq etdi. O, yeni məhkəmələr,

bələdiyyə şuraları və məktəblər təsis etdi. Onun vaxtında Bağdadda ilk qəzet nəşr olundu.

Midhət paşa İraqın mərkəzi hökumətə tabe edilməsini, tayfa və feodalların separatist çıxışlarına son qoymağı özünün başlıca vəzifəsi hesab edirdi. Bu məqsədlə o, İraqda ümumi hərbi mükəlləfiyyət sistemini tətbiq etdi və onlardan nizami ordu üçün əsgər toplanışında iştirak etməyi tələb etdi. O, tayfalara müvafiq vergilər tətbiq etdi və bu vergilərin mütəmadi olaraq ödənməsini ön plana çəkdi. Midhət paşanın bu siyasəti 1869-cu ildə ərəb tayfalarının üsyanlarına səbəb oldu. Midhət paşa onların üsyanını darmadağın etdi.

Bununla belə Midhət paşa başa düşürdü ki, yalnız repressiyalarla tayfaların müqavimətini qırmaq mümkün deyil. Ona görə də o, ərəb tayfa feodallarını öz tərəfinə çəkməyi məqsəduyğun hesab etdi. Bundan da əsas məqsəd kəndli təsərrüfatının birgə idarə edilməsində həmin feodallara müəyyən hərəkət azadlıqları vermək idi. Bu məqsədlə də o, özündən əvvəlki hakimlərdən fərqli olaraq tayfaların oturaq həyata keçməsi üçün şərait yaratdı. Və dövlət torpaqlarını tayfa şeyxlərinə paylamağa başladı. 1858-ci il torpaq qanununun tətbiq edilməsi qaydalarına uyğun olaraq o, tam aşağı qiymətə dövlət torpaqlarını onlara satmağa başladı. Bu torpaq mülkləri şeyxlərə tam mülkiyyətçi hüququ verməyə də, yəni onların irsi torpaqlarına çevrilməyə də bütünlükdə bu siyasət ərəblərin sakitləşməsinə gətirib çıxardı. Bu torpaqların əsas alıcıları keçmiş timar və ziyamət sahibləri, tacirlər, ən başlıcası isə tayfa şeyxləri idi. Bütün bu şəxslər yeni paylanan torpaq sahibləri olmaqla bütünlükdə bu sistem Miri tapu adını almış oldu. Bu sistemə əsasən bütün bu torpaqların ali mülkiyyətçisi dövlət olaraq qalırdı. Məhz dövlət xüsusi sənədlər (tapu) əsasında həmin torpaqları yeni sahiblərinə satmaq hüququna malik idi.

Midhət paşanın burada həyata keçirdiyi ən böyük tədbirlər sırasında Küveyt və Əl-Həsənin 1871-ci ildə qəti olaraq Osmanlı hakimiyyətinə tabe edilməsi idi. Bu vilayətlər xüsusi inzibati vahidlik kimi formalaşdırılaraq İraqın türk hakimlərinə tabe etdirilmişdi. Əl-Həsədə baş vermiş üsyanların yatırılması Osmanlı dövlətinin təkcə İraqda islahatların aparılması ilə deyil, həm də Sultan hökumətinin Cənubi Ərəbistanda möhkəmlənmək və İngiltərənin bu

regionda artan nüfuzuna qarşı daha əsaslı şəkildə siyasət yeritmək idi. Çünki islahatların keçirilməsinə etiraz edən sosial bazanın ingilis agentləri tərəfindən qızıqdırılması nəticə etibarilə Osmanlı dövlətinin başlamış olduğu islahatların sabit və uğurla həyata keçirilməsi və başa çatdırılmasına mane olurdu. Bu nöqteyi-nəzərdən Əl-Həsada üsyanların yatırılması, Osmanlı dövlətinin milli və dövlət maraqlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində vacib olmaqla, həm də xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Nəticədə Midhət paşanın İraqda həyata keçirdiyi islahatlar Osmanlı dövlətinin burada hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı. İlk dövrlər ərəblərin idarəçilikdən uzaqlaşdırılması, sonrakı dövrlərdə tədricən Avropa təhsili almış ziyalıların cəlb edilməsi ilə dövlət müəssisələrində ərəblərin də iştirakı təmin edilməyə başlandı. Əslində Osmanlı dövlətinin digər addım atması da qeyri-mümkün idi. Çünki ziyalı ərəblərin idarəçilikdən kənar saxlanması milli gərginliyin artmasına səbəb ola bilərdi. Bununla belə bütün hakim vəzifələrə əksəriyyətində türklər təyin edilirdi ki, bu da təsadiüfi xarakter daşıyırdı.

Midhət paşanın İraqdakı islahatları əyalət və mərkəzi hökumət arasında mövcud olan vakuumin aradan qaldırılmasını təmin etmiş oldu. İraqın özünəməxsusluğu Osmanlı imperiyasının ümumi qanunlarına tabe edildi. Midhət paşadan sonra İraqa təyin olunan qubernator və korpus komandirləri onun islahat və siyasətini davam etdirmək istədilərse də, buna müvəffəq olmadılar.

İraq yeni dövrün XIX əsrin axırlarında İraq iri dövlətlərin ikinci mərhələsində: rəqabət meydanına çevrildi. İraqda neftin aşkar edilməsi bu rəqabəti daha da kəskinləşdirdi.

Osmanlı dövləti ərazisində dəmir yollarının çəkilməsi xarici kapitalistlərə gəlir gətirməklə yanaşı XIX əsrin sonlarında artıq siyasi xarakter daşımağa başlamışdı. Dəmir yollarının çəkilməsi dövlətlərin siyasi müdaxiləsini əsaslandırmaqla yanaşı onların kəskin mübarizə meydanına çevrilməsinə də əsas verirdi.

1889-cu ilin noyabrında hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra II Vilhelmin ilk ziyarəti İstanbula oldu. Sultan onu tənənəli surətdə

qarşıladı. 1898-ci ilin noyabrında II Vilhelm ikinci gəlişində təkçə İştanbulu deyil, Qüdsü və Dəməşqi də ziyarət etdi. Qeyd edək ki, 1892-ci ildə Ankaraya qədər dəmir yolu çəkilmişdi, 1894-cü ildə isə dəmir yolu Koniyyəyə qədər də çəkildi. Artıq Bağdada dəmir yolunun çəkilməsi məsələsi qızğın mübahisə mənbəyinə çevrildi. İngiltərə və Fransa təxminən eyni mövqedən çıxış edirdilər. İngiltərə dəmir yoluna çəkilən xərcləri ödəmək üçün kompensasiya verməyə və gömrüyü artırmağa razılıq verirdi. Rusiya isə Bağdad dəmir yolunun çəkilməsinin qəti əleyhinə çıxış edirdi.

1899-cu ildə alman kapitalistləri Bağdad dəmir yolunun beynəlxalq xarakter daşmasına icazə verirdi, lakin onlar nəzarət paket aksiyalarını və yolun bütün idarəçiliyini əllərində saxlamaq şərti ilə fransız və ingilis kapitalının iştirakına razılıq verirdi. Aksiyaların bölüşdürülməsi, direktor vəzifələri, yolların idarə edilməsi yeri uzun müddət mübahisə mənbəyinə çevrildi. Nəticədə Fransa hökuməti almanlarla ümumi dil tapmadıqlarından Bağdad dəmir yolu tikintisindən iştirakdan imtina etdi. İri dövlətlərlə ümumi razılığa gələ bilməyən almanlar ilk 200 km. yolu çəkməyi qərarlaşdırdılar. Yalnız 1911-ci ildə almanlar dəmir yolunun uzadılmasında iri dövlətlərdən gömrükdə dəyişikliklər etməyə icazəni ala bildilər.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində İraqda milli azadlıq hərəkatı genişləndi. «Kəxtaniyyə» və «əl-Əhd» gizli təşkilatları Osmanlı imperiyası tərkibində İraqa muxtariyyət verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər.

İraq birinci dünya müharibəsi illərində: Birinci dünya müharibəsi illərində İngiltərənin siyasəti İraqda müstəmləkə rejiminin qorunub saxlanmasına yönəlmişdi. 31 oktyabr 1914-cü ildə İngiltərənin Fars körfəzində rezidentinin vəzifəsini icra edən podpolkovnik Noks «bütün ərəb hakimlərinə və Fars körfəzi şeyxlərinə və onun təbəələrinə» bəyanatla müraciət etdi. Əgər onlar sakitliyi və əmin-amanlığı qoruyacaqlarsa, ingilis hakimlərinə dostluq münasibətləri bəsləyəcəklərsə onda onların «dinləri və azadlıqları»nın toxunulmazlığı təmin ediləcəkdir.

5 noyabr 1914-cü ildə Persi Koks yeni bəyanatla çıxış etdi və burada göstərilirdi ki, «öz ticarətlərini, dostlarını qorumaq üçün və

düşmən türk dəstələrini qovmaq üçün» İraqa ingilis-hind qüvvələri göndərilmişdir.

Yaxın Şərqdə hərbi əməliyyatlar 1914-cü ilin noyabrında başlamışdı. Müharibə elan edildikdən iki gün sonra Şətt əl-Ərəb çayının sahilinə ingilis-hind ordusu çıxarıldı və buradan da şimal istiqamətində yürüşə başlandı. 21 noyabrda Bəsrəni, 9 dekabrda isə Krunaanı tutudular.

Şimal yürüşü ilə eyni zamanda Cənubi İraqın da işğalına başladılar. Cənubi İraqın işğalını asanlaşdırmaq məqsədilə ingilis-hind hakimiyyəti türklərə qarşı çıxış edən qüvvələrdən istifadə etməyə çalışırdılar. Elə bu məqsədlə 1914-cü ilin oktyabrında böyük nüfuz sahibi olan seyid Taliblə şeyx Məhəmməd Xəzəlin vasitəsilə danışıqlar aparıldı. Danışıqların gedişində hətta seyid Talib özü üsyan qaldırmağa hazır olduğunu bildirdi. Lakin üsyanın istiqamətinin sonradan dəyişə biləcəyi ehtimalı və nəticələrinin ürəkəçən olmayacağından ehtiyatlanan ingilislər ona təhlükəsizliyinin qorunacağı təqdirdə Bəsrədə qalsın və Mühəmmərə, Küveyt şeyxləri və Nəcd əmirin göstərişləri əsasında ingilis marağına uyğun fəaliyyət göstərsin.

Bununla kifayətlənməyən ingilis hakimiyyəti İraq millətçiləri, xüsusilə «əl-Əhd» cəmiyyətinin nümayəndələri əlaqə yaratmağa çalışırdı. Eyni zamanda Kitçener Misirdə İraq məsələləri ilə bağlı Əziz Əli əl-Misri ilə danışıqlar aparırdı.

Lakin müstəqillik iddiasında olan millətçilərlə İngiltərənin müstəmləkəçilik planı üst-üstə düşmədiyindən ikincilər onlarla əlaqə yaratmaqdan imtina etdilər. Bəsrə süqut etdikdən sonra 1914-cü il noyabrın əvvəlində ingilis hakimləri ərəb millətçiləri, xüsusilə seyid Taliblə və Əziz əl-Misri ilə danışıqları kəsdilər, hətta seyid Talibin siyasi fəaliyyətindən çəkinərək onu həbs etdilər, əvvəlcə Seylona, sonra isə Misirə sürgün edildilər. Bununla yanaşı ingilis komandanlığı Talibin tərəfdarlarından üç nəfəri asdırdı, bir çox İraq millətçilərini, o cümlədən türk ordusundan fərarilik etmiş «əl-Əhd» cəmiyyətinin üzvləri olan İraq zabitlərini cəzalandırdı.

İraqda ingilislərin mövqeyinin möhkəmlənməsi yerli mülkədarlarla, tayfa şeyxləri və ali ruhanilərlə qarşılıqlı münasibətlər

yaratmadan mümkün deyildi və bunu ingilis hakim dairələri yaxşı başa düşürdü. Bu əlaqələri qurmaq onların qarşısında ən mühüm vəzifə kimi dururdu.

Feodalların kiçik qrupu, əsasən ali sünni ruhaniləri və Cənubi İraqda iri latifundiya sahibləri sultan hakimiyyətini qorumağa üstünlük verdilər. Bu qrupa əs-Sadun iri ərəb feodal sülaləsi də daxil idi.

Cənubi İraq uğrunda gedən döyüşlərdə ingilislərə Küveyt şeyxi Mübarək böyük yardım göstərdi. Onun dəstələri general Barretə Abadan yaxınlığında ordusunu çıxartmağa və Bəsrə istiqamətində hərəkət etməyə köməklik göstərdilər. Bu yardımın müqabilində ingilislər Mübarəkə Şətt əl-Ərəb çayı sahilində onun mülklərini qoruyub saxlamağa, onların üzərinə vergi qoymamağa, əbədi olaraq onu və oğlanlarını Küveytin şeyxi kimi tanımağa söz verdi.

İraq feodallarının əksəriyyəti, xüsusilə tayfa başçıları ingilispərəst mövqedən çıxış edirdilər. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri 1914-cü ildə İraq şeyxləri ilə türk hakim dairələri arasında yaranan ziddiyyət oldu. Bəsrənin valisi, sonra isə türk-İran sərhədində 13-cü korpusa komandanlıq edən tanınmış ərəb şeyxi Süleyman Şəfiq Kamal paşa ilə böyük toqquşma baş verdi. Buna görə də şeyx Bəsrə vilayətində müharibənin əvvəlində Britaniya ordusu ilə əməkdaşlıq edirdilər. Bəsrə ətrafındakı tayfalar isə türk birləşmələrinə və postlarına ardıcıl olaraq hücumlar təşkil edirdilər, nəticədə türklər şəhəri tərk etməyə məcbur oldular.

Şeybə yaxınlığındakı döyüşdə türk ordusunun tərkibinə daxil olan bədəvilər kütləvi şəkildə fərariyyət edirdilər ki, bu da onların məğlubiyyətini əsaslandırırırdı. Geri çəkilən türk orduları muntafik tayfaları tərəfindən hücumda da məruz qaldılar. Bundan sonra türk komandanlığı İraq tayfalarının hərbi əməliyyatlarda iştirakına yol verməməyə çalışırdılar.

Dəclə və Fərat çayları boyunca ingilis ordularınının hərəkətinə tayfalar hərbi kömək göstərdilər. 3 iyun 1915-ci ildə Amar alındıqdan sonra yerli şeyxlər Əbu Məhəmməd Ərəbi paşa və Məcid əl-Xəlifə ingilislər tərəfə keçdilər. 1915-ci ilin iyulunda hərəkət edən

general Qorrincin dəstəsinə qarşı müdafiə təşkil etmək cəhdlərinə muntafik tayfası mane oldu.

Bağdad istiqamətində Britaniya ordusunun hərəkətinə bənu ləm tayfası köməklik göstərdi. Koks 1915-ci ilin aprelində Əhvaz yaxınlığındakı döyüşdə türklər tərəfindən döyüşən bənu ləm tayfasının nüfuzlu şeyxi Qabdan ibn Bunəyyanı da öz tərəflərinə çəkə bildilər. Bənu ləm tayfası ilə danışıqlarda şeyx Məhəmməd Xəzəl böyük rol oynadı.

Lakin onların Bağdadı tutmaq cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. 1915-ci ilin noyabrında isə ingilislər Sasanilərin keçmiş paytaxtı Ktesifonda da məğlubiyyətə uğradılar. Türk orduları Mesopotamiya cəbhəsində müvəffəqiyyətlə irəliləyirdilər. Türklərlə yaxşı münasibətdə olan İraqın şeyxülislamının cihada çağırışı da müəyyən rol onyadı. Onlar hətta 1915-ci ilin dekabrında general Taunşendin Kut əl-Amarda on minlik dəstəsinə də mühasirəyə aldılar. 29 aprel 1916-cı ildə, yəni beş aylıq mühasirədən sonra Taunşend təslim olmağa məcbur oldu. Lakin müqədəs müharibəyə çağırışa bütün tayfalar eyni cür yanaşmırdılar. Onlar ingilislərə qarşı mübarizədən imtina edir, digər qismi isə ya loyallıq və ya neytral mövqe göstərirdilər. İngilislərin Kut əl-Amarda məğlub olması İraq şeyxlərinin türklərə qarşı mövqeyinə ciddi dəyişiklik gətirmədi. Kut əl-Amara xüsusi tapşırıqla gələn Lourens qarnizonun qaladan çıxması üçün türk komandanlığını və ərəb şeyxələrini pulla ələ almalı oldu. Vilson təsdiq edir ki, Lourens türk generallarına və şeyxlərə 2 mln. f.st. vəd etdi. Lakin onun bu cəhdi heç bir səmərə vermədi və o, əliboş geri qayıtmalı oldu. Lakin tezliklə ingilislər məğlubiyyətdən yaxa qurtara bildilər və 1916-cı ilin ikinci yarısında yenidən hücum keçdilər.

Birinci dünya müharibəsi illərində 1916-cı ilin ikinci yarısı Türkiyə-Asiya cəbhəsində hərbi döyüşlərin gedişində mühüm dönüş nöqtəsi oldu. İki il davam edən döyüşlərdə Antanta dövlətlərinin o dövrun müasir texnikası ilə təchiz olunmuş və yüksək nizam-intizama malik Silahlı qüvvələrinin qarşısında türk ordusunun hərbi döyüş qabiliyyəti tükənmiş vəziyyətdə idi. Osmanlı dövlətinin Silahlı qüvvələri gücləndirmək sahəsində göstərdiyi cəhdlər də heç bir fayda vermədi. Osmanlı hərbi qüdrətinin kəskin azalmasına səbəb isə

seçmə türk ordularının Qalitätsiya, Rumıniya və Makedoniyada alman komandanlığının ixtiyarına verilməsi idi. Bununla yanaşı 1917-ci ilin payızında Qafqaz, Sinay və Mesopotamiya cəbhələrində müttəfiqlərin 400 minlik ordusuna qarşı 150-mindən artıq olmayaraq 150 minlik türk ordusu dururdu.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1916-cı ilin ikinci yarısında Osmanlı imperiyasının ərəb cəbhələrində vəziyyəti ağırlaşdı. İraq cəbhəsində təşəbbüsü ələ alan ingilislər vəziyyət sahibliyi müharibənin sonuna qədər qoruyub saxlaya bildilər. Say etibarilə VII türk ordusundan on dəfə artıq olan general Modanın cəza ekspedisiyası Dəclə çayı boyunca hücumla keçdi və türk ordularını məğlub etdi və onları Bağdada geri çəkilməyə vadar etdi. 11 mart 1917-ci ildə ingilis hissələri Bağdada daxil oldu. Bağdadın alınması İngiltərə üçün nəinki hərbi, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Türklərlə müharibədə bu qələbənin qazanılmasında ingilislərin ərəblər və müsəlman icmaları arasında apardığı təbliğat işi də böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

Lakin Bağdada sürətli hücum ingilis ordusunu xeyli zəiflətdi, uzun keçidlər və günlərlə davam edən döyüşlər onları yordu. Yalnız 6 noyabr 1917-ci ildə Bağdadla Mosul arasında yerləşən Tiqriti ingilislər tuta bildilər. İngilis ordularının say üstünlüklərinə baxmayaraq, onlar İraqda əldə etdikləri hər kənd və şəhər uğrunda apardıqları mübarizədə qazandıqlar qələbəni çox çətinliklə əldə edirdilər. Bu türklərin İraqa böyük əhəmiyyət vermələri və bu ərazi uğrunda gərgin mübarizə aparmaları ilə ölçülür. Lakin 1916-cı ilin ikinci yarısı və 1917-ci il üçün hərbi əməliyyatların nəticəsi türklər üçün ürək açan deyildi.

1917-ci ilin yazında ingilislər Mesopotamiya cəbhəsində 160 minlik ordu toplayaraq Bağdad istiqamətində əsaslı yürüşə başladı. 17 mart 1917-ci ildə ingilis orduları Bağdadı, ələ həmin ayda da onlar Bəsrə və Bağdadın vilayətlərini tutdular. 1918-ci ilin noyabrında Mudros barışığının şərtlərini pozaraq ingilislər Mosul vilayətini də tutdular. 1920-ci ildə San Remoda keçirilən konfransda ingilislər müttəfiqlərin köməyi ilə Türkiyənin üç vilayəti əsasında yaradılmış İraq dövləti üzərində Məmləkətlər Cəmiyyətindən mandatlıq hüququ aldılar.

ƏRƏBİSTAN YARIMADASI

{Yeni dövrün əvvəllərində Ərəbistan yarımadası Osmanlı imperiyasının ən geridə qalmış rayonlarından biri idi. Bu geriliyin bir sıra səbəbləri sırasında ilk növbədə burada hökm sürən köçəri bədəvi həyat təzi qeyd edilir.} Günəşin qızmar şüaları altında yanan Ərəbistan səhraları isə heyvandarlığın artan tələbatını ödəmək iqtidarında deyildi. Vahə əkinçiliyi isə ərəb tayfalarının daimi toqquşmaları və daxili feodal çəkişmələri nəticəsində ən çox dağıntıya məruz qalırdı. Əslində istər heyvandarlıq, istərsə də vahə əkinçiliyi nə qədər inkişaf etsə də, bütünlükdə ərəb tayfalarının artan tələbatı Osmanlı dövlətinin büdcəsinə kifayət qədər itkilər hesabına ödənilirdi.

{Ərəbistan 6 tarixi-coğrafi əyalətlərə bölünürdü: Hicaz (qərb), Yəməni (cənub-qərb), Hadramaut (cənub), Oman (cənub-şərq), Nəcəd (mərkəzi), Həsa (şərq). Ərəbistan yarımadası hələ qədim dövrlərdən otlaq böhranı keçirən rayon kimi tanınırdı.} Lakin belə bir hal yarımada əhalisini süni suvarma sistemləri yaratmağa və onu təsərrüfatın inkişaf etdirilməsinə yönəldirdi. Bununla belə burada istənilən nəticələri almaq qeyri-mümkün idi. Bu da ilk növbədə ərəb tayfaları arasında mövcud olan zəiddiyyət və qarşıdurmadan irəli gələn faktor idi. Otlqların çatışmamazlığı nəticəsində bədəvilər daim mühacirət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Həmin mühacirət isə öz növbəsində ərəblərə palma və digər bar verən ağacların bağlarını salmağa məcbur edirdi. Məhz bu mühacirətin məntiqi nəticəsi kimi də artıq Əsir dağı ətəklərində, Yəməndə, Hadramautda, Omanda, Nəcəddə və dağlıq ərəzilərə yaxın yerlərdəki vahələrdə ərəblərin oturaq əhalisi yerləşmişdir.

{XVIII əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında vahid dövlət təşkilatına malik deyildi. Onun istər bədəvi, istərsə də oturaq əhalisi bir-biri ilə fasiləsiz olaraq mübarizə aparən tayfalara bölünmüşdü.} Onlar otlaqlar eləcə də su mənbələri uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu tayfaların hamısı tam silahlандığından münəqişələr daha kəskin xarakter daşıyırdı. Köçəri ərəblərin yaşadığı rayonlarda mövcud olan hərə-mərcliyə oturaq ərəblərin məskunlaşdığı yerlərdə

feodal özbaşınalığı və münaqişələri də əlavə olunduqda Ərəbistan yarımadasında inkişafı təmin edə biləcək bütün istinadlar dağıdılırdı.

Qeyd etməliyik ki, Ərəbistan yarımadasında feodal cəmiyyətin özü kifayət qədər mürəkkəb idi. Köçəri tayfalar üzərində hakimiyyət şeyxlərə məxsus idi. Bəzi tayfalarda şeyxlər bədəvi kütəsi tərəfindən seçilsə də, bəzilərində artıq bu nəsildən-nəslə keçən bir ənənə xarakteri almışdı və həmin şeyxlər artıq öz tayfalarının hakimləri hesab edilirdi. Belə tayfalarla yanaşı onlardan asılı olan tayfalar da mövcud idi. Şəhərlərdə və əkinçilik rayonlarında şəriif və seyidlər kimi feodal əyanları və varlı tacirlər, nisbətən aşağı səviyyədə olan tacir və feodallara qarşı mübarizə aparırdılar. Ərəbistandakı feodal cəmiyyəti patriarxal nəslə münaqişələri sisteminə əsaslanırdısa da, burada istər köçəri, istərsə də oturaq ərəblər arasında qullara rast gəlmək mümkün idi. Məkkə, Xüfuf, Məskət və bu kimi şəhərlər qul alverinin aparıldığı əsas şəhərlər sırasında idi.

Bu dövr həm şəhərlər, həm də kəndlər bədəvi ərəblərin daimi hücumlarına məruz qalırdı. Nəticədə suvarma sistemləri, su mənbələri və palma bağları dağıdılırdı ki, buna son qoyulmasını da əhalinin ağır iqtisadi vəziyyəti tələb edirdi. Məhz bu tendensiya da xırda knyazlıqları vahid siyasi amal altında birləşməyə sövq edirdi. Bu dövr diqqət mərkəzində olan bir faktor da mövcud idi. Bu Ərəbistandakı ictimai əmək bölgüsü idi. Vahələrin əkinçilik məhsullarının heyvandarlıq məhsulları ilə mübadiləsi həmin əmək bölgüsünün faktiki olaraq əsasını təşkil edirdi. Bununla belə istər bədəvilər, istərsə də əkinçiliklə məşğul olan ərəblər çörək, duz, parça kimi mallara daha çox ehtiyac duyurdular. Bu tələbatın artması nəticəsində Ərəbistanın Suriya və İraq ilə karvan ticarətinin genişlənməsinə səbəb olsa da, feodal hərə-mərcliyi və bədəvi münaqişələri bu inkişafı ləngidirdi. Bu səbəbdən də Ərəbistan yarımadasının bir sıra knyazlıqları siyasi birliyə can atırdılar.

Nəhayət Ərəbistan yarımadasında feodal-tayfa pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasını tələbata çevirən bir amil də var idi ki, bu da xarici dövlətlərin burada nüfuz bərqərar etmək və möhkəmlənmək istiqamətində apardıqları mübarizə idi. XVI əsrdə heç bir

müqavimətə rast gəlmədən burada öz hakimiyyətini bərqərar etmiş türklər Ərəbistan yarımadasının əsasən Hicaz, Əsir və Yəmən rayonlarında daha güclü şəkildə möhkəmlənmişdilər. Həmin əsrdən başlayaraq həmçinin ingilislər, portuqallar və hollandlar yarımadasının şərq sahillərində öz bazalarını yaratmışdılar. XVIII əsrdə isə farslar Əl-Xas, Oman və Bəhreyni işğal etdilər. Yalnız Daxili Ərəbistan həm özü səhra olduğuna görə, həm də mərhələli səhralarla əhatələndiyinə görə türklər tərəfindən zəbt edilməmişdi.

Belə bir vəziyyətdə Ərəbistanın sahil rayonlarında məskunlaşmış ərəblərin apardığı mübarizə xarici qəsbkarlara qarşı aparılan mübarizə xarakteri və forması alırdı. Yəməndə belə mübarizə Zeyd imamlarının başçılığı ilə başlamış və artıq XVII əsrdə buradan türklərin çıxarılması ilə sona çatmışdır. Yəməndə imamlar ölkənin ən çox əhali məskunlaşmış rayonlarını əllərində saxlayırdılar. Hicazda türklərin hakimiyyəti nominal xarakter daşıyırdı. Real hakimiyyət ərəb dini feodallarına-şəriflərə məxsus idi. Əslində Hicazdakı türk hakimiyyəti rus tarixşünaslığının yazdığından fərqli olaraq yerli ərəbiylə razılaşdırılmış şəkildə həyata keçirilirdi. Bu razılaşma Həzrəti peyğəmbərin Məkkədə qərarlaşması əvəzində Əbu Sufyanla əldə edilmiş razılığın əsasında formalaşdırılmışdı. Yeni ərəb dini feodalları burada öz hakimiyyətlərini saxlayır, daxili idarəetmədə tam müstəqil fəaliyyət göstərir, lakin Osmanlı dövlətindən siyasi asılılığı qəbul edir, onun xəzinəsinə bac və vergi ödəyirdi. Bu zəmində Osmanlı dövləti burada baş verən hər hansı daxili çəkişmə və ya münaqişəyə qarışmırdı. Belə bir kompromis hər iki tərəfi qane edirdi. Belə ki, türklər Ərəbistan yarımadasında geostrateji maraqlarını təmin edir, bu rayonda gedən siyasi proseslərə nəzarəti ələ alır və xəzinə lazım olan maliyyə vəsaiti ilə təmin olunurdu. Ərəblər isə onların özünəməxsus mentaliteti çərçivəsində öz tarixi inkişaf yolundan çıxır, daxili proseslərə özünün nəzarətini həyata keçirir, onlardan nisbətən daha yüksək inkişaf səviyyəsində olan türklərdən öz mübarizələrində siyasi dəstək alır, eyni zamanda buranın əsas maliyyə, iqtisadi və kommərsiya proseslərini özündə cəm edən karvan ticarətinə nəzarəti öz əllərində saxlayırdılar. Belə bir ortaq məxrəc türk-ərəb münasibətlərində XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Həmin dövrə qədər burada möhkəmlənmək

istəyən Avropa dövlətlərinin heç biri faktiki olaraq türk-ərəb münasibətləri arasında ciddi ziddiyyət yarada bilməmişdi. Avropa üçün belə bir çətin vəziyyətdən çıxışı ingilis etnoqraf, arxeoloq, coğrafiyaşünas və hərbiçiləri tapmışlar. Aparılan siyasətin uğurluğunu təmin etmək üçün belə qərara alınmışdır ki, Yaxın Şərqi, eləcə də Ərəbistan yarımadasına gələn hər bir ingilis iş adamı (iş adamı burada təkcə biznes və ya ticarətlə məşğul olan adam kimi nəzərdə tutulmur) yerli xüsusiyyətləri bilməli, ən azı bu haqda təsəvvürü olmalıdır. Bu haqda daha dəqiq fikri isə lord Palmerston söyləmişdi. «İngiltərənin Yaxın Şərqi maraqları iki ərəb tayfası arasındakı münasibətin səviyyəsinə bağlıdır».

Osmanlı dövlətinin Ərəbistan yarımadasındakı hakimiyyətinin nominal xarakter daşması fikri bir qədər həqiqətə uyğun gəlməyə də, həmin dövr türk-ərəb münasibətlərinin səviyyəsi Osmanlı dövlətinin buradakı siyasətinin forma və məzmununu xarakterizə edir. Bu isə Osmanlı dövlətinin əyalətlərə nisbətə yeritdiyi siyasətin sırf yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmasından ibarət idi. Məhz bu münasibətlərin məntiqi nəticəsi idi ki, XVIII əsrin ortalarında farslar Omandan vurulub çıxarılmış oldular. Bəhreyyəndən isə 1783-cü ildə farsların çıxarılmasından sonra burada ərəb feodal sülalələrinin hakimiyyəti bərqərar oldu. Farsların Oman və Bəhreyyəndən çıxarılmasında türklərin yardımı yuxarıda qeyd edilənlərin əyani təcəssümü olmaqla göstərirdi ki, həmin dövr Osmanlı hakimiyyəti ərəb ölkələrində zor gücünə bərqərar edilməmişdi. Bunu XVI əsrdə ərəblərin türklərə heç bir müqavimət göstərməməsi də sübut edir.

Daxili Ərəbistanda, yəni Nəcəddə vəziyyət bir qədər fərqli idi. Belə ki, burada xarici müdaxiləçilərə qarşı deyil, yeni yaranmış təriqətə qarşı mübarizə, yaxud həmin təriqətin Ərəbistan yarımadasında yayılması uğrunda vəhhabilərin apardığı mübarizə hadisələrin mərkəzində idi və əslində həmin mübarizə buradakı bütün münasibətlərin mahiyyət və məzmununa öz təsirini göstərirdi. Lakin vəhhabilərin apardığı mübarizənin diqqət çəkən cəhəti də var idi ki, bu da onların Nəcəddə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq uğrunda apardıqları mübarizədə öz əksini tapır və bu getdikcə daha da intensiv, dəqiq müəyyən olunmuş məqsəd xarakteri alırdı.

Vəhhablərin apardığı mübarizə, həmçinin Nəcdə ərəb tayfalarının birləşdirilməsi, vəhhabi təriqətinin ideologiyasına əsaslanan mərkəzləşdirilmiş dövlətin qurulması mübarizəsi xarakteri də alırdı. İlk baxışdan mütərəqqi görünən bu mübarizə, əslində ərəb birliyinə zərbə vuran mübarizə kimi də, tarixdə özünə yer alırdı. Bu nöqteyi-nəzərdən, vəhhabi təlimi haqqında bəzi tendensiyaları qeyd etmək məqsədəuyğun olar.

Ərəbistan yarımadasında
dini-siyasi cərəyan

Vəhhabi təliminin banisi Nəcd
ilahiyyatçısı Məhəmməd ibn Əbdül

Vəhhab olmuşdur. Banu təim tayfasından olan Əbdül Vəhhab 1703-cü ildə Nəcd yaxınlığında, müasir ər-Riyad şəhərindən 70 km. məsafədə yerləşən Üyeynədə qazi ailəsində doğulmuşdur. Onun həm atası, həm də babası alim olmuşdur. Kiçik yaşlarından Qurani-Kərimi əzbərləmiş, təfsir, hədis və fiqh elmlərini öyrənmiş, hənbəli fiqhi üzrə təhsilini atasının yanında almışdı. Dini karyerasını formalaşdırmaq istəyən Əbdül Vəhhab da atası və babası kimi erkən yaşlarından səyahətlər etməyə başlamış, Mədinə və Məkkə eləcə də Bağdad və Dəməşqdəki dini mərkəzlərdə dəfələrlə olmuş, burada dini elmlərin öyrənilməsinə güclü səy göstərmişdi. Səyahət etmiş olduğu hər yerdə o ilk növbədə dövrünün tanınmış alimlərindən dərs almağa çalışmış, dini disput və polemikalarda fəal iştirak etmişdir.

XVIII əsrin 40-cı illərində uzun səyahətdən sonra Nəcdə qayıdan Əbdül Vəhhab öz müasirləri qarşısında yeni dini təlimi haqqında çıxışlar etməyə başladı. Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab onları islam dininə dəvət edir, lakin islamın həmin dövr hamı tərəfindən qəbul edilmiş və rəsmən itaət olunan formasına deyil, Həzrəti peyğəmbərin dövründə mövcud olmuş ilkin varianta dönməyi tövsiyə edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhabın bu çıxışları əslində tayfa qırğınları və qarşıdurmasında boğulan ərəblər üçün təkə dini deyil, həm də siyasi birliyi əsaslandırır. Belə ki, Məhəmmədin vəhhabilik təlimi ərəbləri guya yalançı müsəlmançılıqdan uzaqlaşaraq, həqiqi islamı qəbul etməyə çağırması, təkə yeni dini təriqətin yayılmasını deyil, həm də Əbdül Vəhhabın Nəcdə bütün ərəb tayfalarını birləşdirərək mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmağa ideya və məqsədində də öz əksini tapırdı. Lakin Osmanlı

tarixində bu mübarizə Osmanlı rejiminə qarşı mübarizə aparan yeni hərbi-siyasi axını əsaslandırır. Bu faktor da Məhəmməd Əbdül Vəhhabın yeni təliminin təkcə dini deyil, həm də siyasi xarakter daşdığına söyləməyə əsas verirdi. Hüreymilə şəhərində özünə yaşayış yeri seçən Məhəmməd burada «Kitab ət-Touhid» əsərini yazmış və öz təliminin təbliğinə başlamışdı. Qeyd edək ki, onun təlimi mövcud Osmanlı təlimləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi və bu səbəbdən də təqiblərə məruz qalırdı.

↑ Vəhhabilik təliminin əsasında dörd başlıca əqidə və prinsip məsələsi dayanır: antropomorfizm-islamın dinində inkar olunmayan bir ehkam-insanlara Allahın öz sifətini verməsi-(ət-təşbih), yalnız bir olan Allaha ibadət etmək (ət-touhid), peyğəmbəri böyük tutmamaq, ona təzim etməmək, övliyalara bağlı heç bir abidə, əsər-ələmət saxlamamaq(adəm məuqir ən-Nəbi va-l-aulyə), müsəlmanları bidətə-islamda olmayan yeniliyə yol verdikləri üçün günahlandırmaq (təfkir əl-muslimin).>

Görkəmli rus və sovet tarixşünası Lev Nikolayeviç Qumelyov bu məsələyə toxunarkən qeyd edir ki, XIX əsrin ortalarına doğru ərəb-feodal cəmiyyətində bu halın özünə yer alması bir daha onu göstərirdi ki, hələ VII əsrdə islamın təzəcə yayıldığı bir dövrdə islamı qəbul edən ərəb tayfalarının heç də, hamısı yeni dini, onun mahiyyət və məzmununun tələb olunan səviyyədə deyil, yalnız özlərinin hərbi-siyasi və ticarət maraqlarının ödənməsi nöqtəy-nəzərindən qəbul etmişlər. Bu fikri daha geniş şəkildə görkəmli tarixçi alim özünün «Qara Əfsanə» kitabında ifadə etmişdir. Ərəblər arasında geniş yayılmış bu dini formaların müxtəlifliyi özü də Ərəbistan yarımadasında mövcud olan ictimai inkişafın səviyyəsinin primitiv olduğunu, burada siyasi birliyə böyük ehtiyacın olduğunu bir daha göstərirdi. Formal olaraq o, yeni heç bir doqma yaratmırdı, əksinə ərəblər arasında islam dininin ilkin variantını Quranın təbliğ etdiyi şəkildə təbliğ edirdi.»

↑ Vəhhabilik təlimində ən böyük yer əxlaqa ayrılırdı. Bu təlimin davamçıları mənəvi dəyərlərin sadəliyinə tam əməl etməli, asketizmlə sərhəddə nəzarət etməyi bacarmalı idilər. Kəskin iqlim şəraitində belə bu dini təlimin təbliği Məhəmməd Əbdül Vəhhabın

fikrinə əsasən ərəb dünyagörüşünə daha çox uyğun idi. Çünki köçəri həyat sürən bədəvi ərəb üçün islamın dərin fəlsəfəsi o qədər də maraqlı deyildi. Bədəvi ərəbə onun başa düşdüyü sadə islam lazım idi. Elə bir islam ki, səhranın qızmar günəşi altında ona mənəvi dayaq dura bilsin. Məhəmməd öz təbliğatında daha çox Həzrəti peyğəmbərin hədislərinə və həyatına istinad edir, peyğəmbərin vəfatından sonra islam dininə edilmiş bütün əlavələrə qarşı çıxırdı. Mövqeyini əsaslandırmağa çalışan Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab qeyd edirdi ki, əgər ərəb tayfaları Həzrəti peyğəmbərin sadə islam dinindən uzaqlaşdı farsların və türklərin təbliğ etdiyi bərbəzəkli, islam dinindən yapışsalar, bu nəinki islamın məhvi, həm də ərəb tayfasının özünün məhvinə əsaslandıracaqdır. Maraqlısı budur ki, Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab bu təlimin, hətta türk fəllahlarına da aid olduğunu qeyd edir və göstərirdi ki, türk fəllahları üçün sadə islamın qəbul edilməsi onları daim münafişədə saxlayan Osmanlı ideologiyasından da azad etmiş olar. Bütün bunların fonunda islam dinində sadəliyi ön plana çəkən vəhhabilər hər hansı dəbdəbəli yaşayışın əleyhinə çıxır, musiqi alətlərində çalmağı və oxumağı qəbul etmirdilər. Onlar cəmiyyətdəki qadın-k kişi münasibətlərinə qəti pərdə çəkilməsi mövqeyindən çıxış edir, hər hansı artıq hərəkətin əleyhinə idilər.

Məhəmmədin fəaliyyəti Hüreymilədə narazılıq doğurduğu üçün o, Üeyynə şəhərinə köçərək burada qazilik etməyə başladı. Lakin Üeyynədə də istədiyi səviyyədə də dəstək tapa bilmədiyindən o, 1744-cü ildə Dəriyyəyə köçmək məcburiyyətində qaldı. O, buranın əmiri Məhəmməd ibn Səud ilə ümumi dil taparaq onun himayəsi altında öz fəaliyyətini davam etdirdi.

Vəhhabilər eyni zamanda həcc, müqəddəslərin qəbirlərinin və pirlərin ziyarətinin əleyhinə çıxırdılar. Bütün bu addımlar isə nəticə etibarilə, rəsmi islam dini ilə toqquşurdu. Ona görə də vəhhabilər istər fars şiələrinə, istərsə də türk paşalarına və Osmanlı xəlifələrinə qarşı mübarizə aparmağın bütün ərəb tayfalarının maraqlarına cavab verdiyini təbliğ edirdilər. Həmin dövr əhalinin sosial vəziyyətinin ağır olması isə vəhhabilərin sıralarının genişlənməsinə şərait yaradan başlıca faktor idi. Bununla belə «islamın təmizliyi» uğrunda başlanan mübarizədən Osmanlı

hakimiyyətinə qarşı mübarizə kimi də istifadə edildi. Bu da ilk növbədə Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparən Avropa dövlətləri üçün əlverişli şərait yaradırdı. Lakin Avropa dövlətlərinin vəhhabilərin təmsalında özlərinə müttəfiq görməsi üçün, vəhhabilərin təkcə dini deyil, eyni zamanda, hərbi-siyasi uğur qazanmaları da tələb olunurdu. Ona görə də öz mübarizələrində Avropa dövlətlərindən dəstək almaq üçün vəhhabilər əsasən Nəcəddə öz hakimiyyətlərini bərqərar etməyi məqsəduyğun hesab etdilər və bu istiqamətdə konkret fəaliyyətə başladılar.

Onun təlimindəki sonuncu prinsip – müsəlmanları bidətə yol verdikləri üçün, yəni islama islamdan olmayan şeylər gətirdikləri üçün küfrdə günahlandırmaq prinsipi - vəhhabilərə qonşu ərazilər üzərinə yürüş etmək imkanı verirdi. Bu səbəbdən də onların həyata keçirdiyi yürüşlər birmənalı qarşılanmırdı. Bu baxımdan vəhhabilərin imam qəbirlərini dağıtmaları çox böyük qarşıdurmaya və münaqişəyə səbəb olmuşdu. Vəhhabi təliminin meydana çıxmasından sonra bütün Ərəbistan yarımadası lokal müharibələr içində boğulurdu. Faktiki olaraq mübarizə aparən iki tərəf yaranmışdı: bir tərəf yeniliyi dəstəkləyir, digəri isə onun əleyhinə çıxış edirdi. XVI əsrdə Almaniyada olduğu kimi bir əsr Ərəbistan bu müharibələr içində qaldı. Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs yerlər, imam Əlinin övladlarının qəbirləri dağıntılara məruz qaldı. İmam qəbirlərinin dağıdılması ilə əlaqədar bir sıra fikir ayrılıqları mövcud olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, həmin qəbirlərin dağıdılaraq içərisində olan müxtəlif qiymətli əşyalar vəhhabilər tərəfindən qarət edilmişdi. 1801-ci ilin aprel ayında baş vermiş həmin qarətdə, təkcə imam Hüseynin qəbrindən götürülmüş və qarət edilmiş məmulatların sırasında bunlar olmuşdur: qəbrin ətrafında 20 xəncər və onun üzərinə səpələnmiş qiymətli daş-qaş, 1 ədəd yumurta boyda mirvari, gümüş və qızıldan hazırlanmış çoxlu sayda güldanlar, lampalar və müxtəlif təyinətli qablar, qəbrin ətrafına çökülmüş vərəq şəklində olan qızıl plitələr, çoxlu sayda İran xəncərləri, qəbrin kümbəzindəki mis üzərinə çökülmüş 500 qızıl plitə, çoxlu sayda İran və hind geyim və bəzək malları (bu malların orada belə çox olması, qarətin qətl günü edilməsi ilə əlaqədar idi), 4000 Kəşmir şalı, 2000 xəncər, 2000 tüfəng, 6 minə yaxın ispan dublonu, 750 min holland

və Venetsiya onluq pul vahidi, 150 min türk onluq pul vahidi, 60 min İran tüməni, 250 min taler, 4 min rupi və 10 kisə rubin, zümrüd, mirvari və brilliant. Səkkiz saat davam edən həmin qarət zamanı vəhhabilər qəbri qoruyan keşikçini öldürdüklerine görə qeyd olunan əşyalardan 5 dəfə çox olan xəzinənin yerini öyrəne bilməmişdilər.

Vəhhabilər Suriya və Livandan olan zəvvarların da Məkkəyə həcc ziyarətinə getmələrinə mane olur, onlardan yeni təlimi qəbul etmələrini tələb edirdilər. Hətta Yarımadaqdan qaçan ərəblər Suriya və Misirdə sığınacaq tapırdılar. 1757-ci ildə Suriyadan Məkkəyə gedən 60 min zəvvarın karvanına hücum edilmiş, zəvvarların çox hissəsi öldürülmüş, qalan hissəsi isə qaçmaqla canını qurtarmaq istəmişdisə də, səhrada aclıqdan həlak olmuşdu. Onların əmlakı isə qarət edilmişdi. Qeyd edək ki, həmin il bu zəvvarlarla Məkkəyə ziyarət edənlər sırasında Sultan III Osmanın anası da var idi. O da vəhhabilərin bu hücumuna məruz qalmış, onlar tərəfindən öldürülməyə də, səhrada sağ qalanlar sırasında acından vəfat etmişdi. Məlumdur ki, karvanlar Suriya və Ərəbistan arasındakı ticarət əlaqələrinin saxlanması əsaslandırmaqla yanaşı mühüm ictimai əlaqə vasitəsi kimi də özünə yer almışdı. Ona görə də vəhhabilərin özünəməxsus mübarizəsindən qəzəblənən sadə xalq kütlələri təkcə yerli hakimlərə deyil, həm də Osmanlı paşalarına qarşı itaətsizlik göstərirdilər.

Vəhhabilər hərəkatı siyasi cəhətdən 3 mərhələdən keçmişdir. Onlar birinci mərhələdə qarşılıqları Nəcdi, ikinci mərhələdə Ərəbistanın digər vilayətlərini birləşdirərək mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq vəzifəsi qoymuşdularsa da, üçüncü mərhələdə isə türklərə qarşı mübarizəni genişləndirərək digər ərəb ölkələrini özlərinə tabe etdirmək məqsədi gütdürdülər.

Nəcdin birləşdirilməsi Bu mübarizəyə Nəcdin çox da böyük olmayan Dariyyə knyazlığının feodal hakimi əmir Məhəmməd ibn Səud (1765-ci ildə vəfat etmişdir) və onun oğlu Əbdül Əziz rəhbərlik edirdi. Məhəmməd ibn Səud 1744-cü ildə vəhhabiliyyə qəbul etmiş və həmin ildə də Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab ilə müttəfiqliyə dair müqavilə bağlamışdı. Sonrakı 40 il ərzində müttəfiqlər vəhhabilik

bayrağı altında Nəcdi birləşdirmək uğrunda mübarizə aparmışlar. Bir-birinin ardınca Nəcd knyazlıqlarını öz ətraflarında birləşdirən müttəfiqlər, bədəvi tayfalarını da formalaşdırdıqları yeni birliyə tabe etdirdilər. Nəticədə 1786-cı ildə vəhhabilik Nəcdə tam qələbə qazanmağa müvəffəq oldu. Bir-biri ilə müharibə aparən ərəb tayfa və feodalları birləşərək vahid feodal teokratik dövlət yaratdılar ki, bu dövləti də Səud sülaləsi idarə edirdi. 1791-ci ildə vəhhabizmin banisi Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhabın vəfatından sonra Səud əmirləri dini və dünyəvi hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirdilər.

[Nəcdə vəhhabizmin qələbəsi və Səudilər dövlətinin yaranması ilə yeni ictimai münasibətlər formalaşmadı. Lakin bu dövlətin yaranması Ərəbistan yarımadasında feodal pərakəndəliyinə ağır zərbə endirməklə bərabər, yarımada tarixində yeni bir dövlətin dövlətçilik tarixi və ənənələrinin əsası qoyulmuş oldu. Bununla belə vəhhabilər Nəcdi öz hakimiyyətləri altında birləşdirsələr də bu birlik sırf dini birliyi əsaslandırır və siyasi birlikdən hələ çox uzaq idi. Belə ki, vəhhabilər tabe etdirdikləri knyazlıqlarda yerli feodalları, onların vəhhabiliyi qəbul edəcəkləri təqdirdə hakimiyyətdə saxlamışdılar. Nəticədə vəhhabi əmirlərini özlərinin dini və dünyəvi rəhbəri kimi qəbul edən feodal hakimlər, faktiki olaraq daxili idarəetmədə müstəqilliklərini saxladığılarından, Səudilərin vəhhabi dövləti kifayət qədər möhkəm deyildi. Digər tərəfdən feodal və tayfa qiyamlarının davam etməsi bu dövləti daha da zəiflədirdi. Səud hakimləri knyazlıqlarda bir-birinin ardınca baş vermiş qiyamları yatırmaqla məşğul olurdular. Bu isə istər Səud hakimlərinin, istərsə də yerli feodal hakimlərinin zəifləməsini əsaslandırır.]

Vəhhabilərin Fars körfəzi
uğrunda mübarizəsi

XVIII əsrin sonunda Nəcdi öz hakimiyyətləri altında birləşdirən vəhhabilər dövləti öz təsir dairəsini genişləndirmək məqsədilə qonşu əyalət və ərəzilərə yürüşlər etməyə başladı. Bu məqsədlə edilən ilk yürüş 1786-cı ildə Fars körfəzində yerləşən Əl-Həsa vilayəti oldu. Lakin burada möhkəmlənmək üçün vəhhabilər yeddi il mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldılar və yalnız gərgin mübarizədən sonra 1793-cü ildə burada qəti olaraq möhkəmlənə bildilər. Bununla da

vəhhabilərin Nəcdədən kənarında həyata keçirdikləri yürüşlər başlandı. Əbdül Əzizin vəfatından sonra bu yürüşlərə əmir Səud (1803-1814) rəhbərlik edirdi. Əl-Həsanın tutulması vəhhabilərə Fars körfəzinin digər rayonlarında da öz nüfuzlarını bərqərar etmək imkanı verdi. 1803-cü ildə onlar Küveyt və Bəhreyni tutdular. Tutulan bu şəhərlərə güclü donanması olan Pirat (Dəniz Qulduru) sahil şəhərləri də birləşdirildi. Omanın daxili rayonlarının əhalisinin əsas hissəsi vəhhabiliyi qəbul etdi. Məskətdəki vəziyyət başqa cür cərəyan etdi. Məskətin hakimi Seyid Sultan İngiltərənin vassalı olduğundan vəhhabilərə qarşı müqavimət göstərdi. Bu müqavimətdə onlar donanmadan da istifadə etdilər. Lakin Məskət hakiminin bütün cəhdləri faciə ilə nəticələndi, çünki sultanın donanması vəhhabilər tərəfindən batırıldı. Faktiki olaraq Məskət sultanlığının məğlub olmasına baxmayaraq, İngiltərənin təkidi ilə sultanın oğlu Səid Ost-Hind kompaniyasının rəhbərliyi altında mübarizəni davam etdirdi. 1806-cı ildə Ost-Hind kompaniyası vəhhabiləri sahil rayonlarından vurub çıxarmaq və Məskət vassalına dəstək vermək məqsədilə Fars körfəzinə öz donanmasını göndərdi. Əslində bu yardım Məskət vassalının vəhhabilərə qarşı apardığı mübarizədə qələbəsindən ötrü deyil, İngiltərənin Yaxın Şərqdə maraqlarını müdafiə etmək nöqtəyindən edilirdi. Belə ki, İngiltərənin buradakı güclü mövqeyinin itirilməsi onu faktiki olaraq regionun siyasi proseslərindən-kənarlaşdırma və Yaxın Şərqdə mühüm əhəmiyyət daşıyan karvan ticarətinə nəzarətdən uzaqlaşdırma bilərdi. Bu işə İngiltərənin Hindistanda möhkəmləndirməyə başladığı mövqelərinin də zəifləməsi demək idi. İngiltərənin Osmanlı imperiyasına qarşı apardığı mübarizədə imperiyaya arxadan zərbə vurulması məqsədilə möhkəmləndirilən bu məntəqələrin əldən getməsi, ümumiyyətlə İngiltərə siyasətinin Yaxın Şərqdə iflası demək idi. Bu cəhətdən də birbaşa kral nəzarətində olan Ost-Hind kompaniyası vəhhabilərə qarşı mübarizədə öz donanmalarını verməklə bu siyasəti davam etdirmək niyyətində idi. Vəhhabilərlə burada aparılan mübarizə onların müvəqqəti məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Onlar əsir götürdükləri ingilis gəmilərini qaytardılar, İngiltərə bayrağına hörmət etməyi, eləcə də Ost-Hind kompaniyasının mülkiyyətinə hörmətlə yanaşmağı öz öhdələrinə götürdülər. Bu andan etibarən İngiltərə donanması daimi olaraq Fars körfəzində qaldı. Donanmanın burada qalması onlara vəhhabi

şəhərlərinə mütəmadi yürüşlər etməyə imkan verirdi. Eyni zamanda Məskət sahillərində yerləşən, yaxud Məskət sahillərinə çıxarılması planlaşdırılan bütün gəmiləri vəhhabilərin dənizdə ingilislərə qarşı heç bir hərəkət edə bilməməsi üçün onları batırırdılar. Lakin ingilislərin bu fəaliyyəti vəhhabilərin qurudakı nüfuzuna və gücünə heç bir təsir göstərmirdi. Körfəzin bütün Ərəbistan sahili əvvəlki kimi vəhhabilərin əlində qalırdı.)

Vəhhabilərin Hicaz

(Vəhhabilər öz təsir dairələrini uğrunda mübarizəsi genişləndirməklə bərabər, Daxili Ərəbistanda da möhkəmlənmək uğrunda mübarizəni davam etdirirdilər. Əslində Daxili Ərəbistanda möhkəmlənmək vəhhabilər üçün qurmaqda olduqları yeni dövlətin gələcəyi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Çünki Daxili Ərəbistanda möhkəmlənmək eyni zamanda Qırmızı dəniz sahillərində möhkəmlənməyi də ön plana çəkirdi ki, bu da artıq yeni dövlətin xarici əlaqələrinin qurulmasında mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Digər tərəfdən Qırmızı dənizdə möhkəmlənmək Ərəbistan tayfaları üçün vacib olan və mühüm əhəmiyyət daşıyan ticarətin genişləndirilməsinə böyük perspektivlər açırdı. Faktiki olaraq bütün Ərəbistan yarımadasında ticarətə nəzarəti ələ almaq imkanını yaradan bu planın həyata keçirilməsi vəhhabilər üçün hərbi-siyasi vəzifə kimi qarşıda dururdu. Ona görə də onlar Hicaz və Qırmızı dəniz sahillərini öz dövlətlərinə birləşdirmək uğrunda güclü müqavimət və mübarizə aparırdılar.)

(1794-cü ildən başlayaraq vəhhabilər Hicaz və Yəmənin ətrafına mütəmadi yürüşlər etməyə başlayaraq sərhəd rayonlarındakı vahələri ələ keçirdilər və buradakı tayfalara vəhhabiliyi qəbul etdirdilər. 1796-cı ildə Məkkə şərifi Qalib (1788-1813) vəhhabilərə qarşı öz qoşununu göndərdi. Üç il davam edən bu müharibədə Məkkə şərifi qələbə qazana bilmədi. Məğlubiyyətin əsas səbəbi Məkkə qoşunlarının nə ideoloji, nə siyasi, nə də hərbi cəhətdən hazırlığının olmaması idi. İslam dininin beşiyi hesab edilən Məkkə qoşunlarının öz dini inancları uğrunda mübarizə apara bilməməsi, əslində müharibənin taleyini əvvəldən həll etmiş oldu. Çünki vəhhabi ordusunda Məkkə ordusundan fərqli olaraq çox ciddi nizam-

intizam mövcud idi. Ona görə də vəhhabilər üç il aparılan bu müharibədə şərifin qoşunlarını məğlub edə bildilər. Vəhhabilərin qələbəsini təmin edən digər faktorlar da var idi ki, bu da Hicazda çoxlu sayda vəhhabi tərəfdarlarının mövcudluğu idi. Bir sıra Hicaz feodalları Ərəbistanın birləşdirilməsində maraqlı olduğundan vəhhabilərin apardıqları mübarizəyə ən pis halda loyallaşdılar. Belə ki, Hicaz hakimləri arasında, xüsusilə Taif və Əsir hakimləri, bir sıra tayfaların şeyxləri, hətta şərifin qardaşı da var idi. Bu da vəhhabizmin tərəfdarlarının artmasına xidmət etmişdi. Lakin vəhhabizmlə bu birləşmə heç də bütünlüklə vəhhabilərin ideologiyasını qəbul etmək nöqtəyi-nəzərindən edilməmişdi. Bu birləşmə Ərəbistan yarımadasında vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlətin formalaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən atılan bir addım kimi tam hərbi-siyasi xarakter daşıyırdı. Ona görə də 1796-cı ildə Hicazın yalnız bir tayfasından başqa bütün tayfaları vəhhabilərin tərəfinə keçdi. Məğlub olmuş şəriif ortodoksal islam axınına vəhhabilərin təqdim etdiyi təlim çərçivəsində qəbul etməli, üç il ərzində vəhhabilərin tutmuş olduqları bütün torpaqları ona verməli idi. 1799-cu ildə əldə olunmuş razılıq bu faktoru təsdiqləyirdi. Lakin vəhhabilər Ərəbistanın vahid dövlət ətrafında birləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətlərini dayandırmadılar. İki illik fasilədən sonra onlar Məkkə şərifinə qarşı mübarizəyə başladılar və 1803-cü ilin aprelinə Məkkəni tutdular. 12 əsr əvvəl olduğu kimi vəhhabilər Məkkədəki bütün ilk islam şəhidlərinin və digər əziz tutulan qəbirləri dağıtdılar. Bütün zəngin ləvazimat Kəbədən çıxarıldı və peyğəmbərin dövründəki vəziyyətə salındı. İslamın ilkin variantda təbliğinə qarşı çıxış edən mollalar edam edildi. Vəhhabilərin bu tədbirləri Məkkədə geniş narazılığa səbəb oldu. Dinc əhalini qırmamaq və hərbi qüvvəni saxlamaq məqsədilə vəhhabilər müvəqqəti olaraq buradan çıxdılar. Lakin vəhhabilərin Məkkədən müvəqqəti olaraq çıxması, onların öz mübarizələrində geri çəkilmələri deyildi. Belə ki, 1804-cü ildə onlar Mədinəni, 1806-cı ildə isə yenidən Məkkəni tutdular. Bununla da bütün Hicaz vəhhabilər dövlətinə birləşdirilmiş oldu. Bu dövlətin sərhədləri Qırmızı dənizdən Fars körfəzinədək uzanırdı. Bu əraziyə demək olar ki, bütün Ərəbistan yarımadası daxil idi ki, burada da Nəcd, Şammar, Cauf, Hicaz, əl-Həsa, Küveyt, Bəhreyn, Omanın bir hissəsi, Yəmənin

və Əsirin Tixam hissələri daxil idi. Lakin vəhhabilər Hadramautda möhkəmlənməsələr də, onların burada çox böyük tərəfdarları var idi və bu tərəfdarların mövqeyi həlledici idi. Bütün Ərəbistan yarımadasını öz hakimiyyətləri altında birləşdirən vəhhabilər yenə 12 əsr əvvəl olduğu kimi, ilk növbədə, Suriya və İraqı öz bayraqları altında birləşdirməyə çalışırdılar. Vəhhabilərin bu istiqamətdə hərəkət etmələri təsadüfi xarakter daşıyırdı. Çünki Ərəbistan yarımadasına gələn karvan əsasən İraq və Suriyadan keçirdi və İraqın zəngin, münbit torpaqları Ərəbistan üçün ərzaqla təminatı həll edirdi.

Vəhhabilərin İraq və Suriya { Vəhhabizmin banisi Məhəmməd ibn ügrunda mübarizəsi Əbdül Vəhhab hələ öz sağlığında İraq və Suriyanın Ərəbistana birləşdirilməsini arzulayırdı. Belə bir birləşmə isə Suriya və İraqda türk hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra reallaşa bilərdi. Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab türk sultanını xəlifə kimi tanıyırdı. Belə hesab edirdi ki, türklərin xəlifə olmaq hüquqları yoxdur. İslam dininin ərəblərə göndərildiyini və bu dinə yalnız ərəblərin hakim olmasını, xəlifənin də məhz ərəb olmasını iddia edən Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab öz çıxışlarında türklərə qarşı mübarizəni yeni dini təlimin yayılması ilə bərabər qoyurdu. Əslində bu iki faktor bir-birindən ayırmayan Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab öz mübarizəsində başqa variant görmürdü. Belə ki, yeni dini təlimin yayılması üçün əsas vasitə türk paşalarının yerlərdəki hakimiyyətinə qarşı ərəblərin sosial vəziyyətinin qoyulması idi. Məsələyə dini xarakter verilməsi üçün isə Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab islam dininin cəmiyyətdəki mövcud vəziyyətini ön plana çəkirdi. Ona görə də Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab bu iki tendensiyanı vahid hərbi-siyasi mübarizə bayrağı altında birləşdirərək vəhhabizmin həm dini, həm də siyasi hakimiyyətini bütün müsəlman ölkələrində bərqərar etmək istəyirdi. Təsadüfi deyil ki, o, bu mübarizəsini Həzrəti peyğəmbərin 12 əsr bundan əvvəl aparmış olduğu mübarizə ilə eyniləşdirir, hətta bu mübarizənin həmin dövrdə aparılmış mübarizədən də çətin olduğunu qeyd edirdi. Belə ki, VII əsrdə islamın ilkin yayıldığı dövrdə əqidə və dünyagörüşü tamamilə yad olan kütləyə qarşı mübarizə aparırdılar və bu mübarizədə düşmənlər açıq şəkildə belli idisə, XIX əsrdə aparılan bu mübarizədə həqiqi

düşmənin, yaxud müttəfiqin müəyyən edilməsi çox çətin idi. Çünki istər müttəfiq, istərsə də rəqib eyni dinin dəyərlərinin daşıyıcıları idilər. Ona görə də vəhhabilərin apardıqları mübarizə bir qədər çətin olsa da, lakin bir çox müsəlmanlar onların tərəfinə keçirdilər. Çünki vəhhabiliyin timsalında VII-VIII əsrlərdə olduğu kimi ərəb birliyini və vahid ərəb ideologiyasını görürdülər. Suriya və İraq uğrunda aparılacaq mübarizədə də bu faktor və tendensiyalar mübarizənin diqqət mərkəzində idi və təsadüfi deyil ki, istər Suriyaya, istərsə də İraqa yürüş etməzdən əvvəl vəhhabi agentlərinin burada apardıqları müvafiq təbliğatda bu faktorlar da əsas arqumentlər sırasında idi.

Bu məqsəd və amal altında XIX əsrin əvvəllərində bütün Ərəbistan yarımadasını birləşdirən vəhhabilər artıq digər ərəb ölkələrinin də onların yaratmış olduqları dövlətə birləşdirməyin də vaxtının çatdığını bildirdilər. Hicaza edilən yürüşlərlə bərabər İraq sərhədlərinə də yürüşlər edilirdi. Burada onlar böyük uğurlar əldə edə bilməsələr də, Bağdad paşasının qoşununu ciddi itgiyə məruz qoydular. Lakin İraqda vəhhabilər heç bir şəhər və kəndi tuta bilmədilər. Burada onlar mütəmadi yürüşlər etmək və vergi yığmaqla kifayətləndilər. Hətta 1801-ci ilin aprelində bütün dünyaya səs salmış Kərbala yürüşü də nəticəsiz qaldı. Həmin yürüş zamanı Kərbələdə şie məscidlərini dağıdaraq çoxlu qənimətlə geri qayıdan vəhhabilər İraqı öz dövlətlərinə birləşdirməkdən nəinki daşındılar, hətta əldə olunmuş qənimət onları yenidən oraya yürüş etməyə vadar etdi. Ərəbistanın birləşdirilməsindən sonra 1808-ci ildə vəhhabilər Bağdada daha böyük yürüş təşkil etdilər. Lakin vəhhabilərin bu hücumu da dəf edildi. Dəməşq, Hələb, eləcə də Suriyanın digər şəhərlərinə edilən yürüşlər də nəticəsiz qaldı. Onlar yalnız bu şəhərlərdən xərac yığmaqla kifayətləndilər. Lakin burada möhkəmlənə bilmədilər.

Vəhhabilərin bu uğursuzluğu Oman və ya Hicazdan fərqli olaraq Suriya və İraqda nisbətən zəif döyüşməsi ilə bağlı deyildir. Əksinə burada da vəhhabilər özlərinin təşkilatçılıq qabiliyyəti, nizam-intizamı, cəsəreti, öz təlimlərinin haqq işi olduğuna inamı ilə seçilmişdilər. Fərq yalnız bunda idi ki, Ərəbistanın istər köçəri, istərsə də oturaq tayfaları arasında özlərinə tərəfdar tapan vəhhabilər Suriya və İraqda, xüsusilə hakim dairələrdə özlərinə müvafiq dəstək

tapa bilmədilər. Vəhhabilərin Ərəbistandakı uğurunun digər səbəbi də bunda idi ki, yarımadada siyasi birlik və iqtisadi inkişafa çox böyük ehtiyac duyulurdu. Ona görə də ərəb tayfaları vəhhabiliyin bayrağı altında birləşir və bu birləşmədə gələcək inkişaflarının əsasını görürdülər. Həmin dövrdə Ərəbistan yarımadasındakı inkişaf səviyyəsi ilə Suriya və İraqda olan inkişaf səviyyəsini müqayisə etdikdə bunun bir daha şahidi oluruq. Burada diqqəti çəkən digər faktor Suriya və İraqda mərkəzləşdirilmiş dövlətin, yaxud qurumun Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinin sıx olması, yerli hakimlərin öz mübarizələrində daha çox Osmanlı sultanına müraciət etmələri idi. Bu nöqteyi-nəzərdən Suriya və İraqın Ərəbistana birləşdirilməsi üçün heç bir obyektiv zəmin yaranmamışdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Suriya və İraqın əhalisi vəhhabilərə xarici işğalçılar kimi baxırdılar. Ona görə də vəhhabilərə qarşı ciddi və kəskin müqavimət göstərir, vəhhabilikdə isə öz inkişaflarını ləngidə biləcək arqumentlər axtarırdılar. Suriya və İraqda ərəb birliyi ideyasının utopiya olması vəhhabilərin Dəməşq və Bağdadı öz dövlətlərinə birləşdirilməsinin utopiya olduğu qədər eyni idi. Lakin son əlli ildə vəhhabilərin apardıqları mübarizə nəticəsiz qalmamış, Ərəbistan yarımadasında mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılmış, buradakı ərəblərin birliyinə nail olunmuşdur.

Ərəbistan yarımadası ölkələri

Misirin Ərəbistanda hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Ərəbistan yenə bir neçə vilayətə bölündü. Lakin bunlar xırda şəhər dövlətləri deyil, iri feodal birləşmələri idi. Xırda şəhər dövlətləri isə Hadramaut və Fars körfəzinin bəzi yerlərində qalmışdı. İri feodal birlikləri kimi Ərəbistanda özünə yer alan dövlətlər isə Qırmızı dəniz regionunda Hicaz və Yəməni, Daxili Ərəbistanda vəhhabiliyin yayıldığı və rəsmən qəbul olunduğu Nəcd, Qasım və Şammar, Fars körfəzində isə Oman idi. Oman istisna olmaqla bütün Cənubi Ərəbistan regionu Osmanlı dövlətindən asılılığı qəbul etmişdi. Lakin Osmanlı dövləti heç də bu dövlətlərin hamısında öz hərbi qoşunlarını saxlamırdı. Əsas hərbi baza kimi isə Hicazın bəzi şəhərləri və Tihamin limanları seçilmişdi. Bu rayonlardan kənarında Osmanlı sultanı qoşun saxlamadığına görə həmin yerlərdə türklərin hakimiyyəti bir növ nominal xarakter daşıyırdı. Bütün daxili məsələlərdə tam, xarici

siyasət məsələlərində isə İstanbul ilə razılaşdırılmış siyasət yeridən vassallar həmin dövr demək olar ki, xarici siyasət məsələlərində də müstəqil siyasət yeridirdilər. Belə bir vəziyyətin yaranmasına şərait yaradan Osmanlı sultanlarının başlıca məqsədi bundan ibarət idi ki, kifayət qədər ziddiyyətli və mürəkkəb olan ərəbdaxili münasibətlər labirintində optimal variant ərəb tayfalarının hər hansı birinin bu və ya digər mübarizəsində birini digərinə qarşı olaraq dəstəkləmək, yalnız Osmanlı hakimiyyətinə zərər gətirə bilərdi. Əksinə ərəb tayfalarının daxili çəkişmələrində neytral mövqe nümayiş etdirməsi əslində xəlifə titulu daşıyan sultanın dini nüfuzunun qorunmasına daha əlverişli şərait yaradırdı ki, bu islamın meydana gəldiyi Ərəbistan yarımadasında həlledici amil idi. Bu mənada Ərəbistan yarımadasındaki ərəb dövlətlərinin müstəqil siyasət yeritməsi təsədüfi xarakter daşıyırdı.

Hicazda real hakimiyyət əvvəllər olduğu kimi Məkkə şərifinə məxsus idi. Yəməndə zeydi imamları bütün dini və siyasi proseslərə nəzarəti həyata keçirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Yəmən XIX əsrin ortalarına doğru Osmanlı dövlətindən tam müstəqil, intensiv siyasət yeridirdi və siyasi kursun daha əsaslı olması üçün Yəmən feodalları burada möhkəmlənmək istəyən İngiltərənin müvafiq qurumları ilə əlaqələr yarada bilmişdi. Məhz bu əlaqələrin nəticəsi idi ki, 1849-cu ildə Osmanlı dövlətinin Yəməndə tam siyasi hakimiyyət bərqərar etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi. Nəcəddə vəhhabilər dövləti meydana gəldi. Bu dövlət bütün Daxili Ərəbistanı və Əl-Həsani əhatə etdi. Burada ona qarşı mübarizə aparan Qasım knyazlığının feodalları olsa da, onlar da vəhhabilərin möhkəm birliyinin mövcud proseslərə təsirini dəyişdirməyə müvəffəq olmadılar. Bununla belə Qasım öz müstəqilliyini saxlayırdı və ikinci bir tərəflə bu haqqını bölüşmək istəmirdi. Həmin dövr Ərəbistanın şimalında da hərbi-siyasi proseslər kifayət qədər ciddi xarakter daşıyırdı və burada meydana gələn Şammar knyazlığı yarımada gedən proseslərə kifayət qədər təsir etmək gücünə malik idi. Təsədüfi deyil ki, məhz Şammar knyazlığı tədricən möhkəmləndikdən sonra Şimali Ərəbistanda Nəcəd ilə mübarizə aparan yeganə knyazlığa çevrilmişdi.

Omana gəldikdə isə bu dövlət iki hissəyə bölünmüşdü. Bir hissə Məskət seyidi Səidin (1807-1856) hakimiyyəti altında idi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövr ingilislər tərəfindən dəstəklənən Səidin hakimiyyəti kifayət qədər möhkəm idi və bu halda təkcə Omanın bir hissəsini deyil, həmçinin Hind okeanındakı bəzi adaları, İran və Şərqi Afrika sahillərindəki bəzi əraziləri də idarə edirdi. Müqaviləli Oman adlanan digər hissəsi isə quldur şeyxlərinin idarə etdiyi bir neçə şeyxliklərə bölünmüşdü. Buna baxmayaraq hər iki Oman İngiltərə iqamətgahının nəzarəti altında idi. Burada saxlanılan İngiltərə donanması bütün Oman sahillərini top atəşləri altında saxlayırdı. Bu donanma əslində İngiltərəyə burada müvafiq rejimlərin formalaşdırılması və saxlanmasına imkan verirdi. İngiltərənin burada digər bazası da var idi ki, bu da Ədən idi. Ədən faktiki olaraq İngiltərənin bu regionda ən möhkəm dayaq nöqtəsi idi. Cənubi Ərəbistanda gedən proses və cərəyan edən hadisələr məhz buradan idarə edilir və nəzarətdə saxlanılırdı. Bütünlükdə isə Cənubi Ərəbistan xırda sultanlıqların və şeyxliklərin konqlomeratını xatırladırdı.

Nəcd vəhhabiliyin mərkəzi kimi

Misirin 20 illik hakimiyyətindən sonra vəhhabilər burada öz hakimiyyətlərini bərpa etdilər. 1843-cü ildə Vəhhabilər dövlətinin başında artıq əmir Feysəl dururdu. Hələ 5 il əvvəl, yəni 1838-ci ildə Misirdə əsirlikdə olan Feysəl oradan Dəməşqə qaçmağa müvəffəq olmuş, burada ilahiyyat üzrə dərslər alan tələbə kimi özünü qələmə verərək gizlənmişdi. Nəcdə Misir hakimiyyətinə son qoyulduqdan dərhal sonra Riyada gəlmiş və yerli əhalinin köməyi ilə hakimiyyətə qayıdabilmişdi. Qısa müddət ərzində Feysəl özünün bacarığı və qətiyyəti hesabına dağılmaq ərəfəsində olan əmirliyi yenidən dirçəltmişdi. Əmirlik əvvəlki güc və qüdrətində olmasa da, Daxili Ərəbistanda gedən hərbi-siyasi proseslərə təsir etmək gücünə malik idi. Bununla belə dövlətin əvvəlki qüdrətini özünə qaytarmaq və müəyyən dövr ərzində daxili inkişafı tam təmin etmək məqsədilə 1846-cı ildə Feysəl Osmanlı hakimiyyətindən asılılığı qəbul etdi. Əslində bu asılılıq yenə əvvəlki kimi siyasi asılılığın bütün tərəflərini özündə əks etdirmirdi. Bu asılılıq hər il Osmanlı xəzinəsinə 10 min taler bac ödəmək və sultanın tələb etdiyi vaxt İstanbula gəlməklə bitirdi.

Qalan bütün məsələlərdə Osmanlı sultanı Feysələ Ərəbistanda hərəkət azadlığı vermişdi ki, bu hərəkət azadlığı da ilk növbədə Olsmanlı hakimiyyətinə qarşı olan qüvvələrin çıxışlarını yatırmaqdan ibarət idi.

Həmin dövrdə Vəhhabi dövlətinin əvvəlki sərhədləri də bərpa olmamışdı. Ona görə də Feysel ilk növbədə dövlətin sərhədlərini bərpa etmək istiqamətində siyasət yeritməyə başladı. Həmin sərhədlər ilk növbədə Hicaz knyazlığı tərəfindən pozulmuşdu. Nəcd və Əl-Həsa faktiki olaraq Ər-Riyad əmirinin hakimiyyəti altında idi. Səudilərin Qasımda öz hakimiyyətlərini bərpa etmək uğrunda apardıqları mübarizə onları Hicazla uzun sürən müharibəyə sövq etdi. Bunun əsas səbəbi Məkkə şəriflərinin Ərəbistanın bu mühüm ticarət mərkəzində vəhhabi ağalığını qəti olaraq qəbul etməmələri idi. Əslində Qasım tacirləri də vəhhabi hakimiyyətinin əleyhinə idilər və onlar əldə etdikləri gəlirin bir hissəsini vəhhabi xəzinəsinə vermək fikrində deyildilər. Qeyd edək ki, Qasım tacirləri Ərəbistanın müxtəlif ölkələri arasında artan mal mübadiləsinin əsas hissəsinə nəzarəti öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Belə bir vəziyyət onları Ərəbistan yarımadasında ən varlı tacir olmaq kimi bir səviyyəyə gətirib çıxarmışdı. 1862-1863-cü illərdə Daxili Ərəbistanda olmuş İngiltərənin görkəmli səyyahı Palqref qeyd edirdi ki, Qasımın Məkkə, Mədinə, Nəcd, Dəməşq və Bağdadla ticarət əlaqəsi saxlamağa Qasım tacirləri Daxili Ərəbistanın heç bir yerində olmadığı qədər mal ehtiyatı və maliyyə toplaya bilmişdilər. Qasım tacirlərini hər yerdə – Qırmızı dəniz sahillərində, Fars körfəzində, Dəclə-Fərat sahillərində və Dəməşq vahələrində də görmək mümkün idi. Bunun başlıca səbəbi Qasım tacirlərinin Daxili Ərəbistanda qeyri-sabilik olduğu dövrdə regionun müxtəlif rayonlarına səpələnmələri, lakin öz aralarındakı əlaqələri itirməmələri idi. Bu da Qasım tacirləri Ərəbistan yarımadasında hansı hərbi-siyasi prosesin getməsindən, yaxud bu proseslərin hansı mahiyyət və məzmun daşmasından asılı olmayaraq, yarımada gedən ticarət əlaqələrində öz çəkirlərini artırmışdılar. Nəticədə onlar istər Bağdadda, istər Dəməşqdə, istər Nəcdə, istərsə də Məkkə və Mədinədə gedən bütün ticarət işlərində aparıcı mövqelərə malik olmuşdular.

Bununla belə Qasım tacirləri feodal və Vəhhabi dövlətinin ağır vergiləri ilə üz-üzə idilər. Bu faktor onları özlərinin şəhər dövlətlərini formalaşdırmaq və müstəqil fəaliyyət göstərməyə sövq edirdi. Vəhhabi hakimiyyətini qəbul etməyən Məkkə şərifləri onların Qasımda möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün oraya hərtərəfli yardım edirdilər. Məhz bu hərtərəfli yardım və dəstəyin nəticəsində Qasım vəhhabi yürüşlərinin qarşısını ala bilmişdi. 1855-ci ildə isə əmir Feysəl, hətta Aneyza və Bureydənin müstəqilliyini tanımaq məcburiyyətində qalmışdı. Səudilərin sonradan bu Qasım şəhərlərini özünə birləşdirmək cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Buna görə də Səudilər bu şəhər dövlətlərdən yalnız bac və xərac almaqla kifayətləndilər.

Daxili Ərəbistandan fərqli olaraq Şərqi Ərəbistanda vəhhabilər İngiltərənin qarşudurması ilə rastlaşdılar. Səudilər iki dəfə Fars körfəzində möhkəmlənmək üçün cəhd etdilərə də bu uğursuzluqla nəticələndi. Bu cəhdlərdən birincisi 1851-1852-ci illərdə Qərbi Omanda, 1859-cu ildə Qətərdə Səudilərin möhkəmlənməsi məqsədilə edilə də, burada yerləşən İngiltərə donanması Səudilərin bu cəhdlərinin qarşısını müvəffəqiyyətlə ala bilmişdi. Qətər uğursuzluğundan sonrakı yeddi il ərzində Səudilər ilə ingilislər arasında daim münaqişə olmasına baxmayaraq, 1866-cı ildə bağlanmış İngiltərə-Nəcd müqaviləsinə əsasən Səudilər müqaviləli Oman və Bəhreyndə öz hakimiyyətlərini bərqərar etmək söylərindən əl çəkildilər və buradan yalnız xərac almaqla kifayətləndilər.

Yenidən dirçəlməkdə olan Vəhhabi dövlətində fanatizm yüksək dərəcəyə çatırdı. Bunun nəticəsi idi ki, XIX əsrin ortalarında Nəcdə vəhhabiliyə yad olan hər hansı dini və məişət zəminində əlamətin ortaya çıxmasına görə səbəbkar edam edilirdi. Bunun üçün xüsusi tribunal yaradılmışdı. Digər yüngül səviyyəli günahkarlar isə cərimə edilir, yaxud onlara ağır cismani cəza verilirdi. Daxildəki sosial-ictimai münasibətlərin möhkəm olmaması nəticəsində Vəhhabilərin mərkəzi hakimiyyəti zəifləyir və vacib olan sosial bazadan məhrum olurdu. Bunun nəticəsində əvvəllər möhkəm müttəfiq kimi çıxış edən tayfalar malik olduqları silahı nəinki bir-birlərinə eyni zamanda əmirə qarşı da çevirirdilər. Belə bir vəziyyətdə 1865-ci ildə əmir Feysəlin vəfatından sonra Vəhhabi

dövlətindəki gərgin münasibətlər sisteminə feodal tayfa separatizmi və nəslə ziddiyyətlər də əlavə olundu. Feysəlin varisləri onun övladları arasından birinci üç böyük oğlu seçilmişdi. Nəcd də faktiki olaraq üç böyük qardaş arasında bölündükdən sonra onların arasında Nəcdə hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə başladı. Bu mübarizə nəticəsində onsuz da möhkəm olmayan Vəhhabi dövləti daha da zəiflədi. Nəticədə yaranmış vəziyyətdən həm Osmanlı hakimiyyəti, həm də onun ən güclü rəqiblərindən biri olan Şammar əmirliyi istifadə etdi. Belə ki, Osmanlı dövləti Əl-Həsada, Şammar əmirləri isə şimali Ərəbistanda möhkəmləndilər.

Şammar əmirliyinin yüksəlişi

Misir hakimiyyətinin Ərəbistanda başa çatmasından sonra formalaşan feodal dövlətləri sırasında Şammar əmirliyi də xüsusi əhəmiyyət daşımağa başladı. Bu əmirliyin paytaxtı Hail şəhəri idi. Hələ XIX əsrin 30-cu illərində Nəcdin zəifləməsindən istifadə edərək Rəşidilər sülaləsi burada öz hakimiyyətlərini qurmuş və möhkəmləndirmişdilər. İlk dövrlər Rəşidilər sülaləsi Nəcdədən vassal asılılığını qəbul etmişdi. XIX əsrin ortalarında Rəşidilərin bu asılılığı nisbi və nominal xarakter daşıyırdı. Bununla belə Nəcd kimi Şammar da vəhhabi dövləti idi. Lakin Nəcdədən fərqli olaraq Şammar əmirliyi dini dözümlülük siyasəti yeridirdi ki, bu da Nəcd hakimiyyətindən narazı olanların Şammarda özünə sığınacaq tapmasına, nəticədə isə daha güclü sosial baza formalaşdırmağa imkan verirdi.

Şammar əmirliyinin inkişafı, xüsusilə də onun ticarət əlaqələrinin genişlənməsi istiqamətində əmir Abdullah (1834-1847), eləcə də onun oğlu Talal (1847-1868) kifayət qədər güclü səylər göstərmiş və buna nail olmuşdular. Talal ticarətin genişlənməsi üçün Haildə çoxlu bazar və anbarlar, piştaxta və sənətkarlıq mərkəzləri yaratmışdı. Ona görə də o, istər Ərəbistanın digər rayonlarından, istərsə də İraq və Suriyadan buraya tacir və sənətkarlar dəvət edir, onların ticarət və mal mübadiləsi etmələri üçün hərtərəfli şərait yaradırdı. Digər tərəfdən Talal ticarətlə məşğul olan tacirlərin vergisini azaltmış və onlara imtiyazlar vermişdi. Şammarın Şimali Ərəbistanda əsas təsir mərkəzinə çevrilməsinə səbəb təkcə Şammar əmirlərinin ticarətə əlverişli şərait yaratmaları deyildi. Bunun başlıca səbəbləri sırasında Şammarda dini dözümlülüğün mövcudluğu idi ki,

bu da ölkədə təkcə ərəb tacirlərinin deyil, eyni zamanda qeyri-millətlərin də ticarət etmələrinə imkan və şərait yaradırdı. Nəticədə İraqdan gələn karvan ənənəvi ticarət yolunu dəyişərək Haildən keçib Məkkəyə getməyə başladı. Bu yol Nəcddən keçmədən Məkkəyə gəlməyə də imkan verdiyindən Şammar əmirliyi faktiki olaraq regionun karvan ticarətinə nəzarəti əlində saxlayırdı. Ticarətin intensiv inkişafını nəzərə alan Talal karvan yollarının təhlükəsizliyini də təmin etmək istiqamətində tədbirlər görürdü. Bu məqsədlə o, ilk növbədə bədəvi basqınlarının qarşısını almış, onları vergi ödəməyə məcbur etmiş, Xeybər, Couf kimi bir sıra vahələrin müqavimətini qırılmış və hər yerdə öz hakimlərini təyin etmişdi. Nəticədə ticarət görünməmiş səviyyədə vüsətlə inkişaf etdi ki, bu da Şammar əmirlərinə mərkəzləşdirilmiş dövlət siyasəti yeritməyə imkan verdi. Riyad əmirləri bütün bu prosesləri narazılıqla izləsələr də, nə Şammarda gedən proseslərə, nə də onun yeritdiyi siyasətə kifayət qədər təsir etmək iqtidarında deyildi. Onlar Talalı Riyada dəvət edərək onu zəhərləyib öldürdülər. Talalın zəhərləndirilərək öldürülməsi, Nəcdin Şammara qarşı yeritdiyi məqsədyönlü siyasətin tərkib hissəsi idi. Lakin Talalın öldürülməsi Şammarın zəifləməsinə səbəb olmadı. Əksinə Şammar Osmanlı dövlətindən Nəcdə qarşı mübarizədə hərbi yardım və dəstək alaraq, Daxili Ərəbistanda hegemonluq uğrunda mübarizəni davam etdirdi. }

Ərəbistan yarımadasında

İngiltərə müstəmləkələri

(1840-1870)

Misirin Ərəbistandan çıxmasından

sonra İngiltərə Fars körfəzi sahillərində

və Ədəndə şəriksiz hökmranlıq etməyə

başladı. Həmin dövr artıq 1798-ci ildən müstəqilliyini itirmiş Omandan başqa, 1820-ci ildən etibarən Müqaviləli Omanın və Bəhreynin daha yeddi şeyxliyi İngiltərənin hakimiyyəti altına düşmüşdü. Bütün bu şeyxliklərin hamısı ilə müttəfiqlik haqqında müqavilə bağlamağa müvəffəq olan İngiltərə, faktiki olaraq həmin şeyxliklərdə öz rejimini formalaşdırmışdı. Qeyd edək ki, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi 1971-ci ilə kimi Müqaviləli Oman adını daşımış və bütün bu dövr ərzində də İngiltərənin təsiri altında olmuşdur. 1839, 1847, 1853, 1856-cı illərdə bağlanan müqavilələrdə hər dəfə İngiltərənin buradakı imtiyazları təzələnilir və nüfuzu gücləndirilirdi. Bu, xüsusilə İngiltərənin Bəndər-Buşirdəki rezidentinin işini

yüngülləşdirdi ki, nəticədə Müqaviləli Omanın istər daxili, istərsə də xarici siyasətinə nəzarət məhz həmin rezidentin ixtiyarına keçdi. Bu isə öz növbəsində Böyük Britaniyanın Yaxın Şərq siyasətinin uğurunun təmin edilməsində əsas dayaq nöqtələrindən biri kimi Müqaviləli Omanın London üçün əhəmiyyəti daha da artdı. Belə bir vəziyyət isə ilk növbədə İngiltərə tacirlərinin fəaliyyətinin genişlənməsinə hərtərəfli şərait və imkan yaratmışdı. Burada İngiltərənin Cənubi Ərəbistan və Fars körfəzində möhkəmlənmək istiqamətində atılmış olduğu hərbi-siyasi addımların tarixinə qısa olaraq retrospektiv nəzər yetirsək məqsədəuyğun olar. }

XVI əsrin sonlarında Cənub Şərqi Asiya və Uzaq Şərqi zəngin ölkələrində öz nüfuzunu bərqərar etmək uğrunda mübarizə aparan İngiltərə burjuaziyası Afrika və Ərəbistan yarımadası sahillərində də möhkəmlənməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu. Bu məqsədlə də 1588-ci ildə T.Kavendiş, 1591-ci ildə kapitan Kendel, 1593-cü ildə isə C.Lankaster Müqəddəs Yelena adasına gəlmişdi. Ost-Hind şirkəti krallığın tam dəstəyi altında Şərqdə daha əsaslı və planlı şəkildə möhkəmlənmək siyasəti yeridirdi. Krallığın tam dəstəyi altında möhkəmlənmək siyasəti yeridən Ost-Hind şirkətinin gəmiləri isə burada ilk dəfə 1612-ci ildə göründü. Lakin burada həmin dövr Portuqaliyanın möhkəmlənməsi İngiltərəni bu ölkəyə qarşı uzun sürən hərbi əməliyyatlar aparmaq məcburiyyətində qoydu. Bundan üç il əvvəl, yəni 1609-cu ildə A.Şarpeyin başçılıq etdiyi ekspedisiya Ədən və Məkkə ilə ticarət əlaqələri yaratmaqda ciddi bir uğur qazana bilməmişdi. Belə ki, Ədənə yaxınlaşan Şarpey türk qubernatoru tərəfindən həbs edilmişdi. Sənədəki türk paşasının qulu olan, lakin paşanın sevimlisi kimi tanınan yunan mənşəli «alçaq Reneqat» Rəcəb ağa ilə əlaqə yaradan ingilislərin həbsində, məhz o əsaslı rol oynamışdı. Bundan sonra şəhəri toplardan atəşə tutan ingilisləri girov götürən Rəcəb ağa öz mövqeyini itirmək qorxusu altında ekspedisiya üzvündən ikisinə türk sultanı ilə görüşmək icazəsi verdi. Lakin Məkkədə türk paşası onların burada fabrikiya yaratmaq fikirlərini qəbul etmədi. Paşanın göstərişi ilə azad olunan ingilislər Ədəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

1610-cu ildə Henri Midltonun başçılıq etdiyi ekspedisiya Ərəbistan sahillərinə gəldi və burada onların görünməsi ciddi münaqişəyə səbəb oldu. Məkkəyə yola düşən Midlton şəhərin qubernatoru Rəcəb ağanın əmri ilə həbs olundu. Bu münaqişə yəhudilərdən içki alıb sərxoş olmuş, qadınları və məscidləri təhqir etməyə başlamış bezi ingilis dənizçilərinin pozğun davranışı nəticəsində baş vermişdi. Bu xəbərdən məyus olan həmin dövr tanınmış ingilis xadimlərindən biri S.Parças yazırdı ki, «Oxumaq, utanmaq və ibrət götürmək lazımdır». Bununla belə həmin ilin iyun ayında Məkkə şahbəndəri Midltonla müqavilə bağladı. Müqaviləyə əsasən türklər şirkətə dəyən 18 min rial zərəri ödəməli idilər. İyulun 2-də ingilislər sultanın göstərişi çərçivəsində həmin məbləği aldılar.

1611-ci ilin aprel ayında Ədviyyat adalarındakı uğursuzluqlardan sonra Qırmızı dəniz sahillərinə qayıdan H.Midlton Ədəni mühasirəyə aldı. Bu əməliyyatda şirkətin yeddi ekspedisiyasının başında C.Saris dururdu. Londonda tərtib olunmuş təlimata əsasən Şərqə yola düşən C.Saris lazım gələrsə Ədəne və ya Məkkəyə yaxınlaşmalı idi və bu məqsədlə İstanbuldakı ingilis səfirinin köməyi ilə Osmanlı sultanından xüsusi buraxılış vəərəqəsi almışdı. Bu vəsiqə Sarisə Yəmən, Ədən və Məkkə əyalətlərində ticarət etmək hüququ verirdi. Lakin digər Avropa səyyah və missionerləri kimi Saris də həmin vəsiqədən kəşfiyyat xarakterli fəaliyyəti üçün istifadə edirdi. Qeyd edək ki, bu vəsiqənin əhəmiyyəti həmin dövr üçün çox böyük idi. Belə ki, vəsiqə ingilis tacirlərinə Osmanlı dövlətində, o cümlədən Ərəbistanda tam təhlükəsizlik vəd edirdi. Həmin il Sultan I Əhməd ingilis tacirləri üçün xüsusi fərman imzalaması da diqqətdən yayınmamalıdır. 1611-ci ildə imzalanmış həmin fərmanda göstərilirdi ki, «uzun illər ərzində biz adı çəkilən kral və onun təbəələri ilə ittifaq və dostluq münasibətləri saxlayırıq. Buna görə də sizə və sizin hər birinizə Böyük Britaniya kralının tacirlərini və təbəələrini, xüsusilə Yəməndə, Ədəndə və Məkkədə ticarət etmək istəyənləri nəinki xeyirxahlıq və mehribanlıqla qarşılamağı, həm də onlara, onların adamlarına və gəmilərinə hər şeylə kömək etməyi, heç bir maneçilik, ədalətsizlik və sıxışdırma olmadan səyahət azadlığı və sərfəli imtiyazlar verməyi əmr edirəm». Bu fərmandan xəbər tutan yeni qubernator Heydər ağa

ingilislərin həyatı və ticarəti üçün əlverişli şərait yaratmaq şərtinə onları Məkkəyə dəvət etdi. Lakin ingilislərin Babil Məndəb yaxınlığındakı quldurluq hərəkətləri Sarisin Məkkədə ingilis ticarət faktoriyasının açılması haqqında apardığı danışıqların uğursuzluğuna səbəb oldu. Əslində ingilislərin belə vəhşi hərəkətləri bütünlükdə İngiltərə siyasətinin uğurunu sual altına alırdı ki, bu da nəticə etibarilə özünü göstərmiş oldu. Bütün bu proseslərin məntiqi nəticəsi kimi İranda uğursuzluğa düşər olan İngiltərə yenidən Yaxın və Orta Şərqdə siyasətinin ağırlığını həmin dövr Cənubi Ərəbistanda möhkəmlənmək üzərinə salmış oldu. Məhz bu məqsədyönlü siyasətin nəticəsində İngiltərə 1643-cü ildə Bəsrədə faktoriya yaratmağa müvəffəq oldu ki, bu faktoriya da Londonun Yaxın Şərqdə ağalığının mərkəzinə çevrildi. Qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, XIX əsrin ortalarında İngiltərənin Ərəbistanda özünün müstəmləkələrini yaratması, XVI əsrdə başlanmış ssiyasətin davamı idi. XVII-XVIII əsrlərdə müvəqqəti uğursuzluqlardan sonra Cənubi Ərəbistanda yenidən möhkəmlənən İngiltərənin, Osmanlı dövlətinə qarşı siyasəti də ikili xarakter almağa başlamışdı. Belə ki, XIX əsrin ortalarında artıq Yaxın Şərqdə möhkəmlənən ingilislər bir tərəfdən Fransa ilə rəqabətdə İstanbul müdafiəsi mövqeyindən çıxış edir, digər tərəfdən, isə Osmanlı imperiyasının arxasında tam pozucu siyasət yeridirdi.

¶ Bu baxımdan 1861-ci ildə Bəhreynlə imzalanmış konvensiya diqqətdən yayınmamalıdır. Konvensiyanın müddəalarına əsasən İngiltərə Bəhreyni xarici müdaxilədən müdafiə etməyi öhdəliyə götürür və bu məqsədlə burada öz qoşunlarını saxlamaq hüququ alırdı. Belə bir vəziyyət isə İngiltərəyə Cənubi Ərəbistanda möhkəmlənmək üçün yeni imkanlar açmaqla bərabər, Bəhreynin mühüm hərbi bazaya çevrilməsini də əsaslandırılmış olurdu. Bu isə Osmanlı dövləti və Avropa dövlətləri ilə aparılan mübarizədə mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Konvensiya Bəhreyni İngiltərənin protektoratlığına çevrilməsini əsaslandırır. İngiltərənin Fars körfəzində möhkəmlənməsi Osmanlı imperiyasının və İranın narazılığına səbəb oldusa da, bu dövlətlərdən heç biri faktiki olaraq Fars körfəzindəki İngiltərə donanmasına qarşı ciddi mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi. Yalnız 1868-ci ildə İngiltərə Qətərlə

müttəfiqlik münasibətləri yaratdıqdan üç il sonra Osmanlı dövlətinin ciddi səyləri nəticəsində şeyxlik İstanbula qaytarıldı.

Omanda İngiltərə mövqeləri onun əsas rəqibi Fransa təsiri ilə üz-üzə idi. Bu mənada Məskət seyidi Ərəbistanda İngiltərənin nisbətən daha sadıq müttəfiqi olduğundan ikinci onu daha çox müdafiə edir və qoruyurdu. Dəniz quldurluğu və qul alverinə qarşı birgə mübarizəyə dair müqavilə imzalayan İngiltərə bu məqsədlə bağlanmış olduğu 1839 və 1845-ci illərin analoji müqavilələrində faktiki olaraq yeni hüquqlar və imtiyazlar əldə etmiş olurdu ki, bu ilk növbədə yenə İngiltərənin burada lazımı səviyyədə qoşun saxlamaq və müvafiq hərbi əməliyyatlar keçirmək hüququ ilə təsbit olunurdu. Hələ 1834-cü ildə ingilislər Məskət seyidi Səid tərəfindən Kurya-Murya adasının onlara verilməsinə nail olmuşdular. 1857-ci ildə isə onlar Perim adasını tutmaqla burada kifayət qədər möhkəmlənmişdilər. İngiltərənin həmin adanı tutmasına əlverişli şərait yaradan başlıca səbəb isə seyid Səidin 1856-cı ildə vəfatı və onun ölümündən sonra oğlanları arasında başlanan hakimiyyət mübarizəsi idi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən İngiltərə «parçala, hökm sür» siyasətini həyata keçirdi. Belə ki, 1861-ci ildə Hindistanın vitse-kralı lord Kanningin təklifinə əsasən seyidin malik olduğu ərazi onun iki oğlu arasında bölündü. Böyük oğlu Süveyni Oman ərazisini, kiçik oğlu Məcid isə Afrikanın Şərq sahillərinin və Zənzibarın hakimi təyin olundu. Bu bölgü Omanı zəiflətdi. Bunun da nəticəsində Zənzibar İngiltərə tərəfindən işğal edildi. Beləliklə də İngiltərə Omanda qəti olaraq möhkəmlənmiş oldu.

XIX əsrin ortalarında Oman ingilis-fransız rəqabətinin mərkəzinə çevrilmişdi. 1846-cı ildə Fransa Omanla 1839-cu il Oman-İngiltərə ticarət müqaviləsinə uyğun müqavilə bağlamağa müvəffəq oldu. 1861-ci ildə isə Fransa Omanın iki hissəyə bölünməsinin əleyhinə çıxdı. Nəticədə İngiltərə Fransaya güzəştə getmək məcburiyyətində qaldı. İngilis-fransız qarşıdurması 1862-ci il martın 10-da Parisdə Məskət və Zənzibara müstəqillik verilməsinə dair tərəflərin əldə etmiş olduqları kompromislə başa çatdı. Bununla belə İngiltərənin güzəştli nominal xarakter daşıyırdı. Belə ki, Oman bu halda da ikiyə bölünmüş halda qalırdı. Müstəqilliyi elan edilən Məskət və Zənzibarın suverenliyi isə İngiltərə üçün xüsusi

əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki Zənzibarın müstəqilliyinin nə regionda gedən proseslərə, nə də bu regionda maraqları toqquşan dövlətlərin siyasətinə əsaslı təsiri yox idi. Oman və Zənzibarın müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra burada başlanan daxili çəkişmə və hakimiyyət uğrunda mübarizədə yenə İngiltərə proseslərə əsaslı təsir göstərən dövlət kimi çıxış edirdi. Bu faktor, xüsusilə Omandakı hakimiyyət mübarizəsində özünü açıq şəkildə büruzə vermiş oldu.

Omanın müstəqilliyinin elan edilməsindən sonrakı 10 il ərzində (1862-1871) hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə ara vermədi. Oman əhalisi Məskət sultanı Süveyninin (1858-1866) hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparırdı. Bu mübarizədə vəhhabilər tərəfindən müvafiq dəstək və yardım alan üsyançılığın mübarizəsində əsas məqsəd Omanda əvvəlki hakimiyyət rejimini bərqərar etmək idi. Lakin İngiltərədən hərtərəfli yardım alan Süveyninin bu mübarizədə qələbə qazanacağı şübhə doğurmurdu. Çünki onun hakimiyyətində İngiltərə maraqlı idi və əvvəl oğlunun vəfatı, sonra isə qardaşının İngiltərə tərəfindən dəstəklənməsi bunu bir daha sübut etmiş oldu.

Ədədə isə vəziyyət bir qədər başqa cür idi. Əslində mühasirə vəziyyətində olan ingilislərin Cənubi Ərəbistan işlərinə qarışması Yəməndə narazılıqla qarşılıqlı və bu səbəbdən də ardı-arası kəsilmədən üsyanlar baş verirdi. Bu üsyanlardan ən böyüyü 1840-cı ildə baş verdi. Lahıcda baş verən bu üsyan sultan tərəfindən dəstəklənirdi. Bu üsyan yatırıldıqdan sonra 1846-cı ildə ərəblər yenidən Ədəyə hücum etdilər. 1849-cu ildə Lahıcda hakimiyyətə Əli gəldi. Əli Ədənin ingilislərdən geri alınması uğrunda mübarizə aparırdı. Bu məqsədlə də 1858-ci ildə o, ingilislərə qarşı qoşun yeritdi. Lakin Şeyx-Osman yaxınlığında baş vermiş döyüşdə məğlub olduğdan sonra İngiltərənin hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Ərəbistan yarımadası yeni dövrün ikinci mərhələsində: 1865-ci ildə əmir Feysəlin vəfatından sonra Nəcd qarışıqlıq dövrünü keçirdi. Feysəlin iki oğlu arasında münafiqlik artaraq ara müharibəsinə gətirib çıxardı. Səudilər dövləti zəiflədiyindən onlar türklərin yürüşünün qarşısını ala bilmədilər və nəticədə 1871-ci ildə Fars

körfəzi sabilləri Osmanlı imperiyasının idarəçiliyi altına keçsə də, əslində isə türklərin burada hakimiyyəti nominal xarakter daşıyırdı. Ərəbistanın özündə isə bir-birilə qanlı müharibə aparən bir neçə əmirlik düşmən vəziyyətində idi.

1888-ci ildə paytaxtı Xail olan Rəşidilər əmirliyinin başçısı Məhəmməd ibn Rəşid, ər-Riyadı tutaraq Səudi əmiri Əbdür Rəhmanın ordusunu darmadağın etdi və o, ailəsilə Nəcdə qaçmağa məcbur oldu. Əbdür Rəhman yenidən ordu toplamaq və mövqeyini möhkəmlədir hakimiyyəti ələ almaq məqsədilə o, türk sultanının sarayına getdi, lakin burada ona yardım göstərməkdən imtina etdilər. Heç bir yerdən yardım ala bilməyən Əbdür Rəhman ailəsilə ilə birlikdə Rub əl-Xalının sərhəddində köçərilik edən bədəvilərin yanında gizlənməyə məcbur oldu. Lakin burada da qərarlaşa bilməyən Əbdür Rəhman, nəhayət təxminən on il müddətinə Küveytdə şeyx Mübarək əs-Sabahın himayəsinə sığınmalı oldu.

1900-cü ildə Səudilər Küveyt şeyxinin köməkliyi ilə ər-Riyad üzərində nəzarəti geri qaytarmaq üçün uğursuz cəhd etdi. Lakin ikinci cəhd müvəffəqiyyətlə nəticələndi: 16 yanvar 1902-ci ildə sülaləyə rəhbərlik edən əmir II Əbdül Əziz ər-Riyadı tutdu.

Nəcd uğrunda Səudilərlə Rəşidilər arasında gərgin mübarizə gedirdi. Rəşidiləri türklər müdafiə edirdisə, Səudiləri isə Küveyt şeyxi müdafiə edirdi. 1904-cü ilin yazında II Əbdül Əziz bütün mərkəzi Nəcdi tutdu, türk ordusunun və artilleriyasının köməinə baxmayaraq İbn Rəşidin müqaviməti qırıldı. Qəti döyüş Bureyda rayonunda baş verdi ki, bu da Səudilərin qələbəsi ilə nəticələndi. 1906-cı ilin aprelində Əmir ibn Rəşidin öldürülməsi, Səudilərin düşmənlə mübarizəsini asanlaşdırmış oldu.

Nəcdin öz daxilində vəziyyət gərgin idi. Əbdül Əzizə qarşı böyük əmisinin nəvəsi çıxış edərək, onu qeyri-qanuni hakimiyyəti zəbt etməkdə təşviqləndirirdi. Onlar mübarizələrində Şərqi Ərəbistan acman tayfasına istinad edirdi. «Arif üsyanı» adını almış bu çıxışların qarşısı amansızlıqla alındı, başçıların bir hissəsi edam edildi, digərləri isə Hicaza qaçdı.

Qısa fasilə zamanı Əbdül Əziz 1910-cu ildə qəbul edilmiş mühüm qərarı reallaşdırmağa başladı ki, bu da vəhhabi hərəkatı ideyasını dirçəltmək və ona sadıq olan bədəvi tayfalarını oturaq həyatla keçirmək idi. «Qardaşlıq» («ixvan») adlanan yaşayış

məskənlərində yaşayan, onlar üçün yeni olan kənd təsərrüfatı əməyinə alışan bədəvilər üçün dini icmalar yaradıldı. Bu cür koloniyalarda yaşayanlar yerli əkinçi əhali ilə qaynayıb-qarışır, öz tayfaları ilə əlaqələrini itirirdilər və bununla yanaşı dini təbliğatçıya və əmir Əbdül Əzizə tam tabe olurdular. İxvanlar yalnız oturaq əkinçiyə çevrilmirdilər, onlar həmçinin Səudilərin feodal dövlətinin əsgərləri idilər. Düşərgədə yaşayanların başında ümumi iclasda seçilən, lakin əmir tərəfindən təsdiq edilən hərbi rəhbər dururdu. Nizam-intizamın qorunmasında daha mühüm rol dini təbliğçi-mütavvanın payına düşürdü. Onlar yalnız dini ayinlərin icrasına deyil, vergilərin ödənməsinə və orduya səfərbərliyə də nəzarət edirdilər. İxvanların həmişə hərbi yürüşlərə maraq göstərməsi üçün müharibədə ələ keçirilən qənimətin bir hissəsi onlara ayrılırdı. Əbdül Əziz onlara hədiyyələr bağışlayır, boclarını ödəyir, təsərrüfatı dirçəltmək üçün borc pul verirdi. Əs-Səud sülaləsinə sədaqət göstərən ixvanlar dah çox yeni dövlətin inzibati və məhkəmə işlərinə cəlb olunurdular.

Beləliklə Əbdül Əziz tərəfindən yaradılmış Səudilər ailəsini hərbi-dini təşkilatları fanatik şəkildə öz əmirlərinə sadıq olan yüzlərlə birinci dərəcəli hərbcilər yetişdirdilər. 1912-ci ildə ilk ixvan yaşayış məskənləri Şimali Nəcəddə Artaviya vahəsində məskunlaşmış muteyr, şəmmar və hərbi tayfaları üçün salındı. 1920-ci ildə təkçə Nəcəddə bu cür 52 yaşayış məskəni, 1939-cu ildə isə bütün Səudiyyə Ərəbistanı üzrə 143 icma mövcud idi. Onların fəaliyyətinin əsası 1918-ci ildə əmir tərəfindən verilmiş fərmanla müəyyənləşirdi.

Hicazdakı müvəffəqiyyətsizlik Əbdül Əzizi Ərəbistanın şərqiində işğalçılıq siyasətinə sövq etdi. Əl-Həsanın bir neçə zəngin kənd təsərrüfatı vahələri 1790-cı ildən 1871-ci ilə qədər Səud ailəsinin əmirlərinin nəzarəti altında olmuşdur, lakin ailə münafişəsi zəminində və türklərlə ara müharibələri zamanı 1871-ci ildə əl-Həsanı yenidən tutdular və 1913-cü ilə qədər Xufuf inzibati mərkəzində, həmçinin əl-Kətif və Fars körfəzi sahilində Okayrda öz qarnizonlarını yerləşdirdilər. Türklərin Avropa məsələləri ilə başın qarışmasından istifadə edən Əbüd Əziz 1913-cü ildə Xufufu tutdu və Fars körfəzindəki sahil rayonlarına türklərlə qarşılıqlı iddialarını nizama salmaq məqsədilə danışıqlar apardı. Nəticədə 1914-cü ilin mayında Osmanlı dövləti ilə dostluq və ittifaq haqqında müqavilə

imzalandı. Qeyd edək ki, Əbdül Əziz bu müqaviləyə sadıq qalaraq ingilislərin onları türklərə qarşı müharibəyə təhrik etsələr də səudilər bundan imtina etdilər.

Ərəbistan yarımadasında vəhhabi dövlətinin yaradılması Əbd-əl-Əziz ibn Səudun adı ilə bağlıdır. Məhz o, türklərin hakimiyyətinə Nəcdə son qoymuş, burada öz hakimiyyətini bərqərar edərək onun genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə nail olmuşdur. 1913-cü ildə vəhhabilərin mövqelərinin daha da möhkəmlənməsini istəməyən İngiltərə ibn Səudla müttəfiqlik müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə İngiltərəyə Ərəbistanın mərkəzi rayonlarında möhkəmlənmək və Osmanlı dövlətinə qarşı əsaslı mübarizə aparmaq imkanı verirdi. Lakin nə bu, nə də 1915-ci ildə Nəcd ilə bağlanmış müqavilələrlə İngiltərə qarşıya qoymuş olduğu məqsədinə nail ola bilmədi. İngiltərədən kifayət qədər maliyyə yardımı alan İbn Səud öz ordusunun möhkəmləndirilməsinə daha çox diqqət yetirdi. Lakin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etmədi. Belə bir siyasətlə İbn Səud həm ordunu gücləndirməyə, həm də Nəcdin iqtisadi inkişafının yüksəlməsinə şərait yaratmış oldu.

1915-ci ilin dekabrında isə ingilislərlə səudilər arasında türklərlə bağlanan analoji müqavilə imzalandı. Lakin Böyük Britaniya ilə bağlanan müqaviləyə əsasən Əbdül Əziz Cənubi Ərəbistanda ingilis prtektoratlığına hücum etməmək və öz xarici siyasi kursunu razılaşdırmaq haqqında öhdəlik götürməsi, hər il 60 min f.st. subsidiya almasına baxmayaraq London Nəcdi Antanta tərəfindən birinci dünya müharibəsində iştirakına nail ola bilmədi. Buna görə də ingilis emissarları öz diqqətlərini Hicaza yönəltdilər və onlar şəriif Hüseyni türklərə qarşı üsyana qaldıra bildilər.

Ərəbistan yarımadasının dini mərkəzi Hicazda da iqtisadi və siyasi dəyişikliklər baş verirdi. 1904-1908-ci illərdə Dəməşqdən Mədinəyə qədər dəmiryolu çəkildi.

1908-ci ildə qədim Həşimilər nəslinə mənsub və Ərəbistanda böyük dini nüfuza malik Hüseyn Məkkə şəriifi oldu. 1911-ci ildə Hüseyn Nəcdədən Hicaza karvanlırın gəlməsini qadağan etdi, 1912-ci ildə ingilislərin təhriki ilə Cənubi İraqdan Nəcd karavanlarına bir neçə müvəffəqiyyətli hücum edildi. 1907-1912-ci illərdə ölkənin bir sıra yerlərində vəhhabilər əleyhinə çıxışlar baş verdi. 1912-ci ildə

əmirin qardaşı Səad yaxınlarından ibarət kiçik qrupla şərifin əlinə keçdi. Şərif bu hadisədən istifadə edərək Səadı yalnız o şərtlə azad edirdi ki, Əbdül Əziz türklərin Bureydənin ən mühüm rayonu olan Qasım üzərində suverenliyini tanıсын və həmçinin illik kiçik təzminat ödəsin.

Ərəbistan yarımadası birinci dünya müharibəsi illərində Qeyd etdiyimiz kimi ingilislər şərif Hüseyni türklərə qarşı çıxmağa inandıra bildilər. 1915-ci ildə ingilislər Hicaz və Əsirə gizli müqavilə bağladılar. 5 iyun 1916-cı ildə Hüseyn Hicazın müstəqilliyini elan etməklə yanaşı kral titulun götürərək Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdi. Məşhur ingilis kəşfiyyatçısı polkovnik Lourens bu zaman Hicazda idi və türk qarnizonlarına qarşı bədəvilərin çıxışlarını təşkil edirdi. 1917-ci ilin iyulunda ərəblər kiçik türk qarnizonunun yerləşdiyi Mədinədən başqa türkləri Hicazdan sıxışdırıb çıxardılar və Əkəbə limanını da tuta bildilər.

1918-ci ildə Əbdül Əziz yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək türklərin tərk etdiyi Rəşidilər əmirliyinə qarşı müharibəyə başladı və tezliklə paytaxt Xail şəhərini tutdu. İngiltərənin baş naziri D.Lloyd Corcun şərhinə görə « heç kəs xarici ordunu Ərəbistanın hər hansı bir hissəsini tutmağa göndərməmişdi. Bura olduqca yoxsul ölkə olduğunda hər hansı bir yırtıcı dövlət onu tutmağa maraqlı göstərmirdi».

XX əsrin əvvəllərində ingilis müstəmləkəçiləri Türkiyənin İtaliya ilə və Balkanlarda müharibədə məğlubiyyətindən istifadə edərək Ərəbistan yarımada-sının cənubunda öz ağalığının rəsmi şəkildə tanınmasına nail oldu. 1914-cü ildə bağlanan konvensiyaya görə Osmanlı imperiyası Cənubi Yəmənə ingilis protekto-ratlığı ərazisinə hər hansı bir iddiadan əl çəkirdi.

Osmanlı imperiyası dağıldıqdan sonra Yəmən tam müstəqilliyini qazanmış oldu. Təbii ki, belə bir vəziyyət Yəmənün şimal hissəsinə aid idi. Yəmənə hege-monluq uğrunda Böyük Britaniya və İtaliya rəqabət aparırdılar. Qeyd edək ki, hələ XVIII əsrdə ictimai-iqtisadi və siyasi cəhətdən zəif inkişaf etmiş Yəmənün strateji əhəmiyyətinə böyük önəm verən müstəmləkə dövlətləri İngiltərə, Fransa, İtaliya, Avstriya - Macarıstan, Hollandiyanın işğalçı siyasətində mühüm yer tuturdu.

1918-ci ilin dekabrında ingilis orduları Xodeydanı, Luxayı və Yəmən Tixamasının digər şəhərlərini tutdular və süni şəkildə ölkənin mühüm iqtisadi rayonu olan Cəbəli Tihamadan təcrid etdilər. İngilislərə qarşı mübarizəyə imam Yəhya başçılıq edirdi və 1918-ci ilin noyabrında öz iqamətgahını Şihardan Sənaya keçirdi və özünü kral elan etdi. Beləliklə Yəməninin dağ rayonlarının yeganə hakimi oldu. Yəhya elan etdi ki, Yəmənini cənub rayonlarından ayıran İngiltərənin mülkləri ilə Türkiyənin Cənub-Qərbi Asiya arasında müəyyənləşdirdiyi sərhəddə qarşı öz etirazını bildirir. Sərhəd məsələsi hələ 1914-cü ildə bağlanan müqavilə zamanı müəyyənləşmişdi. Osmanlı imperiyasının Yəmən vilayətləri ilə Böyük Britaniya-nın Cənubi Yəməninin sərhəd demarkasiya xətti də çəkildi.

Ölkənin cənub rayonları və Tihama Yəmən tayfaları ilə ingilis orduları arasında döyüş meydanına çevrildi. İngilislər Luhayya limanı ilə birlikdə Şimali Tihama Əsir əmirliyinin idarəçiliyi altına verməklə, onun hakimini bunun müqabilində imam Yəhyaya qarşı qaldırdılar. Xodeydanı isə ingilislər öz əllərində saxlamışdılar və Cənubi Yəməndə ingilislərin hakimiyyətini tanıyacaqları təqdirdə əvəz olaraq qaytaracaqlarını vəd edirdilər. İngilis hakim dairələrinin onların Ədən protektoratlığı və Yəmən Tihaması üzərində hüququnun tanınması sahəsində dəfələrlə göstərdiyi cəhdlər müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

MİSİRNapoleon Bonapartın

Osmanlı imperiyası zəiflədikdə

Misirə yürüşü

Avropa hakimləri kapitulyasiya rejimine

dəyişə bilməyən mübahisəsiz imtiyazları kimi baxırdılar. Buna görə də müstəmləkəçi dövlətlər bu rejimin saxlanması üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Bunun nəticəsi idi ki, kapitulyasiya rejimi XX əsrə qədər, hətta Misirdə isə 1937-ci ilə kimi davam etdi. XIX əsrdə Osmanlı imperiyası tənəzzül edərək, elə bir şəkil almışdı ki, ona Avropada «xəstə adam» ləqəbi vermişdilər. Avropanın iri kapitalist ölkələri Osmanlı imperiyasından qalacaq mirası, eləcə də ərəb ölkələrini bölüşdürmək üçün bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar. Məhz bu qarşıdurma «Şərqi məsələsi» deyilən problemi həll olunmaz, ziddiyyətli məsələyə çevirmişdi.

Avropanın iri dövlətləri Osmanlı imperiyasının ərazisini nüfuz dairələrinə bölmüşdülər. Bu bölgüyə görə Ərəb Şərqi İngiltərə və Fransa payına düşürdü. Fransa bu sahədə bəxtini daha əvvəllər sınamışdı. Napoleon Bonapart Misiri əlverişli sənaye məhsullarının satış bazarına və Hind okeanında aqalıq etmək üçün əhəmiyyətli meydana çevirmək istəyirdi. Napoleon öz memuarlarında yazmışdı: «Əgər Misir əlli il fransız idarəsi altında olsa idi, onun əhalisi xeyli artardı və bizim sənayemizin inkişafına imkan verə biləcək manufakturalarımız üçün bazara çevrilə bilərdi. Fransa isə öz tərəfindən Misirdən çörək, duz, düyü, eləcə də Asiya və Afrikanın digər məhsullarını ala bilərdi. Əgər fransızlar Misirdə möhkəmlənsə idilər, ingilislər Hindistanda qala bilməz-dilər». Misirdən gedən hind malları Afrika ətrafından ingilislərin 8 ay müddətinə dəniz yolu ilə Avropaya gətirdikləri mallardan ucuz başa gəlirdi.

Fransanın hakim dairələri hələ çoxdan Qırmızı və Aralıq dənizi ilə əhatələnmiş Misirə Hindistan və İndoneziyadakı ticarət və siyasət rəqiblərinə bir mübarizə meydanı kimi baxırdı. Hələ məşhur filosof Leybnits vaxtilə Fransa kralı XVI Lüdovikə verdiyi məlumatda Hollandiyanın bütün Şərqdəki mövqeyini sarsıtmaq üçün Misiri istila etməyi məsləhət görmüşdü. Lakin XVII əsrin axırlarında fransızların başlıca rəqibi hollandalar deyil, ingilislər idi.

1798-1801-ci illərdə Fransanın Misirə ekspedisiyası zamanı Napoleon Bonapart əhalinin məmlüklər əleyhinə əhval-ruhiyyəsinə, İstanbul və Qahirə hakimləri arasındakı ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etdi.

1797-ci ilin yayında Napoleon Misirə hücum planı hazırladı. Napoleon Misir səfəri üçün döyüşçüləri bir-bir seçirdi. O, əlli və artıq dərəcə qızmar günəşin altında, ucu-bucağı görünməyən susuz və kölgəsiz, isti qum səhralarını keçməkdən ötrü məhz dözümlü adamlar seçməli idi. Napoleon Misirin işğalına çox böyük əhəmiyyət verirdi. Hələ İtaliya müharibəsi dövründə boş vaxtlarında Misir haqqında Volheyin və digər müəlliflərin əsərlərini mütaliə edirdi. 1797-ci ilin avqustunda İtaliya düşərgəsindən Parisə göndərdiyi məktubda yazırdı: «İngiltərəni döğrudən də məhv etmək üçün Misiri işğal etməyin zəruri olduğunu duymağımıza bir o qədər də çox vaxt qalmamışdır». Artıq Avropa Fransanın Napolenun başçılığı altında yeni bir ekspedisiyaya hazırlaşdığını bilirdi. Bu mənada Napoleon İngiltərənin bu məsələyə qarışacağını və hətta Nelsonun Aralıq dənizində keşik çəkdiyini də çox gözəl bilirdi. Nelsonun hücumundan ehtiyatlanan Napoleon Cəbəllüttariq boğazından və İspaniyanın yanından ötüb keçərək İrlandiyaya çıxmağa cəhd göstərmək niyyətində olduğu barədə şayiə yaymışdı. 1798-ci il mayın 19-da Napoleon Bonapartın komandanlığı altında 37 hərbi, 300 yelkənli gəmidən və 29400 əsgərdən ibarət Fransa hərbi ekspedisiyası Misirə yürüşə başladı. Yürüşə gedərkən Napoleon Bonapart müasiri olduğu bir sıra alimləri də özü ilə götürmüşdü. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, misirşünaslıq tarixində Bonapartın səfəri çox böyük rol oynamışdır. Y.V.Tarlenin qənaətinə əsasən bəşər sivilizasiyasının bu ən qədim ölkəsini elm aləmi üçün ilk dəfə demək olar ki, onunla gələn alimlər kəşf etmişlər.

Napoleon Misirə yürüşündə Malta adasının tutulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1798-ci il iyunun 10-da Napoleon Maltanı tutdu və Fransa Respublikasının mülkü elan etdi. İyunun 19-da Napoleon yürüşünə davam etdi. 1798-ci ili iyunun 30-da Napoleon başda olmaqla 35 minlik fransız ordusu İskəndəriyyənin yaxınlığında quruya çıxarıldı.

Nelson fransızların Maltanı tutması xəbərini alanda Bonapartın onu aldatdığını başa düşdü. Nelson fransızların quruya çıxmasına yol verməmək üçün onları hələ dənizdə ikən batırmaq məqsədi ilə tam sürətlə Misirə tərəf üz tutdu. Lakin Nelson İskəndəriyyədə Bonapartın adını belə bilmədiklərini eşidəndə yenidən səhv etdiyini düşünərək «əgər fransızlar Misirdə yoxdurlarsa, demək onların İstanbuldan başqa heç bir yərə üzə bilməyəcəklərini» qət edib oraya getməyə qərar verdi. Nelsonun bu səhvləri və təsadüflər Fransa ekspedisiyasını xilas etdi. Çünki Nelsonun ekspedisiyası Bonapartın ekspedisiyasından düz 48 saat əvvəl İskəndəriyyəyə yaxınlaşmış və Napoleon haqqında heç bir təsəvvürü olmayan əhalidən onu soruşmuşdur.

İyulun 21-də ehteramlar yaxınlığındakı döyüşdə fransızlar Muradın və İbrahimin məmlüklərini darmadağın etdilər və məhz bundan sonra fransızlar Qahirəni tutdular. Lakin 1798-ci il avqustun 1-də ingilis admiralı Nelson Əbukir yaxınlığında fransız donanmasını bütövlüklə məhv etdi. Beləliklə fransızların Misirdəki ordusu Avropadan təcrid edilmiş oldu.

Osmanlı Sultanı III Səlim İngiltərənin köməyinə arxalanaraq, 1798-ci ilin sentyabrında Fransaya müharibə elan etsə də, geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar aparmadı. Fransızlar Misirdə köhnə icti-mai quruluşu saxladılar, lakin indi vergi gəlirləri bəylərə deyil, fransız hərbi xəzinəsinə gedirdi. 1798-ci il oktyabrın 21-də Qahirədə fransızlara qarşı böyük üsyan baş verdi. Üsyanın mərkəzi Əl-Əzhar Müsəlman Universiteti idi. Napoleon çətinliklə üsyanı yatırdı. 5 minədək adam öldürüldü. Bundan sonra Nil boyunca yuxarıya irəliləyən fransız qoşunları faktiki olaraq 1798-ci ilin dekabrı üçün Misirin işğalını başa çatdırdılar.

Napoleon Fransanın təcavüzünü belə izah edirdi ki, guya həqiqi müsəlmandır və islama bəyət edir. İlk gündən ali müsəlman ruhanilərini və görkəmli şəhər əyanlarını öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərirdi. Napoleon deyirdi ki, o Misirə bir məqsədlə əhalini məmlük zülmündən xilas etmək və Fransa tacirlərini incitdiyinə görə məmlükləri cəzalandırmaq üçün gəlmişdir. Bonapart Misirdə türk

canişinlərinə belə təlqin edirdi ki, fransız ordusu Osmanlı dövlətinin marağını müdafiə edir, Napoleon isə «sultanın dostudur».

Sultanı özünün «dostu» adlandıran Napoleonun Misirə yürüşü III Səlimin keçirdiyi islahatların müvəffəqiyyətsizliyinə səbəb olan amillərdən biridir. İngiltərənin yardımına arxalanan Osmanlı dövləti isə 1798-ci ildə Fransaya müharibə elan etdi. Bərabərlikdən, azadlıqdan dəm vuran Napoleon tez bir zamanda elan etdi ki, kim məmlüklər tərəfə keçsə və bizimlə vuruşsa, onun xilası yoxdur, o məhv ediləcəkdir.

1799-cu ilin əvvəllərində Napoleon Suriyaya yürüşə başladı. Lakin Şimali Fələstində Əkkə şəhəri yaxınlığında fransızların qarşısı alındı, onlar Əkkə şəhərini ala bilməyib, Misirə qayıtmağa məcbur oldular. Uzun müddət Avropa ilə hər cür əlaqəsi kəsilən Bonapart təsadüfən əlinə keçən qəzetdən Avstriya, İngiltərə, Rusiya və Neapol krallığının Fransa əleyhinə müharibəni bərpa etdiyini, Suvorovun İtaliyada fransızları qırıldığını, Fransaya soxulacağı ilə hədələdiyini, ölkənin özündə isə qarətələr və hərc-mərcliyin hökm sürməsi kimi sarsıdıcı xəbərlər əldə etdi. Misirin işğal olunduğunu, türklər tərəfindən heç bir təhlükə olmadığını güman edən, Suvorovun İtaliyada qələbələrini, Direktoriyanın nüfuzdan düşdüyünü zənn edən Napoleon gözlənilmədən çox mühüm qərar qəbul etdi. Eyni zamanda o, müavini general Kleberi öz yerinə təyin etdi, özü isə 22 avqustda Fransaya yola düşdü. Aralıq dənizində yarım ay çox təhlükəli «səyahətdən» sonra 1799-cu ildə Fransanın cənubunda quruya çıxan Napoleon bir aydan sonra 9 və 10 noyabrda dövlət çevrilişi etdi. O, Direktoriyanı hakimiyyətdən devirdi və Fransanın tam hakimi oldu.

Misirdə müharibənin perspektivsiz olduğunu görəndə, həmçinin Osmanlı dövlətində Fransanın nüfuzunu bərpa etmək istəyən Kleber türklər və ingilislərlə danışıqlar aparmağa başladı. 1800-cü il yanvarın 24-də imzalanan sazişə əsasən fransız qoşunları Misirdən çıxarılmalı, ingilis gəmiləri isə onları Fransaya daşımalı idi. Lakin son dəqiqədə Kleber xəbər tutdu ki, ingilis admiralı sazişi təsdiq etmir, fransız əsgərlərini isə hərbi əsir elan etmək istəyir. Buna görə də Kleber hərbi sazişi ləğv etdi və türklərə qarşı çıxdı. 1800-cü il martın 20-də Heliopolis yanında vuruşma oldu. Kleber tam qələbə

çaldı. Lakin bu zaman Qahirədə yeni üsyan başladı. Yalnız aprelin 25-də Kleber Qahirəni təslim olmağa məcbur edə bildi.

Misiri ikinci dəfə işğal etdikdən sonra, ingilislərin iştirakı olmadan birbaşa Osmanlı dövləti ilə yeni danışıqlar aparmağa başlayan general Kleber 1800-cü il iyunun 14-də yay iqamətgahının bağında gəzərkən Suriyadan gəlmiş Süleyman adlı bir türk ona yaxınlaşdı, xəncəri ürəyinə sancaraq onu öldürdü. Bundan sonra fransız ordusunda komandanlıq general Menunun əlinə keçdi.

1801-ci il döyüş əməliyyatları nəticəsində ingilis qoşunları Əbu Kiri, Rəhmaniyyəni, türklər isə Mənsur, Donietta və Rozettanı ələ keçirdikdən sonra fransızlar İskəndəriyyədən başqa Misirin bütün əyalətlərini itirdilər. İskəndəriyyədə isə eyni zamanda açlıq və vəba xəstəliyi baş verdi. İyunun 27-də Misirdə olan fransız qoşunlarının komandanlığı ingilis və türk hərbi qüvvələrinə təslim olduqlarını bildirdilər. Hərbi əməliyyatların gedişində avqustun 31-də İskəndəriyyədə yerləşən fransız qarnizonu təslim oldu. 1801-ci ilin sentyabrında axırıncı fransız əsgəri Misiri tərk etdi. 1801-ci il sentyabrın 9-da Fransa ilə Osmanlı dövləti arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

Məhəmməd Əlinin hakimiyyətə gəlməsi Fransızlar getdikdən sonra Misirdə 4 il ərzində hakimiyyət uğrunda şiddətli mübarizə davam etdi. Fransızlar getdikdən sonra Misirdə ingilis, türk, məmlük orduları qaldı. Misirdəki ordunun tərkibində 20 min ingilis-sipahi, 40 min türk və 4 min məmlük var idi. Onların buradakı fəaliyyəti özbaşınalıq əsaslanırdı.

Osmanlı dövləti öz əyaləti kimi Misiri tərkibində saxlamaq istəyirdi. İngiltərə də öz növbəsində Misiri işğal etmək istəyirdi və türklərə qarşı mübarizədə məmlüklərə arxalanırdı. Məmlüklər türk sultanı tərəfindən təyin edilmiş paşanın hakimiyyəti əleyhinə çıxdılar. Belə olduqda III Səlim məmlüklərin özbaşınalığına son qoymağı əmr etdi. Nəticədə türklər məmlükləri tələyə salaraq, bir hissəsini qırdılar, digər hissəsini isə əsir aldılar. Bu hadisədən ciddi narahatçılıq keçirən və Misirdəki fəaliyyətlərində məmlüklərdən istifadəyə önəm verən ingilislər Qahirəni atəşə tutacağı ilə hədələdi.

Nəticə etibarı ilə türk paşası münaqişəyə yol verməmək üçün 2500 məmlükü azad etdi.

Osmanlı imperiyası ilə münaqişəyə yol verməmək üçün ingilislərin də Misirdə ağalığı uzun sürmədi. İngilislər də ölkədə yalnız 1803-cü ilin martına qədər qala bildilər. 1802-ci il martın 27-də İngiltərə və Fransa arasında bağlanmış Əmən sülh müqaviləsinin şərtinə görə ingilislər Misiri tərk etməli oldu. 1803-cü ilin martında axıncı ingilis əsgəri Misiri tərk etdi.

Bununla belə istər ingilislər, istərsə də fransızlar öz işğalçılıq niyyətlərindən əl çəkməmişdilər. İngilislər gedərkən məmlüklərin rəhbəri Məhəmməd Əlfini özləri ilə apardılar və bundan məqsəd isə yaranmış əlverişli şəraitdə Məhəmməd Əlfini Misirə göndərərək siyasi səhnəyə çıxarmaq idi. 1802-ci ildə Napoleon da öz növbəsində ən yaxşı diplomatlardan və kəşfiyyatçılardan biri, Şərq məsələlərinin ən yaxşı bilicisi polkovnik (1803-cü ildən general) Sebastianini yeni ekspedisiyaya zəmin hazırlamaq üçün Misirə göndərdi. Sebastiani də öz növbəsində iki məmlük rəhbəri İbrahim bəy və Osman Bərdisi ilə əlaqə yarada bildi.

İngilislər ölkəni tərk etdikdən sonra türklər məmlüklərə qarşı mübarizəni yenidən başladılar. Lakin məmlüklər bu müddətdə xeyli qüvvətlənmişdilər və bu da onlara Damanxur yaxınlığındakı döyüşdə qələbə qazandırdı. Qahirədə isə bu dövr hərbi qiyamlar hökm sürürdü. Bir ay ərzində üç paşa bir-birini əvəz etmişdi. Belə qarışıqlıqda türk ordusunun alban muzdlularından ibarət iri dəstəsi yaranmış şəraitdən istifadə edərək məmlüklər tərəfə keçdi. 4 minlik alban nişançı korpusunun komandiri, türkləşmiş alban Məhəmməd Əli osmanlı hökumət orqanları ilə məmlüklər arasındakı düşmənçilikdən məharətlə istifadə etdi. 1803-cü ilin mayında Qahirə məmlük-alban birləşmiş qüvvələri tərəfindən tutuldu. Nəticə etibarı ilə Misirdə 2 məmlük bəyi və alban muzdlularının komandiri Məhəmməd Əlidən ibarət triumvirat yarandı.

Misirin tarixində çox böyük rol oynamış Məhəmməd Əli 1769-cu ildə Makedoniyanın Kavalla şəhərində anadan olmuşdur. O, xırda mülkədar oğlu olmuş, uşaq ikən valideynlərini itirmiş, özgə ailədə böyümüşdür. İstanbulun əmri ilə Kavalla şəhəri Misirə 300

nəfərlik alban dəstəsi göndərdi. Məhəmməd Əli 30 yaşında ikən həmin dəstəyə komandir köməkçisi vəzifəsinə götürüldü. Onun fitri istedadı, sərkərdəlik bacarığı, soyuqcanlılığı onu tez bir zamanda şöhrətləndirdi və alban dəstəsinin komandiri vəzifəsinə yüksəltdi.

Məmlüklərin qələbəsindən ingilislər və fransızlar istifadə etmək istədilər. Bu məqsədlə 1804-cü ildə ingilislər Məhəmməd Əlfini İskəndəriyyəyə göndərdi. Sebastianinin də fəaliyyəti nəticəsində Misir məmlük güruhuna rəhbərlik edən Osman Bərdisi Məhəmməd Əlfiyə qarşı çıxdı və dəstələrini darmadağın etdi.

Belə bir vəziyyətdə məmlük özbaşınalığına qarşı üsyan baş verdi. Üsyanın başında əl-Əzhar Universitetinin şeyxləri dururdu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qahirənin şimal-şərqində yerləşən Əl-Əzhar məscidinin əsası 970-972-ci illərdə qoyulmuşdur. 978-ci ildə bu məsciddə məşhur Müsəlman Universiteti təsis edilmiş və hal-hazırda Şərq ölkələrinin müsəlman alimlərinin mərkəzidir. 1804-cü il martın 12-də üsyançılar tərəfindən Osman Bərdisinin sarayı mühasirəyə alındı və məhv edildi. Osman Bərdisi Qahirədən qaçmağa məcbur oldu.

Xalqın nifrəti məmlüklərlə müttəfiq olan albanlara qarşı da çevrildi. Məhəmməd Əli yaranmış şəraiti düzgün qiymətləndirə bildi və cəsarətli addım ataraq, o, Əl-Əzhara gəldi və şeyxlərin qarşısında çıxış edərək, onlarda özünə qarşı inam oyada bildi. Ümumiyyətlə Məhəmməd Əli öz korpusunda, köhnə türk ordusunda görünməmiş nizam-intizam yarada bildi və bununla da məmlüklərin qərət və zorakılığından cana gəlmiş yerli əhalinin rəğbətini qazandı. Məhəmməd Əli Misirdə yeni qüvvələrə-tacirlərə və ruhanilərə, başda Şeyx Ömər Məkrəmin durduğu mütərəqqi hissələrə arxalanmağa çalışırdı. Şeyxlərin məclisi Məhəmməd Əlini kaymakam, yeni Xurşud paşanın müavini seçdilər.

1804-1805-ci illərin qışında Məhəmməd Əli Yuxarı Misirdə məmlükləri təqib edirdi. 1805-ci ilin mayında Xurşud paşanın və yeniçərilərin özbaşınalığına qarşı Qahirədə üsyan baş verdi. Xurşud paşa devrildi, yeniçərilər qovuldu və Ömər Məkrəm başda olmaqla Qahirə şeyxləri 1805-ci il mayın 14-də Məhəmməd Əlini paşa elan etdilər. 1804-cü ildə Balkan yarımadasında, Serbiyada baş verən

üsyandar, Yunanıstan və Bolqarıstandakı hərəcanlar, yeni quruluşda yaradılan polklara qarşı yeniçərilərin çıxışları III Səlimi Məhəmməd Əlini Misir paşası kimi tanımağa məcbur etdi. Beləliklə Məhəmməd Əli 1806-cı ilin noyabrında İstanbuldan Misir paşası titulu ala bildi. Məhəmməd Əli 44 il, yəni 1805-ci ildən-1849-cu ilədək hakimiyyətdə qaldı.

Məhəmməd Əli Yuxarı Misirdə daldalanan məmlük qalıqları ilə mübarizəni davam etdirməli oldu. 1807-ci ilin yazında ingilislər məmlüklərə kömək məqsədilə İskəndəriyyəyə hərbi qüvvə çıxardılar. Məhəmməd Əli ingilisləri İskəndəriyyədə mühasirəyə alıb, 1807-ci ilin sentyabr ayında təslim olmağa məcbur etdi. Bu hadisə təkcə Misirdə deyil, bütün Yaxın Şərqdə onun nüfuzunun son dərəcə yüksəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə məmlük bəyləri könüllü olaraq silahlarını yerə qoymağa məcbur oldular. Hadisələrdən göründü ki, Məhəmməd Əli fransızları qovduqdan sonra öz yolunu dəqiq müəyyənləşdirməmişdi. Belə ki, hakimiyyətə keçmək üçün o gah türk paşasının, gah da məmlüklərin yanında öz dəstəsi ilə xidmət etmişdir. Bununla belə şeyxlərin başda durduğu məmlüklər əleyhinə xalq hərəkatının gücünü düzgün qiymətləndirə bildi və bu da onun Misirin paşası kimi yüksək vəzifəyə keçməsinə imkan verdi. Lakin Məhəmməd Əli təkcə Misirlə kifayətlənmirdi. O eyni zamanda böyük bir imperiya yaratmaq fikrində idi ki, Məhəmməd Əli bu imperiyada Misir mülkədar və tacirləri üçün geniş imkanlar açmalı idi. Misir paşası Osmanlı imperiyasının zəiflədiyini yaxşı başa düşürdü və belə bir vəziyyət Məhəmməd Əlinin imperiya yaratmaq ümidlərini artırırdı. Bunun üçün ona böyük, yaxşı silahlanmış və Avropa qaydası ilə təlim görmüş bir ordu lazım idi. Ona vəsait və daha geniş mənada desək iqtisadi müstəqillik, səliss işləyən inzibati idarə aparatı, savadlı zabit və məmurlar heyəti lazım idi. Bu faktorları nəzərə alaraq Məhəmməd Əli Misiri özünün gələcək işğallarının bazasına çevirmək üçün ölkədə islahatlar keçirdi.

Məhəmməd Əlinin Tacirlərin köməyinə arxalanaraq Məhəmməd islahatları Əli III Səlimin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan və məhvi ilə nəticələnən islahatları Misirdə həyata keçirə bildi. Onun

həyata keçirdiyi ilk islahat aqrar sahədə oldu və nəticədə o, paşaların idarə etdiyi xas torpaqlarını öz əlinə keçirdi. Artıq 1808-ci ildə Məhəmməd Əli qiyamçı bəylərin malikanələrini müsadirə etməyə başladı. Elə həmin vaxt da o, özünün hakimiyyətinə ən böyük təhlükə yaradan məmlüklərlə qəti olaraq hesablaşmağı qərara aldı. Məhəmməd Əli yaxşı başa düşürdü ki, məmlüklərin varlığı ölkədə sui-qəsdlərin və qiyamların daimi mənbəyinin əsası olacaqdır. Bu iş onun strateji planlarına köklü şəkildə zidd idi. Digər tərəfdən məmlüklərin siyasi səhnədən qəti olaraq götürülməsi onlara məxsus olan geniş torpaq sahələrinin də bir əldə cəmləşdirilməsinə imkan və şərait yaratmış olardı.

1811-ci ildə Məhəmməd Əli Osmanlı dövlətinin xahişi ilə Ərəbistanda yaranmış Vəhhabi dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Fürsətdən istifadə edən Məhəmməd Əli məmlükləri fiziki cəhətdən məhv etməyi qərara aldı. Bu məqsədlə o, həmin il martın 1-də Qahirə qalasında hərbi nümayiş keçirdi ki, burada digər hərbi hissələrlə yanaşı 500 məmlük də iştirak edirdi. Ordunun əsas hissəsi qaladan çıxanda darvazalar bağlandı. Əvvəldən hazırladığı plana uyğun olaraq Məhəmməd Əli alban nişançılarına məmlükləri dövrəyə alıb hamısını qırmağı əmr etdi. Məhəmməd Əlinin oğlu İbrahim bəy eyni vaxtda məmlüklərə Qahirənin digər yerlərində divan tuturdu və nəticədə öldürülənlərin sayı 2 mindən artıq oldu. Məmlüklərə qarşı yeridilən bu məqsədyönlü siyasətin nəticəsində sağ qalan kiçik bir hissə isə Sudana qaçmağa müvəffəq oldu. (Beləliklə 560 il Misirdə hakimiyyətdə olan məmlüklər həm siyasi, həm də fiziki cəhətdən məhv edildi.)

Artıq 1811-ci il qırğınından sonra məmlük feodallarının torpaqları bütünlüklə Məhəmməd Əlinin idarəçiliyinə keçdi. Sonra o, apardığı islahatlar çərçivəsində mültəzimlərdən onların gəlirləri haqqında məlumat verməyi tələb etdi. Paşanın yeni vergilər qoymaq istədiyini güman edən mültəzimlər öz gəlirlərini çox az, qəsdən azaldılmış rəqəmlərlə göstərdilər. Məhəmməd Əliyə də məhz elə bu lazım idi. Mültəzimlərdən rəsmi gəlir rəqəmlərini əldə etdikdən sonra Məhəmməd Əli bildirdi ki, hökumət vergi yığmağı öz öhdəsinə götürür. Nəticədə mültəzimlərin bəylərdən götürmüş olduqları torpaqlar onların əlindən alındı. 1808-ci ildə isə vergi verməkdən

boyun qaçıran bütün mültəzimlərin torpaqları müsadirə edildi və dövlət torpaqlarına qatıldı. 1809-cu ildə mültəzimlər faizlərdən də məhrum edildi. 1814-cü ildə isə iltizam sistemi tamamilə və birdəfəlik olaraq ləğv edildi. Bütün bu proseslərin gedişində Məhəmməd Əli mültəzimlərin timsalında özünə qarşı formaləşə biləcəək sosial bazanın qarşısını almaq məqsədilə mültəzimləri ədalətlə mükafatlandırmaq üçün onlara öz gəlirləri haqqında vermiş olduqları məlumata uyğun miqdarda təqaüd verilməsini əmr etdi.)

Məhəmməd Əlinin aqrar sahədə keçirmiş olduğu islahat əslində təkə aqrar xarakterli islahat deyildi. Həmin dövr torpaq üzərində, yaxud mülkiyyət üzərində feodal hüquqlarının bərqərar olduğunu nəzərə alsaq, onda həmin islahatların eyni zamanda siyasi xarakter də daşdığını söyləmək olar. Belə ki, yuxarıda gördüyü kimi həmin islahatların keçirilməsi ilk növbədə hakimiyyətə təsir edən feodal sinfinin maraqlarına toxunurdu ki, bu da ölkədə siyasi vəziyyətə təsir etməyə bilməzdi. Onu istər məmlüklərə, istərsə də mültəzimlərə olan münasibətdə qeyd etmək mümkündür və burada mültəzimlərə daimi təqaüdün kəsilməsi təkə onların ədalətlə mükafatlandırılmasını deyil, ölkənin ümumi inkişafının təmin edilməsi üçün vacib olan siyasi sabitliyin təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən də xarakterizə edilə bilər.

Məhəmməd Əli məmlükləri fiziki cəhətdən məhv etdikdən sonra özünü kifayət qədər güclü hesab edirdi. Artıq Məhəmməd Əli onun hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynayan və onun təkhakimiyyətliyinə mane olan şeyx Ömər Məkrəm və onun tərəfdarlarının təsirinə son qoymaq istəyirdi. Bu məqsədlə 1809-cu il iyulun 16-da Məhəmməd Əli vəqf torpaqları üzərinə vergi qoydu və əslində bu fərman ənənəvi feodal hüququnun pozulması demək idi. Məhəmməd Əli bununla kifayətlənməyib, vəqf torpaqları idarəçilərindən torpaq mülkiyyəti hüququ haqqında sənəd tələb etdi. O, yaxşı bilirdi ki, belə sənədlərin əksəriyyəti çoxdan itib-batmışdır. Elə buna görə də Məhəmməd Əli heç bir sənəd təqdim edə bilməyən idarəçiləri, dini əmlaka pis nəzarət etməkdə təqsirləndirdi və vəqf torpaqlarını öz nəzarəti altına aldı. Bununla da o, vəqf gəlirləri hesabına yaşayan müsəlman ruhanilərinə təsir göstərmək üçün əlavə vasitə əldə etdi. Bu tədbirlər bir sıra ruhanilərin narazılığına səbəb

oldu. Hətta «kimi hakimiyyətə gətirmişik, onu da devirərik» deyən bir neçə şeyx Məhəmməd Əlinin yanına getmiş, onu hədələmiş və fərmanları ləğv etməyi tələb etmişlər. Lakin şeyxlər arasında birlik olmadığından şeyxlərin müxalifətçi qrupuna rəhbərlik edən şeyx Ömər Məkrəm azlıqda qaldı. Başda Əd-Duaxlı və Əş-Şorkavi olmaqla şeyxlərin əksəriyyəti Məhəmməd Əli ilə razılığa gəldi, çünki yeni seçilmiş paşa onların çoxunu pulla ələ almışdı. Nəticə etibarilə Ömər əl-Məkrəm vəzifəsindən salındı və sürgün edildi. Beləliklə 1814-cü il üçün Məhəmməd Əli əslində Misirdə yeganə torpaq mülkiyyətçisi oldu.)

(Məhəmməd Əli fəllahlar üçün yeni torpaq qaydası qoydu. Paşanın əmri ilə hər kənddə torpaq, hər bir yaşlı işçi üçün 3-5-fəddan hesabı ilə kəndlilər arasında bölüşdürüldü. Hüquqi cəhətdən kəndli torpaq sahəsinin sahibi və onun məhsulunun mülkiyyətçisi olurdu. Paşa kəndlinin məhsulunun bir hissəsini vergi kimi, digər hissəsini isə özü təyin etdiyi qiymətlə satın alırdı. Fəllah ildə 60 gün paşa və dövlət üçün biyara getməli idi. Məhəmməd Əli vergi yığılmasında ellik zəmanət sistemini saxlayıb möhkəmlətdi. Bəzən ələ olurdu ki, bir kənddən vergi tamamilə toplanmırdısa, qalan hissəsi qonşu kəndin üzərinə qoyulurdu. Məhəmməd Əlinin hakimiyyəti dövründə orduya səfərbərlik qaydası kəndlilər üçün yeni, ən ağır yük idi. Məhəmməd Əlinin aqrar siyasətində köçəri tayfaların şeyxlərinə məxsus torpaqlar məsələsi mühüm yer tuturdu. Bir qayda olaraq bədəvi şeyxlərinin əksəriyyəti Məhəmməd Əlinin hakimiyyətinin ilk illərində məmlükləri müdafiə etmiş və buna görə də Məhəmməd Əli onların bütün imtiyazlarını müsadirə etmişdi. Lakin sonralar Məhəmməd Əli köçəri əyanları da öz tərəfinə çəkməyə cəhd etdi. Buna görə idi ki, bədəvi şeyxləri hökumətdən müəyyən mükafatlar almağa başladılar.)

Məhəmməd Əli geniş miqyasda torpaq paylamağa başlamışdı. O, öz oğlanlarından, zabıt və məmurlardan yeni torpaq sahibləri yaradaraq, onları öz ictimai dayanağına çevirdi. Məhəmməd Əli feodal sinfinin tərkibini demək olar ki, tamamilə yeniləşdirdi. Köhnə feodallar kimi bu yeni feodallar da mənşə etibarilə misirli deyildilər. Bunlar paşanın ətrafındakı türklər, albanlar, çərkəslər və kürdlər hesabına artırdı. Torpaq paylanması və yeni feodal sinfinin

təşəkkülü bir neçə onillik çəkdi. XIX əsrin birinci yarısında Misirin kənd təsərrüfatında xeyli müvəffəqiyyət əldə edildi. XIX əsrin əvvəllərində əkin sahələri 2 milyon fəddandan artıq olmadığı halda, 1840-cı ildə 3,8 milyon fəddana, 1852-ci ildə isə 4,1 milyon fəddana çatmışdı. Ölkədə köhnə suvarma şəbəkələrinin bərpa edilməsi və yeni suvarma şəbəkələrinin yaradılması sahəsində böyük iş görüldü və elə bunun nəticəsi idi ki, 1820-ci ildən etibarən suvarma işləri il boyu aparılırdı. Bu işə ildə iki dəfə məhsul götürməyə və yay bitkilərini su ilə təmin etməyə imkan verdi. Kənd təsərrüfatı məhsulları xeyli artdı. 1820-ci ildən yetişdirilməyə başlanan pambıq məhsulu artıq 1836-cı ildə 300 min kantara çatdı. Buğda, düyü, qəndqamışı, xam ipək, indiqo istehsalı xeyli artdı.

Məhəmməd Əli bir çox kənd təsərrüfatı malları üzərində dövlət inhisarı qoymuşdu. O, daxili bazarda ən böyük inhisarçı tacir idi. Fəllahın yığılan məhsulu sərff etmək ixtifarı yox idi. Kəndli biçindən sonra məhsulu dövlət anbarına təhvil verirdi. Məhsulun bir hissəsi vergiyə çıxılır, qalan hissəsi isə dövlət qiyməti ilə satın alınır. Bu qiymətlər Misirdə bazar qiymətindən təxminən iki dəfə, ixracat qiymətindən isə üç dəfə aşağı idi. Bəzi inhisarlar yüksək qiymətlə ayrı-ayrı şəxslərə verilir. Bir nəfər levantlı tacir 1826-cı ildə, hətta içməli Nil suyunu yüksək qiymətlə ona iltizama verilməsini təklif etmişdi. Qəzəblənən hərbi nazir Lazoğlu taciri Nildə batırmaq əmri verdi. İnhisara qarşı narazılığın son dərəcə artdığını nəzərə alaraq, Məhəmməd Əli 1832-ci ildə kəndlilərin buğda, qarğıdalı, arpa və paxla bitkilərini azad surətdə sərff etməsinə icazə verdi, qalan məhsullar üzərində isə inhisarı saxladı. Keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatının inkişafı sürətləndi. Xüsusilə ixracat məhsullarının istehsalı artdı. Pambıqçılığın genişlənməsi fransızlar tərəfindən Cülelin yeni pambıq növünün becərilməsi və mühüm suvarma şəbəkələrinin yaradılması ilə bağlı idi.

Bütün xarici ticarət dövlət inhisarında idi. Məhəmməd Əlinin hakimiyyəti dövründə xarici ticarət 8 dəfə artmışdı, 1836-cı ildə əslində ixracatın 95 faizi, idxalatın isə 40 faizi paşanın ixtiyarında idi. Məhəmməd Əlinin sənaye sahəsində apardığı islahatlar da mühüm yer tuturdu. 1816-cı ildə Məhəmməd Əli

sənayeni dövlət inhisarına alaraq bir sıra dövlət müəssisələri, o cümlədən toxuculuq fabriki, yağ, metallurgiya, şəkər, şüşə zavodları, gəmi təmiri tərsanəsi yaratdı. İnhisar sisteminin əsas mahiyyəti kəndli və sənətkarların fəaliyyətini məmurların himayəsinə verməkdən, istehsal olunmuş malların alınması zamanı dövlətin hüquqlarını genişləndirməkdən ibarət idi. Belə ki, sənətkarlar bütün məhsulu dövlət qiymətinə məmurlara təhvil verməli idi. Aparılan islahatlar nəticəsində həm də sənətkarların xeyli hissəsi müflisləşdi və fabriklərinin ilk kadrlarını təşkil etdi. 1818-ci ildə ilk toxuculuq fabrikləri yaradıldı. İlk toxuculuq müəssisəsi Xoronfişdə tikildi. Məhəmməd Əli toxuculuq müəssisəsində işləmək üçün Fransa və Florensiyadan fəhlələr dəvət etmişdi. Burada ipək, məxmər və müslüm parçaları istehsal edilirdi.

Bulakda «Malta» adlı yeni bir toxuculuq fabriki inşa edildi. Bu müəssisədə 18 əyirici və 200 toxucu dəzgahı yerləşmişdi. Fabrikin nəzdində parçaları qırmızı rəngə boyayan müəssisə də yaradılmışdı. Qahirə və Rozettada bir sıra yeni fabriklər yaradıldı. İllik istehsalı 2 min tona bərabər olan çuqunəritmə zavodu, Fransa nümunəsində üç silah zavodu, barıt, kükürd zavodları yaradılmışdı. Artıq 1837-ci ildə 29 çit, ipək, yun və kətan fabriki təsis edilmişdi. Bu fabriklərin nəzdində boyaqxanalar da düzəldilmişdi. Şəkər və yağ zavodları, kağız fabriki istehsala başlamışdı. Ordunun ehtiyaclarını ödəmək üçün Qahirə qalasında köhnə silah emalatxanaları genişləndirilmiş, yeni silah, barıt, kükürd zavodları tikilmişdi. İskəndəriyyədə tərsanələr yaradılmış və burada hərbi gəmilər hazırlanırdı. 1831-ci ildə eskadra gəmisi tikilib quraşdırıldı. Bu gəminin 136 topu və 1000 nəfərlik komandası var idi. Sənayeni təmin etmək üçün 1820-ci ildə Bulakda metalökümə zavodu açılmışdı. Burada maşınlar, alətlər, əyirici və toxucu dəzgahlar, hətta buxar mühərrikləri hazırlanırdı və təmir edilirdi.

1840-cı ildə yeni sənaye müəssisələrində 35 mindən çox fəhlə işləyirdi. İlk vaxtlar bunlar sabiq sənətkarlardan ibarət idi. Ona görə də sonralar kəndliləri icbari qaydada fabriklərə göndərməyə başladılar. Məhkəmə cəzası verilən adamları da buraya göndərirdilər. Fəhlələr fabriklərin nəzdindəki yataqxanalarda yaşamaq məcburiyyətində idi, onların fabrikdən kənara çıxması isə qəti qadağan idi. Fabriklərdə çox ağır

qayda-qanun hökm sürürdü. Fəhlələrin qaçmasına yol verməmək üçün onların bədəninə xüsusi nişanlar döyürülürdü. Fəhlələr hərbi intizama tabe etdirilmişdi. Onlar tez-tez döyülməklə cəzalandırılırdılar, əmək haqqı onlara, adətən natura şəklində verilirdi. Elə buna görə də fəhlələrin məhsuldarlığı son dərəcə aşağı idi.

Misirdə mərkəzləşdirilmiş dövlət aparatını möhkəmləndirmək məqsədilə Məhəmməd Əli bir sıra inzibati islahatlar da həyata keçirdi. O, əyalət qubernatorlarından-kəşiflərdən ibarət olan köhnə məmlük inzibati sistemini ləğv edərək mərkəzləşdirilmiş sistem yaratdı, müəyyən funksiyaları yerinə yetirən Avropa nümunəsində bir sıra nazirliklər yaradıldı. Hərbi nazirlik, Ticarət nazirliyi, Xalq Təhsili Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi yaradıldı. Hərbi Nazirlik ordu və donanmaya, Ticarət Nazirliyi inhisarlara və xarici ticarət birliklərinə rəhbərlik edir, Maliyyə Nazirliyi vergiləri toplayır, Xalq Təhsili Nazirliyi məktəblər açır, xaricə Avropa elmlərini öyrənmək üçün tələbələr göndərirdi. Məhəmməd Əli inzibati sistemi yenidən qurdu. İdarə sisteminin başında mütləq hakimiyyət hüququ olan paşa dururdu. Misir əyalətlərə, mahallara və rayonlara bölünmüşdü. Yeni idarə aparatı paşa tərəfindən təyin edilən adamlardan ibarət olub, bütünlüklə ondan asılı idi və onun əmrlərini həyata keçirirdi. Əvvəlki feodal hərə-mərcliyi əvəzinə, mərkəzləşmiş idarə sistemi yaradılmışdı.

Məhəmməd Əli siyasi və iqtisadi islahatlarla yanaşı mədəniyyət sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər gördü. İlk növbədə yerli milli kadrlar hazırlamaq, kütləvi savadsızlığı aradan qaldırmaq, ədəbi və elmi sahələri inkişaf etdirmək lazım idi. Misir ziyalılarının yaranması XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir ki, bu da Məhəmməd Əlinin apardığı islahatlar nəticəsində ölkənin ictimai həyatında baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərlə bağlıdır. Məhəmməd Əlinin təhsil sahəsində apardığı islahatlar ölkənin mədəni inkişafı üçün dünyəvi biliklərə malik ziyalı təbəqəsinin yetişməsi üçün geniş imkanlar açdı. Lakin Məhəmməd Əli Misir ictimaiyyəti tərəfindən müdafiə olunmurdu. O, tamamilə tək fəaliyyət göstərirdi. Məhəmməd Əli ingilis iqtisadçısı Bourinqə demişdir: «çox az adam

tapılar ki, mənə başa düşsün. Həyatımın çox hissəsini mən tək qalmışam.»

Məhəmməd Əli təhsilə və elmə böyük əhəmiyyət verirdi. Məhəmməd Əli yenə Con Bourinqlə söhbətlərinin birində demişdir: «Mən və mənim xalqım çox şey öyrənməlidir. Mən Ədhəm bəylə 15 nəfər gənci təhsil almaq üçün sizin ölkəyə göndərirəm. Onlar öz gözləri ilə görməli, öz əlləri ilə işləməyi öyrənməli, sizin manufakturalarla tanış olmalı, onlar həmçinin sizin bizdən üstünlüyünüzün səbəbini aşkar etməlidirlər. Onlar sizin xalqın içərisində kifayət qədər qaldıqdan sonra geri qayıtdıqda bütün bunları öz xalqına da öyrədəcəklər». Məhəmməd Əlinin açdığı məktəblərin əksəriyyətində ordu və donanma üçün mütəxəssislər hazırlanırdı. 1822-1828-ci illərdə Damiettada piyada hərbi məktəbi, Qahirədə hərbi məktəb, İskəndəriyyədə hərbi dənizçilik məktəbi açılmışdır. 1831-ci ildə isə artilleriya və kavaləriya məktəbləri istifadəyə verilmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi təhsil pulsuz idi. Dövlət şagirdləri nəinki təkcə yedirir və geyindirirdi, hətta onlara kiçik həcmdə də olsa təqaüd verirdi. Birinci il təhsil müddətində 5 piastr, ikinci il 20 piastr, 1V və V kurslarda isə 40-70 piastr təqaüd verirdi. Müəllimlər isə bir qayda olaraq xaricilərdən, əsasən fransız və italyanlardan ibarət olurdu. Məhəmməd Əli bir sox gəncləri xaricdə təhsil almaq üçün göndərmişdi. 1826-cı ildə Fransaya təhsilini tamamlamaq üçün göndərilən 44 gəncdən 11 nəfər hərbi işi, idarə işini və diplomatiyanı, 8 nəfər dənizçilik, artilleriya işlərini, 2 nəfər tibbi, 5 nəfər torpaq işlərini (əkinçiliyi), mədən işlərini, 4 nəfər təbiət tarixini, 9 nəfər metallurgiyanı, 3 nəfər naxışatma sənətini və litoqrafiya, 1 nəfər arxitektura, 1 nəfər tərcümə sənətini öyrənmək üçün göndərilmişdir.

Ölkədə keçirilən inzibati, hərbi, sənaye və s. islahatlar zamanı xaricdən, xüsusilə də Fransa və İtaliyadan mütəxəssislər dəvət edilirdi. Lakin xaricilərin dəvət edilməsi ölkəyə baha başa gəlirdi. Buna görə də təhsillərini başa vurduqdan sonra onlar vətənə qayıdır və müxtəlif dövlət işlərində çalışırdılar. Tezliklə ölkədə Misir tarixində ilk dəfə olaraq dünyəvi məktəblər açıldı. Bu məktəblər bir neçə kateqoriyaya bölünürdü. İbtidai məktəblərdə 8 yaşından 12

yaşınadək olan 6 min şagird ərəb dili və həndəsəni öyrənirdi. Orta məktəblərdə isə 12-16 yaşlı yeniyetmələr təhsil alır və onlar ərəb dili və həndəsədən başqa, türk dilini, riyaziyyatı, tarixi, coğrafiyanı tədris edirdilər. Orta məktəbi bitirdikdən sonra onlar xüsusi məktəblərə daxil ola bilirdilər.

(Hərbi məktəblərlə yanaşı tibb, təbiətşünaslıq, politexnik, mexanika, kənd təsərrüfatı, dilçilik və musiqi məktəbləri də yaradılmışdı ki, bu məktəblərdə müvafiq ixtisaslar üzrə mütəxəssislər hazırlanırdı.) 1830-cu illərin sonu üçün Misirin dünyəvi məktəblərində 9 mindən artıq şagird təhsil alırdı. Onların hamısı dövlət himayəsində idi, mənzil, yemək, geyim və təqaüdlə təmin olunurdu. Dünyəvi məktəblərin açılması Misir tarixində mütərəqqi hal idi. Məhəmməd Əlinin hakimiyyəti illərində ərəb ədəbiyyatının inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. 1821-ci ildə əsası qoyulmuş Bulak nəşriyyatında ərəb, fars və türk dillərində kitablar çap olunurdu. Belə ki, 1822-ci ildə Misirdə ilk müsəlman litoqrafiyası açılmışdı. Bulak nəşriyyatının nəzdində 1828-ci ildə ilk ərəb qəzeti olan «Misir xəbərləri» (əl-Vaqai əl-Mısır) buraxıldı. Bu və digər dövrü mətbuat, kitablar, Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında olan digər ərəb ölkələrində geniş yayılırdı. Bu dövrdə intensiv tərcüməçilik fəaliyyəti geniş yayılmış, bir sıra mədəniyyət mərkəzləri, rəsədxana, Qahirə milli kitabxanası yaradılmışdı. 1835-ci ildə yaradılmış tərcüməçilər məktəbi şagirdləri və əməkdaşları tərəfindən bir çox Avropa ədəbi nümunələri ərəb dilinə tərcümə edilmiş və Misir oxucularına çatdırılmışdı. Səhiyyə sahəsində bir çox tədbirlər görülmüş, hərbi və mülki xəstəxanalar şəbəkəsi genişləndirilmişdi. Bu xəstəxanalar heç də o dövrün bir çox Avropa xəstəxanalarından geri qalmırdı. Yaradılmış elmi mərkəzlər, rəsədxana, Qahirə milli kitabxanası, Bulak muzeyi əhalinin ümumi dünyagörüşünün genişlənməsinə xidmət edirdi. Hətta Məhəmməd Əli Misir milli teatrının yaradılmasına da cəhd göstərmişdi.

Dünyada çox böyük sensassiya doğuran məsələlərdən biri də Luksor şəhəri yaxınlığında Tutanxamonun qəbrinin aşkarlanmasıdır. Qəbir xəzinə eksponatlarla o qədər zəngin olmuşdur ki, onun Misir muzeyində yerləşdirilməsi üçün beş il tələb olunmuşdur. Təkcə sarkofok 110 kiloqram ağırlığında tökmə qızıldan hazırlanmışdır.

Misir tarixində müstəsna rolu olmuş Məhəmməd Əli Misir eksponatlarının qorunması qayğısına da qalmışdır. Çünki avropalılar qədim Misir mədəniyyətinə dair eksponatları daşıyırdılar. Misir eksponatlarının qorunmasının qarşısını almaq üçün Məhəmməd Əli 1834-cü ildə Misir muzeyinin əsasını qoydu. Qahirədə fransız memarı Marsel Dürpronun layihəsi əsasında tikilmiş Misir muzeyində ən qədim eksponatlar cəmləşmişdi. Həmin muzey Qahirənin İç qalasında yerləşir. Məhəmməd Əlinin göstərişi ilə həmin eksponatlar siyahıya alınmış və kotoqlaşdırılmışdır. Təkcə mumiyadan tapılmış qiymətli əşyaları siyahıya almaq üçün 33 vərəq lazım gəlmişdir. Lakin bir neçə eksponat Paşa tərəfindən Avstriyanın hersoqu Maksimilyana verilmiş və həmin eksponatlar hal-hazırda Venadadır. Misir muzeyində sülalə xəzinəsinə aid 150 min eksponat, o cümlədən firon Tutankamonun qəbir xəzinəsi muzeyin ikinci mərhələsində yerləşdirilmişdir.

Məhəmməd Əlinin fəaliyyətində hərbi islahat da çox mühüm yer tuturdu. Aqrar islahatların keçirilməsi zamanı məmlüklərin müqaviməti ilə rastlaşan Məhəmməd Əli hərbi islahatlar planı hazırlayarkən ilk növbədə daxili irticanı zərərsizləşdirmək qərarına gəldi. Məhəmməd Əli ağıllı bir siyasətçi olduğundan başa düşürdü ki, əgər daxili irtica qüvvələrini aradan qaldırmasa, onun da aqibəti nizami ordu yaratmağa səy göstərən türk sultanları III Səlim və Mustafa Paşa Bayraqların faciəli taleləri kim olacaqdır. Məhəmməd Əli hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən nizami ordu yaradılmasına başlamışdı. Onun ilk qoşunları muzdlu tutulan alban və türk əsgərlərindən ibarət idi. Onlar sayca çox az olub Avropa qaydasında hər hansı bir təlim keçirilməsi təşəbbüslərinə qarşı müqavimət göstərirdilər. Məhəmməd Əlinin hakimiyyətinə qədər misirliləri orduya qəbul etmirdilər. Orduda türk-məmlük təsiri daha güclü idi. Lakin Ərəbistan yürüşü (1811-1819) və Moreya əməliyyatı (1824-1828) zamanı Misir ordusunun əsasını təşkil edən afrikalı əsgərlərin qırılmasından sonra Məhəmməd Əli yeni orduya ərəb fəllahlarının qəbul edilməsi prinsipini əsas götürdü. Bu fəvqələdə bir yenilik idi. Fəllahlar əsrlərdən bəri idi ki, hərbi xidmətə cəlb olunmurdu, buna görə də onlar müqavimət göstərirdilər. Buna baxmayaraq 20-ci illərin ortalarında ilk nizami polkları yaradıldı. Ordunun komanda

heyəti türklərdən, albanlardan, çərkəslərdən, kürdlərdən, lazılardan ibarət idi. Onlara Məhəmməd Əli tərəfindən maaşla təmin edilən Napoleon ordusunun sabiq zabitləri təlim keçirdi. 1839-cu ildə ordunun sayı 200 min nəfərə çatmışdı. Bundan başqa 30-dan çox hərbi gəmidən ibarət olan donanmada 20 min adam qulluq edirdi. Bu ordu Misirə Suriya yürüşündə parlaq qələbələr qazandırdı. Məhəmməd Əli yerli hərbi kadrların hazırlanması üçün bir sıra tədbirlər gördü. Misirlilərdən ibarət komandan heyəti hazırlayan hərbi məktəblər yaradıldı. Bu zümrədən olan təhsil ocaqlarından Domiettadakı piyada qoşunları, Gizadakı süvari, Turdakı artilleriya məktəblərini göstərmək olar. 1826-cı ildə Baş Qərəgah Akademiyası açıldı, yeni hərbi hissələr üçün Fransa hərbi Nizamnaməsi tərcümə edildi. Keçirilmiş hərbi islahat nəticəsində XIX əsrin 30-cu illərində Misir ordusunun sayı yüksək dərəcədə artmışdı. 1833-cü ildə ordu 36 piyada alayından, ümumi sayı 150 min əsgər olan 14 qvardiya alayından, hər biri 500 nəfərlik olan 15 kavaləriya alayından və 2000 əsgəri olan 5 artilleriya alayından ibarət idi. Əsgərlərin ümumi sayı 180 minə ötmüşdü. Bundan başqa Misir ordusunda 40 min nəfərlik qeyri-nizami hissələr var idi. 1829-cu ildə Navarin döyüşü zamanı demək olar ki, bütün Misir donanmasının məhv edilməsindən sonra İskəndəriyyədə böyük gəmiqayırma tərsanəsinin inşasına başlandı. Artıq 30-cu illərin sonunda gəmiqayırma işində çalışan fəhlələrin 8 min misirli idi. Gəmiqayırma işi ilə yanaşı donanmada qulluq etmək üçün dənizçilər də hazırlanırdı. Qısa bir müddət ərzində hərbi dəniz donanmasında 15 min təlim keçmiş matros var idi. Bu işdə yeni açılmış hərbi dənizçilik məktəbi mühüm rol oynayırdı.

Məhəmməd Əlinin xarici siyasəti və onun nəticələri Misirdə öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra Məhəmməd Əli böyük imperiya yaratmaq uğrunda əməli fəaliyyətə başladı. 1811-ci ildən başlayaraq o, fasiləsiz müharibə apardı. 20 il ərzində misirlilər bütün ərəb şərq ölkələrini tutdular. XVIII əsrdə Ərəbistan yarımadası ölkələrinin bir hissəsi nominal olaraq Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil idi. XVIII əsrdə xarici müdaxilə, yəni Fars körfəzi uğrunda Osmanlı imperiyası, İran və Avropa

dövlətlərinin apardığı mübarizə və ticarətin inkişafı ara müharibələrinə son qoymaq və Daxili Ərəbistanda bütün tayfa və xırda əmirliklərin birləşməsi zərurətini yaradırdı. Birləşmə hərəkatının başında kiçik Nəcd əmirlərindən biri Məhəmməd ibn Səud (1747-1756) və təbliğatçı Məhəmməd ibn Əbd əl-Vəhhab dururdu. Vəhhabilər ibtidai islama qayıtmağı təbliğ edir, bütün ərəbləri qardaş hesab edir və onları birliyə çağırırdı. 20-30 il ərzində bütün daxili Ərəbistan ibn Səudun vəhhabi sülaləsinə tabe edildi. 1792-ci ildə vəhhabilər Fars körfəzi istiqamətində yürüşə başladılar. Əl-Həsani, Omanı özlərinə tabe etdilər, 1801-ci ildə İraqda Kərbəlaya, 1803-1806-cı illərdə Məkkə və Mədinəyə yürüşlər etdilər. Beləliklə XIX əsrin əvvəllərində bütün Ərəbistan yarımadası onlara tabe oldu. Tez-tez İraq və Suriyaya yürüşlər təşkil edən vəhhabi dəstələri 1808-ci ildə Dəməşq-Hələb-Mosul-Bağdad xəttinə çıxaraq həmin ərazilər üçün ciddi təhlükə törədirdilər. Düzdür vəhhabilər bu şəhərlərdə möhkəmlənə bilmədilər, yalnız vergi toplamaqla kifayətləndilər. Lakin vəhhabilərin qəti yürüşləri İstanbulun ciddi narahatçılığına səbəb oldu. 1811-ci ildə Sultan II Mahmud özünün qüdrətli vassalı Misir paşası Məhəmməd Əliyə vəhhabilərə qarşı cəza ekspedisiyası təşkil etməyi təklif etdi. Məhəmməd Əli bu təklifi həvəslə qəbul etdi. Ərəbistana Suriya və İraqı işğal etmək üçün açar kimi baxan Məhəmməd Əli həmin ərazini zəbt etməklə Yaxın Şərqi bir çox ölkələrini ələ keçirmək imkanı qazanırdı. Misir tacirləri də Ərəbistan yürüşündə maraqlı idilər. 8-10 min nəfərlik ekspedisiyanın başında Məhəmməd Əlinin 16 yaşlı oğlu Tusun bəy dururdu. Onun məsləhətçisi və ekspedisiyanın əsl rəisi Məhəmməd Əlinin ən yaxşı sərkərdələrindən biri «Bonapart» ləqəbini daşıyan Əhməd Ağa idi. Ordunu Qahirəli tacir Məhəmməd əl-Məxruki müşayət edirdi.

↑1811-ci ilin sentyabrında Misir ekspedisiyası yola düşdü. Piyadalar gəmiyə dolduruldu. Atıllar quru yolla irəliləyirdilər, onların ardınca su və ərzaqla dolu karvanlar gedirdi. 1811-ci ilin oktyabrında misirlilər Ərəbistan yarımadasında Yambo limanını tutdular və buranı özlərinin çıxış bazası edərək, vəhhabilərə qarşı əməliyyata başladılar. Vəhhabilərlə mübarizə misirlilərə son dərəcə bəhəş gətirdi. Onlar dözülməz istidən, susuzluqdan, aclıqdan və

epidemik xəstəliklərdən çox böyük itkiyə məruz qaldılar. Çuma, vəba, malyariya və yatalaq xəstəliklərindən əsgərlərin çoxu məhv oldu. Tropik günəşin kəskin şüalarından yüzlərlə Misir əsgəri görmə qabiliyyətini itirdilər. Yorğun əsgərlər əsrlərlə keçilməsi mümkün hesab edilməyən səhralardan getməli olurdular. Bu da onların çoxunun məhvinə səbəb olurdu. Misir ordusunu əhali də düşməncəsinə qarşılayırdı. Bədəvi tayfaları Misirin ərzaq aparıcı karvanlarına hücum edir, irəlində gedən misirlilərlə arxa bazanın əlaqəsini kəsirdilər. Hər bir kəndi döyüşlə almaq və hər bir şəhəri təslim olana qədər bir neçə ay mühasirədə saxlamaq lazım gəlirdi. Sayca misirlilərdən üstün olan vəhhabilərdə öz əqidələrinə çox böyük inam var idi ki, bu da çox zaman onların qələbəsini təmin edirdi. Əgər Misir ordusu 8-10 min nəfərdən ibarət idisə, vəhhabi döyüşçülərinin sayı bir neçə 10 minə çatırdı. Lakin misirlilər ən yaxşı silahlara malik idilər və vəhhabilərə qarşı müasir artilleriyadan istifadə edirdilər. Orduya Məhəmməd Əli məktəbini keçmiş və hərbi sənəti yaxşı bilən sərkərdələr rəhbərlik edirdi. Bu da ağır və bir neçə il davam edən uzun müharibədən qazanılan müvəffəqiyyətə gətirib çıxarırdı.

†1812-ci ilin yanvarında Misir ordusu Yanbodan çıxdı və Mədinə istiqamətində irəlilədi. Səfə yaxınlığında dar keçiddə vəhhabilər qəfləti hücumla ordunu darmadağın etdilər. 8 min misirlidən 5 minə məhv edildi, qalanları isə Yanboya qayıtdılar. Vəziyyətin ağırlığını gören misirlilər vəhhabilərin arxasında fəaliyyətə başladılar. Misir agentləri pul və vədlər verərək Hicaz şəhərlərində bir neçə iri bədəvi şeyxlərini öz tərəflərinə çəkə bildilər. Məhəmməd Əli kömək məqsədilə Ərəbistana yeni hərbi qüvvələr göndərdi. Bundan sonra 1812-ci ilin noyabrında misirlilər hücumu keçərək Mədinəni, 1813-cü ilin yanvarında isə Məkkəni, Taif və Ciddəni tutdular. Hicaz da işğal olundu. Lakin Misir ordusunun vəziyyəti heç də yaxşılaşmadı. Ərəbistana yürüşdə 8 minə yaxın misirli əsgər susuzluqdan və xəstəlikdən öldü. Vəhhabilər isə öz əsas qüvvələrini qoruyub saxlaya bildilər. Misirlilərə qarşı partizan müharibəsi taktikasından istifadə edən vəhhabilər Mədinəni mühasirəyə aldılar. Belə çətin anda Məhəmməd Əli şəxsən özü Ərəbistanda Misir ordusuna rəhbərlik etməyi qərara aldı. 1813-cü

ilin sentyabrında o, yeni qüvvələrlə Ciddəyə gəldi. O, Hicazda misirlilərin mövqeyini möhkəmlətdi, Məkkə şerifi Qalibi devirdi, onun yerinə öz adamını təyin etdi, kiçik müqavimət ocaqlarını söndürə bildi, bədəvi şeyxlərini pulla ələ aldı.

1814-cü ilin mayında əmir Səud vəfat etdi. Yeni vəhhabi əmiri ölkənin şimalında müqavimətə rəhbərlik edən Abdullah idi. Cənubda vəhhabilər Turab vahəsində cəmləşmişdilər və bununla da Nəcd və Yəməndən gələn yollara nəzarət edirdilər. Məhəmməd Əli özü şəxsən cənubdakı vəhhabi qruplaşmasına qarşı mübarizəyə rəhbərlik edirdi. 1815-ci il yanvarın 20-də Basala yaxınlığındakı döyüşdə misirlilər vəhhabiləri ciddi məğlubiyyətə uğratdılar. Abdullahın qardaşı Feysəlin başçılığı altında olan 30 minlik cənub ordusu darmadağın edildi. Bu cənubda vəhhabilərin qüdrətinə ciddi zərbə vurdu. Misirlilər əvvəlcə Turabı, sonra isə Bişmi tutdular. Lakin 1815-ci ilin mayında Məhəmməd Əli müvəqqəti olaraq Ərəbistanı tərk etməli oldu. O, Misirə qayıtdığından Yəməni tutmaq fikrindən əl çəkməli oldu. Şimalda vəhhabilərə qarşı mübarizə aparən Misir ordularına Tusun bəy rəhbərlik edirdi. O, Abdullahın Nəcdə, Əl-Həsada və Omanda yerləşən iri qüvvələrlə gərgin mübarizə aparırdı. 1815-ci ilin yazında Tusun bəy vəhhabiləri bir sıra məğlubiyyətlərə düşürə etdi. Abdullah tezliklə sülh bağlamağa məcbur oldu. Bu müqavilənin şərtlərinə görə Nəcd və Qasım vəhhabilərin əlində qalır, Hicaz isə misirlilərin idarəsi altına keçirdi. Abdullah özünü türk sultanının vassalı hesab etməli, Mədinədəki Misir canişininə tabe olmalı və Həccin təhlükəsizliyini təmin etməli, Məkkədən vəhhabilərin apardığı qiymətli əşyalar qaytarılmalı, yeni dini təlimdən-vəhhabizimdən əl çəkməli idilər. Türk sultanı dəvət etdikdə isə Abdullah üzr istəməli və bağışlanması üçün onun yanına getməli idi. Sülh bağlandıqdan sonra Tusun bəy Hicazın əsas şəhərlərində Misir qarnizonlarını saxladı və özü Misirə qayıtdı. Bununla da müharibənin birinci mərhələsi başa çatdı. Hicaz və Nəcd Misir tərəfindən təyin edilmiş canişinlər vasitəsilə idarə olunurdu. Vəhhabilər Tusun bəylə bağlanmış sülh müqaviləsini həqarətli hesab edərək, bu müqavilənin şərtlərini, xüsusilə sonuncu bəndini heç cürə qəbul edə bilmirdilər. Sözdə müqaviləni qəbul etsələr də, əslində yeni azadlıq müharibəsinə hazırlaşdılar. Sülh müqaviləsini sultan

və Məhəmməd Əli özü də qəbul etmədi. Onlar belə hesab edirdilər ki, vəhhabi əmiri Abdullah müqavilənin şərtlərinə görə Məkkənin qiymətli qaş-daşını qaytarmaq və İstanbul sultanının yanına getmək şərtlərinə əməl etmədiyinə görə Osmanlı sultanı və Məhəmməd Əli də həmin müqavilənin ləğv olunduğunu hesab etdilər. Bundan sonra 1816-cı ildə müharibə yenidən başladı. Fransız hərbi təlimatçılarının və mınaatan dəstələrinin müşayiəti ilə Misir ordusu Ərəbistanına yola düşdü. Ordunun başında Məhəmməd Əlinin böyük oğlu istedadlı sərkərdə, cəsur İbrahim paşa dururdu. O vəhhabilərin ürəyi sayılan – Daxili Ərəbistanına getmək və vəhhabi hərəkatını öz ocağındaca söndürmək qərarına gəlmişdi. İki il ərzində İbrahimin ordusu bir-birinin ardınca Qasım və Nəccin mühüm mərkəzlərini mühasirəyə ala bildi. 1817-ci ildə misirlilər Rassa, Bureydi və Aneyzanı tutaraq, 1818-ci ilin əvvəlində Nəcdə daxil oldular, Şakranı aldılar və 1818-ci il aprelin 6-da Dariyyaya – vəhhabilərin möhkəmləndirilmiş paytaxtına yaxınlaşdılar. 1818-ci il sentyabrın 15-də beş aylıq mühasirədən sonra Dariyya təslim oldu. Vəhhabi əmiri Abdullah da təslim olmağa məcbur oldu. Əvvəlcə onu Qahirəyə, sonra İstanbula göndərdilər. 1818-ci ilin dekabrında Abdullahı edam etdilər. İbrahimin ordusu yürüşü davam etdirərək Katifi və Əl-Hasanı işğal etdi. Əmirin qohumları və əsas vəhhabi rəhbərləri əsir alınaraq Misirə göndərildilər. 1819-cu ilin dekabrında İbrahim əsas ordusu ilə Qahirəyə qayıtdı. Nəcd və Hicaz şəhərlərində Misir qarnizonları qaldı.

Misir işğalları nəticəsində Ərəbistanın böyük bir hissəsi formal şəkildə Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil oldu, əslində isə bu ərazilər Misirə tabe idi. Hicaz Misir əyalətlərindən birinə çevrildi, 1819-cu ildə Yəməndə Misir işğalına məruz qaldı. Qeyd edək ki, Yəməndə XVI əsrin əvvəlində Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Türklər Yəməndən çıxdıqdan sonra 1633-cü ildə Zeyd imamlarının başçılığı ilə müstəqil dövlət yarandı. Yəmənin cənub rayonlarında xırda, müstəqil feodal knyazlıqları əmələ gəldi. Artıq XIX əsrin əvvəlində imamların real hakimiyyəti yalnız Səna şəhərinin ətrafını əhatə etdiyindən onlar Misir qoşunlarına müqavimət göstərə bilməyib Misir paşalarının vassallığını qəbul etməyə məcbur oldular. Yəməndə Misir

hakimiyyəti 1840-cı ilə kimi saxlandı. 1839-cu ildə Böyük Britaniya Ədən şəhərini tutub, onu hərbi bazaya çevirdi. İbrahim Nəcdi yenidən tərk etmişdi ki, 1820-ci ildə öldürülmüş əmirin qohumlarından birinin başçılığı altında vəhhabilərin üsyanı baş verdi. Üsyan yatırıldı. 1821-ci ildə vəhhabilər yenidən üsyana qalxdılar. Üsyana öldürülmüş əmirin əmisi oğlu Turki (1821-1834) başçılıq edirdi. O, misirlilər tərəfindən qoyulmuş hakimi devirdi və vəhhabi dövlətini yenidən bərpa etdi. O, öz paytaxtını Dariyyadan Riyada (təxminən 1822-ci ildə) köçürdü. Vəhhabilərə qarşı göndərilmiş Misir ordusu acıdan, istidən, epidemiyaya və partizan hücumlarından qırıldığından Məhəmməd Əli Nəcdin Qasım və Şəmmar rayonlarını tutmaqla kifayətləndi. Nəcdin digər yerlərindən isə Misir qarnizonları çıxarıldı. Öz əvvəlki mülklərini bərpa edərək vəhhabilər 1827-ci ildə misirliləri Qasım və Şəmmardan çıxardılar, üç il keçmiş 1830-cu ildə yenidən Əl-Hasanı tutdular. 1827-ci ildə Məkkə şerifi misirlilərə qarşı üsyan qaldırdı, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Nəcdi itirən misirlilər bu üsyanı yatıra bildilər və Hicazda möhkəmləndilər.

Yunan və Suriya məsələləri Məhəmməd Əlinin fikrini müvəqqəti olaraq Ərəbistandan yayındırdı. Lakin Suriya işğal edildikdən sonra o, Nəcdi yenidən tutmaq qərarına gəldi. Məhəmməd Əli Ərəbistan yarımadasından Suriyanı işğal etmək üçün bir meydan kimi istifadə etməyə çalışırdı. Buna görə də o, Ərəbistanın işğalını başa çatdırmaq istəyirdi. O, Turkinin yerinə vəhhabi taxt-tacına Maşari ibn Xalidi təyin etdi və o, 1834-cü ildə misirlilərin köməkliliyi ilə Riyadı tutdu və əmir Turkini öldürüb onun yerində oturdu. Lakin bu qələbənin nəticəsindən istifadə edə bilmədi. İki aydan sonra Turkinin varisi əmir Feysəl hücumla Riyadı tutdu, Maşaridən intiqamını aldı və özünü vəhhabi dövlətinin başçısı elan etdi. Lakin bu müvəffəqiyyətsizlik Məhəmməd Əlini heç də ruhdan salmadı əksinə o qərara aldı ki, necə olursa-olsun ikinci dəfə Nəcdi tutmalı və Fars körfəzinə çıxmalıdır. 1836-cı ildə Xursid paşanın başçılığı altında böyük Misir ordusu Nəcdə doğru hərəkət etdi. Uzun və gərgin mübarizə misirlilərin qələbəsi ilə nəticələndi. 1838-ci ildə əmir Feysəl əsir alındı və Qahirəyə göndərildi. Misirlilər Riyadı, Əl-Hasanı, Katifi zəbt etdilər və hətta Bəhreyni tutmağa cəhd göstərdilər. Misirlilərin ikinci dəfə Nəcdə soxulması və Əl-Hasanın

işğal edilməsi onsuz da gərgin olan İngiltərə ilə münasibətləri pisləşdirdi, 1839-cu və 1841-ci illər Şərqi böhran və ciddi beynəlxalq ziddiyyət Məhəmməd Əlini 1840-cı ildə öz ordusunu Ərəbistandan tamamilə çıxarmağa məcbur etdi.

İrəlində qeyd etdiyimiz kimi hakimiyyətə gələn Məhəmməd Əli köklü aqrar islahatlarla yanaşı, hərbi, idarəçilik və mədəniyyət sahəsində böyük tədbirlər həyata keçirdi. İmperiya yaratmaq niyyətində olan və artan xərcləri ödəmək üçün yollar arıyan Məhəmməd Əlini yeni bazarlar, qızıl, qul və torpaqlarla zəngin olan Sudan cəlb etdi. Sudanın istilası onun qarşısında çox böyük imkanlar açdı. Beləliklə Məhəmməd Əlinin ikinci yürüşü Sudana oldu. 1820-1823-cü illəri əhatə edən bu yürüş Şərqi Sudanın işğalı ilə başa çatmışdı. Artıq XIX əsrin əvvəllərində Şərqi Sudanın müstəqil tarixi inkişafına son qoyuldu. 1820-ci ilin oktyabrında 50 minlik Misir ordusu Məhəmməd Əlinin oğlanlarından biri İsmayıl paşanın başçılığı altında Sudana yürüşə başladı. Ordunun tərkibinə 600 türk piyadası, bir neçə türk atlı eskadrası, Yuxarı Misirdən 800 bədəvi, bərbərlərdən və Şimali Afrikadan gətirilən afrikalılardan ibarət qarışıq dəstələr iştirak edirdi. Bundan başqa ordu Amerika zabitlərinin komandanlığı altında artilleriya dəstələri ilə gücləndirildi. Məhəmməd Əli uzaqgörənliklə ordu ilə birlikdə bir neçə müsəlman təbliğatçıları da göndərmişdi. Heç bir müqavimətə rast gəlmədən Misir ordusu Nil çayının yuxarılarına qədər sürətlə hərəkət etdi. Şimali Nubiya tayfaları və Dənqələ onlara tabe oldular. 1821-ci ilin yazında misirlilər Xartum burnuna Ağ- Nillə Mavi Nilin birləşdiyi yerə gəlib çatdılar və burada düşərgələrini saldılar. Bir qədər keçdikdən sonra misirlilər yürüşlərini davam etdirərək 1821-ci il iyunun 12-də Sənnarın paytaxtı Funqa daxil oldular. Burada ordu iki hissəyə ayrıldı. Ordunun bir hissəsi İsmayıl paşa başda olmaqla Yuxarı Nilə getdi, Fazoğlumu tutaraq 1822-ci ilin fevralında şimala doğru yürüşlərə başladı. Ordunun digər hissəsi Məhəmməd Əlinin yeznəsi Məhəmməd Dəftərdar bəyin başçılığı altında 1821-ci ilin sonunda Mərkəzi Kordofanı birləşdirdi.

Beləliklə 1822-ci ilin sonunda Sənnar və Kordofan Məhəmməd Əlinin ordusu tərəfindən tamamilə tutuldu. Oktyabr ayında Misirə qayıdarkən İsmayıl paşa Şəndi şəhərində dayandı.

Caalin tayfasının başçısı Nimri çağıraraq İsmayıl paşa ondan iki gün ərzində yüksək təzminat-30 min dollar və 6 min qul tələb etdi. Nimr cavab verdi ki, əhali qısa müddət ərzində belə böyük miqdarda təzminat ödəmək iqtidarında deyildir. Hirsələnmiş İsmayıl paşa türk tənbəki çubuğu ilə Nimrinin üzünə vurur. V.B.Lutskiy göstərir ki, «Nimr İsmayılı qonaq çağırdı. İsmayıl paşa öz yüksək rütbəli adamları ilə saman komada qonaqlıqda oturarkən, ev sahibi komanı yandırdı və misirli qonaqlar da koma ilə birlikdə yandılar». Şəndidə baş verən hadisə sürətlə bütün Sənnara yayıldı. Ölkənin bütün hissəsini tezliklə üsyan dalğası bürüdü. Misir qarnizonları Nil şəhərləri Mətəmmə, Kerer, Xalfeyi əl-Muluka, əl-Aylafuna və s. yerlərdən çıxarıldı. Sudanın digər şəhərlərini də üsyan bürüdü. İsmayıl paşanın öldürülməsindən xəbər tutan Dəftərdar bəy Kordofanın iri şəhərlərində kiçik dəstələr qoyaraq, Şəndi şəhərinə yürüşə başladı. Dəftərdar bəy başda olmaqla Misir ordusu Şəndini yandırdı. Dəftərdar bəyin intiqamı çox ağır oldu. Misirlilər İsmayıl paşanın öldürüldüyü rayonda demək olar ki, əhalini bütünlüklə qırdılar, 30 mindən artıq adam məhv edildi. Lakin Nimrin özü qaçıb gizlənə bildi. Bundan sonra misirlilər baş verən kiçik üsyan ocaqlarını da söndürdükdən sonra Şərqi Sudanın işğalını başa çatdırmaq məqsədilə cənub istiqamətində Ağ Nilə qədər hərəkət etdilər və 1828-ci ildə Faşoda qədər gedib çata bildilər. Qərbdə isə misirlilər Dərfurun sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Qırmızı dəniz sahillərində Suakin limanı və Massaua onun idarəsi altına keçdi. 1838-ci ildə Məhəmməd Əli özü Sudana gələrək xüsusi ekspedisiya təşkil etdi. Bu ekspedisiya Ağ və Mavi Nilin sahillərinə qızıl axtarmağa getdi. Nəhayət 1840-cı ildə Misir torpaqlarına Kassala və Təke əyalətləri də birləşdirildi. 1823-cü ildə Misirin Sudanda tutduqları torpağın mərkəzi Xartum oldu. 3 il ərzində bütün ölkə zəbt edildi. 1823-cü ildə Dərfurdan başqa Sudanın bütün əyalətləri formal şəkildə Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Əslində isə Sudan Misirin əyalətinə çevrildi.

Şərqi Sudanın işğalından bir il sonra Məhəmməd Əli yeni bir yürüşə başladı. 1824-1828-ci illərdə Misir ordusu yunan üsyanının (1821-1829) yatırılmasında iştirak etməli oldu. Məhəmməd Əli müstəqil ərəb dövləti yaratmaq və Şərqi Aralıq dənizi üzərində

ağalığ uğrunda mübarizəni davam etdirirdi. Hətta Məhəmməd Əli 1821-ci ildə Suriya və Moreyanın idarəsini ona verməyə razı salmaq üçün İstanbula pul və hədiyyələr göndərdi. Balkanlarda milli azadlıq hərəkatının baş verməsi Məhəmməd Əlinin arzularının reallaşmasına imkan yaradırdı. 1815-ci ildə serblərin, 1821-ci ildə Valaxiya kəndlilərinin, yunanların kütləvi üsyanları baş verdi. Balkanlarda baş verən kütləvi Milli azadlıq hərəkatlarından öz məqsədi üçün istifadə etməyə çalışan Rusiya yenə də həmişə olduğu kimi bu üsyanların gedişinə müdaxilə edir və rəqibi Osmanlı imperiyasına qarşı onlardan istifadə etməyə çalışırdı. Məhəmməd Əlinin oğlu İbrahim paşanın komandası altında 1824-cü ildə Moreyaya böyük bir ordu göndərildi. Bu ordu öz sayı, xüsusi silahı və hərbi təlimi cəhətdən yunanların qüvvələrindən üstün idi. 1827-ci ilin iyununda onlar yunan vətənpərvərlərinin dayaq nöqtəsi olan Afinanı tutdular. İbrahim paşa Moreyadakı əməliyyatları uğurla başa vursa da, lakin hadisələrin sonrakı gedişi onun məğlubiyyətini zəruri etdi. Onu da qeyd edək ki, Məhəmməd Əli heç də İstanbulun müharibə ilə əlaqədar bütün təkliflərini qəbul etmirdi. Belə ki, 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsi zamanı Osmanlı imperiyası yenidən Rusiyaya qarşı müharibədə ondan istifadə etmək istədi. Məhəmməd Əli həmin əmri həyata keçirməkdən imtina etdi və əməli surətdə Suriya yürüşünə hazırlaşdı.

Məhəmməd Əlinin Moreyada məğlubiyyətinə baxmayaraq o, Suriya və Fələstin uğrunda mübarizədən əl çəkməmişdi. O bilirdi ki, bu ölkələrə sahib olmasa böyük ərəb dövləti yaratmaq planını həyata keçirə bilməz. Suriya və Fələstin Misiri şərqdən gələn hücumlardan qoruyurdu və türk təhlükəsinə qarşı maneə rolunu oynayırdı. Suriyanı birləşdirməklə Məhəmməd Əli özünün şərq sərhədlərini və Misirin İstanbuldan müstəqilliyini təmin edə bilirdi. Nəhayət Suriyanın özü Məhəmməd Əli üçün böyük maraq doğururdu. Bura Osmanlı imperiyasının ən zəngin əyalətlərindən biri idi. O, ipək-xammal, taxıl, yun, zeytun yağı və qiymətli məhsullar istehsal edirdi. Bura həmçinin artan Misir sənayesi üçün gəlirli bazar olardı. Məhəmməd Əli sultanın zəifliyini bilirdi və ona məlum idi ki, zor gücünə sultana istənilən şərti qəbul etdirə bilər. Buna görə də o, İstanbulla mübarizəyə hazırlaşdı. Müharibənin başlanması üçün

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR
VƏ YENİ DÖVR TARİXİ

bəhanə 1831-ci ildə əsgər çağırışından yayınan 6 min misirli fəllahın Fələstinə qaçması oldu. Məhəmməd Əli Əkkə paşası Abdullahdan 6 min fəllahın geri qaytarılmasını tələb etdikdə Abdullah «onlar bir dövlətin təbəələridir və buna görə də Osmanlı imperiyasının hər hansı bir əyalətində yaşaya bilərlər» demişdir. Artıq Məhəmməd Əli açıq şəkildə sultana qarşı çıxdı. Hərbi xərclər və tənzimat İstanbulu vergiləri artırmağa məcbur edirdi ki, bu da xalq kütlələrinin narazılığına səbəb olurdu. Bütün İstanbulda kəndli üsyanları başlamışdı. Buna görə də təkcə ərəblər deyil, imperiyanın türk əyalətləri də misirliləri türk zülmündən azad edəcək xilaskar kimi qarşılayırdılar.

Türkiyə müharibəyə hazır deyildi və tərəddüd keçirirdi. 6 ay ərzində Porta heç bir qərar qəbul etmədi. Yalnız 1832-ci ilin martında kompaniyaya qarşı hazırlığa başladı. 1832-ci il aprelin 23-də sultan Məhəmməd Əlini qiyamçı elan etməklə bərabər, onu tutduğu vəzifədən kənarlaşdıraraq, ona müharibə elan etdi. Əksinə misirlilər vaxtdan istifadə etdilər. 1831-ci ilin oktyabrında İbrahim paşanın başçılığı altında Misir ordusu yürüşə başladı. İki-üç həftədən sonra onlar ciddi müqavimətə rast gəlmədən Qəza, Yəffa və Xeyfəni tutduqdan sonra 1831-ci il noyabrın sonunda Əkkə qalasına yaxınlaşdılar (vaxtilə bu qalanı Napoleon ala bilməmişdi). Altı aylıq mühasirədən sonra (26 noyabr 1831-ci il – 27 may 1832-ci il) Əkkə alındı. Misirlilərin əsas qüvvələri bu zaman şimalda xeyli irəliləmişdilər. 1832-ci ilin iyununda Həməs yaxınlığında türklərlə ilk böyük döyüş oldu. Doqquz paşanın komandanlıq etdiyi türk ordusu bu döyüşdə məğlub edildi. Həməsdə qələbə qazandıqdan sonra İbrahim Hələbi tutdu, Antakya və Aleksandretta arasında yerləşən, imperiyanın ürəyi sayılan Beylandağ yürüşünə başladı. Bu isə Kiçik Asiyanı – Osmanlı İmperiyasını tutmaq üçün açar rolunu oynayırdı. Beləliklə 1831-1833-cü illərdə Fələstin, Suriya, Kilikiyanı tutdu və Anadoluya daxil oldu. 1833-cü il fevralın 2-də misirlilər Kütəhyəni tutdu.

1833-cü ilin fevral-aprelində Bosforun Asiya sahilindəki Unkər İskələsi yaxınlığında 14 min rus əsgəri sultana kömək məqsədilə quruya çıxarıldı. Rusiyanın münaqişəyə fəal müdaxilə etməsi İngiltərə və Fransanı məcbur etdi ki, sultan ilə Məhəmməd

Əli arasındakı müharibənin qurtarması üçün tədbirlər görsünlər. Həmin ölkələrin vasitəçiliyi nəticəsində 1833-cü il mayın 4-də Kütəhyədə Osmanlı imperiyası ilə Misir arasında sülh bağlandı. Müqaviləyə əsasən Misir, Suriya, Livan, Fələstin və Kilikiya Məhəmməd Əlinin hakimiyyəti altına keçdi. Müstəqilliyə can atan Məhəmməd Əli təxminən Asiyanın bütün ərəb ölkələrini zəbt etsə də, İstanbul üçün təhlükə yaratsa da o, sultanla tamamilə əlaqəni kəse bilmirdi. Əksinə o, müsəlmanlar üçün xəlifənin vassalı kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu isə zəbt olunmuş ərazilərdə Məhəmməd Əlinin fəaliyyətinə əhali qarşısında qanuni don geyindirirdi. Hətta o, Suriyada Misir ordusunun başında duran oğlu İbrahimə məktub göndərərək qeyd etmişdi ki, Suriyanın sultanın nəzarətindən çıxdığını elan etməsin. İkinci munaqişə 1838-ci ildə baş verdi. 1839-cu ildə isə sultanla onun rəsmi vassalı arasında açıq müharibəyə çevrildi. Bu dəfə munaqişəni İngiltərə saldı. Məhəmməd Əli İngiltərənin Ərəb Şərqində öz mövqeyini genişləndirib möhkəmlətmək söylərinə mane olurdu. Məhəmməd Əli 1838-ci ildə imzalanmış ingilis-türk ticarət müqaviləsinə görə taxıl və yun almaq sahəsində dövlət inhisarının ləğv edilməsi ilə razı olmadı. Türklərin əli ilə Məhəmməd Əlini rədd etməyə çalışan İngiltərə Misir canişininin bu hərəkətindən istifadə edib, onunla sultan arasında munaqişə saldı. Bununla İngiltərə eyni zamanda Misirdə Fransanın da mövqeyini son dərəcə zəiflədə bilərdi. Lakin İngiltərə türk sultanının qüdrətinə əbəs yerə inanırdı. 1839-cu il iyunun 24-də Suriyanın şimalında, Nəzib yaxınlığında sultan ordusu ilə Misir qoşunları arasındakı vuruşmada türklər məğlub edildi.

Yaranmış vəziyyətdə Sultan hökuməti Məhəmməd Əli ilə barışmağa cəhd göstərdi. Lakin 1839-cu il iyulun 27-də İngiltərə, Rusiya, Fransa və Avstriya İstanbula kollektiv nota göndərərək təklif etdilər ki, bu dövlətlər tərəfindən qərar qəbul edilincəyə qədər Məhəmməd Əli ilə sülh danışıqları aparmasın. Bir tərəfdən Osmanlı dövləti, o biri tərəfdən də İngiltərə, Rusiya, Avstriya və Prussiya arasında 1840-cı il iyulun 15-də Londonda saziş imzalandı. Məhəmməd Əliyə verilməli olan tələblər də sazişdə ifadə olunmuşdu. Bunlar rədd ediləcəyi halda saziş bağlamış dövlətlər, silahlı qüvvəyə əl atacaqlarını öhdələrinə götürmüşlər. Məhəmməd

Əlinin tərəfini saxlayan Fransa sazişi imzalamaqdan imtina etdi. Məhəmməd Əli ona verilən ultimatumu əvvəl rədd etdi. Lakin ingilis donanması Beyrut və Suriyanın başqa limanlarını bombaladı. İskəndəriyyəni bombardman etmək təhlükəsi yarandıqdan və İbrahim paşa Suryada məğlub edildikdən sonra Məhəmməd Əli tabe olmağa məcbur oldu. Yalnız Misirin nəslı hakimi olaraq qalmaqla Məhəmməd Əli sultana bac-xərac verməyi, 200 minlik ordusunu 18 minədək azaltmağı, donanmanı sultana qaytarmağı öhdəsinə götürdü və 1838-ci il ingilis-türk ticarət müqaviləsini qəbul etdi.

Misir XIX əsrin 60-cı illərində

Misir faktiki olaraq 40 il müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Misir tam daxili muxtariyyətə malik idi və 1841-ci il fərmanında qoyulan məhdudiyətlərə baxmayaraq müstəqil xarici siyasət yeridirdi. Misirin öz hökuməti, ordusu, qanunları mövcud idi. Misirin İstanbuldan asılılığının zəifləməsində 1866-1867-ci illərdə verilən sultan fərmanlarının xüsusi rolu oldu. 1866-cı il 27 may fərmanı ilə Misir taxt-tacına varislik qaydası dəyişdirildi. 1841-ci il fərmanına görə taxt-taca varislik sultan sarayında mövcud olan qaydaya əsasən, yeni taxt-tacın Məhəmməd Əli nəslindən olan böyük nümayəndəyə keçməsi qaydasına əsasən həyata keçirildi. 27 may fərmanına görə isə taxtın atadan böyük oğula keçməsi prinsipi tətbiq olunurdu. 8 iyun 1867-ci ildə sultan fərmanla İsmayıl irsi olaraq keçməklə xədiv titulu verdi. Fərmana uyğun olaraq xədiv xarici dövlətlərlə siyasi xarakter daşımayan ticarət və digər sazişlər imzalaya bilərdi.

1866-cı ildə İsmayıl Qərb konstitusiyalı monarxiyalarına oxşar dövlət quruluşu yaratmaq məqsədilə parlament tipli Nümayəndələr palatası yaratdı. O, 3 il müddətinə seçilən 75 deputatdan ibarət idi. Palata məşvərətçi funksiya yerinə yetirirdi və dövlət büdcəsini müzakirə etmək hüququna malik idi.

1873-cü ildə sultan fərmanı ilə Misirin maliyyə işləri üzərində İstanbulun nəzarəti götürüldü. Misiri İstanbulun icazəsi olmadan xarici borc müqavilələri imzalamaq hüququ aldı. Misirin vassal dövlət kimi xarici dövlətlərdə diplomatik missiyalarla təmsil olunmamasına baxmayaraq, o, bu dövlətlərlə rəsmi kanallar-onların

Qahirədəki baş konsulları vasitəsilə əlaqə saxlaya bilərdi. Bundan başqa xədivlər, xüsusilə İsmayıl və digər Avropa paytaxtlarına göndərilən qeyri-rəsmi nümayəndəliklər institutundan tez-tez istifadə edirdi.

Ümumiyyətlə XIX əsrin 70-ci illərinə doğru Misir üzərində Porta süzerənliyi o dərəcədə zəifləmişdi ki, müasirləri Misirə demək olar ki, müstəqil və ya yarımmüstəqil dövlət kimi baxırdı. Eyni zamanda, türk-Misir münasibətləri xeyli dərəcədə öz kəskinliyini itirdi və onun yerini kapitalist dövlətlərinin başlıca olaraq İngiltərə və Fransa ekspansiyasının güclənməsi ilə meydana gələn ziddiyyətlər tutdu. XIX əsrin 40-70-ci illərində Misirin iqtisadi həyatı üçün ölkənin Avropa kapitalist iqtisadiyyatına qoşulması, sənaye məhsullarının satış bazarına və kapitalist dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərənin sənayesi üçün xammal mənbəyinə çevrilməsi meylə xarakterik idi. İngilis və fransız kapitalının güclü axını şəraitində XIX əsrin 50-60-cı illərində Misir güclü yüksəliş dövrü keçirirdi. Bu hər şeydən əvvəl 60-cı illərdə Misir pambığına tələbatın artması ilə əlaqədar idi. Bu dövrdə ABŞ-da vətəndaş müharibəsi nəticəsində Avropa toxuculuq sənayesi güclü xammal çatışmamazlığına məruz qalmışdı. Təkcə İngiltərə toxuculuq sənayesinin pambığa olan tələbatının 80%-ni ABŞ ödəyirdi. Müharibə nəticəsində bu ölkədən pambıq ixracının azalması İngiltərə toxuculuq sənayesi üçün ciddi çətinliklər yaradırdı. Belə bir şəraitdə ingilis burjuaziyası yeni xammal mənbələrinin tapılmasına ciddi maraq göstərirdi. Misirin xammal mənbəyi kimi strateji əhəmiyyəti İngiltərənin bu ölkəyə marağını daha da artırdı. Misirdə pambıq becərilməsinə XIX əsrin 20-ci illərindən başlanmışdı və Misir pambığının yüksək keyfiyyətinə görə ona olan tələbat sürətlə artırdı. Lakin 60-cı illərdə pambıq istehsalı daha sürətli tempə artmağa başladı. 1860-1865-ci illər ərzində pambıq istehsalı və ixracı 4 dəfə artdı. Bununla əlaqədar olaraq ölkəyə ingilis kapitalının axını gücləndi. Əkin sahələri 1852-ci ildəki 4,1 mln. fəddandan 1877-ci ildə 4,7 mln. fəddana çatdı. Köhnə suvarma sistemi yeniləşdirildi və çoxlu miqdarda yeni kanallar qazıldı. ABŞ-da vətəndaş müharibəsinin başa çatması ilə pambıq ixracı bir qədər azaldıldı. 1870-ci ildə isə bir qədər artaraq 3 mln. kantara çatdı. Pambığın sürətlə inkişafı digər kənd təsərrüfatı malları

üçün ayrılan əkin sahələrinin və onların ixracının azalmasına səbəb oldu. Misir monokultur təsərrüfatlı ölkəyə çevrilmək təhlükəsi qarşısında qaldı. Bunun qarşısını almaq üçün İsmayıl ölkədə şəkər qamışının əkinini genişləndirdi. 1872-ci ildə Misirdə 1,5 mln. kantar şəkər istehsal olundu və bunun 0,5 mln. kantarı ixrac edildi.

Pambıq istehsalının artması xarici ticarətdə kəskin yüksəlişə səbəb oldu. Misir ixracatının ümumi dəyəri 1860-cı ildəki 200 mln. piastrdan 1872-ci ildə 1,5 mlrd. piastra çatdı. Təkcə İskəndəriyyə limanına gətirilən malların ümumi dəyəri 1843-cü ildəki 185 mlndən 1863-cü ildə 400 milyon, 1872-ci ildə isə 600 mln piastra çatdı. Beləliklə 1843-1872-ci illərdə Misirin xarici ticarətinin ümumi həcmi 5 dəfə artmışdı.

Bu illər ərzində ticarət gəmiçiliyi xeyli dərəcədə inkişaf etdi. Misirin 55 dəniz və 58 çay gəmisindən ibarət ticarət donanması fəaliyyət göstərirdi. Süveyş, Port-Səid, İskəndəriyyə kimi limanların beynəlxalq əhəmiyyəti xeyli artdı. Dəmir yol çəkilişi ölkədə geniş vüsət aldı. 1860-cı ilədək ölkədə Qahirə ilə İskəndəriyyəni birləşdirən (210 km) yalnız bir dəmir yolu var idi. 1861-1875-ci illərdə 1590 km uzunluğunda dəmir yolu çəkilmişdi. 1863-cü ilədək ölkədə teleqraf xətlərinin uzunluğu 582 km idi. 1872-ci ilədək bu 11 dəfə artaraq 6450 km-ə çatdı. Bu illərdə Misirin sənayesi sürətlə inkişaf etdi. Ölkədə iri toxuculuq fabrikləri, şəkər və silah zavodları, mədənləri fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa çoxlu sayda şəxsi müəssisələr yaranmışdı ki, onların əksəriyyətini xırda tikiş fabrikləri, misəritmə və təmir emalatxanaları, dəri, yağ, pambıqtəmizləmə, ağac emalı zavodları, buxar dəyirmanları, duz karxanaları təşkil edirdi.

Lakin Misir müəssisələrinin texniki səviyyəsi çox aşağı idi. Onlar Misir bazarlarına azad surətdə daxil olan Avropa sənaye mallarının rəqabətinə davam gətirə bilmirdi. XIX əsrin 50-70-ci illərində sürətli iqtisadi inkişafa baxmayaraq Misir yenə də aqrar ölkə olaraq qalmaqda idi. Onun iqtisadiyyatının əsasını xammal şəklində pambıq ixracatı təşkil edirdi. Əvəzində isə ölkəyə xarici sənaye mallarının axını güclənirdi. Beləliklə xarici ticarətin inkişafı ilə Misirin Avropa dövlətlərindən iqtisadi asılılığı artırdı.

Səid paşa və İsmayıl paşanın hakimiyyəti illərində ölkədə aparılan quruculuq işləri, dəmir yollarının, yeni su kanallarının, limanların tikilməsi, teleqraf xətlərinin çəkilməsi və s. böyük xərclər tələb edirdi. Bu xərcləri daxili ehtiyatlar hesabına ödəyə bilməyən Misir hakimləri Avropa dövlətlərindən borc almağa başladılar. Məhz bu borclar sonrakı illərdə Misir xalqının başına gətirilən müsibətlərin və nəhayətdə Misirin İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrilməsinə əsas səbəb oldu. Süveyş kanalının tikilməsi bu yolda mühüm mərhələ oldu. Onun tikilməsi Yaxın Şərqdə hegemonluq uğrunda İngiltərə və Fransa arasında gedən gərgin mübarizə şəraitində baş verirdi. Kanalın tikilməsi ideyası hələ XIX əsrin əvvəllərində fransızlar tərəfindən irəli sürülmüşdü. Lakin kanalın böyük strateji əhəmiyyətini başa düşən və gələcəkdə onun Misir üçün təhlükə törədəcəyindən ehtiyat edən Məhəmməd Əli onun tikintisinə icazə vermədi. 50-ci illərdə kanalın tikilməsi ideyası yenidən ortaya çıxdı. Onun ən böyük təşəbbüskarlarından biri fransız diplomatı Ferdinand de Lesseps idi. Lakin belə bir əhəmiyyətli obyektin fransızların əlinə keçməsinə istəməyən İngiltərə və Abbas paşa kanalın tikilməsinin əleyhinə çıxdı. Abbas paşa 1854-cü il iyulun 14-də öldürüldü və taxta Səid paşa (1854-1863) çıxdı. O, taxta çıxdıqdan dərhal sonra 1854-cü il noyabrın 30-da Lessepse Süveyş kanalının tikintisinə konsessiya hüququ verdi.

Konsessiya gələcək beynəlxalq Süveyş kanalı kompaniyasına Süveyş bərzəxində Aralıq dənizi ilə Qırmızı dənizi birləşdirən kanalın tikilməsinə hüquq verirdi. Konsessiya kanalın istifadəyə veriləcəyi gündən 99 il müddətinə verilirdi. Bu illər ərzində onun istifadəsindən əldə olunan gəlirin 15%-i Misir hökumətinə verilməli idi. Kompaniya tikinti üçün zəruri olan və dövlətin mülkiyyətində olan bütün əraziləri əvəzsiz alırdı. 1856-cı il yanvarın 5-də Lesseps beynəlxalq kompaniyanın hüquqlarını genişləndirən və dəqiqləşdirən yeni konsessiya aldı. Konsessiya sultan tərəfindən təsdiq edilməli idi. Səid paşa konsessiya ilə yanaşı beynəlxalq Süveyş kanalının konsessiyasının nizamnaməsini də təsdiq etdi. Kompaniyanın kapitalı 200 mln. fr. dəyərində müəyyənləşdirildi. Kompaniyanın hər biri 500 fr. olmaqla 400 min səhm buraxdı. 10711 səhm Fransada alındı. Səid paşa ümumi dəyəri

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR
VƏ YENİ DÖVR TARİXİ

32 mln. fr. olan 64 min səhm aldı. Kompaniyanın işinə hər vasitə ilə mane olmağa çalışan İngiltərədə və onun təsiri ilə digər kapitalist ölkələrində kompaniyanın səhmləri alınmadı. Lesseps satılmayan 112 min səhmi də xəbərdarlıq etmədən Səid paşanın səhm portfelinə əlavə etdi. Beləliklə, Misir hökumətinin payına 176 min səhm, yəni kompaniyanın bütün kapitalının 44%-i düşdü. Bu kapitalı əldə etmək üçün Misir hökuməti xaricdən borc almalı idi. Lakin İstanbul maliyyə asılılığında olduğuna görə o xarici borc müqavilələrini yalnız sultanın icazəsi ilə imzalaya bilərdi. Bu maneədən yan keçmək üçün Lesseps xədivə Misir xəzinəsinin öhdəlikləri şəklində istiqrazlar buraxmağı təklif etdi. Bu istiqrazlar Paris birjasında reallaşdırıldı. Bu əməliyyat 1859-cu ildə yenidən təkrar edildi və artıq 1860-cı ilin əvvəllərində Fransa bankirləri Misirə 28 mln. fr. məbləğində borc verdi. 1859-cu ilin aprelində kanalın tikintisi başlandı. Lakin 1861-ci ilin payızınadək tikinti işləri simvolik karakter daşıyırdı.

Tikinti işlərinin başlanması İngiltərə-Fransa ziddiyyətlərini kəskinləşdirdi. İngiltərə hökuməti İstanbul vasitəsilə kanalın tikintisinə mane olmağı qərara aldı. Sultan qəti şəkildə tikinti işlərinin dayandırılmasını tələb etdi. İskəndəriyyə limanı qarşısına ingilis eskadrası gətirildi. Belə çətin vəziyyətdə Lesseps fransız hökumətinə müraciət edərək kömək istədi. Bu vaxtadək bitərəf mövqə tutan Fransa hökuməti 1860-cı ilin sentyabrında İstanbuldan Süveyş kanalı kompaniyasına verilən konsessiyanın təsdiq edilməsini tələb etdi. Tikinti işləri yenidən başlandı. Kanalın tikintisinə mane olmağın mümkün olmadığını gören İngiltərə onun hər iki sahilində, Aralıq dənizi və Qırmızı dənizdə öz hərbi bazalarını genişləndirdi. Eyni zamanda fransız kapitalının Misirə daha sürətlə daxil olmasına mane olmaq üçün özü də Misirə borc verməyə başladı. 1862-ci ildə Flürinq və Qoşen bankir kontoru Misirə 3000000 f.st. məbləğində borc verdi. Bu Misir hökumətinin imzaladığı ilk xarici dövlət borcu idi və Süveyş kanalının tikintisi üzrə öhdəliklərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

1863-cü il yanvarın 18-də Səid paşa öldü. Taxta xədiv İsmayıl çıxdı. Xədiv İsmayıl kanalın tikilməsinə mane olmadı. Lakin 1863-cü il yanvarın 30-da tikinti işlərində məcburi əməkdən

istifadənin qadağan edilməsi haqqında fərman verdi. Qeyd edək ki, 1856-cı ildə komissiya haqqında ikinci müqavilə imzalanarkən Misir hökuməti kanalın tikintisini işçi qüvvəsi ilə təmin etməyi öz üzərinə götürmüşdü. 30 yanvar fərmanı dərhal Osmanlı hökuməti tərəfindən müdafiə olundu. O bir-birinin ardınca iki nota göndərərək kanalın tikintisində icbari əməyin qadağan olunmasını və kompaniyanın xeyrinə tikinti üçün müsadirə olunmuş torpaqların geri qaytarılmasını tələb etdi. Məsələ beynəlxalq arbitraja verildi. Onun qərarı ilə icbari əmək qadağan edildi. Süveyş kanalı kompaniyasının mülkiyyətində yalnız kanaldan hər tərəfə 200 m enində zolaq qalırdı. Nildən çəkilən kiçik şirin su kanalı Misirin mülkiyyətinə keçdi. Bütün bunların əvəzində Misir hökuməti Süveyş kanalı kompaniyasına 84 mln. fr. ödəməli idi. Konsessiyanın yeni şərtləri 1866-cı il 22 fevral konvensiyası ilə təsdiq edildi.

Nəhayət 1869-cu ildə kanalın tikintisi başa çatdırıldı. Noyabrın 17-də onun təntənəli açılışı oldu. Onun tikintisi Misirə 400 mln. franka başa gəldi.

Misir üzərində Süveyş kanalı ilə yanaşı ölkədə suvarma kanal-
ikili nəzarət: ları, körpülər, dəmir yolları və s. tikilmişdi. 1863-1875-ci illərdə ümumi uzunluğu 13 min km. olan 112 suvarma kanalı, 400 körpü tikilmişdi. Lakin ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək niyyətindən doğan bütün bu mütərəqqi tədbirlər ölkə üçün ağır nəticələrə gətirib çıxarırdı ki, Misiri həm iqtisadi və həm də siyasi çətinliklərlə üzləşdirməklə yanaşı, maliyyə böhranı yaradırdı və bu da onun iri dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşməsi demək idi. Beləliklə bütün bu xərcləri ödəmək üçün Misir xaricdən borc almaq məcburiyyətində qalırdı. Beləliklə 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif illərdə Misir hökuməti Avropa bankları ilə borc müqavilələri imzaladı. Əslində borcların nominal məbləği heç vaxt tam surətdə Misir xəzinəsinə daxil olmurdu, onların bir hissəsi «kurs fərqi» və komision xərc şəklində bankirlərin cibinə gedirdi. Misir hökuməti isə faizləri bu borcların nominal dəyəri üzrə ən yüksək borc faizləri olaraq 15-25% ödəməli idi. Halbuki, bu dövrdə Avropada illik borc faizləri 3-5%-dən artıq olmurdu. 1876-cı ildə Misirin uzunmüddətli borclarının ümumi miqdarı 68 mln. f.st.-ə çatdı. Faktiki olaraq Misir xəzinəsinə 46 mln. f.st. daxil olmuşdu. Bu

borclar əsasən ingilis banklarında reallaşdırılmışdı. Bu dövrdə veksel borcları (qısamüddətli, cari borclar) 26 f.st. təşkil edirdi. Bu borclar fransız bankları tərəfindən verilmişdi. lakin buna baxmayaraq artıq 1876-cı ildə Misirin xarici borclarının ümumi məbləği 94 mln. f.st.-ə çatdı.

Bu pulların bir hissəsi fabrik, zavod, dəmir yolları, körpülər, limanlar, teleqraf xətləri, kanallar tikilməsinə, həmçinin xədiv İsmayılın dəbdəbəli saray həyatının təmin olunmasına, Sudan və Efiopiya hərbi ekspedisiyalarına, əvvəlki borclar üzrə faizlərin ödənməsinə sərf olunmuşdu. Avropa bankirlərinin yeritdiyi məqsədyönlü siyasət Misirin maliyyə vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Vəziyyət o həddə çatdı ki, xədiv borcu ödəyə bilmədiyindən dövlət dəmir yolları, vergilərdən gələn gəlirlər, hətta xədivin mülkü girov qoyularaq yeni borc götürüldü. Lakin borc öhdəlikləri və faizlər ödənildikdən sonra yerdə qalan vəsait cari tələbatların ödənilməsinə kifayət etmirdi. Vəziyyətdən çıxmaq üçün 1871-ci ildə xədiv İsmayıl «mukabalə» adlı borc hesabı açdı. Mukabalə (əvəz, kompensasiya) haqqında qanuna görə 1873-cü ildən başlayaraq 12 il ərzində dövlətə torpaq vergisinin 6 misli həcmində məbləği ödəyən torpaq sahibləri həmişəlik olaraq bu verginin yarısını ödəmək hüququ alırdı. Bu qanun mülkədar və ortabab kəndlilər tərəfindən razılıqla qarşılandı. 1871-1878-ci illər ərzində bu borc üzrə xəzinəyə 15,7 mln. f.st. daxil oldu. 1874-cü ildə «ruznamə» adlanan ikinci borc istiqrazı buraxıldı.

İldən-ilə borc faizlərinin məbləği artırdı və 1875-ci ildə 8 mln. f.st.-ə çatdı. Bu xərcləri ödəmək üçün xədiv İsmayıl vergiləri artırmaq məcburiyyətində qalırdı və təbii ki, bu ölkə daxilində narazılığa rəvac verirdi. Misirin büdcə gəliri 1861-ci ildəki 2 mln. f.st.-dən 1875-ci ildə 10,5 f.st.-ə çatdı. Lakin borc öhdəlikləri və faizlər ödənildikdən sonra yerdə qalan vəsait cari tələbatların ödənilməsinə kifayət etmirdi. Vəziyyətdən çıxmaq üçün 1871-ci ildə xədiv İsmayıl «mukabalə» adlı borc hesabı açdı. Mukabalə (əvəz, kompensasiya) haqqında qanuna görə 1873-cü ildən başlayaraq 12 il ərzində dövlətə torpaq vergisinin 6 misli həcmində məbləği ödəyən torpaq sahibləri həmişəlik olaraq bu verginin yarısını ödəmək hüququ alırdı. Bu qanun mülkədar və ortabab kəndlilər tərəfindən razılıqla qarşılandı. 1871-1878-ci illər ərzində bu borc üzrə xəzinəyə

15,7 mln. f.st. daxil oldu. 1874-cü ildə ruznamə adlanan ikinci borc istiqrazı buraxıldı.

Görülən tədbirlər vəziyyətdən çıxış yolu olmadı. 1875-ci ilin payızında Misir yenidən maliyyə çətinliyi qarşısında qaldı. 1875-ci ilin payızında Misir yenidən maliyyə çətinliyi qarşısında qaldı. Xarici borc öhdəlikləri üzrə ödənişlərin növbəti müddəti başa çatmaq üzrə idi. Bu ödənişləri həyata keçirmək üçün Misir yeni xarici borc müqaviləsi imzalamalı idi. Lakin 1875-ci il oktyabrın 4-də Türkiyə hökuməti iflasa uğradığını və xarici borc öhdəlikləri üzrə ödənişləri növbəti ilin yanvarınadək təxirə salındığını elan etdi. Bu xəbər London birjasında güclü qalmaqla səbəb oldu. Türkiyə qiymətli kağızları, onun ardınca isə Misir kağızları sürətlə qiymətdən düşdü. Belə şəraitdə Avropa bankları Misirə yeni borc verməkdən imtina etdi və xədiv vəziyyətdən çıxmaq üçün Süveyş kanalı kompaniyasının səhmlərini satmaq qərarına gəldi. Bundan xəbər tutan Britaniya hökuməti dərhal Misirdəki ingilis konsulu Stentona xədivlə bu barədə danışıqlara başlaması tapşırırdı. Bu Britaniya hökumətinin istədiyi vəziyyət idi. Bundan əlverişli məqam ola bilməzdi.

1875-ci il noyabrın 23-də Misir hökuməti Stentona bildirdi ki, xədiv 4 min f.st.-ə Süveyş kanalı kompaniyasının səhmlərini İngiltərəyə satmağa hazırdır. Britaniya hökuməti dərhal bu təklifi qəbul etdi və noyabrın 25-də bu barədə sənəd imzalandı. Səhəri gün isə səhmlər İngiltərə konsulluğuna gətirildi. Beləliklə, uzun müddət Süveyş kanalının tikilməsinə mane olmağa çalışan İngiltərə indi onun mülkiyyətçisinə çevrildi. Fransız kapitalı Süveyş kanalı və Misir uğrunda mübarizədə ciddi məğlubiyyətə uğradı. Fransa hökuməti bu işlərdə neytral mövqe tutduğunu göstərməyə çalışdığı halda, ingilis hökuməti birbaşa işə qarışdı və nəticədə kompaniya səhmlərinin az qala yarısı onun əlinə keçdi. Səhmlər Britaniya hökumətinin baş naziri Dizraelinin təşəbbüsü ilə alınmışdı. Bu onun tərəfindən misli görünməmiş bir akt idi. Britaniya hökuməti xüsusi kommersiya təşkilatının səhmlərinə çevrilmişdi. Həmçinin bu əməliyyat parlamentin sanksiyası olmadan və xüsusi bank vasitəsilə həyata keçirilmişdi.

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR
VƏ YENİ DÖVR TARİXİ

Məhz Dizraeli sözün müasir mənasında Britaniya imperiyasının banisi hesab edilir. İsmayılın maliyyə çətinlikləri və Fransanın Almaniya ilə müharibədə məğlubiyyətindən sonra dəyişmiş beynəlxalq vəziyyət Dizraeliyə Misirdə daha güclü siyasi nüfuz üçün geniş imkan yaratdı. Beləliklə, səhmlərin alınması sırf siyasi akt idi və Osmanlı imperiyasının dağılacağı şəraitdə Misiri ələ keçirməkdə İngiltərəyə üstün və əvəzedilməz hüquq verirdi. Əslində bu akt Misirin İngiltərə tərəfindən işğal olunmasında birinci akt oldu. 1875-ci ilin sonlarında xədivin dəvətilə Britaniya hökuməti Misirin maliyyə işlərini tədqiq etmək üçün Keyvin başçılığı ilə xüsusi missiya göndərdi. Britaniya hökuməti vəziyyətdən istifadə edərək Misirin maliyyə idarəçiliyi üzərində öz nəzarətini yaratmağa can atırdı. Bu məqsədlə Keyvin komissiyasının hesabatından məharətlə istifadə edildi. Keyvə gizli saxlanmaq şərti ilə Misirin idarəçiliyi və maliyyə işlərindəki bütün gizli faktlarla tanış olmağ icazə verilmişdi. 1876-cı il martın 20-də Dizraeli gözlənilmədən Keyv missiyasının hesabatını nəşr etdirmək niyyətində olduğunu xədivə bildirdi. Onun narazılığına baxmayaraq aprelin 3-də hesabat dərc olundu. Yenidən Misir qiymətli kağızları sürətlə qiymətdən düşdü. Aprelin 7-də xədiv iflasa uğradığını və cari hesablar üzrə ödənişləri 3 ay müddətinə təxirə saldığını elan etdi

1876-cı il mayın 2-də xədiv dekretlə Dövlət borcu kassası yaratdı və onun tərkibinə Fransa, Avstriya və İtaliya nümayəndələri daxil edildi. 7 may dekretinə uzunmüddətli və veksəl borcları konsolidasiya edildi. Borc üzrə illik ödəniş nominal kapitalın 7%-i həcmində müəyyən edildi. Lakin Britaniya hökuməti konsolidasiya şərtləri ilə razılaşmadığına görə onun nümayəndəsi borc kassasına daxil olmadı. Lakin ingilis bankiri bu barədə danışıqlar üçün Fransaya getdi. Danışıqlarda Fransı Juber təmsil edirdi. Nəhayət 1876-cı ilin oktyabrında kompromis variant kimi yeni layihə hazırlandı və bu layihə əsasında noyabrın 18-də xədiv dekret imzaladı. Dekretə əsasən konsolidasiya edilmiş bütün borclar dörd hissəyə ayrılırdı: 1. Qoşenin şəxsən maraqlı olduğu 1864, 1865 və 1867-ci il borcları xüsusi qrupa ayrıldı. Bu borclar üzrə ödəniş 10-12% müəyyənləşdirildi; 2. Xədivin şəxsi borcları veksəl borcları ilə bir qrupda birləşdirildi və onun üçün illik ödəniş 5% müəyyən edildi;

3. 5%-li ödəniş ilə 17 mln. f.st. məbləğində müəyyənləşdirilən imtiyazlı borc dəmir yolları və İskəndəriyyə limanının gəlirləri bu borcun təminatına verildi; 4. Yalnız yerdə qalan 69 mln. f.st. ildə 7%-li ödənişlə konsolidasiya edildi. Bu borc 1876-cı ilin mayında yaradılmış borc komissiyasının idarəçiliyinə verildi. Tezliklə Britaniya komissarı mayor Bering (lord Kromer) də komissiyanın tərkibinə daxil oldu. Ümumiyyətlə bütün borclar üzrə Misirin illik ödənişləri 6565000 f.st. müəyyənləşdirildi ki, bu da onun nominal gəlirlərinin 66%-ini təşkil edirdi.

Bundan başqa Qoşen və Juber xədivdən Misir dövlət gəlirləri üzərində ingilis, xərclər üzərində isə fransız məmurlarının ali nəzarətçi vəzifəsinə təyin edilməsinə razılıq ala bildilər. Beləliklə, Misir maliyyəsi üzərində ikili (ingilis, fransız) nəzarət qoyuldu.

Yeni rejim 1876-cı ilin sonlarından fəaliyyətə başladı və 1878-ci ilin avqustunda Avropa Nazirliyi yarananadək davam etdi. Faktiki olaraq bu dövr kreditörlərin mənafeələrinə uyğun fəaliyyət göstərən avropalı məmurların həyata keçirdiyi maliyyə idarəçiliyi dövrü idi. Belə qənaətə gəlmək olar ki, yaranmış vəziyyət Britaniya hökumətinin müvəqqəti olaraq öz siyasi planlarından əl çəkəməsi və incilisə sahiblərinə Misirdə birgə fəaliyyət göstərmək üçün öz fransız həmkarları ilə sazişə gəlməsinə tam azadlıq vermək qərarının nəticəsi idi.

İkili nəzarət rejiminin əsas məqsədi Misirin dövlət borcu üzrə illik ödənişlərin vaxtılıq-vaxtında həyata keçirilməsi idi. Ticarət və sənayedə durğunluğa, kəndlilərin yoxsul vəziyyətinə baxmayaraq, öz mövcudluğunun ilk dövrlərində rejim bu işin öhdəsindən gələ bildi. Lakin təxminən bir il sonra ölkənin bütün idarəçiliyi çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Xəzinə tamamilə boşaldı, ordu və dövlət qulluqçuların bir neçə aylıq əmək haqqı ödənilməmiş qaldı. Əhalinin vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdı. 1877-ci ildə dövlətin ümumi gəliri 9543000 f.st. olmuşdu. Bunun 7473000 f.st.-i borc ödənişlərinə sərf olunmuşdu. Portaya vergi və Süveyş kanalı səhmlərinin faizləri ödənildikdən sonra yerdə qalan məbləğ ölkə idarəçiliyinin tələbatlarını ödəmirdi. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün borc kassasının komissarları mayor Bering və Bliyer (Fransa) xədivə

Misirin maliyyə işlərini öyrənmək üçün beynəlxalq komissiya yaratmağı təklif etdi. 1878-ci il aprelin 4-də xədiv Beynəlxalq anket komissiyasının yaradılması haqqında dekret verdi. Onun tərkibinə Borc kassasının dörd komissarı, əlavə olaraq İngiltərə, Fransa və Misirdən bir nümayəndə daxil oldu. Fransa nümayəndəsi Ferdinand de Lesseps (sədr), İngiltərədən Rivers Vilson, Misirdən isə ingilispərəst Riyaz paşa oldu.

Avqustun əvvəllərində komissiyanın hesabatının hazırlığı başa çatdı. Hesabatdan doğan ilk və başlıca tələb xədiv İsmayılın dövlət işlərinin idarəçiliyindən əl çəkməsi və hakimiyyəti avropalı nazirlərin də iştirak edəcəyi hökumətə verilməsi idi. Avqustun 28-də o, mənşəcə erməni olan Nubar paşanın başçılığı ilə yeni hökumətin yaradılması haqqında reskript verildi. Yerli komprador burjuaziyanın nümayəndəsi olan Nubar paşa London, Paris bankları ilə yaxın əlaqədə idi və əslində burada onların mənyələrinin qorunmasına xidmət edirdi. Artıq Avropa nümayəndələri xədivin fikirlərini nəzərə almadan ev sahibi kimi hərəkət edərək vəzifələri bölür və ölkənin bütün idarəçiliyini öz əllərində cəmləşdirirdilər. Rivers Vilson maliyyə naziri, Bliyer ictimai işlər naziri vəzifələrini aldı. İtaliya nümayəndəsi ali nəzarətçi, Avstriya nümayəndəsi isə maliyyə nazirinin müavini vəzifəsini aldı. Riyaz paşa isə daxili işlər naziri oldu. Faktiki olaraq, Misir bütün müstəqilliyini itirdi və ingilis-fransız bankirlərinin müstəmləkəsinə çevrildi. Xarici kapitalın təcavüzü, Misir maliyyə istismarı, «Avropa kabineti»nin yaradılması Misir cəmiyyətinin bütün təbəqələrində narazılığa səbəb oldu.

Daha sonra maliyyə islahatları hesabatda öz əksini tapmışdı. Xədiv öz şəxsi mülkiyyətində olan torpaqları dövlətə verməli idi. Bunun əvəzində hökumət xədiv və onun saray xərcləri üçün pul ayırmağı öhdəsinə götürürdü. İkinci islahat isə hökumətə yeni yaranmış 7 mln. f.st. məbləğində veksəl borcunu ödəmək üçün bu mülkləri girov qoymaqla yeni borc müqaviləsi imzalamağa imkan verməyi nəzərdə tuturdu. Həmçinin, 1875-ci ilədək ödənilməsi nəzərdə tutulan vergi qalıqları və 8 xırda verginin ləğv edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

İslahat planı xədivin ciddi narazılığına səbəb oldu, lakin o, müqavimət göstərmədi. Avqustun 28-də o, Nubar paşanın başçılığı ilə yeni hökumətin yaradılması haqqında reskript verdi. Mənşəcə erməni olan Nubar paşa yerli komprador burjuaziya nümayəndəsi idi və London, Paris bankları ilə yaxın əlaqədə idi. Rivers Vilson maliyyə naziri, Blinyer ictimai işlər naziri vəzifələrini aldı. İtaliya nümayəndəsi ali nəzarətçi, Avstriya nümayəndəsi isə maliyyə nazirinin müavini vəziyyətini aldı. Riyaz paşa isə daxili işlər naziri oldu.

Beləliklə, avropalılar ölkənin bütün idarəçiliyini öz əllərinə aldılar. Faktiki olaraq, Misir bütün müstəqilliyini itirdi və ingilis-fransız bankirlərinin müstəmləkəsinə çevrildi. Nubar-Vilson kabinetinin yeganə məqsədi borc öhdəlikləri üzrə ödənişləri vaxtında həyata keçirmək idi. Lakin ölkənin iqtisadi resursları həddindən artıq ağır vəziyyətdə idi və kuponların ödənilməsi üçün pullar yalnız fəvqəladə tədbirlər hesabına həyata keçirilirdi. Xarici kapitalın təcavüzü, Misirin maliyyə istismarı, «Avropa kabinetinin» yaradılması Misir cəmiyyətinin bütün təbəqələrində narazılığa səbəb oldu. Xüsusilə dördqat artıq vergi ödəməyə məcbur edilən fəllahların vəziyyəti dözülməz idi. Vergiləri ödəmək üçün onlar öz məhsullarını 2-3 dəfə ucuz qiymətə satmalı olurdu. Şəhər əhalisi tacirlər, sənətkarlar da ağır vergilərdən əziyyət çəkirdi. Ordu zabitləri aylarla əmək haqqı ala bilmirdi.

Ərəbi Paşanın rəhbərliyi

milli-azadlıq hərəkatı:

1879-cu ilin fevralında altında kabinə nazirlər kabineti qənaət məqsədilə 2500 zabiti istefaya göndərməyi, ümumiyyətlə zabıt heyətinin əmək haqqını iki dəfə azaltmağı və əmək haqqı borclarını ləğv etməyi qərara aldı. Bu, Misir hərbi dairələrində ciddi narazılığa səbəb oldu. 1879-cu il fevralın 18-də Qahirədə zabitlər tərəfindən təşkil edilmiş hərbi nümayiş oldu. Zabitlərin silahlı nümayişinə Lətif bəy Səlim başçılıq edirdi. Nümayişçilər, içərisində Nubar paşa və Vilson olan karetanı mühasirəyə aldılar. Nümayişçilər baş nazir Nubar paşanı və ingilis nümayəndəsi Vilsonu həbs edərək Avropa hökumətinin devrilməsini tələb etdilər. Əsirlər maliyyə nazirliyinə gətirildi və nəzarət altında saxlandı. Xədiv İsmayıl təcili hadisə yerinə gəldi və zabitlərə dağılışmağı əmr etdi. Zabitlər yalnız öz tələblərinin yerinə

yeteriləcəyinə vəd aldıqdan sonra dağılışdı. Qiyamın səhəri günü İsmayıl elan etdi ki, əgər Nubar paşa istefa verməsə ölkədə sakitliyə və ictimai asayişə cavabdeh olmayacaq. Avropa kabineti bu qərarı qəbul etməli oldu. Nubar paşa vəzifəsindən istefa verdi. Həmçinin zabitlərin istefası və əmək haqqının azaldılması haqqında qərar ləğv edildi. Hökumət başçısı vəzifəsinə 27 yaşlı şahzadə Tövfiq paşa təyin edildi. Bu güzəştlərə baxmayaraq Misirdəki İngiltərə baş konsulu Vilson xədivə bildirdi ki, Nubar paşanın istefası sırf şəxsi xarakter daşıyır və idarəçilik sistemində dəyişikliklərə tamamilə aidiyyəti yoxdur. İsmayıl paşa yenə də dövlət idarəçiliyindən kənar qaldı. Milli şüurun formalaşmasında XIX əsr Misir maarifçiləri Rifaa, Rafi, Ət-Təhtəvi və Əli paşa Mübarək, həmçinin 1871-1979-cu illərdə Misirdə yaşayan Şərqi ölkələrində burjuva millətçiliyinin ideoloqlarından biri Cəmaləddin əl-Əfqaninin ideyaları və fəaliyyəti mühüm rol oynadı. Məhz mütərəqqi Misir mətbuatının və mülki əhali arasında ilk müxalifət təşkilatlarının yaradılması əl-Əfqani və onun silahdaşları Məhəmməd Abdo, Abdulla Nədim, Ədib İshaq və başqalarının adı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, Ərəbi paşa üsyanının iştirakçılarında biri olan Məhəmməd Abdo müsəlman islahatçılarının ən görkəmli nümayəndələrindən də biridir. Kəndli ailəsindən çıxan Məhəmməd Abdo Əl-Əzharda ali dini təhsil almışdı. 1881-ci il üsyanına görə ölkədən sürgün edilmiş, Beyrutda, Parisdə və Tunisdə yaşamışdır. Yalnız 1899-cu ildə Misirə müfti təyin edilmiş və «Mayak» jurnalı vasitəsilə öz ideyalarını təbliğ etməyə başlamışdır.

Yarımmüstəmləkə rejiminin yaradılmasına Misir xalqının başında Əhməd Ərəbi paşanın durduğu və 1881-ci ilədək artaraq müstəmləkəçilik əleyhinə güclü hərəkətə çevrildi. Hələ 1876-cı ildə Efiopiya müharibəsi başa çatdıqdan sonra misirli zabitlərin ilk gizli «Hizbu-l Vatan» («Vətən partiyası») yaranmışdı. Milli azadlıq hərəkatında «Heluan» cəmiyyəti də iştirak edirdi. Müxalifətin başında gənc Misir ziyalıları və ordu zabitləri dururdu. Partiyanın sədri isə kəndli ailəsindən çıxmış, lakin özünün şəxsi qabiliyyəti və bacarığı hesabına podpolkovnik rütbəsinədək yüksələ bilmiş Ərəbi paşa dururdu. Vətəncilər Misir misirlilər üçündür!» şüarını irəli

sürürdülər. Təşkilat milli hərəkatın mülki və hərbi qruplarını öz sıralarında birləşdirirdi.

Maraq və məqsədlərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənən bu sosial bazalar əsasında milli hərəkatda iki istiqamət formalaşdı. Məhəmməd Şərif paşanın başçılığı ilə liberal cərəyan və Ərəbi paşanın başçılığı ilə radikal cərəyan. Lakin 1880-1881-ci illərdə bu iki cərəyan arasındakı fərq o qədər kəskin şəkildə deyildi. Həm Şərif, həm də Ərəbi paşa özlərini vətənçi adlandırdılar. Hər iki cərəyan siyasi səhnəyə Avropa kabinetinə müxalif qüvvə kimi çıxmışdılar. Lakin tezliklə bu iki siyasi qüvvə arasında köklü mənafə fərqləri özünü göstərməyə başladı.

Ölkədə ingilis təsiri 1863-cü ildən Misirdə hakimiyyətdə olan xədiv İsmayıl dövründə xüsusilə qüvvələndi. Xədiv İsmayıl Misirdə möhkəmlənmək istəyən və onun hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq mövqeyindən çıxış edən ingilislərin siyasətindən narazı idi. Əslində müxalifətin milli mənafədən və dövlətçilik mövqeyindən çıxışları ölkənin iqtisadi inkişafına önəm verən İsmayıl tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Elə buna görə də İsmayıl paşa 1879-cu il aprelin 7-də mütədil islahatlar tərəfdarı əsilzadə Şərif baş nazir təyin etdi. Şərifin hazırladığı konstitusiya ilk dəfə olaraq hökumətin deputatlar palatası qarşısında məsul olmasını nəzərdə tuturdu. Xədivin bu təyinatı və bununla yanaşı gördüyü bir sıra tədbirlər İsmayıl millətçilər arasında ittifaq yarana biləcəyi ehtimalını artırırdı və bu hal ingilisləri narahat etməyə başladı.

Keçmiş kabinetin istefasından və yeni maliyyə planının elan olunmasından dərhal sonra İngiltərə və Fransa hökumətləri öz narazılıqlarını bildirdilər. Hətta İngiltərə hökuməti avropalı nazirlərin bərpa olunmasını tələb etdi və əgər bundan imtina edilərsə, Misirdə öz maraqlarının müdafiəsi üçün müstəqil surətdə tədbirlər görməklə hədələdi. Lakin İngiltərə belə bir tədbirlərə əl atmadı və əvvəlki vəziyyəti bərpa etmək üçün diplomatik vasitələrdən istifadə etməyi qərara aldı. Onun təklifi ilə mayın 18-də Almaniya və Avstriya hökumətləri müraciət edərək onun özbaşına hərəkatını tənqid etdi. Misir hökumətinin maliyyə planının qeyri-qanuni olduğunu bildirdi. İyunun əvvəllərində analoji notalarla İngiltərə və Fransa hökumətləri də çıxış etdi. Misir hökuməti güzəştə getmək məcburiyyətində qaldı. İyunun 15-də Şərif paşa bu dövlətlərin hökumətlərinə direktiv

göndərək bildirdi ki, maliyyə dekreti ləğv edilir və borc faizləri məsələsi böyük dövlətlərin sərəncamına verilir. Lakin bu güzəştlərin heç bir faydası olmadı.

1879-c il iyunun 19-da İngiltərə və Fransa hökumətləri rəsmi ultimatumla İsmayıl müraciət edərək taxtdan əl çəkməyi tələb etdi. Əgər o, taxtdan könüllü surətdə əl çəkərdisə, dövlət ona təqaüd və taxtın onun böyük oğlu Tofiq paşaya veriləcəyini vəd edirdi. Əks təqdirdə bu barədə sultana müraciət ediləcəyi bildirilirdi. Bunu gözləmədən, İsmayıl paşa özü sultan II Əbdül Həmidə müraciət etdi. Lakin sultan böyük dövlətlərlə münaqişədən ehtiyat edərək iyunun 26-da teleqramla onun taxtdan salındığını və Tofiq paşanın onun varisi təyin olunduğunu bildirdi. İyunun 30-da İsmayıl Misiri tərk edərək İtaliyaya yola düşdü.

Yeni hökumət avropalıların diqtəsi ilə ölkə daxilində vəziyyəti sabitləşdirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Misir ordusunun sayı 18 min nəfərlə məhdudlaşdırıldı. 1879-cu ilin ikinci yarısında Misirə 208 avropalı dəvət olunmuş və dövlət vəzifələrində irəli çəkilmişdilər. Yeni xədiv konstitusiyaya layihəsindən imtina etdi və Misir inqilabçılara qarşı cəza tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Xədivdə əsas narahatçılıq Camal əd-Din əl-Əfqaninin fəaliyyəti yarırdı, belə ki, ona hökumət tərəfindən dəfələrlə xəbərdarlıq edilməsinə baxmayaraq, mitinqlər keçirməkdə və xalqı üsyana dəvət etməkdən çəkinmirdi.

İsmayılın taxtdan salınması Şərif paşa hökumətinin də taleyini həll etdi. Avqustun 18-də Şərif paşa yeni konstitusiyaya layihəsini təsdiq edilmək üçün Tofiq paşaya təqdim etdi. Lakin xədiv onu imzalamaqdan imtina etdi və Şərif paşa istefa verdi. 1879-cu il sentyabrın 4-də Tofiq dekretlə ikili maliyyə nəzarətini bərpa etdi. İngilis-pərəst Riyaz paşanın başçılığı ilə yeni hökumət yaradıldı. İngiltərə və Fransa hökumətlərinin təzyiqi ilə İstanbul Misir hökumətinin hüquqlarını məhdudlaşdırdı. 1873-cü il fərmanı ləğv edildi, Misir ordusunun sayı 18 minə endirildi və sultanın icazəsi olmadan xarici borc müqaviləsi imzalamaq hüququ ləğv edildi. Bundan sonra Avropa nazirləri təyin edilməli, çünki belə tədbirlər xalq içərisində son dərəcə nifrətlə qarşılandı.

Dövlət aparatının avropalaşdırılması və xarici məmurlara üstünlük verilməsi misirli məmurların narazılığını artırırdı. İkili

nəzarət rejiminin yeritdiyi siyasət cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına soxulması ilə maraqlarına zərər yetirilən burjualaşmış mülkədarlar və ticarət burjuaziyasının milli hərəkat cəbhəsinə yuvarlanmasına şərait yaratdı. Ordunun sayının azaldılması və ordu daxilində ərəblərə qarşı ayrı-seçkilik zabit heyətinin də ciddi narazılığna səbəb oldu.

20 may 1880-ci ildə vətənci zabitlər hərbi nazir olan Rifqiyyə əmək haqqını ödənilməsi və əsgərlərin xədivin mülkində məcburi işlərə göndərilməsi əleyhinə petisiya təqdim etdi. Lakin o cavabsız qaldı. Əksinə Osman nümayişkəranə şəkildə bir sıra türk-çərkəz zabitlərinin hərbi rütbəsini artırdı. Fəllahlardan olan hərbi xidmətçilər aşağı rütbədə qaldılar.

İngilislərin Misirdə möhkəmlənmək istiqamətində gördükləri tədbirlər orduda narazılığın artmasını əsaslandırdı. 1881-ci il yanvarın 17-də 4-cü piyada polkunun komandiri Ərəbi paşa daha iki vətənci zabitlə baş nazir Riyaz paşanın yanına gələrək, ondan rütbələrin verilməsi məsələsinə yenidən baxılması və Osman Rifqinin istefasını tələb etdi. Buna cavab olaraq fevralın 1-də Ərəbi və digər zabitlər həbs edildi. Lakin Qahirə qarnizonunun əsgərləri hərbi nazirliyin binasını mühasirəyə alaraq onları azad etdi. Xədiv Osman Rifqini vəzifəsindən azad etməli oldu. Hərbi nazir vəzifəsinə vətənci və konstitusiyaya tərəfdarı şair Mahmud Sami əl-Bərudi təyin edildi. 1881-ci ilin aprelinədək ordunun digər tələbləri də yerinə yetirildi.

Bu zamandan etibarən ordu ölkənin siyasi həyatında mühüm amilə çevrildi. Avqustda Mahmud Sami vəzifəsindən çıxarıldı. Onun yerinə çərkəz Davud Yeqin təyin edildi və vətəncilərə qarşı təqiblər başlandı. Ordunun ölkədə nüfuzunun artmasından narahat olan xədiv sentyabrın 8-də onun sayının azaldılması və Qahirə qarnizonunun şəhərdən çıxarılması haqqında əmr verdi.

Ordunun ölkədə nüfuzunun artmasından narahat olan xədiv sentyabrın 8-də onun sayının azaldılması və Qahirə qarnizonunun şəhərdən çıxarılması haqqında əmr verdi. Buna cavab olaraq ertəsi gün bu qarnizonun 4 min əsgəri Abdin sarayı qarşısında toplandı. Ordu adından Ərəbi paşa xədivə aşağıdakı tələbləri təqdim etdi.

1. Riyaz paşa kabinetini istefaya göndərmək;
2. Konstitusiyaya qəbul etmək;

3. Ordunun sayını artırmaq.

Xədiv bu tələbləri qəbul etməli oldu. Riyaz paşa istefa verdi. Məhəmməd Şərifin başçılığı ilə yeni hökumət yaradıldı. Mahmud Sami yenidən hərbi nazir təyin edildi.

Sentyabr hadisələri dərhal Avropa dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərə və Fransa'nın ciddi narahatlığına səbəb oldu. Misirə birbaşa müdaxilə məsələsi haqqında hər iki dövlət arasında danışıqlar başlandı. Qeyd edək ki, Tunisin Fransa tərəfindən işğalından sonra İngiltərənin Misirə olan iddiaları daha aydın xarakter almışdı. 1881-ci ilin iyununda İngiltərə xarici işlər nazirinin müavinləri lord Tenterdin və Demkin başçılığı ilə Misir işləri üzrə komissiya yaradıldı. Müdaxilə məsələsində iki dövlət arasında ziddiyyət meydana çıxdı. Britaniya hökuməti Fransa'nın bilavasitə işə qarışmasının qarşısını almaq üçün birgə hərbi müdaxiləyə razılıq vermir və bu məqsədlə türk ordusundan istifadə etməyi təklif edirdi. Ehtiyat variantı kimi birgə hərbi dəniz nümayişi təşkil etmək üçün öz təbəələrinin müdafiəsi bəhanəsi ilə Misirə hərbi gəmilərin göndərilməsi təklif olunurdu.

Fransa hökuməti isə bütün hallarda iki hökumətin birgə fəaliyyət göstərməsini və Misir üzərində birgə İngilis-fransız hərbi nəzarətinin qoyulmasını tələb edirdi. Freysin kabineti Londonla danışıqlar apararaq guya Ərəbi paşa tərəfindən Süveyş kanalı üçün təhlükə yarandığından onun müdafiəsi üçün birgə tədbirlər görülməsini təklif etdi. O, Misirə türk ordusunun göndərilməsinin qəti əleyhinə idi və hesab edirdi ki, bu addım ölkə üzərində sultan hakimiyyətini möhkəmləndirər.

Beləliklə Britaniya hökuməti öz planından əl çəkməli oldu. Lakin sentyabrın 19-da ser Oklend Kalvinin göndərdiyi memorandumdan sonra vəziyyət Britaniya hökuməti üçün bir qədər yüngülləşdi. Memorandumda Oklend Kelvin güc tətbiq edilməsini bir qədər ləngitməyi və yeni yaranmış hökumətdən orduya təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyi təklif edirdi. Doğrudan da hakimiyyətə gəldikdən sonra Şərif paşanın orduya qarşı mövqeyi dərhal dəyişdi. Onun 1879-cu il konstitusiyası əsasında yeni parlament seçkiləri keçirmək tələbi rədd edildi. Oktyabrın əvvəllərində isə Şərif paşanın təkidi ilə Ərəbi paşa inqilabçı polkları şəhərdən çıxardı. Lakin Ərəbi

paşa tezliklə ser Oklend Kelvi və Şərif paşa ilə danışıqlar aparmaq üçün yenidən Misirə qayıtdı.

Şərif paşa ilə danışıqlar zamanı Ərəbi paşa ilə onun arasında ziddiyyətlər meydana çıxdı. İlk belə ziddiyyət yuxarıda qeyd etdiyimiz seçki qanunu məsələsi ilə bağlı ortaya çıxdı. Bu ziddiyyətlər ordunun sayı və yeni konstitusiya layihələrinin müzakirələrində də özünü göstərdi. Britaniya konsulu Eduard Malet bildirdi ki, Misir büdcəsi yalnız 15 min nəfərlik ordu saxlamağa imkan verir. Beləliklə kralın sentyabrın 9-da ordunun sayının 18 minə çatdırılacağı haqqında vədi pozuldu. Vətəncilər bu şərtlə razılaşmalı oldu. Şərif paşanın hazırladığı parlamentin səlahiyyətləri haqqında əsas qanuna görə İstanbula vergi, dövlət borcu, təsviyyə haqqında qanun və digər beynəlxalq müqavilələrlə əlaqədə olan dövlət xərcləri məsələlərinin müzakirələri parlamentin səlahiyyətinə aid edilmirdi. Bu məsələ nəzarətçilər və nazirlərin səlahiyyətinə daxil edilirdi. Parlament yalnız yeni qanunvericilik və vergilərin təyin edilməsində həlledici səsə malik idi.

Nümayəndələr palatasının yeni tərkibdə ilk iclası 1881-ci il 26 dekabrda keçirildi. Onun sədri Vətən partiyasının liderlərindən biri Məhəmməd Sultan paşa seçildi. Palata büdcə məsələsini müzakirə etmək hüququnu özündə saxlayacağını bildirdi və Şərif paşanın layihəsini rədd etdi. Yanvarın 8-də İngiltərə və Fransa baş konsulları bununla əlaqədar olaraq xədivə öz hökumətlərinin birgə notasını təqdim etdi. Notada deyilirdi ki, İngiltərə və Fransa hökumətləri Misirdə xədiv hakimiyyətinin sultan fərmanları ilə müəyyən edilmiş və hər iki dövlətin rəsmi qəbul etdiyi şərtlər əsasında saxlanmasını zəruri hesab edir. Hər iki dövlət Misirdə mövcud qayda-qanunu daxili və xarici təzyiqlərdən qoruyacağını bildirirdi.

Bu nota Misirdə ümumi narazılığa səbə olmaqla yanaşı və palata ilə vətəncilərin yaxınlaşmasına da əsas verdi. Xarici kapital qarşısında güzəştə getmək siyasəti yeridən Şərif hökumətinin mövqeyi sarsıldı. 1882-ci il fevralın 7-də xədiv Tovfiqin verdiyi fərman nəticəsində «Vətən» partiyasının mövqeyi möhkəmləndi. Bu fərmanı bəzən «1882-ci il konstitusiyası» da adlandırınıdular.

1882-ci il yanvarın 15-də parlament büdcənin dövlət borcunun ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmayan hissəsi üzərində

nəzarət hüququnu təmin edən yeni layihənin hazırlığına başladı. Yanvarın 17-də və 27-də İngiltərə və Fransa hökumətləri nota ilə bildirdi ki, onlar parlamentin büdcə məsələsini müzakirə etmək hüququnu qəbul etmirlər. Britaniya hökuməti bunu Misirin öz maliyyə öhdəliklərindən imtina etməsi kimi qiymətləndirirdi. Şərif paşa notanı qəbul etdi və notaya İngiltərə və Fransa hökumətləri ilə büdcə məsələsi ətrafında danışıqlara başlamığı təklifini də irəli sürdü. Palata isə bildirdi ki, onun büdcəni müzakirə etmək hüququ xarici dövlətlərlə danışıqların mövzusu ola bilməz. Palata dərhal xəbərdən Şərif istefaya göndərməyi tələb etdi. Beləliklə də Şərif yanvar ayında istefaya çıxmağa məcbur oldu. 1882-ci il fevralın 5-də Mahmud Saminin başçılığı ilə yeni hökumət yaradıldı. Bundan sonra hakimiyyətə Ərəbi paşanın rəhbərlik etdiyi «Vətən» partiyası gəldi və o, hərbi nazir vəzifəsini aldı.

1882-ci il 2-5 fevral hadisələri inqilabın yeni mərhələsinin başlanğıcını qoydu. Avropalılar bunu ölkədə hərbi diktaturanın yaranması kimi qiymətləndirirdi. Şərif paşanın başçılığı ilə Vətən partiyasının bir qrup rəhbəri inqilabdan uzaqlaşdı. Konstitusiyanın qəbul edilməsi və yeni kabinetin yaradılması ikili nəzarətin siyasi əsaslarını sarsıtdı. Rəsmi şəkildə o ləğv edilməsə də baş nəzarətçilər və konsullar Misir hökumətinə təsir göstərə bilmirdilər.

Belə bir şəraitdə Misir problemi ciddi beynəlxalq problemə çevrilməyə başladı. 8 yanvar notası İstanbulun narazılığına səbəb olmuşdu. Osmanlı hökuməti 1882-ci il yanvarın 14 və 17-də İngiltərə və Fransa hökumətlərinə göndərdiyi bəyanatda bu notanın onun Misir üzərində süzerenlik hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirdi və onlardan izahat tələb etdi. Lakin belə bir izahat göndərilmədi və İstanbul kömək üçün Almaniya, İtaliya, Avstriya-Macarıstan və Rusiya hökumətlərinə müraciət etdi. Bu məsələni müzakirə etmək üçün fevralın 2-də keçirilən 4 dövlətin müşavirəsində Rusiyanın təklifi ilə İstanbul xarici işlər nazirinə bəyanatla bildirilmişdi ki, bu dövlətlər Misirdə 1840-1841-ci illər sazişləri və sultan fərmanlarına əsaslanan status kvonun saxlanmasına tərəfdardır və bu vəziyyət yalnız Osmanlı hökuməti ilə imzalanan beynəlxalq sazişlərə əsasən dəyişdirilə bilər. Buna cavab olaraq İngiltərə və Fransa hökumətləri fevralın 11-də böyük dövlətlərə birgə nota göndərərək Misir probleminin beynəlxalq

siyasətin obyektini olduğunu qəbul etdiklərini bildirdilər və onun həllində xədiv və sultanın imtiyazlarının toxunuvmazlığı prinsipinə və beynəlxalq müqavilə və öhdəliklərə əsaslanacaqlarını bildirdilər. Lakin Britaniya hökuməti yenə də hərbi müdaxilə üçün bəhanə axtarmaqda davam edirdi. Tezliklə belə bir bəhanə yarandı.

1882-ci il aprelin 11-də İngilis lord Qrenvilin başçılığı altında Ərəbi paşaya düşmən qüvvələrdən istifadə edərək ona qarşı sui-qəsd hazırlandı. Plana görə Ərəbi paşa öldürülməli, onun tərəfdarlarından bir neçəsi həbs olunmalı və mütləq rejimə hərpə edilməli idi. 50-yə yaxın terrorçu hərbi tribunaldə mühakimə edildi. Onların arasında keçmiş hərbi nazir Osman Rifqi də var idi. 30 apreldə məhkəmə qəsdçilərin ömürlük Sudana sürgün edilməsi haqqında qərar çıxardı. Lakin xədiv tribunaldə qanuni keçirilmədiyini iddiası ilə çıxış edərək qərarı təsdiq etməkdən imtina etdi. Bu hökumətin və ordunun narazılığına səbəb oldu. Mayın 10-da hökumət xədivlə bütün münasibətləri kəşdiyini elan etdi.

Xədivlə hökumət arasında yaranmış konflikt şəraitində ingilis-fransız hərbi müdaxiləsi məsələsi dah sürətlə gündmə gəldi və məlum oldu ki, müttəfiqlər mayın 15-də Misirə donanmanın göndərilmək niyyətindədirlər. Hökumət bunun qarşısını almaq üçün güzəştə getməli oldu və xədivin hakimiyyətinə tabe olacağını bildirdi. Lakin ingilis və fransız konsulları Milet və Senkeviç xədivə donanmanın gəlməsindən istifadə edərək milli hökuməti devirməyi təklif etdi. Lakin hökumətin güzəştə getməinə baxmayaraq mayın 20-də ingilis və fransız hərbi gəmiləri İskəndəriyyə sahillərinə yan aldı. Hər iki konsul xədivə eyni məzmunlu ultimatum göndərərək Ərəbi, Əli Fəhmi və Əbdül Əlini ölkədən sürgün etməyi, Mahmud Sami hökumətini devirməyi tələb etdi. Xədiv ultimatumu qəbul etdi və hökumətin devrildiyini elan etdi.

Xədivlə hökumət arasında yaranmış konflikt şəraitində ingilis-fransız hərbi müdaxiləsi məsələsini sürətləndirdi. Mayın 15-də Misirə donanmanın göndərilməsi xəbəri gəlib çatdı. Hökumət bunun qarşısını almaq üçün güzəştə getməli oldu və xədivin hakimiyyətinə tabe olacağını bildirdi. Lakin ingilis və fransız konsulları Milet və Senkeviç xədivə donanmanın gəlməsindən istifadə edərək milli hökuməti devirməyi təklif etdi. Mayın 20-də ingilis və fransız hərbi gəmiləri İskəndəriyyəyə gəldi. Hər iki konsul

xədivə eyni məzmunlu ultimatum göndərərək Ərəbi, Əli Fəhmi və Əbdül Əlini ölkədən sürgün etməyi, Mahmud Sami hökumətini devirməyi tələb etdi. Xədiv ultimatumu qəbul etdi və hökumətin devrildiyini elan etdi.

Mayın 26-da hökumət istefa verdi. Bundan xəbər tutan İskəndəriyyə qarnizonunun zabitləri hiddətlənərək xədivə boyn etdilər ki, onlar hökumətin istefasını qəbul etmir və təcili onun bərpa olunmasını tələb edir. Mayın 27-də keçirilən nümayəndələr palatasının iclasında Ərəbi paşa xədivin devrilməsini tələb etdi. Bütün ölkəni yığıncaq və nümayişlər bürüdü, yaranmış qoruxulu məqamdan əndişlənən xədiv güzəştə getməli oldu. Mayın 28-də Ərəbi paşa öz vəzifəsinə qaytarıldı və bütün real hakimiyyət onun əlində cəmləndi.

İngiltərə və Fransa arasında isə müdaxilə məsələsi ətrafında danışıqlar davam edirdi. Fransa hökuməti İngiltərə xarici işlər naziri Qrenvilin Misirə ordu göndərmək üçün sultana birgə müraciət etmək təklifini rədd etdi. İngiltərə hökuməti isə Fransanın xədivə kömək üçün sultana müraciət etməyi məsləhət gördü. Lakin İngiltərə hökuməti özü də xədivə kömək üçün Qrenvildən fərqli olaraq sultana müraciət etməyi məsləhət gördü. Beləliklə iyunun 7-də Dərviş paşa və Şeyx Səidin başçılığı ilə türk missiyası Misirə gəldi.

Lakin onun xədivlə vətəncilər arasında ziddiyyəti aradan aldırmaq cəhdi baş tutmadı. Bu əsnada- iyunun 11-də İskəndəriyyədə avropalılar və misirlilər arasında toqquşma baş verdi. Toqquşma xədiv və şəhər qubernatoru Lütfi paşa tərəfindən hazırlanmışdı. Bir neçə saat ərzində davam edən toqquşma nəticəsində 50-yə yaxın avropalı və 40 misirli öldürüldü. Ərəbi paşa tezliklə toqquşmanın qarşısını ala bildi. Toqquşmadan qorxuya düşən Fransa, Almaniya və Avstriya konsulları xədivdən ictimai təhlükəsizliyi qorumaq üçün bütün hakimiyyəti Ərəbi paşaya verməyi tələb etdi.

İskəndəriyyədə sakitlik bərpa olunduqdan dərhal sonra xarici konsullar və Dərviş paşa xədivlə vətəncilər arasında danışıqlarda vasitəçilik etməyə başladı. Bunun nəticəsində iyulun 17-də xədiv tərəfdarlarından olan Rəqib paşanın başçılığı ilə yeni hökumət yaradıldı. Ərəbi paşa yenidən hərbi nazir oldu. Lakin Xədiv, Nübar və digərləri İskəndəriyyədə Avropa hərbi gəmilərinin müdafiəsinə sığındılar. Fransa hökumətləri onu tanımaqdan imtina etdi və öz

qoşunlarını geri çağırdı. Hərbi müdaxilə məsələsi daha kəskin şəkildə gündəmə gəldi. Fransa hökuməti bu məsələni həll etmək üçün beynəlxalq konfrans çağırmağı təklif etdi. 1882-ci il iyunun 23-də İstanbulda açılan konfransda İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya-Macarıstan və Rusiyanın nümayəndələri iştirak edirdilər. Sultan iri dövlətlərin konfransı çağırmaqda əsl məqsəd və mahiyyətini başa düşür və bunun Osmanlı dövlətini n qorunması qayğısından irəli gəlmədiyini, bunun Misir kimi strateji əhəmiyyətli ərazini öz təsir dairələrində saxlamaq niyyəti ndən bəhrələndiyini çox gözəl başa düşürdü və bunu dövlətin daxili işinə qarışmaq kimi qiymətləndirirdi. Elə bu səbəbdəndir ki, sultan hökuməti isə Misirdə vəziyyətin sabitləşdiyini və konfransa ehtiyac olmadığını bildirərək, iştirak etməkdən imtina etdi.

Konfransın ikinci sessiyasında Fransa nümayəndəsinin təklifi ilə məhdudlaşdırıcı protokol qəbul edildi. Protokolda deyilirdi ki, dövlətlər ümumi sazişlərdə nəzərdə tutulan tədbirləri həyata keçirməyi və heç bir ərazi, müstəsna hüquqlara malik konsessiya və öz təbəələri üçün kommersiya üstünlükləri iddiasında olmayacaqlarını öz öhdələrinə götürməlidirlər. İyunun 27-də İtaliya nümayəndəsinin təklifi ilə belə bir qərar qəbul edildi ki, konfransın işi gedişində dövlətlər Misirə münasibətdə müstəqil olaraq heç bir qərar çıxarmayacaq və bu yönündə hər hansı hərəkətə yol verməyəcəklər. Əslində bu qərar başlıca olaraq İngiltərəyə qarşı yönəlmişdir. Lakin İngiltərə nümayəndəsi lord Daferinin təkidi ilə qərarın mətninə «fövqəladə zəruriyyət yaranmazsa» ifadəsi daxil edildi. Beləliklə də bu ifadə ilə qərar öz əhəmiyyətini itirmiş oldu. Məlumdur ki, ingilis hökuməti istənilən an bu cür «fövqəladə zəruriyyət» yaratmaq imkan bacarığın malik idi. İyulun 6-da konfrans iştirakçıları sultana Misirdə status kvonu bərpa etmək üçün ordu göndərməyi təklif etdi. Lakin İngiltərə hökuməti türk ordusunun Misirə girməsinə yol verməmək üçün hərbi müdaxiləni ləngitməyi qərara aldı. Bunun üçün bəhanə Misir hökumətinin İskəndəriyyə sahil limanlarında bərpa işlərinə başlaması oldu. İyunun 6-da İskəndəriyyədən ingilis donanmasının komandanı admiral Seymur şəhərin hərbi qubernatoruna ultimatum göndərərək hərbi hazırlıq işlərini dayandırmağı tələb etdi.

İyulun 10-da isə ikinci ultimatum göndərildi və burada 24 saat ərzində bütün sahil istehkamlarının təhvil verilməsi tələb edilirdi. Misir hökuməti buna qəti etirazını bildirdi. İngilis admiralı Seymur iyulun 11-də səhər İskəndəriyyəni bombardman etmək əmri verdi. Ertəsi gün ingilis gəmiləri şəhəri top atəşinə tutdu. İskəndəriyyə limanındakı fransız donanması bu əməliyyatda iştirak etməkdən imtina etdi və limanı tərk etdi. Misir qarnizonları da şəhəri tərk etdi. İyulun 15-də İskəndəriyyə ingilislərin əlinə keçdi. İskəndəriyyədə Britaniya silahının atəş səsleri eşidiləndə və real təhlükə yarandıqda Fransa ingilislərin Misirə qarşı müharibəsinə qoşuldu. Beləliklə İngiltərə hökuməti beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq İstanbul konfransının qərarlarına və Prortanın süzerenlik hüquqlarına məhəl qoymadan Misirin işğalına başladı. İskəndəriyyənin bombardman edilməsi 1882-ci il İngiltərə – Misir müharibəsinin başlanğıcını qoydu. İyulun 27-də parlament Misir ekspedisiyasının təşkil edilməsi üçün pul ayırdı. Malta, Hindistan və sairə yerlərdən Misirə ordu hissələri gətirildi. Xədiv ingilislərin tərəfinə keçdi və İskəndəriyyəyə qaçdı. Qahirədə isə yeni inqilabi hakimiyyət orqanları yaradıldı. Parlament nümayəndələri, əyalət qubernatorları, müxtəlif dini icmaların nümayəndələrinin iştirakı ilə ölkəni idarə etmək üçün Milli Şura yaratdı. Hərbi işlərə rəhbərlik Ərəbi paşanın rəhbərliyi ilə Hərbi Şuraya tapşırılıdı. Milli Şura xədivi satqın elan etdi və taxtdan salınması haqqında qərar qəbul etdi. Ərəbi paşa dərhal ölkənin müdafiəsini təşkil etməyə başladı. Yeni silahlar alındı, ordunun sayı 100 minə çatdırılıdı.

İstanbul konfransı öz işini davam etdirirdi. İngiltərə hökuməti İskəndəriyyənin bombardman edilməsini, ingilis donanmasının «özünümüdafiə aktı kimi» qələmə verməyə çalışırdı. Avropa dövlətləri bu akta təbii ki, öz mənafeləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşır və müxtəlif münasibət bəsləyirdilər. Rusiya hökuməti etiraz əlaməti olaraq öz nümayəndəsini konfransdan geri çağırıdı. Almaniya və Avstriya-Macaristan hökumətləri isə İngiltərəni müdafiə edərək onun hərəkətlərinə qanuni don geyindirilər. Lakin Bismark İngiltərənin Avropa dövlətləri adından fəaliyyət göstərməsinin qəti əleyhinə çıxdı. İtaliya hökuməti isə sadəcə olaraq heç bir münasibət bildirmədi. Fransa hakim dairələrində İngiltərənin yeritdiyi siyasətə qarşı ikili fikir meydana gəldi ki, bir qrup İngiltərə ilə əlaqələri

kəsməyi və Misir uğrunda mübarizəni davam etlirməyi, digər qrup isə düşmən Almanıyanın yaranmış əlverişli məqamdan istifadə etməməsi üçün İngiltərə ilə münasibətləri pozmağa məsləhət görürdülər. İkinci variant daha məqbul hesab edildi. İngiltərə ilə toqquşmaqdan çəkinən Fransa 1882-ci il iyul ayının 10-da öz qoşunlarını Misirdən çıxartdı.

Qeyd edək ki, İngiltərə baş konsulluğu Misirdəki ingilis qoşunlarının komandiri Seymura xarici ölkə konsulluqlarının könüllü ölkəni tərk etməsini təmin etməyi tapşırtdı. İyulun 10-da Seymur notanın mətnini xarici konsulluqlara göndərdi.

1882-ci il iyulun 10-da admiral Seymur İskəndəriyyənin hərbi komendantı Tolbə İsmətə qalanı tərk silah etmək və onu ingilislərə təslim etmək haqqında ultimatum verdi. Bu təcavüzkar tələb Misirin hüquqlarının pozulması demək idi.

İyulun 11-də admiral Seymur cavab gözləmədən İskəndəriyyəni bombardman etmək haqqında əmr verdi. Əmr həmin gün yerinə yetirildi.

Misirdə isə hərbi əməliyyatlar davam edirdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə Ərəbi paşa səhvə yol verdi. Misirin ən yaxşı hərbi hissələri şimal sahillərini müdafiə edirdi, lakin şərq cinahı, Süveyş kanalı müdafiəsiz qalmışdı. Süveyş kanalının başçısı Lessepsə məlum olduqda ki, Misir hərbi mühəndisləri kanalı blokadaya alıb müdafiə olunması planını hazırlamışdır. Elə buna görə Lesseps təcili Qahirəyə gələrək, Ərəbi paşanı kanal zonasının bitərəfliyinə inandıra bildi.

Hərbi əməliyyatların gedişində ingilislər Misir qoşunlarının möhkəmləndiyi Kəfir əd-Davara yaxınlaşdılar. Burada onlar gözlədiklərindən daha çox müqavimətə rast gəldilər. Lakin ingilislər vətəncilərin əsas qüvvələrini darmadağın edə bildilər. Sentyabrın 14-də Uelsli Qahirəni döyüzsüz işğal etdi.

Vətəncilər həm ingilis müdaxiləçilərinə və həm də yerli xainlərə qarşı mübarizə aparmalı oldular. Əvvəllər hərbi xidmətdən boyun qaçıran fəllaqlar həvəslə orduya gəlir və vətəncilərə kömək etmək istəyirdilər. Lakin vətəncilər ümumxalq mübarizəsinin genişlənməsindən çəkinir və müharibəni yalnız nizami ordunun iştirakı ilə aparmağı məqsəduyğun hesab edirdilər.

İngiltərənin işğalının başa çatması ilə ölkədə terror hökm sürməyə başladı. 30 minə yaxın adam qiyamçı adı altında həbs edildilər. Üsyançıların liderləri Əhməd Ərəbi, Mahmud Sami əl-Bərudi, Əbd əl-Əli, Tolbə İsmət, Əli Fəhmi, Yaqub Sami və Mahmud Fəhmi ölüm cəzasına məhkum edildilər. Ölüm hökmü sürgünlə əvəz edildi. Ərəbi Seylon adasına sürgün edildi və burada 10 il yaşadı. 1901-ci ildə Misirə qayıdan Ərəbi paşa 1911-ci ildə elə burada vəfat etdi.

1882-ci ildə Misir üzərində Böyük Britaniyanın siyasi nəzarətinin yaranması ölkədə müstəmləkə tipli kapitalizmin inkişafı və təcridən yeni müstəmləkə-kapitalist ukladının formalaşması üçün ilkin şərtlər yaratdı. Misirin müstəmləkə və yarımmüstəmləkə şəraiti 1882-ci ildə Misirin ingilis işğalından başlamış və 1952-ci il Misir inqilabı ilə bu asılılığa son qoyulmuşdur.

Beləliklə ingilislər Hindistanı «müdafiə» adı altında öz mülləklərinin sərhədlərini qərbdə Əfqanıstanın, şərqdə isə Birmanın hesabına genişləndirdi.

Tarixdə milli -azadlıq hərəkatları xarici hökmranlığın məhvinə, milli istiqlaliyyət qazanılmasına, müstəmləkə zülmünün və istismarın ləğvinə yönəldilən hərəkatlar olmuşdur.

Misir xalqı da uzun müddət öz istiqlaldıyyəti uğrunda mübarizə aparmalı olmuşdur. 1882-ci ildə İngiltərə Misiri tutduqdan sonra Misirdə uzun zaman siyasi sabitlik dövrü oldu. Ərəbi paşa üsyanının yatırılması, ingilis müstəmləkəçiləri ilə yerli mülləkədarların əlbir fəaliyyəti və xədiv Tovfiqin sazişçi mövqeyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Hələ 1882-ci il avqustun 14-də xədiv Tovfiqin verdiyi fərmanda deyilirdi: «İngilis donanmasının admiralı, Britaniya ordusunun baş komandanı Misirə sakitlik, təhlükəsizlik və qayda yaratmaq məqsədilə daxil olmuşdur». Ölkədə əmin-amanlıq bərpa edildikdən sonra 1882-ci il sentyabrın 25-də Tovfiq ingilis hersoqu Ofkunt, general Uelsli və Eduard Malet Qahirəyə qayıtdı.

Misir İngiltərə işğalı altında Beləliklə 1882-ci ildən Misir İngiltərə müstəmləkəsi oldu. Burada ingilis üsuldarəsi, iqtisadiyyatın İngiltərə iərəfindən istismarı formalaşmağa başladı və bu dövrdən də Misir xalqının milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Misir Britaniya müstəmləkə torpaqları sistemində xüsusi yer tuturdu, lakin Misir Osmanlı imperiyasının bir hissəsi olmaqda davam edirdi. Xədivlər sülaləsi, Misir Nazirlər Şurası, o cümlədən xarici işlər nazirliyi qalırdı. İngiltərənin Misirdə ehtiyatlı taktikası onun başqa kapitalist dövlətlərlə, xüsusən Fransa ilə hesablaşmalı olması lüzumu ilə izah olunur. Əlavə olaraq Almaniya və Rusiya komissarlarının da daxil edildiyi Dövlət Borcu Kassası, qarışıq məhkəmələr, onların beynəlxalq ştatları, kapitulyasiya rejimi-bütün bunlar qalmışdı. Lakin buna baxmayaraq 1883-cü ilin yanvarında ikili nəzarət ləğv edildi və maliyyə nəzarəti vəzifəsi ingilis maliyyə məşvəratçisinin ixtiyarına keçdi.

1888-ci il oktyabrın 29-da İstanbulda Avstriya-Macaristan, İngiltərə, Almaniya, Hollandiya, İspaniya, İtaliya, Türkiyə və Fransanın nümayəndələri Süveyş kanalında qaydalar haqqında saziş imzaladılar. Osmanlı imperiyasının bir hissəsi olmaq etibarını ilə Misirin əvəzindən də bu sazişi türk sultanı imzaladı. Saziş kanaldan azad surətdə istifadə olunmasını təmin edirdi. Saziş iştirakçılarının bir çoxunun imperialist səy və məqsədlərindən asılı olmayaraq, kanaldan azad istifadə olunmasının təmin edilməsinin obyektiv olaraq müsbət əhəmiyyəti var idi. İstər dinc dövrdə, istərsə də müharibə dövründə kanal bütün ölkələrin ticarət və hərbi gəmiləri üçün açıq elan olundu, kanalın blokadaya alınması, kanal rayonunda hərbi əməliyyatlar aparılması qadağan edildi. Kanalın müdafiəsi Misirin üzərinə qoyuldu.

1904-cü il aprelin 4-də ingilis-fransız sazişi əsasında Antanta yaradılması İngiltərənin Misirdəki mövqeyini möhkəmləndirmək işində Britaniya diplomatiyasının mühüm müvəffəqiyyəti oldu. Fransa Misirdə Böyük Britaniyanın fəaliyyətinə mane olmağı və ingilis işğalının nə vaxta qədər davam edəcəyinin müəyyən olunmasını tələb etməməyi öhdəsinə götürdü. Bunun Misir üçün müəyyən əhəmiyyəti oldu. 1904-cü il noyabrın 23-də dövlət gəlirləri haqqında qanun verildi. Qanun Misir ərazisindəki hər bir xarici müəssisənin dövlətə vergi verməsini təmin edirdi. Bu qanun Misirdə dövlət quruculuğunu az da olsa möhkəmləndirirdi.

1892-ci ildə xədiv Tovfiq vəfat etdi və hakimiyyətə II Abbas Hilmi gəldi. II Abbas 1892-ci ildən 1914-cü ilə qədər hakimiyyətdə olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi ərafəsində Almaniya-Avstriya-

Macarıstan bloku mövqeyində durduğundan ingilislər tərəfindən hakimiyyətdən devrilmişdi.

İngilis müstəmləkəçiləri Misirdə «qeyri-müstəqim» idarə sistemi yaratmışdılar. Bu idarənin başında Britaniya canişini dururdu. O sadəcə olaraq Britaniya agentı və baş konsulu adlanırdı. 1883-1907-ci illərdə bu vəzifəni Bering Lord Kromer daşıyırdı. Kromer 14 illik canişinliyi dövründə Misirdə bir sıra maliyyə və iqtisadi dəyşikliklər etmişdi. Canişin hakimiyyəti İngiltərənin Misirdə, həmçinin öz müstəmləkə imperiyasının başqa yerlərində olan hərbi qüvvəsinə arxalanırdı. Ərəbinin buraxılmış ordusu hesabına yeni, müstəmləkəçilərə itaətkar Misir 12-18 min civarında ordu yaradıldı. Bu orduda yuxarı komandan vəzifələri ingilislərə məxsus idi. Misir polisi də ingilislərin rəhbərliyi altında yenidən təşkil edildi.

Ölkənin inzibati aparatı Britaniya canişininin ixtiyarında idi. Misir nazirlərinə ingils məşvərətçiləri, qubernatorlara isə nəzarətçilər təhkim edilmişdi.

Məşvərətçilərdən və nəzarətçilərdən başqa Misirdə çoxlu başqa ingilis məmurları da qulluq edirdi. Ölkə üçün həyati əhəmiyyəti olan suvarma işlərini suvarma departamenti yerinə yetirirdi; ingilislər su təchizatı üzərində nəzarəti tamamilə öz əllərinə almışdılar.

Misirin işğalı 1882-ci il konstitusiyasının ləğv edilməsinə səbəb oldu. 1883-cü il mayın 1-də verilən «idarəçilik qanunun» əsasən bütün hakimiyyət yenidən xədivin ixtiyarına keçdi, nazirlər şurasını xədiv təyin edirdi; şura yalnız xədivin qarşısında məsul idi. Yüksək feodal təbəqəsi ilə ittifaq nəticəsində ingilislər ölkədə mütləqiyət qaydalarını tətbiq etmiş ingilislərin yardımı ilə Tovfiq paşa öz hakimiyyətini 1892-ci ilə qədər qorudu. Sonra hakimiyyət irsən onun oğluna keçdi. 1882-ci ildən sonra Misir iqtisadi cəhətdən də inkişaf etməyə başlamışdı. İqtisadiyyatın inkişafında kapitalist münasibətləri artmaqda davam edirdi. Bu isə qeyd etdiyimtz kimi İngiltərənin təsiri ilə əlaqədar idi.

XIX əsrin sonlarında Misir iqtisadiyyatında inkişaf özünü bürüzə verirdi. İqtisadiyyatın əsas hissəsini kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Kəndli təsərrüfatının inkişafında texniki tərəqqinin rolu təkzib edilməzdir. Texnikanın inkişafı iri bəndlər, su anbarları tikilməsinə

və yeni kənd təsərrüfatı alətləri istehsalına imkan verirdi. 1891-ci ildə Misirdə ilk yeni əl-Kənati əl-Xeyri bəndi tikilib qurtardı. Nil çayından ətraf yerlərə kanallar çəkilməyə başlandı. Lakin bu Misir plantasiyalarının suvarılmasına kifayət etmirdi. Ona görə də 1902-ci ildə Orta Nildə Asuan 1 milyard metr kvadrat həcmində su ambarının tikintisinə başlanıldı. Beləliklə 1912-ci il üçün ümumi su tutumu 2,3 mlrd kub metr olan bəndlər tikilmişdi. Bu iş irriqasiya sisteminin inkişafına xidmət edirdi. İrriqasiya sisteminin genişlənməsi və bunun nəticəsində işə əkin sahələrinin xeyli genişlənməsi Misirdə kənd təsərrüfatı məhsullarının artmasına səbəb olurdu.

İngiltərə hökuməti Misirdə pambıqçılığın inkişafına dah çox əhəmiyyət verirdi. Artıq XIX əsrin 70-ci illərində İngiltərə Misir pambığının 80%-ni ixrac edirdi. 1866-cı ildə İngiltərədə pambıq məhsulunun idxalından alınan gəlir 118 mly.funt sterlinq (f.st.) təşkil edirsə, 1895-ci ildə bu rəqəm 361 mln. funt sterlinq (f.st.) olmuşdu. İngiltərə Misirdə pambıq əkinə sahələrini durmadan artırır. Əgər 1879-cu ildə 4472 min fəddan əkin sahəsinin yalnız 495 min fəddan pambıq sahəsi idisə, 1913-cü ildə 5503 mln fəddan əkin sahəsinin 1723 min fəddanı və ya 22,4%-i pambıq sahələri idi. Pambıqçılıq Misirdə 37% artmışdı.

Kənd təsərrüfatı sahələrindən olan taxılçılıq da Misirdə az da olsa inkişaf edirdi. 1879-cu ildə Misir əhalisi 890 min fəddan sahəyə taxıl əkilirdisə, 1913-cü ildə bu rəqəm 2196 funt olmuşdur. Misirə Avstraliya və Kanadadan taxıl gətirilirdi. Bu iş əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmirdi. Buğdadan başqa Misirdə, həmçinin qarğıdalı, arpa və başqa məhsullar becərilirdi. Qarğıdalı əkin sahələri, hətta 1913-cü ildə bütün əkin sahələrinin 26%-ni təşkil edirdi. 1913-cü ildə şəkər qamışı sahələri 48 min fəddan idi.

1894-cü ildən 1914-cü ilədək Misirdə mövcud olan torpaq sahibliyi sistemi xeyli genişləndi. 1894-cü ildə Misirdə 1 fəddandan 5 fəddana qədər torpaq sahəsi olan 512169 təsərrüfat var idi ki, bu da bütün torpaq sahibliyi sisteminin 77%-ni təşkil edirdi. Lakin onların bütün torpaq sahələrini yalnız 19,8 %-ni təşkil edirdi. 50 fəddandan artıq torpaq sahəsi olan 11220 təsərrüfat mövcud olsa da, onlar bütün əkin sahələrinin 42,5%-ni öz əllərində cəmləşdirmişdilər. 1914-cü ildə işə artıq 1 fəddandan 5 fəddana qədər torpaq sahəsi olan

təsərrüfatların sayı 1.414.920-yə çatmış və bütün torpaq sahələrinin 26,1%-i onların əlində cəmləşmişdir.

Misirdə ən böyük mülkədar xədivin özü idi. Xədivə və onun ailəsinə məxsus torpaqlar «Dayra Səkiyyə» adlanırdı. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, 1900-1906-cı illərdə «Dayra Səkiyyə» torpaqlarının ümumi sahəsi 384 min fəddan idi. Deməli xədiv və onun ailəsinə məxsus olan torpaqlar, ümumi torpaq sahələrindən 51 min fəddan çox idi.

1882-1914-cü illərdə Misirdə kənd təsərrüfatı nə qədər çox inkişaf edirdisə, sənaye bir o qədər geri qalırdı. Misirlilər bütün qüvvələri ilə torpağa bağlanmışdılar. Misir ingilis sənaye malları üçün mühüm bazar idi. Misirdə sənayenin inkişafının geri qalmasının üçüncü səbəbi gömrük və rüsumların olması idi. Misirin yuxarı təbəqəsinin iri sənaye müəssisələri açmağa kifayət qədər kapitalının çatışmaması da sənayenin geri qalması amillərindən sayıla bilər.

Lakin bütün bunalara baxmayaraq Misirdə sənaye 1914-cü ildə 1882-ci ilə nisbətən xeyli inkişaf etmişdi. 1914-cü ildə Misirdə sənaye sahələrində çalışanların ümumi sayı 380 minə çatmışdır ki, bunların 20 minə qədəri qadınlar idi. Bu bütün ölkə əhalisinin ancaq 3,4%-ni təşkil edirdi.

1911-ci ildə İskəndəriyyədə milli əyirici şirkət yaradılmışdı. 1911-ci ildə İskəndəriyyədəki şirkət «Milli tikiş-əyirici kompaniyası» adını aldı. 1887-ci ildə misirlilər Havamididə şəkər-qənd zavodunu inşa etdilər. 1893-cü ildə o «Qənd-şəkər istehsal edən Misir şirkəti»nə çevrilmişdi. 1882-ci ildə «Şəkər zavodlarının baş şirkəti»ni təşkil etmişdi. Tezliklə bu şirkət 9 zavodu əhatə etmişdi.

Misirdə sənaye sahələrindən danışılanda tütün sənayesini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sənayenin bu sahəsi ilə o dövrdə 40 şirkət məşğul olurdular. 1913-cü ildə Misir 394-798 funt dəyərində tütün ixrac etmişdi.

Misirin xarici ticarəti üçün aşağıdakılar xarakterik idi.

1. İxrac və idxal əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. İdxalın dəyəri 1883-cü ildə 8 mln fıntdan 1903-cü ildə 16 mln funta qədər artmışdı.

2. İdxalın artması, ixracın da artmasına səbəb olmuşdu

3. Misirin idxal etdiyi məhsullar içərisində əsas yeri pambıq məhsulları tuturdu (85%).

4. Digər kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının azalması. Məsələn, 1885-ci ildə 700 min funt şəkər ixrac olunmuşdusa, 1913-cü ildə bu rəqəm 100 min funt təşkil edirdi.

5. Hazır fabrik mallarının ixracının artması. Buraya əsasən pambıq-parça, dəmir, polad məmulatları və başqaları daxildir.

6. Tütün ixracının artması

7. 1882-1914-cü illər Misirin idxalı və ixracında İngiltərə mühüm yer tuturdu. 1913-cü ildə Misir eksportunun 50%-i İngiltərənin payına düşürdü.

İngiltərə Misiri işğal edən kimi vergi sistemində bir sra islahatlar keçirdi. Müstəqim vergi sistemində 1899-cu il mayın 15-də verilmiş torpaq vergisi haqqında qanunu qeyd etmiş oldu. Göstərilirdi ki, torpaq icarə haqqı 28,64 həcmində müəyyənləşdirilmişdi. Ölkədə dolaylı vergilər də 1880-ci ilə nisbətən 1909-cu ildə 5 dəfə artmışdı.

1835-ci il noyabrın 14-də hökumət pul islahatı haqqında qanun verdi. Qanunda aşağıdakılar nəzərdə tutulurdu.

1. Misir qızıl funtu ölkənin yeganə valyuta sistemidir. Yeni funt 8,5 q qızılı 875 prob müəyyən edilirdi, 1 funt 100 piastra bölünürdü. Qanun 50, 20, 10, 5 qızıl sikkə hüququnda olan piastrlər buraxmağı nəzərdə tuturdu.

2. Piastrlər millimlərə bölünürdü. Hökumət 5,2,1 şinnel və ½, ¼ bürünc millimlər zərb etdirdi.

Pul islahatından sonra ölkənin valyuta sistemində sabitlik əmələ gəldi. Lakin islahata baxmayaraq Misirdə ingilis funtu üstünlük təşkil edirdi. Valyuta sistemi nizama salındıqdan sonra Mitsirin Milli Bankının yaradılması məsələsi qarşıda dururdu. 1898-ci ildə Misir Milli Bankı yaradıldı.

1882-1914-cü illərdə xarici, xüsusilə ingilis kapitalı Misir iqtisadiyyatına daxil olurdu. Xarici kapitalistlər bank və sığorta işlərinə nəzarət edir, xarici ticarətin ən mühüm sahələrini öz əllərində saxlayır və demək olar ki, bütün sənayeni ələ keçirmişdilər.

Alman kapitalı, əsasən dəmiryollarının çəkilməsinə, İsveçrə kapitalı fabrik və mehmanxanaların tikilməsinə, fransız kapitalı isə şəkər sənayesinə nüfuz edirdilər. 1895-ci ildə 52 il müddətinə konsessiya almaqla Belçika kapitalı Qahirədə tramvay şirkəti yaratdı. Beləliklə 1914-cü ildə Misirə xarici kapital ixracı özünün yüksək

dərəcəsinə çatmışdı. 1914-cü ildə Misirin dövlət borcları 94,9 mln. funt təşkil edirdi. Xarici mülkədarların əlində 700 fəddandan çox torpaq sahəsi cəmlənmişdi. Misir hər il xarici kapitalistlərə 9 milyon funt ödəyirdi.

Əhalinin artımında yüksəliş nəzərə çarpırdı. 1882-ci ildə Misirdə 67.257.021 nəfər əhali var idli. 1897-ci ildə bu rəqəm 9.714.525 nəfər, 1907-ci ildə bu rəqəm 11.287.339 nəfər, 1914-cü ildə isə 12.292.000 nəfər olmuşdu. Göründüyü kimi, təxminən 30 ildə əhali 2 dəfə artmışdı. Əhalinin qısa müddətdə artması bir çox amillərlə yoluxucu xəstəliklərin azalması, dövlət səhiyyə departamentinin səyi nəticəsində həkimlərin, xəstəxanaların və apteklərin sayının artması və s. ilə izah edilir.

İşğaldan sonra tük 25 il ərzində Misirin 258 milyon funt dövlət gəlirindən maarif sisteminə yalnız 2800 min funt xərclənmişdi. Maarifə çəkilən xərclər dövlət büdcəsinin ancaq 3%-ni təşkil edirdi. Bəzi demokratik vətənpərvər qəzetlər qadağan olunmuşdu. «Miraət əş-Şərq» (Şərqi aynası), «Əz-Zaman» (Zaman) və «əs-Səfir» (Səfir) qəzetləri və «Əl-Urvə əl-Burka» (Sarsılmaz əlaqə) jurnalı bağlanmışdı. Misirdə ancaq işğalçıları mədh edən qəzetlər çıxırdı. 1882-ci ilin 29 sentyabrından ingilislərin Əl-Əhram (Ehram) qəzeti «Qiyamçı Ərəbiyə onun vəhşi yoldaşları» məqaləsi ilə nəşrə başladı. Qəzetin ən mühüm yerində isə Misiri işğalında iştirak edən Uolslinin portreti verilmişdi. Qəzetin ingilispərəst mövqeyi bir çox mütərəqqi qüvvələrin ciddi narazılığına əsas verirdi.

Misirin İngiltərə tərəfindən işğalı memarlıq və arxitektura da böyük ziyan vurmuşdu. İskəndəriyyənin bombardman edilib yandırılması zamanı xeyli tarixi abidə də yanıb məhv olmuşdu. Millətçilər xalqdan toplanmış vəsait hesabına ölkədə yeni məktəblər açırdılar. Həmin məktəblərdə şagirdlər vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunurdular. Millətçilər həmçinin qadınlar üçün axşam məktəbləri də açmışdılar. 1908-ci ildə Səəd Zəqlul paşanın təşəbbüsü ilə darülfünun açıldı. Darülfünun yalnız 1925-ci ildə rəsmi surətdə qeydə alındı.

İrəlində qeyd etdiyimiz kimi, rəsmi hakimiyyət Tovfiqə tabe edilsə də, əslində bütün hakimiyyət lord Kromerin əlində cəmlənmişdi. İngilislər Misirdə möhkəmlənmək üçün müxtəlif üsullardan, o cümlədən mətbuatdan istifadə edirdilər. İngilislərin

xeyir-duası ilə 1882-ci ildən nəşrə başlayan «Əl-Əhram» qəzetində bu mənada onların mənafeyinə xidmət edirdi. 1888-ci ildə şeyx Əli Yusifin rəhbərliyi ilə «Əl-Müeyyəd» («Dayaq») adlı yeni qəzet nəşr olunmağa başladı. Şeyx Əli Yusif Londonda olanda demişdir ki, «London misirlilərin siyasi Kəbəsidir». Qəzet öz ətrafında müxtəlif saray adamlarını birləşdirdi. Qəzet səhifələrində müxtəlif səpgili yazıların dərc edilməsi xədiv Abbasla Kromer arasında və hökumətin başçısı Riyadla Kromer arasında narazılıqlar da öz ifadəsini tapdı. Bu ziddiyyətlərin artmasına iri dövlətlərin öz arasında mövcud olan rəqabət də təsirsiz ötürmüşdü. İngiltərə və Fransa arasında diplomatik mübarizə bəzən açıq, bəzən isə üstüörtülü şəkildə davam edirdi. Məqsədlərinə çatmaq üçün İngiltərə və Fransa öz aralarında ümumi dil taparaq ortaq məxrəcə gələ bildilər. Məlum olduğu kimi 1904-cü il aprelin 8-də Fransa ilə İngiltərə arasında razılaşma əldə olundu. Müqaviləyə görə Fransa İngiltərənin Misirdəki «sərbəst hərəkəti»nə və eyni zamanda İngiltərə də Fransanın Əlcəzairdə sərbəst hərəkətinə icazə verirdi.

Mustafa Kamilin fəaliyyəti:

XIX əsrin sonuna doğru sənayenin siyasi inkişafı ilə bağlı milli burjuaziya yaranır və onun siyasi fəallığı da artırır. Kütləvi hərəkatın hələ genişlənmədiyi bir şəraitdə vətənpərvər ziyalı kimi tanınmış Mustafa Kamil (1874-1908) ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynadı. İlk siyasi fəaliyyətini «Əl-Əhram» qəzeti ilə əməkdaşlıqla başlayan Mustafa Kamil Osmanlı imperiyasına böyük ümidlər bəsləyirdi. Mustafa Kamil Xədiv Abbasla dostluq münasibətlərində idi. Lakin Mustafa Kamilin siyasi mövqeyi dəyişdi. O 1899-cu ildə «Əl-Liva» («Bayraq») qəzetini nəşr etdirdi. Bununla da Misirdə İngiltərə müstəmləkə sisteminə qarşı yeni mübarizə başlandı. Misir vətənpərvərləri bu qəzetin ətrafında birləşməyə başladılar. Vətənpərvərlər ilk əvvəllər mövcud rejimə və Misirin Avropa qaydası ilə idarə olunmasına qarşı çıxırdılar. Sonralar onlar iki əsas tələb-ingilis ağalığına son qoyulması və konstitusiyalı idarə üsulu yaradılması tələblərini irəli sürdülər. Lakin hələ zəif olan Misir milli burjuaziyasının baxışlarını əks etdirən bu gənc millətçilər xalqdan uzaq olub, Misirin öz qüvvələrinə o qədər də bel bağlamırdılar.

Kamil ümid edirdi ki, Misirin süzereni olan Osmanlı sultanı ingilisləri ölkədən qovmaq vəzifəsini öz üzərinə götürəcək və buna nail olacaqdır. Sultanla ittifaq naminə Kamil hətta Misirin tam istiqlaliyyəti tələbini irəli sürmədən, Osmanlı imperiyası çərçivəsində daxili muxtariyyətə razılaşırdı. Kamil eyni zamanda bildirdi ki, İngiltərənin yerini tutmaq istəyən hər hansı bir dövlətə millətçilər müqavimət göstərəcəklər. Bir neçə il ərzində Kamilin və onun tərəfdarlarının fəaliyyəti ziyalıların və şəhər burjua dairələrinin sıralarından kənara çıxmırdı.

Abbasın hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkədə feodal özbaşınalığı artmağa başladı.

1906-cı ildə Dənşavay kəndindəki hadisələr bütün Misirdə milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişinə təkan verdi. 1906-cı ilin iyununda bu kənddə ingilis zabidləri ova çıxmışdılar. Onların kəndin taxıl xırmanında atdıqları güllədən bir kəndli qadın öldürüldü. Xırman isə yanmağa başlamışdı. Hadisə yerinə kişilər, qadınlar və uşaqlar yığılmış və hadisəyə öz etirazlarını bildirmişlər. İngilislər yığılan kütləyə atəş açmış və nəticədə kəndin şeyxlərinin başçısını yaralamışdılar. Hiddətlənmiş silahsız kəndlilər ingilislərə kərpic və daş parçaları atmağa başlamışdılar. Nəticədə ingilislərdən birinin əli sınımış, ikisi yaralanmış və bir nəfər də ölmüşdü.

Baş verən hadisələrdən hiddətlənən ingilislər kəndliləri cəzalandırmağı qərara aldılar. Ədliyyə naziri Butrus Naligin başçılığı ilə xüsusi məhkəmə yaradıldı və Məhkəmənin qərarına əsasən dörd kəndli asılmaqla ölüm cəzasına məhkum edildi. Onların sırasında 75 yaşlı qoca Həsən Əli Məhfuz, Yusif Səlim, əs-Səid İsa Səlim və Məhəmməd Dərviş Zəhram idi. Bir çox kəndlilər isə sürgün edildilər. Dənşavay kəndinin hadisələri ilə əlaqədar olaraq bütün Misiri həyəcan bürüdü, xalq kütlələrində ingilislərə qarşı sonsuz qəzəb və nifrətə səbəb oldu.

Ölkə daxilində baş verən hadisələr 1907-ci ilin mayında Kromerin geri çağırılması ilə nəticələndi.

Milli hərəkat artmaqda davam edir və öz sıralarını möhkəmləndirirdi. 1907-ci il oktyabrın 10-da «Hizb ul-Vətən» («Vətən» partiyasının yaradıldığını elan edildi. «Vətən» partiyası xırda və iri burjuazianın gənclərini təmsil edirdi. 1907-ci il dekabrın 7-də «Hizb-ül-Vətən»in təsisədiçi kongresinə 1019 nümayəndə

toplandı. Konqresin qəbul etdiyi partiya proqramı Misirə daxili muxtariyyət (Osmanlı imperiyası tərkibində) verilməsini və konstitusiyalı hökumət yaradılmasını tələb edirdi. Proqramda ingilis işğalı əleyhinə mübarizədən açıq şəkildə danışılırdı. Partiyanın fəaliyyətinin əsas istiqaməti ingilislər əleyhinə yönəlmişdi.

Öz çıxışlarının birində Mustafa Kamil demişdi ki, indi artıq hər şeydən ümid üzülüb, nə xədivə, nə də başqa bir vasitəyə bel bağlamaq olmaz. Ümid qalır bircə xalqa. Ən böyük mübariz xalqın özüdür.

1908-ci il fevralın 10-da Mustafa Kamil vəfat etdi. Onun dəfnində 850 min nəfər iştirak edirdi. Mustafa Kamilin ölümündən sonra partiyanın rəhbərliyi Məhəmməd Fəridin (1864-1919) səlahiyyətinə verildi. «Vəfd» partiyasının yaranması ilə «Vətən» partiyasının ölkədəki siyasi mövqeyi xeyli zəiflədi və nəticədə partiya 1953-cü ilə qədər fəaliyyət göstərməli oldu.

Mustafa Kamilin ölümündən sonra partiyanın rəhbərliyi Məhəmməd Fəridin (1864-1919) səlahiyyətinə verildi və milli hərəkata rəhbərlik də Məhəmməd Dəridə keçdi. O milli hərəkata xalq formasını gətirdi və milli hərəkat genişləndi. «Hizb ul-Vətən» Milli Qanunverici Məclisin çağırılması tələbi ilə 61 mindən çox imza toplayaraq xədiv Abbasa göndərdi və Qanunverici məclis təşkil edildi. 1908-ci ilin sentyabrında məclis hökumətdən «milli dövlət quruculuğu haqqında» qanun layihəsini hazırlamaq tələbini irəli sürdü. Hökumət tərəfindən bu tələbə rədd cavabı verildikdə xalq hərəcatı başlandı. 1908-ci ilin noyabrın 9-da ingilislər ordunun ənənəvi nümayişi zamanı (ingilislər bunu hər il qeyd edirdilər) tələbələr etirazlarını ifadə edən şüarlarla-«Yaşasın müstəqillik!», «Yaşasın azadlıq!» çıxış edirdilər. 1909-cu ildə kütləvi çıxışlar davam edirdi.

«Vətən» partiyasının nüfuzunun artması ingilisləri ona alternativ partiyalar-«İslahat partiyası» və «Milli partiya» yaratmağa sövq etdi. Millətçilərin sıralarına təfriqə salmaq məqsədilə yaradılan canişininin fəal yardımını ərsəyə gəlmişdi.yaradıldı. Bununla yanaşı 1909-cu ildə ingilislər mətbuat üzərinə güclü senzura qoydu, vətəncilərə qarşı polis cəza tədbirlərinə başladı.

«Vətən partiyası» ölkənin müxtəlif yerlərində milli məktəblər təşkil etmişdi. Bunların hər birində 120 şagird təhsil alırdı.

Məhəmməd Dərid tez-tez kəndlərə gedir, orada geniş təbliğat işi aparırdı. Vətən partiyasının apardığı təbliğat nəticəsində fəhlələr arasında inqilabi əhval-ruhiyyə daim artırdı. 1907-1912-ci illərdə fəhlələr həmkarlar ittifaqlarında birləşməyə başladılar.

1908-ci il gənc türklər inqilabının təsiri bütün ərəb dünyasını yerindən oynatdı. İraqda, Suriyada, Yəməndə milli-azadlıq hərəkatı yüksəlməyə başladı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq şiddətli siyasi mübarizə şəraitində «Vətən» partiyasında böhran baş verdiyi hiss olunurdu. Partiyanın bəzi üzvləri təşviqat işindən əl çəkib, fərdi terrora keçməyə başladı. «Vətən» partiyası tərəfdarlarından biri, 1910-cu ildə müstəmləkəçilərin əlaltısı olan baş naziri öldürdü. İngilis canişini və yüksək rütbəli başqa şəxsləri öldürmək məqsədilə «Vətən partiyası» tərəfdarlarının 1912-ci ildə hazırladığı sui-qəsdin üstü açıldı. Müstəmləkəçilər bundan partiyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün bəhanə kimi istifadə etdilər. Partiya darmadağın edildi, onun liderlərinin bir hissəsi mühacirətə getdi. «Əl-Liva» qəzetinin nəşri qadağan edildi. Vətənçilər Misirdə mübarizəni davam etdirirdilər, lakin birinci dünya müharibəsi ərəfəsində «Vətən» partiyası daha Misirdə aparıcı rol oynamırdı. «Vətən» partiyasının siyasi səhnədən getməsi heç də milli-azadlıq hərəkatının geri çəkilməsi demək deyildi.

«Vəfd» partiyasının yaranması ilə «Vətən» partiyasının ölkədəki siyasi mövqeyi xeyli zəiflədi və nəticədə partiya 1953-cü ilə qədər fəaliyyət göstərməli oldu.

1913-cü ilin ikinci yarısında qanunverici məclisə seçkilər keçirildi. Qanunverici məclis 17 təyin olunmuş və 66 seçkili üzvdən ibarət olmalı idi. İki pilləli seçki sistemi tətbiq olunmuşdu: yerlərdə və məclisə seçkilər zamanı mülkədarlara geniş hüquqlar verilmişdi. Ona görə də seçilən deputatların əksəriyyəti mülkədarlar və Misirin yuxarı əyanlarından ibarət idi. Məclisin hüquqları çox məhdud olduğundan yalnız qanunları və büdcəni müzakirə etmək səlahiyyəti daşıyırdı. Lakin Misir vətənpərvərləri məclisdən leqal tribuna kimi istifadə etməyə çalışırdılar. 1914-cü ilin yanvar-iyun aylarında Məclisin birinci sessiyası keçirildi.

Birinci sessiya zamanı keçirilən yığıncaqlarda çox zaman müstəmləkə orqanları kəskin tənqid edilirdi. Səəd Zəqlul paşa başda olmaqla bir qrup deputat ingilislərin dərhal ölkədən çıxıb getməsini

tələb edir, ingilis işğalına son qoyulmasına çalışan inqilabçı deputatları öz ətrafına toplayırdılar. Eyni zamanda onlar kapitulyasiyaların ləğv edilməsini və konstitusiyaya tətbiq edilməsi kimi tələblər də irəli sürürdülər. edirdilər.

Birinci dünya müharibəsi ərafəsində partiyanın bir çox üzvlərinin həbsə alınmasına baxmayaraq Misirdə milli azadlıq hərəkatı davam edirdi. Digər xalqlar kimi Misir zəhmətkeşləri də müharibə əleyhinə öz səslerini qaldırırdılar. Onlarla tələbə gizli təşkilatlarla əlaqədə suçlanaraq həbsxanalara salınırdı. Bununla yanaşı terrorçu qruplar da fəaliyyət göstərirdi.

1914-cü il iyulun 25-də Həkim Mahmud Mazqar «Həmrəy qardaşlar» cəmiyyətinin tapşırığı ilə II Abbas Hilmiyə uğursuz sui-qəsd cəhdi etdi.

1882-ci ildən 1914-cü ilə kimi Misir formal olaraq Osmanlı imperiyasının əyalətlərindən biri, həm də İngiltərənin müstəmləkələrindən biri olmuşdur. Bu dövrdə Misir xalqı azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmış və azadlıq mübarizəsi yolunda müəyyən təcrübə qazanmışdır. Bu təcrübə Misir xalqına milli azadlıq mübarizəsinin sonrakı mərhələsinə təkan verən mühüm amil olmuşdu.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Misirdə müxtəlif partiyalar fəaliyyət göstərirdi. Misirin ən böyük və ən nüfuzlu siyasi partiyası «Əl-Vəfd əl-Mısır» və ya «Hizb əl-Vəfd» (Nümayəndələr partiyası) idi. Partiya 1918-ci ildə yaranmış və əsas məqsədi ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizə aparmaq idi. Partiyanın yaradıcısı və başçısı Səid Zəqəl (1860-1927) idi. Lakin Səid Zəqəl və partiyanın digər üzvləri Misirin müstəqilliyinə xalq kütlələrinin mübarizəsi ilə deyil, yalnız ingilislərlə danışıqlar yolu ilə nail olmaq istəyirdilər.

Birinci dünya müharibəsi başlayanda ingilislər əsas qüvvələrini Süveyş kanalının müdafiəsinə yönəltdilər. İngiltərə Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə başlayanda bildirdi ki, bu müharibənin bütün çətinliklərini öz üzərinə götürür və kömək üçün Misirə müraciət etməyəcəkdir. Əslində isə belə deyildi. Misirdə hərbi əməliyyatlar getməsə də İngiltərə ölkənin maddi və canlı qüvvəsindən istifadə edirdi. Bütün müharibə boyu ingilislər misirlilərdən köməkçi ordunun xidmətində, əmək korpuslarında

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR
VƏ YENİ DÖVR TARİXİ

istifadə edirdilər. Misirlilərdən ildə iki-üç dəfə Əmək korpusunda işləmək üçün aparırdılar və hər dəfə də 135 min nəfər tələb olurudu. Misirin limanları, nəqliyyatı, sənayesi və kənd təsərrüfatı Britaniya orlusunun xidmətinə verilmişdi. Bu zəmində ölkədə ingilis ağalığına qarşı narazılıq son həddə çatmışdı. 8 aprel və 9 iyulda 1915-ci ildə ingilis canişini-sultan Hüseyn Kamilə qarşı iki dəfə sui-qəsd hazırlanmışdı. 10 avqust 1915-ci ildə baş nazir Hüseyn Rüşdü paşaya, 4 senyabrda isə vəqf nazirinə qarşı sui qəsd hazırlanmışdı.

Birinci dünya müharibəsinin gedişində və sonunda bağlanan müqavilələr əsas götürülərək 1920-ci ildə San Remoda keçirilən konfransda Misir İngiltərənin mandatlığına verildi.

SUDAN

Sudanın ictimai-iqtisadi vəziyyəti:

Misirin cənubunda, Qırmızı və siyasi dənizdən Qvineya körfəzinə qədər geniş ərazidə yerləşən Sudanı ərəblər «Qaralar ölkəsi» adlandırmışlar. Hələ 1275-ci ildə Misirə məmlüklərin işğalçılıq yürüşləri Şimali Sudana güclü ərəb təsiri üçün yol açdı. Əslində ərəblərin Şimali Afrikaya kütləvi surətdə daxil olması VII əsrə təsadüf edir ki, gəlmiş ərəb tayfaları yerli əhaliyə qarışaraq yeni xalqların formalaşmasının əsasını qoydular. Əhalisi əsasən ərəblərdən ibarət olan Sudan ərazisində onlarla yanaşı nubiyalılar, becalar və zənci irqindən olan tayfalar yaşayırdılar. Ərəblərin Afrikaya soxulması Sudanda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmışdı ki, əhali sayca artmış və assimilyasiyaya məruz qalmış, vahid dini ideologiyaya malik və mədəni inkişaf səviyyəsinə görə yeri əhalidən üstün olan ərəblərlə təmas sudanlıların inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bu təsir nəticəsində XIV əsrin axırlarında və XV əsrin əvvəllərində feodalizmin hakim forma olduğu istehsal münasibətlərinə əsaslanan dövlətlər meydana gəlmişdir. Buna misal olaraq Dərfur və Sənnarı göstərmək olar.

XVI əsrin birinci yarısında Sudan digər ərəb ölkələri kimi Osmanlı imperiyasına qatıldı. Lakin Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti bütün Sudanı deyil, ən çox onun şimal əyalətlərini əhatə edirdi. Nəticədə Şimali Sudanda feodal münasibətləri nisbətən təşəkkül tapdığı halda, Cənubi Sudanda qəbilə-tayfa münasibətləri uzun əsrlərlə davam edərək qalmaqda davam edirdi.

Şərqi Sudanın nisbətən inkişaf etmiş şəhərlərindən Sənnar və Dərfuru göstərmək olar. XVII əsrin ortalarında Sənnar şəhərində 100 min nəfər yaşayırdı və buradan Sənnar-Suakin, Sənnar-Recab, Taka-Suakin karvan yolları keçirdi. Bundan başqa Misirə və Liviyaya birbaşa olmasa da ticarət karvanları gedirdi. Dərfur sultanlığı Şərqi Sudanın qərb hissəsində, Cəbəl-Mərəninin mis və dəmirlə zəngin olan dağlıq ərazisində yerləşirdi.

XVIII – XIX əsrlərdə istehsalda feodal münasibətləri aparıcı rol oynayırdı. Dərfur qonşu ölkələrlə – Misir, Sənnar, Tunis və Əlcəzair, Efiopiya ilə ticarət aparırdı. Hər il Misirə Əl-Faşoddan iki,

üç karvan göndirilirdi. Dərfur və Sənnardan əlavə Sudan ərazisində bir sıra ərəb tayfa ittifaqları mövcud idi.

Ərəb Şərqi birləşdirərək böyük bir imperiya yaratmaq istəyən Məhəmməd Əli öz niyyətlərini reallaşdırmaq üçün ona çox böyük vəsait lazım idi. Bu vəsas iti əldə etmək yolu isə qızıl, qul və torpaqlarla zəngin olan Sudandan keçirdi. Uzaqgörən siyasətçi və hərbi işi kifayət qədər bilən Məhəmməd Əli Sudanın işğalı ilə əldə edəcəklərini və itirəcəklərini tərəzinin gözünə qoşdu və nəticədə qazanacaqları ağır gəldi. Bu məqsədlə Məhəmməd Əli 1820-ci ilin avqustundan 1824-cü ilin avqustunadək davam edən Sudanın işğalına başladı. Səudiyyə Ərəbistanından fərqli olaraq misirlilər Sudanda elə bir müqavimətə rast gəlmədilər və Sudanın işğalını başa çatdırdılar və Sudan Misirin əyalətlərindən birinə çevrildi.

Məhəmməd Əlinin islahatları Sudanda feodal münasibətlərini dirçəltdi, ölkədə əmtəə-pul münasibətləri inkişafına və nəticədə qəbilə-tayfa münasibətlərinin tədricən silinməsinə şərait yarandı. 1822-ci ildə Xartumun əsası qoyuldu və bu şəhər Sudanın paytaxtı oldu. 1841-ci ildə Sudan ilk dəfə olaraq yeddi vilayətə bölündü: Fazoğlu, Sənnar, Xartum, Təkə, Bərbər, Dənqələ və Kordofan.

Vilayətlər yerli qəbilə-tayfa hakimləri misirlilərlə əməkdaşlıq edən şeyxlər şeyxi tərəfindən təyin edilirdi. Məhəmməd Əli vəfat etdikdən sonra Şərqi Sudan yenə də misirlilərin idarəsi altında qaldı. Sudanın Misirə birləşdirilməsi burada ticarətin inkişafı üçün geniş imkanlar açdı, xarici dövlətlərlə—Türkiyə, Fransa, İngiltərə və Almaniya ilə ticarət əlaqələri genişləndi. 50-ci illərdə ticarətin inkişafı ilə əlaqədar yeni şəhərlər meydana gəlir və inkişaf edirdi ki, bu şəhərlər istehsal və mübadilə mərkəzlərinə çevrilirdi. Bu dövrdə Xartum şəhəri də inkişaf edirdi və müvafiq olaraq əhalisinin sayı artırdı.

XIX əsrin başlanğıcınadək Sudan iqtisadi və siyasi baxımdan dünyadan yarımtəcrid olmuş bir ölkə idi. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq avropalıların Sudana axını başladı. Bu da təbii ki, əsasən Məhəmməd Əlinin Sudanı işğal etməsi ilə bağlı idi. Strateji əhəmiyyətli, həm də ucuz qul ticarətinə görə Sudan Avropanın, xüsusilə İngiltərənin maraq dairəsinə daxil oldu. Lakin 40-cı illərin sonuna qədər, yəni Məhəmməd Əlinin hegemonluq dövründə

ingilislərin buraya axını təcridi xarakter daşıyırdı, lakin London müqaviləsindən sonra və Məhəmməd Əliyə verilən ultimatumun tələbləri yerinə yetirildikdən və xüsusilə ikili nəzarətdən sonra ingilislərin bu ölkəyə axını artdı. Avropalılar Sudana parça gətirir, oradan isə fil sümüyü və sairə aparırdılar.

Misirlilərin Sudanı işğal etməsi nəticəsində ölkədə qul alveri başlandı və sonrakı illərdə intensiv şəkildə aldı. Artıq 1839-cu ilədək 200 min adam qul edilmişdi. Qulun qiyməti o qədər ucuz idi ki, hətta bir tüfəngə 6-8 qul almaq olardı. Qulları imtiyazlı vəziyyətdə olan, həm də nisbətən güclü hərbi təşkilata malik baqqarlar və onun hərbi dəstələri əldə edirdi. 1850-ci ilədək Sudanda dövlət inhisarını təşkil edən qul ticarəti Afrika ölkələri içərisində birinci yerdə idi. Xaricilər köçəri tayfaların başçılarından qul alaraq Avropa hakimlərinin bayrağı altında canlı yükləri gəmilərlə Xartumdan Qahirəyə göndərirdilər. 1857-ci ildə Misir hakimi Səid paşanın qul alverini qadağan etməsinə baxmayaraq, qul alverçiləri qanunu pozaraq öz cinayətlərini davam etdirir və ölkədən qulları daşıyırdılar.

Artıq avropalıları Sudandakı qul alveri qane etmirdi, onlar artıq Sudanın xammal ehtiyatlarını ələ keçirməyə cəhd edirdilər. İrəlində qeyd edildiyi kimi Sudan mühüm və əlverişli strateji mövqeyə malikdir. Şərqi sərhədləri Qırmızı dəniz sahillərinə çıxan, Misirə Efiopiya, Ekvatoriya arasında yerləşən Sudanın işğalı avropalılara digər bölünməmiş Afrika torpaqlarını zəbt etməyə imkan verərdi. Sudanın şərqi sərhədlərinin Qırmızı dəniz sahillərinə çıxması Süveyş vasitəsilə Hindistanla Avropa arasında dəniz yolunu təmin edə bilərdi. Sudanda Nil çayına nəzarət edən hakim Misir və Nil çayı üzərində ağalığını saxlaya bilmək üçün ingilislərə Sudanda da möhkəmlənmək lazım gəlirdi. Süveyş kanalına məxsus səhmləri hələ əldə etmədiyi və kanal üzərində sahiblik hüququ qazanmadığı zaman Hindistana və Şərqi Afrika sahillərinə aparan Aralıq dənizində möhkəmlənmək üçün fransız kampaniyasına məxsus Süveyş kanalının axdığı əraziləri nəzarət altına almaq zərurəti yaradırdı.

Süveyş kanalının çəkilməçindən sonra (1859-1869) İngiltərənin Sudana marağı daha da artdı və xüsusilə 1876-cı ildə Misir üzərində Avropa dövlətlərinin ikili nəzarəti qoyulduqdan sonra Sudanda yüksək vəzifələrin çox hissəsi onların əlinə keçdi.

Xədiv İsmayıl Misirdə pambıqçılığı inkişaf etdirmək məqsədilə bütün Nil hövzəsinə nəzarəti möhkəmləndirmək istəyirdi. Misiri suvarma sistemi ilə təmin etmək üçün Nilin bütün hövzəsini və mənbələrini ələ keçirmək məqsədilə xədiv İsmayıl Efiopiya və Ekvatorial Afrika ilə müharibə aparmalı oldu. Xədiv İsmayılın bu siyasətinə işğalçılıq damğası vuran İngiltərə bir sıra ərazilərin xədiv tərəfindən zəbt ediləcəyindən ehtiyatlanaraq 1869-cu ildə İngiltərə Sudana Misir bayrağı, lakin ingilis Samyuel Uayt Bekerin rəhbərliyi altında hərbi ekspedisiya təşkil etdi.

Beker əvvəlcə Sudandan cənubda Alberto gölü ətrafına, Uniore əyalətinə yürüş etdi və onları öz torpaqlarına birləşdirdi.

Xədiv İsmayıl xarici istiqrazların borcunu ödəmək məqsədilə Sudana əsas gəlir mənbələrindən biri kimi baxırdı. Ona görə də Sudanda vergilərin ağırlığı Misir borclarının artması ilə əlaqədar olaraq çoxalırdı. 1878-ci ildə Sudan Qahirəyə 327 min funt sterling borclu idi.

Müstəmləkələrdə böyük iş təcrübəsinə malik olan general Qordon 1874-cü ildə Bekeri əvəz edərək Sudanın general-qubernatoru oldu. Qordon ilk fəaliyyətində mühüm vəzifələrdə olan sudanlı və misirli məmurların çoxunu işdən azad etdi və onları avropalılarla əvəz etdi. Artıq 1881-ci ildə Sudanda 20- minə yaxın avropalı var idi ki, onların da 10 mini Xartumda yaşayırdı.

Sudan əhalisi Misir ixracının əsas hissəsi olan şəkər qamışı və pambıq əkməyə məcbur edilirdi. Məhsullar isə aşağı qiymətə alınırdı. Kənd təsərrüfatı bərhad hala düşmüşdü. Çörək çatışmırdı, ölkədə tarlaların suvarılması dayandırılmışdı. Əhali üç qat zülm altında inləyirdi: Misir – ingilis – yerli ağalar.

Bütün bunlar xalq narazılığına gətirib çıxarırdı. Bu da özünü üsyanlarda təəcəssüm etdirirdi. 1877-ci il Dərfurda və 1878-ci ildə Bəhr əl-Qəzəl əyalətində Süleymanın başçılığı altında üsyan oldu. Lakin bu üsyanlar böyük amansızlıqla yatırıldı. 1880-ci ilin may ayında üsyançıların əsas qüvvələri darmadağın edildi. Lakin birbirilə əlaqəsi olmayan bütün bu üsyanlar böyük bir üsyanın – Mehdiçilər hərəkatının başlanmasının ilk nişanələri idi.

Mehdiçilər hərəkatı: Mehdiçilik islamda bir cərəyan kimi IX əsrdən mövcuddur. On iki imama inananlar tərifi (isna əşəriyyə)

belə deyirlər ki, 12-ci imam Məhəmməd Mehdi gənc yaşlarında atasının qəbrini ziyarət edərkən qeyb olmuşdur, cəmiyyətin yoldan azdığı bir vaxtda, o yenidən zühur edəcək, doğru yolu müəyyənləşdirəcək və brabərlik, haqq ədalət yaradacaqdır. Şiə ruhaniləri deyirdilər ki, bu imam ölməmiş, lakin heç kəsin əli çatmayan bir yerdə Allah tərəfindən himz edilmişdir. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində min ildən artıqdır ki, ona inananlar vardır. Fatimilər, Səfəvilər və Babilərin hərəkatında bu ideya özək olmuşdur.

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində feodalizm cəmiyyətinin hakim ideologiyası kimi meydana gəlmiş islam «Sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, hüququ və əxlaqi-etik normaları tənzimləyən bitkin bir sistem kimi formalaşması feodal münasibətlərinin hökmranlığı şəraitində baş vermişdir. Hakim ideologiya kimi islam həmin dövrdə baş verən bir sıra xalq hərəkatlarında da öz əksini tapmışdır.

Haqqında danışdığımız hərəkat da islamda mehdiçilik təlimini özünə əsas seçmiş, Sudanda yaşayan qəbilə və tayfaların arzu və istəklərini ifadə edərək, onları bu təlimin ətrafına toplaya bilmişdi. Sözsüz ki, bu təlim hərəkatın ilkin çağlarında uğur qazansa da, mübarizəyə qoşulmuş geniş xalq kütlələrinin arzu və istəyini təmin edə bilməmiş, nəticədə ideya pərakəndəliyi yaranmış və üsyançılar ideya baxımından silahsız qalmışdılar.

Lakin əvvəlki mehdiçilik təliminə əsaslanan hərəkatlardan fərqli olaraq Sudanda bu hərəkat Afrikanın avropalıları tərəfindən bölündüyü dövrə təsadüf edirdi. Buna görə də Sudanda baş verən hərəkatın əsas məqsədi xarici ağalara və ilk növbədə İngiltərənin başda durduğu iri dövlətlərin müdaxiləsinə qarşı çevrilmişdi.

Sudan xalqları dil ayrılığına baxmayaraq, ingilis müstəmləkəçilərinə və türk-Misir feodallarına qarşı mübarizədə birləşdilər. Sudanın milli-azadlıq hərəkatına müsəlman şeyxi Məhəmməd Əhməd rəhbərlik edirdi. Məhəmməd Əhməd 1843 və ya 1844-cü ildə anadan olmuşdur. O şəhər-şəhər gəzən, qayıq düzəldən bir sənətkarın oğludur. Məhəmməd Əhməd əvvəlcə Bərberədə, sonra isə Xartumda təhsil almışdır. 1881-ci ilin avqust ayında müsəlmanların Ramazan bayramı zamanı o, özünü Mehdi – Allahın elçisi və peyğəmbərin ikinci dəfə yerə enəcəyindən xəbər verən

imam elan etdi. Mehdi yer üzərində ədaləti bərpa etməli və bütün müsəlman dövlətlərini birləşdirməli idi.

Mehdiçilər üsyanını öz inkişafı və xarakterinə görə 3 dövrə bölmək olar:

I dövr - 1881-ci ilin avqustundan-1885-ci ilin yanvarına kimi (Xartumun alınmasına qədər olan dövr)

II dövr-1885-ci ilin yanvarından-1896-cı ilin martına kimi (italyanların Aduan məğlubiyyətinə qədər olan dövr)

III dövr-1896-cı ilin martından-1900-cü ilə kimi (Mehdiçilərin məğlubiyyət dövrü)

Mehdiçilər hərəkatı dövründə ibtidai formada olsa da, müstəqil və vahid dövlətin yaranması Şimali Sudan xalqlarının təşəkkülündə birinci dərəcəli rol oynadı.

Sudanda baş verən üsyanla eyni zamanda 1881-ci ildə Ərəbi paşa başda olmaqla Qahirə qarnizonu üsyan qaldırdı və vətəncilər hətta bir il hakimiyyətdə də təmsil olundular. Lakin 1882-ci ilin iyun ayında ingilislər İskəndəriyyəni ələ keçirdilər və üsyan yatırıldı. Ərəbi paşa və başqa üsyan rəhbərləri həbs edildi.

Ərəbi paşa üsyanı ilə Mehdiçilər üsyanının birləşməməsi təəssüfləndirici bir hal kimi qiymətləndirilsə də, əslində Misirdə baş verən üsyan İngiltərə müstəmləkəçilərinin fikrini yayındırmış və Mehdiçilər hərəkatının genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı.

Mehdiçilərin əsas şüarı türklərin hakimiyyəti dövründə təhrifə varmış ilkin islama qayıtmaqdan ibarət idi. İlkin islama qayıtmaq ideyası vəhhabi təliminə də məxsusdur, lakin fərq bundadır ki, mehdiçilər on iki imamı qəbul etdikləri halda, vəhhabilər bu fikirdən imtina edirlər və onları böyük tutmağı Allaha şəriklilik kimi qiymətləndirirlər. Mehdiçilərin əqidəsinə görə müsəlman qanunvericiliyi müxtəlif coğrafi məkanda yaşayan və adət-ənənəyə, etnoqrafiyaya malik bütün dünya xalqlarını 2 hissəyə: mömin və kafirə – bölür. Mehdi istismarçıları kafir adlandırır və onlara qarşı mübarizə aparmağın labüd olduğunu göstərir. Mehdi vergi ödəməyin də əleyhinə çıxaraq bildirmişdi ki, «vergi üçün bir dirhəm verməkdənsə, min dənə qəbir daha yaxşıdır». O, ingilis və türk-Misir hakimlərini kafir elan edir və özünün əsas zərbələrini onlara qarşı yönəldirdi. Hamını Allah qarşısında bərabər elan edən Mehdi qul alverini xeyli azaltdı.

Kasıb, köçəri və şəhər yoxsullarının geniş kütlələrinə rəhbərlik edən Mehdi bərabərlik təbliğ edirdi. Kəndlilər, köçərilər və varlı şəhərlilər bərabər elan edilirdi. Hamını ümumi din və müqəddəs müharibədə – cihadda – ümumi məqsədlər birləşdirirdi.

Mehdi və onun yadellilər əleyhinə çıxışları haqqında xəbərler Xartuma çatdı. Sudan general-qubernatoru Rauf paşa onun həbs edilməsi üçün 200 nəfərdən ibarət silahlı dəstə göndərdi. Dəstə axşam «İsmailiyyə» gəmisində Mehдинin yaşadığı adaya çatdı və 2 hissəyə bölünərək onun yaşadığı daxma üzərinə hərəkət etdilər. Belə ki, gecə vaxtı mehdiçilər ətraf tayfaların köməyi ilə əsgərlərə qəfil hücum etdilər və demək olar ki, hamısını qırdılar.

Xartum yaxınlığında qalmaq təhlükəli idi və buna görə Mehdi adamı tərk etmək qərarını verdi. Əhali arasında cihad – kafirlərə qarşı müqəddəs müharibəyə çağırış böyük əks-səda doğurdu. Mehдинin tərəfdarlarının sayı gündən-günə artırdı. Mehdiçilər hərəkatının inkişafından narahat olan Sudanın yeni general-qubernatoru Əbdül-Qədir paşa Mehдинin iqamətgahı Cəbəl-Qədire 6 min nəfərlik cəza dəstəsi göndərdi. 1882-ci il martın 15-də Xartumdan göndərilən dəstə iyunun 7-də Mehdiçilər tərəfindən darmadağın edildi.

Bu artıq böyük bir qələbə demək idi. Mehдинin qazandığı qələbə kasıb, sadə adamlarda böyük ümidlər yaratmaqla yanaşı onların böyük ruh yüksəkliyi ilə üsyana qoşulmasına da güclü təsir göstərdi. Onların çoxu öz mənzillərini tərk edir və böyük kütlələrlə üsyançılara qoşulurdular. Üsyanı başlanğıcındaca məhv etməyə çalışan Misir-türk hərbi hakimləri artıq hücum haqqında belə düşünmürdülər, onları necə olursa-olsun öz hakimiyyətlərini və şəhərləri qorumaq qayğısına qalırdılar. Hökumət qoşunları Abu-Xəraz, Sənnar, Kordofan şəhərlərini güclə müdafiə edirdilər. Kordofan vilayətində bir sıra şəhərlər bir-birinin ardınca üsyançıların tərəfinə keçir və Misir qarnizonlarını tərkisilah edirdilər.

Sudan üsyanı İsmayıl tərəfindən yaradılmış «Afrika imperiyası»nın dağılması təhlükəsini yaradırdı. Misirin Qırmızı dəniz və Ədən körfəzi mülklərində qızğın mübarizə gedirdi. Misirin işğalını baş çatdırdıqdan sonra Sudana qarşı koalitsiya yaratmaq məqsədilə İngiltərə «Qaralar ölkəsi» ilə qonşu dövlətləri də bu işə cəlb edirdi və hətta onları şirnikləndirmək məqsədilə onlara müxtəlif

vədlər də verirdilər. Sudanla o qədər də isti münasibətlərdə olmayan Efiopiya Massova ərazisini ona verəcəyini vəd etməklə onlar arasında münaqişə sala bildi. Deyilənlərə rəğmən 1884-cü ilin iyununda İngiltərə Misir və Efiopiyanın nequsu İohannla müqavilə bağlamağa nail oldu.

Lakin Mehдинin cəbhəsində qızgın döyüşlər bir-birini qələbə ilə əvəz edirdi. Artıq Əl-Übeydi tutmaq planının gerçəkləşməsi zamanı çatdı. Bu qərar mehdiçilər arasında bəyan edildi və bütün dağınıq dəstələr Barka şəhərində Mehдинin ordusu ilə birləşməli idi. 1882-ci ilin sentyabrında üsyançıların 30 min nəfərlik ordusu Əl-Übeydi mühasirəyə aldılar. Bu dövrdə artıq Misirdə vacib siyasi hadisələr baş verdi. Ərəbi paşanın rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatı yatırıldı və nəhayət ingilis qoşunları Misiri işğal edə bildilər. Misir faktiki olaraq İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrildi. Fransa tamamilə Misirdən sıxışdırılıb çıxarıldı. İngiltərənin tələbi ilə yeni hökumət ingilis generalı Xiks başda olmaqla 10 min nəfərdən ibarət korpus Sudana göndərildi.

1883-cü il noyabrın 5-də Əl-Übeyd yaxınlığında Xiksin korpusu mehdiçilərin 40-minlik ordusu (onların yerləşdiyi ərazi haqqında Xiksin heç bir məlumatı yox idi) ilə qarşılaşdı və ingilis korpusu tamamilə dağıldı. Mehdi bu dəfə də parlaq qələbə qazandı. Döyüşdə Xiks, onun zabitləri və Sudanın general-qubernatoru Ələddin paşa öldürüldü. 1883-cü il yanvarın 5-də Bara şəhəri, fevralın 18-də isə Əl-Übeyd təslim oldu. Əl-Übeydin tutulması ilə Mehdi nəinki tək-cə hərbi müvəffəqiyyət qazandı. Bu həmçinin böyük siyasi qələbə demək idi, çünki ölkənin ən böyük şəhərlərindən biri üsyançıların əlinə keçmişdi. 1883-cü illin əvvəllərində Mehdiçilər Kordofanı da tutmağa nail oldular.

Bu qələbədən sonra yeni-yeni vilayətlər üsyançılara qoşuldu. Mehdiçilər artıq bütün Qırmızı dənizin sahil vadisini, Dərfuru, Kardofanı, Cənubi Sudanın bir sıra rayonlarını ələ keçirmişdilər. 1885-ci ilin yanvar ayında isə Britaniyanın Şərqi Sudanda əsas dayaq mərkəzi olan Xartum şəhəri də üsyançılar tərəfindən tutuldu. İngiltərə, dünyanın ən böyük müstəmləkə dövləti ilk dəfə olaraq, belə ağır məğlubiyyətə düşər olurdu.

Mehdiçilər hərəkatı istismar olunan əhalinin bütün təbəqələrini – köçəriləri, kəndliləri, şəhər yoxsullarını öz ətrafında

birləşdirirdi. Lakin Mehdiçilər hərəkatı yeganə, vahid ictimai quruluşda mövcud olaraq, başqa, yeni iqtisadi istehsal quruluşu yaratmaq iqtidarında deyildi. Hətta qələbə vaxtı onlar köhnə iqtisadi şəraiti dəyişməz saxlayırdılar. Beləliklə, hər şey köhnədə olduğu kimi qalır və yeni-yeni toqquşmalara gətirib çıxarırdı. Hərəkatın qələbə ilə nəticələnməsi tam aydın olduqda nəslə aristokratiya da bu hərəkata qoşuldu və onlar rəhbərliyi əxz etməyə nail oldular. 1885-ci il iyunun 22-də Mehdi vəfat etdi. Tezliklə mehdiçilərin rəhbərliyində Mehdinin qohumları və feodallaşmış baqqara tayfa ittifaqının nəslə aristokratiyası arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu mübarizə baqqara tayfalarının başçısı xəlifə Abdullahın hakimiyyət başına gəlməsi ilə nəticələndi. Ölkədə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Kiçik bir vaxt ərzində ölkədə tam hakimiyyət baqqara tayfa başçılarının əlinə keçdi. Ən yaxşı torpaq sahələri onlara verildi. İri tayfa ittifaqlarının qoşun hissələri sərhəddə mərkəzdən uzaqda yerləşdirilir və onlara başçılıq məhz baqqara sərkərdəsinə tapşırırdı. Sudan xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinin gedişində mərkəzləşmiş, dini və siyasi xarakter daşıyan feodal dövlət yarandı. Bütün hakimiyyət xəlifə Abdullah başda olmaqla hakim qrupa malik idi. Xəlifə digər tayfa ittifaqlarına qarşı yaxşı düşünülmüş cəza tədbirləri həyata keçirərək, onları zəiflədir, dövlətin möhkəmlənməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Mehdi ordunu təmin etmək üçün bütün hərbi qənimtlərin daxil olduğu xəzinə (beyt əl-mal) yaratdı.

Üsyanın ilk vaxtlarında qul alveri xeyli azaldı. Lakin quldarlıq heç də tamamilə ləğv edilmədi. Qul əməyi kənd təsərrüfatında geniş tətbiq edilirdi, həmçinin orduda qullardan ibarət xüsusi qoşun dəstələri mövcud idi. Qul alveri tezliklə bütövlüklə dövlət inhisarına və dövlətin əsas gəlir mənbələrindən birinə çevrildi. Mehdiçilər dövlətində hər bir orta əsrlər dövlətində olduğu kimi siyasi nüfuzun səviyyəsi malik olduğu torpaqların sahəsi ilə müəyyənləşdirilirdi. Tədricən iri torpaq sahələrinə malik olan baqqara sərkərdələri ölkənin idarə edilməsinin bütün sahələrində nəzarəti öz əllərinə alırdılar. Tayfa ittifaqlarının rəhbərləri – şeyxlər əsasən baqqara arasından çıxan əmirlərə tabe edilirdi. Bir çox tayfaların şeyxləri torpaqdan və hakimiyyətdən məhrum edilir, onların yerinə öz tayfasının hərbi qüvvəsinə arxalanan baqqara nümayəndəsi təyin edilirdi. Bütün bunlar tayfa qəbilə

münasibətlərinə əsaslanan quldarlıq quruluşuna nisbətən qabaqcıl olan feodalizm quruluşunun bərqərar olması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Ardi-arası kəsilməyən müharibələr nəticəsində xaricə qul satılmasının qarşısı alınmış və bu günün əsas gəlir mənbəyindən məhrum olan tayfa ittifaqlarının zəifləməsi, bir çox hallarda onların tamamilə tarix meydanından silinməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar ölkədə quldarlıq sisteminin zəifləməsinə gətirib çıxartmışdı.

Müstəqil Sudan dövləti hərbi təşkilatının inkişafı ikinci növ təşkilat formalarının – tayfa ittifaqlarının ümumxalq yığma qoşunu və feodallaşmış sinfi dövlətin daimi ordusu arasında arası kəsilməz kəskin mübarizələrlə müşahidə olunurdu. Tayfa- qəbilə yığma qoşunu əldə silah tuta bilən bütün kişiləri əhatə edirdi. Demək olar ki, bu qoşunun bütün yürüşlərində tayfanın bütün üzvləri iştirak edirdi. Belə qoşuna adətən tayfa başçıları şeyxlər rəhbərlik edirdi. Lakin belə qoşun dəstələri cəld hərəkət edə bilmir və böyük miqdarda ərzaq tələb edirdi. Nizami orduya tələbat həmçinin daim aparılan müharibələrlə izah edilirdi. Artıq Mehдинin sağlığında hərbi sistemdə xalq qoşunundan nizami orduya keçid başlanmışdı. Ordu 3 hissəyə bölünürdü. Omdurman şəhəri əsas hərbi mərkəzə çevrildi. Ordunun təmin edilməsini dövlət öz üzərinə götürmüşdü. Yeliseyevin hesablamasına görə 1891-ci ildə Sudan ordusunun ümumi sayı 250 mindən-300 min nəfərə qədərə çatırdı.

Ordunun təminatı və digər məsələlərlə bağlı xəlifə Avropa və keçmiş Misir dövlət məmurlarından istifadə etməkdən çəkinmirdilər. Mehдинin ordu ştabında bir neçə yüksək rütbəli adamlar çalışırdı. Xəlif Əli Vəd-Xelu Qahirədə Əl-Əzhar dini universitetini bitirmişdir, əmir Məhəmməd Xalid Zoqal üsyana qədər Dərfurda hökumətdə yüksək vəzifə tutmuşdu, Əl-Obeydənin keçmiş qubernatoru Nur Anqra üsyançılar tərəfə keçmiş və sonralar Bərbər əyalətinin hakimi vəzifəsini almışdır. Bir neçə fransız (Olivye Pena və digərləri) uzun müddət Mehдинin ştabında çalışmışlar.

Ölkə vilayətlərə bölünmüşdü. Hər vilayətin başında tam hərbi və inzibati hakimiyyətə malik olan baş əmir dururdu. Sudan xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının nəticəsində ölkənin ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklər baş verdi. Üsyan vaxtı və müstəqil Sudan dövlətinin mövcud olduğu dövrdə milli təşəkkül prosesi xeyli sürətləndi. Geniş xalq kütlələrinin və

həmçinin köçəri tayfaların birlikdə azadlıq mübarizəsində iştirakı tayfa ittifaqlarının dağılmasına və Sudan xalqları arasında ərazi və dil ayrılığının aradan qalxmasına gətirib çıxartdı. Mehdiçilər dövründə Sudan torpaqları ilk dəfə olaraq vahid dövlətdə birləşdi.

Daimi xarici təhlükənin mövcudluğu və müharibə şəraitinin olmasına baxmayaraq, ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafı əvvəlkinə nisbətən daha yüksək səviyyəyə çatmışdı. Sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması şəhər əhalisinin sayının artmasına gətirib çıxartdı. Çoxminlik orduların yaradılması, yeni inzibati bölgünün aparılması – bütün bunlar qəbilə-tayfa ayrılığının aradan qalxmasına səbəb oldu. Ərazi əlaqələrinin möhkəmlənməsi ərəb dilinin daha da yayılması üçün əlverişli şərait yaratdı. Buna həmçinin müsəlman dininin yeni rolu da kömək edirdi. Bütün bunlar ölkənin mərkəzində Şimali Sudan xalqının meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Mehdi, sonra isə xəlifə ordunun təchizatını ölkənin dinc əhalisinin hesabına həyata keçirmək istəyirdi. Kənd məsərrüfatı ilə məşğul olmaq fəslə zamanı əsgərlər evlərinə tərxis olunurdular. Xəlifə 1889-cu ildə baş verən dəhşətli aclığı nəzərə alaraq, müharibələr arası fasilələrdə ordunun bir hissəsini əkinçiliklə məşğul olmağa məcbur edirdi. Bunun üçün isə Omdurmanın ətrafında xüsusi torpaqlar ayrılmışdı.

İngiltərə imperializminin mehdiçilərə qarşı mübarizəsi Misir qoşunlarından əlavə başqa Afrika dövlətləri arasında münafişələr yaratmaq, onları bir-birinə qarşı qoymaq və müharibəyə təhrik etməklə, nəticədə hər iki tərəfin zəiflədilməsinə gətirib çıxaran gizli diplomatiyaya arxalanırdı. Bu sahədə Britaniya diplomatiyası böyük nailiyyətlər əldə etdi. Onun fəaliyyəti nəticəsində Efiopiya və mehdiçilər Sudanı arasında müharibə başlandı.

1884-cü ildə mehdiçilər ingilisləri Həbəşistan sərhədlərinə geri çəkməyə məcbur etdilər. 1884-cü ilin aprel ayında mehdiçilər Efiopiya ilə sərhəd şəhəri olan Qallabatı mühasirəyə aldılar. İngilis qubernatoru Efiopiya imperatoru İohandan kömək istədi. İohan öz qoşunlarına mehdiçilərin mühasirəsini yarmağa əmr elədi. Mühasirə yarıldı. Şəhər qarnizonu və əhalinin bir hissəsi Efiopiyaya qaçdı. Müharibənin başlanması bu dövrdən sayılır. Döyüşlər 5 il ərzində davam etdi. Üstünlük gah bu, gah digər tərəfin payına düşür, Qallabat şəhəri əldən-ələ keçirdi. Hələlədi döyüş 1889-cu ilin mart

ayının 9-da Qallabat yaxınlığında 5 saat davam edən qanlı döyüş baş verdi. Döyüş vaxtı İohan təsadüfən öldürüldü və bu da döyüşün taleyini həll etdi. Mühəribə mehdiçilərin qələbəsi ilə başa çatsa da, əslində dövlətin süqutuna doğru atılan addımlar idi.

Mühəribə ilə paralel Mehdiçilər Sudanın bir sıra şəhərlərini ələ keçirdilər. Belə ki, 1885-ci il yanvarın 5-də Omdurman qarnizonu təslim edildi. Britaniya korpusunun yaxınlaşdığını gören Mehdi Xartumun alınmasını vacib saydı. Yanvarın 23-də Xartum təslim oldu və hücum zamanı Qordon öldürüldü.

XIX əsrin sonunda Sudan və Nilin yuxarı hissəsi uğrunda iri dövlətlərin mübarizəsi özünün həlledici mərhələsinə qədəm qoydu. 1896-cı ildə İtaliya Efiopiyaya hücum etsə də, Adua yaxınlığındakı döyüşdə ordu tamamilə darmadağın edildi və məğlubiyyətə düşər oldu. Bundan istifadə edən İtaliyanın rəqibi Fransa isə Efiopiya ilə yaxınlaşaraq ondan bir sıra konsessiyalar aldı və Şərqi Sudanı işğal etmək üçün hazırlığa başladı. Sudana olan iddialar artdıqca İngiltərə də öz növbəsində general Kitçenerin başçılığı altında Sudana qarşı hərbi ekspedisiyaya başlamağa tələsdə. Hərəkət ingilislərin bir sıra planlarına ciddi zərbə vurmuşdu. Belə ki, Mehdiçilər hərəkatı İngiltərənin hərbi qüvvələrini özünə cəlb etdiyindən onların şimalda Bunoroya soxulmasını çətinləşdirdi.

Müstəqil Sudan dövləti 10 il müddətində yaşadı. Bu dövrdə dünyanın siyasi xəritəsində bir çox dəyişikliklər baş verdi. Müstəqil Sudan ona düşmən olan İngiltərə, Fransa, Belçika və İtaliyanın müstəmləkələrinin əhatəsinə düşdü. Misir milli-azadlıq hərəkatı tamamilə darmadağın edildi. Hakimiyyət İngiltərə konsulunun əlinə keçdi. İngiltərənin tələbi ilə Misir hökuməti Sudana 10 min nəfərlik ekspedisiya korpusu göndərdi. Ordunun aşağı təbəqəsi misirlilərdən ibarət idi. Orduya ingilis polkovniki – Misir ordusunun sərdarı – baş komandanı Kitçener rəhbərlik edirdi.

Kitçenerin ekspedisiyası ərəfəsində Sudanın vəziyyəti ağır idi. Yeni qurtarmış Efiopiya mühəribəsi ölkənin bütün maddi və mənəvi qüvvələrinin sərf olunmasını tələb etmişdi və onun gücünü tükəndirmişdi. İri dövlətlərin müstəmləkələri tərəfindən əhatə olunmuş Sudan siyasi və iqtisadi cəhətdən təklənmə şəraitində yaşayırdı. Daima mühəribə təhlükəsində yaşayan Sudan dövləti 100 minlik ordu saxlamağa məcbur idi. Bu ordunun ancaq 30 min nəfəri

odlu silaha malik idi. İngilis komandanlığı tayfalar arasında düşmənçilikdən istifadə edərək mehdiçilər qoşunlarının arxasında üsyanların təşkilinə böyük diqqət yetirirdi. Beləliklə, 1896-cı ilin martında Kitçenerin başçılığı altında ingilis-Misir ordusu Sudana qarşı əsaslı hücumu başladı.

İngilis ordusu ölkənin işğal edilməsinə 2 il sərf etdi. 1896-cı il martın 12-də başlanmış yeni ingilis – Sudan müharibəsi 1898-ci ilə qədər davam etdi. Həlledici döyüş 1898-ci il sentyabrın 1-dən 2-nə keçən gecə Omdurman yaxınlığında baş verdi. Mehdiçilər darmadağın edildi. 50 min nəfərlik Sudan ordusunun yarıya qədəri məhv edildi. Mehdinin qəbri dağıldı. Onun qalıqları Nilə tullandı.

1899-cu il yanvarın 19-da Sudan haqqında İngiltərə-Misir konvensiyası bağlandı. Bu konvensiyaya əsasən Sudan hər iki dövlətin- İngiltərə və Misirin kondominiumu, şərikli və ya ümumi mülkiyyəti elan edilirdi. Ölkə vilayətlərə bölündü və bunların başında ingilis zabitləri dururdu. Bununla da Sudan ingilis parça istehsalı sənayesi üçün əsas xamal mənbəyinə çevrildi. Torpaqların mənimlənməsi ilə eyni vaxtda süni suvarma sisteminin yaradılmasına, dəmiryolunun çəkilməsinə başlandı. Ölkədə ilk banklar, ticarət firmaları yaradıldı ki, bunlar da yerli sənayenin bütün sahələrini kənd təsərrüfatını özünə tabe edirdi.

Ölkədə tayfa və qəbilə şeyxlərinin hakimiyyəti bərpa edildi. Onlar öz tayfalarında məhkəmə aparmaq hüququ qazandılar. İngilislər Sudanda yerli tayfa başçıları ilə sıx əməkdaşlıq siyasəti aparırdılar. Müstəmləkənin hakim dairələri onların daxili işlərinə qarşmırdılar.

İngiltərənin Sudanda heyata keçirdiyi siyasət açıq soyğunçuluq xarakteri daşıyırdı. Süni suvarma sisteminin təşkilindən və pambıq əkilməsindən başqa, İngiltərə hakim dairələri ölkədə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün demək olar ki, heç bir şey etməirdi. Daxili siyasətdə İngiltərə inhisarı müsəlman dairələri və tayfa-qəbilə başçıları ilə əlaqə quraraq, öz tayfa üzvlərini soymaq üçün ingilislərlə əməkdaşlıq etməyə şərait yaradırdı.

Sudanda Mehdiçilər hərəkatını xarakterizə edərkən onun bir sıra səbəblərini göstərirlər. Hərəkatın gedişində İngiltərə hökuməti kəşfiyyat xidmətinə də xüsusi fikir vermiş və Casusluq sisteminə rəhbər mayor Vingeyti təyin etmişdi. Kəşfiyyat şöbəsi Omdurman

hökumətinə qarş düşmən münasibətdə olan tayfa başçıları ilə həmişə əlaqə saxlayırdı. Gizli agentlər yunan və Avstriya keşiş və monaxları (onlar Mehdiçilər üsyanının tük vaxtlarından əsir düşmüşdülər) alman taciri Neyfeld və Rudolf Slatin idi.

K.Hüseynov Avropa müstəmləkəçilərinin hiyləgər siyasəti haqqında belə deyir: «Avropalılar Afrika ilə ilk tanışlığa yalan və aldatma ilə başlamışdılar». Afrika sahillərinə ilk dəfə ticarət nümayəndələri gəlmiş, malların alınib-satılması yolu ilə qəbilə şeyxləri ilə əlaqəyə girmiş, yerli əhalinin keyfiyyət və xüsusiyyətləri, ölkənin coğrafi şəraiti və sairəni öyrənmiş, beləliklə də gələcək müdaxilə üçün imkan yaratmışdır. Bundan sonra isə «sadə tacirlərin» arxasınca əsl müstəmləkəçilər gəlmiş, soyğunçu müharibələr aparmışlar.

İngilis komandanlığı şeyxlərlə, tayfa başçıları ilə əlaqə yarada bilmiş «sadə tacir» nümayəndələri, agentləri vasitəsilə tayfalar arasında da düşmənçilik toxumu səpir, ya da mövcud düşmənçilikdən istifadə edərək Mehdiçilərin arxasında üsyanların təşkilinə böyük diqqət yetirirdi.

Tarixə məlum olan kəndli üsyanları kor-təbii baş verdiyinə görə, aydın məqsəd və proqram olmadığına görə çox zaman məğlub olurdular. Bunlardan fərqli olaraq, Sudanda baş verən Mehdiçilər üsyanı qalib gəldi, lakin mübarizə apardıqları feodal münasibətlərini ləğv edə bilmədilər.

Xəlifə Abdulla baqqara qəbilələrinə mənsub olduğundan onlar üçün imtiyazlı şərait yaratmışdılar. Baqqara qəbilələri dövlətin mərkəzinə – Omdurman rayonuna köçürüldü. Bütün rəhbər vəzifələri baqqarlar tutmuşdular. Onlardan yeni feodal təbəqə yaranırdı.

Hərəkatın öz mahiyyətini itirib pozulması və yeni istismarçı siniflərin zülmü, xalq kütlələrinin narazılığına, Mehdiçilər üsyanından uzaqlaşmasına səbəb oldu. Xəlifənin siyasətindən narazı qalan bir sıra tayfa və qəbilələr üsyan qaldırdılar.

Daxili mübarizə Mehdiçilərin dövlətini zəiflətdi, lakin Efiopiya ilə müharibə xüsusilə fəlakətli nəticələr verdi. Hərəkatın məğlubiyyətinin şərtlərindən ən mühümü ingilis-Misir ordularının qabaqcıl texnikaya malik olması idi.

Sudanda baş verən üsyan özünün I və II mərhələlərində milli-azadlıq hərəkatı xarakteri daşıyırdısa, artıq II mərhələdə

hərəkət öz mahiyyətini dəyişməyə başladı. Bu dövrdə hərəkətin demokratik və feodal ünsürləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi.

Mehdi rəhbərləri sırasında yeni istismarçılar yaranmağa başladı. Onlar hərbi qənimət hesabına varlandırdılar, onların kölələri və torpaqları var idi. Keçmiş iqtisadi şəraiti dəyişməyə mehdiçilər qadir deyildi. Bu da özünü köləliyin saxlanılmasında göstərirdi. Üsyanın birinci mərhələsində ordunu kəndlilər, köçərilər, sənətkarlar və qaçqın qullar təşkil edirdisə, qələbədən sonra hərəkəta mülkədarlar, tayfa başçıları, iri alverçilər də qoşuldular.

Mehdiçilər hərəkəti məğlub olsa da, çox böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Mehdiçilər üsyanı dövründə Sudan torpaqları ilk dəfə olaraq vahid müstəqil dövlət formasında birləşdi. İlk dəfə olaraq güclü nizami ordu yaradıldı. Yeni şəhərlər ordunun tələbatını ödəmək üçün kiçik sənaye sahələri də meydana gəldi. Müstəqil Sudan dövlətinin yaradılması müxtəlif tayfa və xalqların vahid Sudan xalqı kimi formalaşmasına kömək etdi.

Sudan uğrunda döyüşlərdə misirlilər tərəfindən 53 min adam iştirak edirdi. Onlar döyüş meydanlarında böyük fədakarlıqlar göstərirdilər. Sərkərdə Mahmud xəlifəyə göndərdiyi məktublardan birində döyüşdə fərqlənən misirli əsgərlərə öz təşəkkürünü bildirməyi xahiş etdi.

Mehdiçilər üsyanının təhlükəsi onda idi ki, o qılgıncıma çevrilə bilər və bütün müsəlman Şərqi alovlandırardı. Həqiqətən belə bir təhlükə Ərəbi paşanın başçılığı ilə Misirdə baş verən milli-azadlıq hərəkəti zamanı yaranmışdı. Əgər üsyan rəhbərləri arasında əlaqə yaransa idi Nil boyunu üsyan bürtüyə bilərdi. Lakin misirlilər hələ də sudanlılara öz «vəhşi» təbəələri kimi baxırdılar və buna görə də yaranmış şəraitdən istifadə edə bilmədilər.

Sudan xalqlarının azadlıq mübarizəsi Asiya və Afrikanın bir sıra müstəmləkə və yarımmüstəmləkələrində rəğbət doğururdu. Öz ölkəsinin azadlığı uğrunda mübarizə bayrağı qaldıran yeni allah elçisi haqqında xəbərler Misirə, İrana, Türkiyəyə, Ərəb Şərqinə və hətta Orta Asiyaya yayılmışdı.

Xəlifə Abdulla hətta Tunis və Əlcəzairin müsəlman təbliğatçıları ilə əlaqəyə girmişdi. Kafirilər üzərində qələbə xəbərləri burada böyük sevincə qarşılandı. Tunis mühacirlərindən çoxu

Dənqələdən Sudana keçərək üsyançılarla birləşdi. Hindistan əyalətlərinin biridə də islam dinini təbliğ edən və xalqı mübarizəyə səsləyən dərviş meydana gəlmişdi. Sudanda olduğu kimi Somalidə də Mehdiçilər hərəkatı baş vermişdi. Hərəkatın başında isə vətənpərvər, qorxmaz molla Məhəmməd bin Abdulla dururdu.

Artıq 1900-cü ildə Britaniyanın müstəmləkələrinin sahəsi 11 605 233 kv mil, əhalinin sayı isə 345 222 000 nəfər idi. Beləliklə İngiltərə və Fransa ərazi bölgüsündə dərin fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, nəhayət Şimali Afrikanı öz aralarında bölə bildilər.

Sudan birinci dünya Birinci dünya müharibəsi illərində Sudan müharibəsi illərində: əsas hərbi əməliyyat yerlərindən kənar qalmışdı. Lakin Sudan hərbi qüvvələri An-tantanın tərəfində Şərqi Afrikada, Fransız Ekvatorial Afrikasında Almaniyaya qarşı mübarizədə iştirak etdi. Süveyş kanalı Sinay yarı-madası zonasında mühafizə xidməti edirdilər. Sudan fəhlə batalyon-ları 1915-ci ildə Dardanelə göndərilmişdilər. Müharibə illəri ərzində Sudanın sənaye və kənd təsərrüfatında müəyyən irəliləyişlər baş vermişdi. İngilis komandanlığı Sudanın xammal və ərzaq ehtiyatlarından geniş miqdarda istifadə etməyə məcbur olmuşdu.

Sudan Misir və Britaniya hərbi qüvvələrini 4 mln.mis.f.-çox ərzaq və başqa mallarla təmin etmişdi. Sudandan 169 min t.taxıl, 318 min qoyun, 61 min baş iri buynuzlu mal-qara, 17 min dəvə və sairə aparılmışdı.

Birinci dünya müharibəsi illərində İngiltərə aqalığından azad olmaq üçün Əli Dinar üsyan qaldırdı. Bu mübarizədə o, Osmanlı dövlətinin hərbi komandanlığı ilə əlaqə yaratmış və güclü düşməne qarşı türklərin köməyindən istifadə etmək qərarına gəldi. Kordofan qəbilələri və bir sıra digər tayfa-qəbilə başçıları sultana hərbi cəhətdən fəal kömək edəcəklərini vəd etdilər.

Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşanın 1915-ci il 3 fevralda Əli Dinara göndərdiyi məktub ingilislərin əlinə keçdi. Burada bütün müsəlmanların birləşməsinin zəruriliyi və Əli Dinarın haqq işi uğrunda mübarizədə qələbə çalacağına inamı ifadə edilmişdi. Sənusilərin yanına hərbi məsləhətçisi kimi ezam olunmuş Ənvər paşanın əmisi oğlu Nuri paşa 1915-ci ilin avqustunda Əli Dinarla əlaqə yarada bildi. O, Əli Dinardan Dərfur ordusu və onun

ehtiyatları haqqında kifayət qədər məlumat əldə etdikdən sonra bu mübarizədə qələbə çalmaq üçün qonşu ərəb ölkələri ilə əlaqələr qurmağın vacibliyini də vurğuladı. Əli Dinarın Osmanlı hərbi komandanlığı və Liviyada Sənusilər arasında əlaqələr tədricən genişləndirdi. 1915-ci il martın 12-də Əli Dinar İngiltərə ilə dostluq münasibətlərini qırmaq və «kafirələrə» qarşı silahlı mübarizəyə başlamaq istəyini Ənvər paşaya çatdırdı. 1915-ci il aprelin 14-də Əli Dinar Sudan hakimiyyətinə müəyyən edilmiş məbləğdə vergini verməkdən imtina edərək, Dərfurun tam müstəqilliyini açıq şəkildə elan etdi. 1916-cı il yanvarın 28-də Əli Dinar Sənusi ilə danışıqlarında yaxın vaxtlarda müqəddəs müharibəyə başlayacağını əminliklə bildirdi.

Dərfur sultanının hərbi hazırlığı və Sənusilərlə əməkdaşlıq Antantaya, o cümlədən Böyük Britaniyaya qarşı düşmən qüvvələrin birləşməsi prosesindən xəbər verirdi ki, bunu İngiltərə ciddi təhlükə kimi qarşıladı və bu istiqamətdə hazırlıq işlərinə başladı. Bununla yanaşı Sənusilərin köməyi ilə dərfurluların silahlı çıxışı Şimal-Şərqi Afrika ölkələrindən bir neçəsinin ərazisində antiimperialist üsyana səbəb ola bilərdi. İngilis müstəmləkəçiləri üçün vəziyyət təhlükəli xarakter almışdı və Dərfura qarşı birinci onlar hərbi əməliyyatlara başladılar.

Martın əvvəllərində polkovnik A.V.Kelli başda olmaqla 2 minlik ingilis-Misir qoşunları dəstəsi Nahud dağı yaxınlığında Dərfur sərhədlərinə yaxınlaşdı. Dəstənin tərkibində hər cür qoşun növü vardı: piyadalar, dəvə «kavaleriyası», artilleriya, 3 kəşfiyyatçı təyyarə. Top və tezatan (tezaçılan) tüfənglərdən başqa dəstə «Makenli» sistemli 20 pulemyotla silahlandırılmışdı. Sultanlığın sərhəddini keçəndən sonra Kellinin qoşunları Əl-Fəşer şəhərinə yaxınlaşırlar və mayın 22-də onun cəmi 12 milində idilər. Hücuma Əli Dinar başladı, lakin bu hücum qan içində boğuldu. Əli Dinar 2500 nəfərlik qoşundan 1700 nəfər həlak olmuş və yaralanmışdı.

Müvəffəqiyyətsizliyə baxmayaraq, o, qalmış dəstələri yenidən təşkil edərək, gecə hücumu keçdi, lakin bu dəfə də müvəffəqiyyət qazana bilmədi.

1916-cı il 23 mayda səhər vaxtı sultanlığın paytaxtı polkovnik Kellinin qoşunları tərəfindən tutuldu. Qoşunlarının qalığı

ilə Əli Dinar Kəbəl-Mərrin qərb hissəsinə çəkilir və 6 noyabr 1916-cı ildə ingilislərlə döyüşdə həlak oldu.

1919-cu ildə Parisdə ingilis-fransız konvensiyası imzalandı. Konvensiyaya görə Dər-Məsəlit və Dər-Kimr ingilis-Misir Sudanına, Dər-Təma və Dər-Sula isə fransız mülklərinə aid edilir. Bundan əvvəl imzalanmış bir sıra sazişlərlə ingilis-Misir Sudanın cənub və qərb sərhədləri müəyyənləşdirilmişdi. 1910-cu ildə II Leopoldun ölümündən sonra, 1894-cü il sazişi ilə İngiltərənin II Leopolda verdiyi «Lado ekklavı» yenidən Cənubi Sudana birləşdirildi. 1905 və 1913-cü illər ingilis-fransız razılaşmaları Sudan Uqanda arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirdi. 1902-ci il ingilis-Efiopiya sazişi Sudan, Efiopiya və Eritreya arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirdi. 1914-1918-ci illər I Dünya müharibəsi Afrika müstəmləkələri uğrunda köhnə rəqiblər olan İngiltərə və Fransaya qələbə gətirdi. Məğlub Almaniya özünün bütün Afrika müstəmləkələrindən məhrum oldu. Versal sülhünə görə əvvəllər Almaniya məxsus olan 1905 min kv. km. Afrika ərazisi- Almaniya Şərqi Afrikası, Almaniya Cənub-Qərbi Afrikası, Toqo və Kamerunun bir hissəsi İngiltərənin əlinə keçdi.

Müstəmləkə asılılığında olan ölkələrdə milli-azadlıq hərəkatları başlamışdı. Sudandakı antiimperialist mübarizə də yeni formalar aldı. Bu mübarizə Misir milli inqilabının güclü təsiri altında gedirdi. Sudan cəmiyyətinin qabaqcıl nümayəndələri Misirdəki inqilabi hadisələri maraqla izləyir və haqlı olaraq öz vətənlərinin azad olması mümkünlüyünü Misir inqilabının qələbəsi ilə bağlayırdılar.

O illərdə Sudanda çoxlu misirli də yaşayırdı. Bunlar dövlət məmurları, hərbcilər (Xartumda 2 Misir batalyonu yerləşdirilmişdi), mühəndis və texniklər, sudanlılar üçün açılan Misir məktəblərinin müəllimləri, ticarət kompaniyalarının işçiləri və başqaları idilər. Misirlilərin əksəriyyəti vətənlərində gedən azadlıq mübarizəsinə rəğbət bəsləyir, vəfdizm ideyalarını müdafiə edirdilər. Bu dövrdə bütün Nil düzənliyi xalqlarının ingilis imperializminə qarşı birgə mübarizəsindən Misirdə, həm də Sudanda danışırdılar.

ƏLCƏZAIİR

1533-cü ildə türk admiralı Barbaros Xeyrəddin paşa tərəfindən fəth edilən Əlcəzair, Tunis və Trablispap birlikdə Osmanlı imperiyasında ayrıca bir vilayət olaraq Qərb ocaqları adı ilə idarə edilirdi. Osmanlı imperiyasının ordusunda muxtar dəniz qüvvələri statusuna malik olan Qərb ocaqları İstanbulun Qərbi Ağ dəniz hövzəsində hakim rol oynamasında mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Əlcəzairin fəth edilməsindən sonra sultan Barbaros Xeyrəddini buraya ilk bəylərbəyi olaraq təyin edir. Lakin Barbaros Xeyrəddin təcrübəli hərbiçi olsa da, inzibati və sosial-ictimai idarəetmə sahəsində kifayət qədər səriştəyə və təcrübəyə malik olmadığından Qərb ocaqları tezliklə iqtisadi cəhətdən istənilən səviyyəyə çata bilmədiyindən tənəzzül etməyə başladı. Bundan isə yerli Yeniçəri ocağı istifadə etdi. 1671-ci ildə burada deyylərin hakimiyyətə gəlməsi müəyyən dərəcədə Əlcəzair tarixində yeni mərhələ kimi qiymətləndirilir. Çünki deyylərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Əlcəzairin istər daxili, istərsə də xarici siyasətində müstəqilliyin daha çox özünə yer alması nəzərə çarpdı. Bununla belə daxili siyasətdə müstəqil olub, xarici siyasət məsələlərində, hətta müharibə elan etmək və sülh bağlamaq hüququna malik olan deyylər hüquqi nöqtəyi-nəzərdən Osmanlı imperiyasına tabe idi.

Əlcəzairin geostrateji mövqeyi ona istər Avropa, istərsə də regionun digər dövlətləri ilə sıx əlaqələr qurmağa imkan verirdi. Lakin XVIII əsrin əvvəllərində Əlcəzair bu təbii-coğrafi imkandan səmərəli istifadə edə bilməmiş və əsasən Qərbi Ağ dəniz hövzəsində ticarət gəmilərinin qarət edilməsi ilə məşğul olmuşdur. Bu səbəbdən də bir sıra dövlətlər Əlcəzair ilə ticarətin sabitliyinə dair müxtəlif səpgili müqavilələr bağlamaq məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Avropa dövlətlərinin sənaye inkişafı Ağ dənizdə üzləşdikləri bu maneəni aradan qaldırmağa imkan verdi. Belə ki, daha müasir hərbi və ticarət gəmiləri ilə fəaliyyət göstərən həmin dövlətlər nəinki Əlcəzairlə ticarət müqaviləsi imzalamaqda maraqlı idilər, əksinə Əlcəzairin özünü işğal etmək haqqında planlar hazırlayırdılar. Bu halda Avropa dövlətləri yüksəlməkdə olan kapitalizmin xammal və satış bazarını təmin etməklə bərabər, həm də iqtisadi və ticarət təhlükəsizliklərini

təmin etmək istəyirdilər. Bu mənada İngiltərə digər Avropa dövlətlərinə münasibətdə daha irəli getmişdi. Belə ki, 1798-ci ildə Əbukirdə Fransanı məğlub edən ingilislər, Ağ dənizdə aqalığı ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Digər tərəfdən isə 1815-ci il Vyana konfransının qərarına əsasən İngiltərə bütün dünyada Korsak hərəkətini aradan qaldırmaq səlahiyyəti almışdı ki, bu da Ağ dənizdə quldurluq və soyğunçuluqla məşğul olan Əlcəzair gəmilərinə qarşı müvafiq ölçü götürmək imkanı verirdi. Bu mənada Əlcəzairin Ağ dənizdə gəmiçilik fəaliyyətinə son qoymaq məqsədilə İngiltərənin Prussiya və Avstriya ilə müqavilə imzalamasını da göstərmək olar. 1815-ci ildə Avstriya və Prussiya ilə müqavilə imzalayan İngiltərə dərhal Əlcəzairə hərbi donanma göndərərək, buradakı Hollandiya donanmasına məxsus gəmilərlə birləşdirdi və buranı top atəşinə tutmağa başladı. 1816-cı ildə faktiki olaraq Əlcəzairin bütün gəmiləri batırıldı. Bütün dəniz qüvvələrini itirən Əlcəzair nəticədə İngiltərə və Hollandiya ilə sülh müqaviləsi imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Müqavilənin şərtlərinə əsasən Əlcəzair buradakı bütün xristian əsirlərini azad edir, dənizdə hər hansı hərbi əməliyyatlara son qoyur, müharibədə məğlub olduğuna görə İngiltərə və Hollandiyaya təzminat ödəyirdi. Osmanlı imperiyasına sıx bağlı olmayan Əlcəzair həm öz məğlubiyəti, həm də Osmanlı dövlətinin Rusiya ilə 1826-1828-ci illərdə aparmış olduğu müharibədə məğlubiyəti ilə əlaqədar tamamilə zəifləmiş oldu. Bu isə ilk növbədə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında özünü büruzə verdi. Yaranmış yeni vəziyyətdə Avropa dövlətləri Əlcəzairin işğal məsələsini gündəmə gətirdilər. İngiltərənin Rusiya ilə münasibətlərində kəskin vəziyyət yarandığını nəzərə alan Fransa Əlcəzairin işğal edilməsi üçün əlverişli imkan əldə etmişdi.

Əlcəzairin fransızlar tərəfindən işğal edilməsi Hələ 1577-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən Fransa Əlcəzairdə konsulluq açmaq, şərq sahillərində ticarət və bizneslə məşğul olaraq vergi ödəmək, 1578-ci ildən isə qala tikmək şərti ilə mərcan toplamaq hüququna dair Osmanlı dövlətindən icazə almışdı. XVIII əsrdə də Fransa-Əlcəzair münasibətləri normal olmuşdur. Bu münasibətlər yalnız Napoleon Bonapartın hakimiyyətə gəlməsindən sonra pozulsa da, krallıq dönməsinin başlanması ilə yenidən normal məcraya

düşmüşdü. Lakin müttəfiqlərlə məğlubiyyətdən sonra kifayət qədər zəifləmiş və bütün donanmasını itirmiş Əlcəzairin zəbt edilməsi asanlaşmış və bu işğal Fransaya daha çox əlverişli imkan açmışdı. Bu halda o, Qərbi Ağ dəniz hövzəsində ağalığı öz əlinə almışdı ki, bu da onun əsas rəqibi olan İngiltərə gəmilərinin Aralıq dənizinə girmələrinə nəzarət məsələsini həll etmiş olurdu. Lakin Əlcəzairin işğal edilməsi üçün şərait yaranmasına baxmayaraq, Fransa müvafiq bəhanəni tapa bilmirdi. Belə bir bəhanə isə Fransanın Əlcəzairə olan borcu ilə əlaqədar yaranmış vəziyyət oldu. Belə ki, Direktoriya hökumətinə borc vermiş Əlcəzair deyi izmirli Hüseyn paşa həmin dövr Fransadan borcların geri qaytarılmasını tələb etdi. Lakin Fransa hökuməti bu borcları qaytarmaq istəmirdi. Belə olduğu təqdirdə Hüseyn paşa Əlcəzair sahillərindəki bir neçə fransız gəmisini girov götürdü və borcların dərhal ödənilməsini Fransa hökumətindən tələb etdi. Yaranmış vəziyyəti bilərəkdən gərginləşdirən Fransa səfirinin hərəkətlərindən əsəbləşən Hüseyn paşa 1827-ci il aprel ayının 29-da əlindəki yelpincə onun üzünə vurdu. Bu hadisədən hiddətlənən Fransa hökuməti bunu öz elçisinə və Fransaya təhqir hesab etməklə Əlcəzairlə bütün əlaqələrin kəsildiyini bəyan edərək ona qarşı müharibə elan etdi. Bundan sonra sürətlə müharibəyə hazırlaşan Fransa həmin il iyun ayının 16-da böyük bir hərbi qüvvə ilə Əlcəzairi donanmadan top atəsinə tutmağa başladı. Az sonra isə Fransa Osmanlı dövlətinə qarşı da müharibə xarakterli bir neçə nota verdi. 1827-ci ilin avqust ayında verilmiş həmin notaları İstanbul rədd etdi.

Qeyd edək ki, həmin dövr Osmanlı dövlətinin vəziyyəti həddən artıq ağır idi. Belə ki, Moreyada başlanmış üsyan faktiki olaraq iri dövlətlərin Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışması üçün əlverişli imkan yaratdığından bu həm də Avropa siyasi səhnəsində siyasi qüvvələr nisbətində yerdəyişmələrə gətirib çıxarmışdı. Digər tərəfdən bu dövr Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı aparmaqda olduğu hərbi əməliyyatlar da İstanbulun Əlcəzair məsələsinə hərtərəfli yanaşmasına imkan vermirdi. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı hökuməti Əlcəzair işlərinə qarışmamaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar ilk növbədə Osmanlı dövlətinin Əlcəzairə donanma çıxara bilməməsi səbəbindən irəli gəlirdi. Hərbi-siyasi proseslərin belə bir axında təkamül etdiyi dövrdə həm də digər faktor da ön planda idi. Bu da Fransanın Əlcəzairə hücumundan bir

qədər sonra 1827-ci il sentyabrın 20-də İngiltərə, Fransa və Rusiyanın Nəvarində Osmanlı donanmasını məğlub etməsi idi. 1828-ci ildə fransızların Moreyanı işğal etməsi və rus-türk müharibəsinin rusların qələbəsi ilə başa çatması faktiki olaraq Avropada siyasi qüvvələr nisbətinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu səbəbdən də Fransa Əlcəzairi qəti və tam olaraq işğal etməkdən çəkinir və bunu Osmanlı imperiyasında kifayət qədər müstəqil siyasət yeridən Məhəmməd Əlinin vasitəsilə etmək istəyirdi. Lakin İngiltərə və Avstriya buna mane oldu. Əslində Məhəmməd Əli Fransanın təklifinə razılığını bildirmişdi. Bu razılışmada müəyyən edilməyən məsələ yalnız Məhəmməd Əlinin bu xidməti müqabilində nə qədər pul alacağı idi.

Belə bir vəziyyətdə X Karlin Polinyak hökuməti müstəqil hərəkət etmək qərarına gəldi. 1830-cu il iyunun 30-da 37 minlik fransız qoşunu general Burmonun başçılığı altında Əlcəzair sahillərinə çıxarıldı və Əlcəzairdən 23 km aralıda yerləşən Sidi-Ferruşda yerləşdirildi. Əlcəzairilər güclü müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, fransızların müasir hərbi texnikası qarşısında tab gətirə bilmədilər və iyulun 4-də İmperator Fortu təslim etdilər. Həmin gün də Əlcəzair danışıqsız təslim olmaq haqqında müqavilə imzaladı. İyulun 5-də isə Fransa qoşunları Əlcəzairə daxil oldu. 1830-cu il iyulun 23-də dey Əlcəzairdən sürgün edildi. Osmanlı yenidənçiləri isə İstanbula göndərildi. Fransızlar 48 milyon frank həcmində Əlcəzair xəzinəsini qarət etdilər, onlarla əlcəzairlinin mülkünü və evini əllərindən aldılar. İki həftə sonra isə Fransada inqilab baş verdi. X Karl taxt-tacdan salındı. General Burmon öz qoşunları ilə krala köməyə gəlmək istədisə də, əsgər və matrosların güclü müqavimətinə rast gəldi. Ordu tərəfindən qəbul olunmayan Burmon Portuqaliyaya qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Lui Filipp Orleanskinin monarxiyası Burbonların Əlcəzair varisliyini qəbul etdikdən sonra, onların başlamış olduğu müharibələri davam etdirmək qərarını verdi. 1834-cü ildə «Afrika komissiyası»nın təqdimatına əsasən Lui Filipp Əlcəzairin Fransaya birləşdirildiyini elan etdi. Bununla əlaqədar Şimali Afrikada Fransa mülkləri məsələlərini həll edən mülki inzibati qurum da yaradıldı. Yeni qurumu kralın təyinatına əsasən general-qubernator idarə edirdi. Bu dövr üçün Fransa Əlcəzairin Bon, Oran, Mostaqanem,

Arzev, Buji kimi şəhərlərini, eləcə də Əlcəzair Sahel və Miticini tutmuşdular. Ölkənin qalan əraziləri fransızların hakimiyyətinə tabe olmur və müstəqil yaşamağı üstün tuturdular.

Əbdül Qədirin başçılığı altında xalq hərəkatı Əlcəzairi tutduqdan sonra 15 gün ərzində bütün krallığın Fransaya tabe olacağını bildiren general Burmonun proqnozu özünü doğrultmadı. Fransızlar bu ölkəni 40 il fasiləsiz müharibə apardıqdan sonra, güclə əhalinin müqavimətini qıraraq tuta bildilər. Lakin bu «müvəffəqiyyət» də, əslində nominal xarakter daşmışdır. Çünki heç bir xalq digərinin onu əsarətdə saxlamasını qətiyyən qəbul edə bilməz və əlcəzairililər də, bu mənada istisnalıq təşkil etməmişlər. Əlcəzairin, hətta XX əsrdə də azadlıq müharibəsini davam etdirməsi artıq tarixi bir faktdır. Həmin mübarizə isə fransızların Əlcəzairdə möhkəmlənməyə başladığı ilk günlərdən vüsət almışdır.

Bu mübarizəyə Əlcəzairdə başçılıq edən tarixi şəxsiyyətlər, ölkənin qərbində fransızlara qarşı müqavimət hərəkatının lideri Əbdül Qədir, şərqində isə Konstantin vilayətinin bəyi Əhməd olmuşdur. Əbdül Qədir 1808-ci ildə Məhməddinin marabut ailəsində doğulmuşdu. Qədiriyyə dini qardaşlıq təşkilatına rəhbərlik edən atası Qərbi Əlcəzairdə uzun illər türklərə, sonra isə fransızlara qarşı mübarizə və müqavimət hərəkatına başçılıq etmişdir ki, bu faktor da Əbdül Qədirin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasına az təsir göstərməmişdir. Əbdül Qədir ilahiyyət təhsili almış, fransızların təcavüzünədək Məkkəyə gedərək hecc ziyarəti etmiş, Misir və Bağdadda olmuşdur. Həmin səyahətlər də onun mükəmməl bir lider kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Əbdül Qədir adi bir marabut olmamışdır. O, cəsur döyüşçü, mahir və məharətli at sürən, dəqiq atıcı, bacarıqlı və səriştəli sərkərdə idi. O, gözəl natiqlik qabiliyyətinə malik olmaqla bərabər, həm də geniş kütləni öz arxasınca aparmağa qabil olan lider kimi də xalq arasında böyük nüfuzə və hörmətə sahib idi.

Bu şəxsi keyfiyyətlərinə görə də 1832-ci ildə fransızlara qarşı mübarizə aparən ərəb tayfaları Əbdül Qədiri özlərinin başçısı seçdilər. Əbdül Qədirin milli-azadlıq hərəkatına rəhbər, yaxud lider seçilməsi yalnız fransızlara qarşı aparılan mübarizəni təşkil və ona rəhbərlik etməkdən ibarət deyildi. O eyni zamanda Əlcəzairdə

mövcud olan feodal və tayfa pərakəndəliyini aradan qaldırmalı, əsrlərlə davam edən tayfa çəkişmə və qarşıdurmalarına son qoymalı, bütün xalqı bir məqsəd ətrafında – fransızların Əlcəzairdəki ağalığına son qoyulması uğrunda aparılan mübarizə ətrafında birləşdirməli idi. Həqiqətdə də Əbdül Qədir ölkənin ictimai-siyasi həyatında özünə yer almış həmin faktorları aradan qaldırmadan milli-azadlıq hərəkatını uğurla davam etdirə bilməzdi. Onun xalqın ifadə etdiyi maraqlar mövqeyindən çıxış etməsi aparılan mübarizənin daha müştəşəkil xarakter almasına hərtərəfli şərait yaradırdı.

Partizan müharibəsinin klassik qaydalarından məharətlə istifadə edən Əbdül Qədir fransızlara Qərbi Əlcəzairdə hissedilən zərbələr endirirdi. Vəziyyətin onlar üçün əlverişsiz xarakter aldığı görünən fransızlar burada bütün əhaliyə qarşı cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsinin qeyri mümkünlüyünü artıq açıq şəkildə dərk edirdilər. Mübarizə xalq hərəkatı səviyyəsinə yüksəldiyindən, fransızların bir döyüşdə həlledici qələbə qazanaraq, işğal başa çatdırması qeyri mümkün olmuşdu. Həmin dövr üçün fransızlar Əbdül Qədir qüvvələri arasında onlara yardım edəcək narazı qüvvələri tam olaraq müəyyən edə bilməmişdilər. Qeyd edək ki, Əbdül Qədirin daxili siyasətindən narazı olan qüvvələr də mövcud idi və bu qüvvələri əsasən feodal təbəqə təmsil edirdi. Buna səbəb isə onlara yüksək vəzifələrin həvalə edilməməsi idi. Fransızlar da bu narazı qüvvələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə can atırdılar. Ona görə də fransızlar iki il davam edən müharibədən sonra həm bu qüvvələrin müəyyən edilməsi, həm də ordunu yenidən səfərbər etmək məqsədilə 1834-cü ildə Əbdül Qədir ilə danışıqlara başlamaq məcburiyyətində qaldı və həmin il Demişel müqaviləsi bağladılar. Qeyd etməliyik ki, Əbdül Qədirin yenidən revanş götürməsi üçün də bu müqavilənin bağlanması vacib idi. Bu halda o, həm öz ordusunu yenidən təchiz etməyə və həm də onun üçün vacib olan vaxtı udmağa müvəffəq olurdu. Bu müqavilə ilə fransızlar üç sahil şəhəri istisna olmaqla bütün Qərbi Əlcəzairi Əbdül Qədirin başçılıq etdiyi yeni ərəb dövləti kimi tanıyırdılar. Həmin dövr Əbdül Qədir artıq əmir əlmöminin titulu qəbul etmişdi. Lakin Əbdül Qədir yeni ərəb dövlətinin yaranmasını bəyan etmək fikrində deyildi. Çünki o, mübarizəyə başlayanda Əlcəzairdə hər hansı yeni bir dövlətin

yaradılmasını deyil, fransız işğalçılarını Əlcəzairdən qovmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu.

Kifayət qədər böyük olan yeni ərəb dövlətinin başçısı hesab edilməsinə baxmayaraq, Əbdül Qədir çox sadə bir həyat tərzi sürmüşdür. O, köçərilərin həyat tərzindən uzaqlaşmamış, qiymətli paltarlar geyinməmiş, bütövlüklə köçəri məişətinə sadıq qalmış, özü üçün təmtəraqlı saray və imarətlər tikdirməmiş və adi köçəri çadırında yaşamışdır. Onun bütün əmlakı çox da böyük olmayan qoyun sürüsündən və torpaq sahəsindən ibarət olmuşdur. Ən qiymətli əmlakı isə özünün həvəslə toplayıb formalaşdırdığı kitabxana olmuşdur. Əbdül Qədir tayfaların xəzinəyə ödədiyi vergilərdən, yalnız apardığı mübarizənin ehtiyacları üçün maliyyə məsrəfləri sərf edirdi. Bu isə formalaşdırdığı 80 minlik ordunun təchizatı və tələbatının ödənməsi idi. Bu ordunun 70 min nəfəri könüllü, 10 min nəfəri isə nizami orduda təmsil olunmuşdu. Ordunun müvafiq təlim görməsi üçün o, Mərakeş və Tunisdən, eləcə də Avropadan təcrübəli zabit və təlimatçılar dəvət etmişdi. Mərakeş sultanı Əbdül Qədərə fransızlara qarşı apardığı mübarizədə hərtərəfli yardım göstərirdi.

Belə bir ordunun təchiz edilməsində Əbdül Qədir həm ənənəvi, həm də yeni fəvqəladə metodlardan istifadə edirdi. Onun hakimiyyət dairəsinə düşən ərazilərdə Əbdül Qədir məhsulun $\frac{1}{10}$ hissəni təşkil edən uşr, hər baş mal-qaraya görə isə fəvqəladə vergi yığdı. Onun sosial bazasının əsasını ruhani müsəlmanlar və bədəvi ərəblər təşkil edirdi. Əbdül Qədirin hakim olduğu ərazilərdə ictimai quruluş feodalizm quruluşu kimi xarakterizə edilirdi. Ona görə də o, hakim feodal sinfinə qarşı açıq mübarizə aparmırdı və bunu qarşısına məqsəd olaraq da qoymurdu. Bu həm də başlanmış ümummilli mübarizənin uğurla başa çatdırılması nöqtəyi-nəzərindən məqsədəuyğun bir mövqe kimi qəbul olunmurdu.

Əbdül Qədirin hakim olduğu ərazilər doqquz inzibati mərkəzə bölünmüşdü. İnzibati vahidliyin rəhbərliyinə isə əsasən marabutlar təyin olunmuşdu ki, bu da Əbdül Qədirin hakim sinfə etimad etmədiyinin təzahürü idi. Ona görə də onun vəzifə vermiş olduğu feodallar belə Əbdül Qədərə xəyanət etməyə, onu fransızlara satmağa və cəmiyyətdə özlərinin hakim mövqelərini bərqərar etməyə hazır idilər. Buna görə idi ki, həmin feodalların qiyamları və

xəyanəti Əbdül Qədirin dövlətinə fransızların vurduğu zərbədən daha ağır idi və onu daxildən zəiflədirdi.

Belə bir vəziyyətdə 1835-ci ildə fransız generalları müharibə elan etmədən Qərbi Əlcəzairə qoşun yeritdilər. İki il davam edən müharibədə fransızlar məğlub oldular və 1837-ci il mayın 30-da bağlanmış Təfn müqaviləsinə əsasən Fransa nəinki Əbdül Qədirin hakimiyyətini Qərbi Əlcəzairdə, hətta Mərkəzi Əlcəzairdə də tanıdıqlarını təsdiqlədilər. Lakin bütünlüklə Əlcəzairi işğal etməyi qarşılına məqsəd qoyan fransızların belə bir müqaviləni imzalamaları, onların yeni müharibəyə hazırlaşmaları üçün fasilə əldə etmək və taktiki manevr etmək, eləcə də əsas antifransız müqavimət hərəkatı mərkəzlərindən biri olan Konstantinə hücum etmək planlarından irəli gəlirdi.

Konstantinin tutulması.

Əbdül Qədirin ikinci müharibəsi

1836-cı ilin qışında Konstantini tutmaq cəhdi boşa çıxdıqdan sonra Əbdül Qədir 1837-ci ildə Təfn müqaviləsi imzalayaraq, onu neytrallaşdıran fransızlar, həmin ilin oktyabrında Konstantinə hücum etməyə başladılar. Müqavimət hərəkatına başçılıq edən Əhmədin Əbdül Qədirə vahid düşməne qarşı birgə mübarizə aparmaması ağır nəticələrə gətirdi. Əbdül Qədri feodalların dövlət işlərindən uzaqlaşdırılmasında günahlandırılan Əhmədin səhvi alınmaz qala hesab edilən şəhərin işğal edilməsinə zəmin yaradan səbəblər sırasındadır.

Konstantin tutulduqdan sonra burada fransızların özbaşınalığı başladı. Əhali müstəmləkəçilərin özbaşınalığına qarşı müqavimət göstərsə də, bu müqavimət qeyri-mütəşəkkil olmaqla bərabər, vahid idarəçilikdən də məhrum idi. Ona görə də üsyançılar hərəkata başçılıq etmək üçün Əbdül Qədri Konstantinə dəvət etdilər. Bu halda onlar Şərqi Əlcəzairi də Qərbi və Mərkəzi Əlcəzairə birləşdirilməsinə etiraz etmədiklərini bildirdilər. Vəziyyətin daha təcrübəli və nüfuzlu liderin nəzarəti altına keçəcəyini nəzərə alaraq, fransızlar Əbdül Qədri 1837-ci il müqaviləsinin şərtlərini pozmaqda günahlandıraraq, 1839-cu ildə ona qarşı hərbi əməliyyatlara başladılar.

Fransızlara qarşı mübarizə aparan ikinci müqavimət mərkəzi Əhmədin əsas qərargah seçdiyi Konstantin idi.

Yeni müharibədə fransızlar əvvəlki hərbi əməliyyatlardan fərqli olaraq daha böyük qoşun hissələrindən istifadə etdilər. Marşal Büjonun komandanlıq etdiyi Fransa ordusu dörd il davam edən müharibədə Əbdül Qədirin müqavimətini qıra bildilər. Lakin Əbdül Qədir ona yaxın olan silahdaşları ilə Mərakeşə qaçmağa müvəffəq oldu. Mərakeş sultanının razılığı ilə sığınacaq tapan Əbdül Qədir burada qalması nəticə etibarilə yeni bir münaqişənin başlanmasına səbəb oldu. Qeyd edək ki, Mərakeşin Əbdül Qədri dəstəkləməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, həmin dövr Mərakeş-ABŞ münasibətləri yüksələn xətt üzrə inkişaf edirdisə, ABŞ-Fransa münasibətləri haqqında bunu qeyd etmək olmazdı. Bu iki ölkə arasındakı münasibətlər kifayət qədər normal deyildi. Ona görə də Əbdül Qədirin Mərakeş sultanı tərəfindən dəstəklənməsi ilə ABŞ Şimali Afrikada müəyyən dərəcədə Fransaya qarşı mübarizə aparırdı. Həmin dövr İngiltərə-Fransa münasibətləri də ziddiyətli idi və London Fransanın Şimali Afrikadakı müstəmləkəçilik siyasətinə biganə qalmaq fikrində olmadığını açıq şəkildə ifadə edirdi. Əslində Əbdül Qədirin Mərakeşdə sığınacaq tapması ilə yaranan münaqişədə fransızlar hərbi qələbələr əldə etsələr də, bunu diplomatik və siyasi cəhətdən əsaslandırma bilmədilər. Bu mənada 1844-cü il Mərakeş-Fransa müharibəsinə nəzər yetirmək məqsədəuyğun olar.

Əbdül Qədirin Mərakeşdə sığınacaq almasına qəti etiraz edən marşal Büjo onun Fransaya verilməsini tələb edən ultimatum verdi. Mərakeş sultanı Mulay Əbdül Rəhman buna rədd cavabı verdikdən sonra Fransa böyük və müasir silahlarla təchiz olunmuş ordu ilə Mərakeşə soxuldu. 1844-cü il avqustun 14-də İslı çayı yaxınlığındakı döyüşdə Mərakeş qoşunları ağır məğlubiyyətə uğradı. Həmin dövr Fransa şahzadəsi Juanvil avqustun 6-da Tanjeri, 15-də isə Moqadir şəhərini bombardman etdi. Fransızların Mərakeşdə qəti olaraq möhkəmlənməsinə İngiltərə mane oldu. 1844-cü il sentyabrın 10-da bağlanmış Tanjer müqaviləsinə əsasən fransızların qələbəsi faktiki olaraq heçə endirildi. Fransa qoşunları Mərakeşi tərk etdilər. Lakin Mulay Əbdül Rəhman Əbdül Qədirin Mərakeşdən çıxarılması və Əbdül Qədriə yardım etmiş zabitlərin tənbeh edilməsinə dair əmr vermək məcburiyyətində qaldı. Tanjer müqaviləsi Mərakeşlə Əlcəzair arasındakı sərhəddi Aralıq dənizi

boyunca müəyyən etsə də, digər ərazilərdə bu hal müqavilədə öz əksini tapmadı ki, bu da gələcək münaqişələr üçün əsas yarırdı.

Tanjer müqaviləsinin imzalanmasından sonra Əbdül Qədir Əlcəzairə qayıdaraq yenidən partizan müharibəsinə başladı. Həmin dövr ölkənin şimalında Oran və Əlcəzair arasındakı rayonlarda fransız müstəmləkəçilərinə qarşı üsyan başlamışdı. Üsyanı çoban Bu Maza başçılıq edirdi. Üsyanın baş verməsinə səbəb fransızların bütün Əlcəzairdə əhalinin torpaq əmlakını özününküləşdirməsi idi. 1830-cu il sentyabrın 8-i üçün artıq bütün Əlcəzairdə yaşayan türk torpaqları müsadirə edilərək Fransa dövlətinin mülkiyyəti halına gətirilmişdi. 1833-cü il martın 1-də sənədləri olmayan torpaqların müsadirə edilməsi haqqında qanun qəbul edildi. Bundan sonra qiyamçı tayfaların torpaqlarının müsadirəsinə başlandı. 1839-cu ildə isə həmin tayfaların torpaqlarının müsadirəsi başa çatdırıldı. Əslində həmin tayfalar çoxluq təşkil etmirdi. Mitici və Əlcəzair Saxeli tayfaları qiyam və üsyanların əsas hərəkətverici qüvvələri olduğundan fransızlar əsasən bu iki tayfanın torpaqlarını müsadirə etdilər. Digər tayfaların torpaqları isə Fransa hökumətinin Əlcəzairin müstəmləkə halına salınması istiqamətində qəbul etmiş olduğu müvafiq qanun və qərarlarla müsadirə edildi.

Bununla belə torpaqların ələ keçirilməsi prosesi sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi. Aqrar islahatlar adı altında fransızlar Əlcəzairdə torpaqları öz əllərində cəmləşdirməyə nail oldular. Bu məqsədlə 1843-1844-cü illərdə verilmiş dekretlər Fransanın Əlcəzairi öz müstəmləkəsinə çevirməsi istiqamətində növbəti addım idi. Əlcəzairin müstəmləkəyə çevrilməsi, xüsusilə torpaqların müsadirə edilməsi istiqamətində atılan addımlar sırasında 1843-cü ildə dini icma və məscidlərə – xabuslara – məxsus torpaqların müsadirə edilməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Çünki həmin dövr Osmanlı imperiyasının digər vilayətlərində olduğu kimi, Əlcəzairdə də öz tarlalarını becərmək iqtidarında olmayan kəndlilərin əksəriyyəti öz torpaqlarını həmin icma və məscidlərə icarəyə verir və əldə etdikləri gəlir hesabına dolanırdılar. Bu mənada xabusların müsadirə edilməsi geniş xalq kütləsinə məxsus torpaqların müsadirəsi demək idi ki, bu da, ilk növbədə, kəndlilərin müflisləşməsinə gətirib çıxarırdı. 1844-cü il oktyabrın 1-də verilmiş dekretə əsasən Fransa vətəndaşları xabus torpaqlarını ala bilərdilər. Həmin dekret

1846-cı il iyulun 21-də təsdiqlənərək bütün istifadəsiz torpaqların Fransa hökumətinə məxsus olduğu elan edildi. Bununla belə qeyd edək ki, həmin qanun, yaxud dekretlər əlcəzairilərə öz torpaqlarına dair müvafiq sənəd təqdim etdikdə, onların həmin torpaqları Fransa hökuməti tərəfindən tanınırdı. Lakin belə sənədlərə malik olanlar Əlcəzairdə azlıq təşkil edirdi. Ona görə də bütün Əlcəzairdə torpaqların demək olar ki, 90 %-i Fransa hökuməti tərəfindən ekspropriasiya – müsadirə – edilirdi.

Torpaqların kütləvi surətdə fransızlara verilməsinin əleyhinə olaraq 1845-ci ildə Qərbi Əlcəzairdə çoban Bu Mazanın rəhbərliyi altında üsyan başlandı. Bu Maza üsyanın daha mütəşəkkil və geniş əhatə dairəsi alması üçün Əbdül Qədiri üsyana rəhbərlik etməyə dəvət etdi. Başlanmış üsyanı tez və sürətlə yatırmaq məqsədilə fransızlar öncə Əlcəzairdəki müstəmləkə ordusunun tərkibini 108 minə çatdırdılar. Bundan sonra üsyanı yatırmaq məqsədilə fransız generalları Snet-Arno, Polisyə və Kavenyak minlərlə günahsız əlcəzairlini qətlə yetirdilər ki, bu da nəticə etibarilə üsyanın zəifləməsinə səbəb oldu. Artıq 1845-ci il iyulun 31-də üsyan kifayət qədər zəiflədi. Saxara vahəsinə geri çəkilmək məcburiyyətində qalan Əbdül Qədir isə Mərakeş sultanının xəyanəti nəticəsində fransızlar tərəfindən əsir alınaraq 1847-ci ildə Fransaya göndərildi. Beş il Fransada qaldıqdan sonra ona Şərqə getməyə icazə verildi. 1855-ci ilədək Bursada yaşayan Əbdül Qədir həmin il Dəməşqə köçdü və 75 yaşında ikən burada da vəfat etdi.

Əbdül Qədirin təslim olmasından sonra iki rayon - cənubdakı vahələr və dağlıq Kabiliya-istisna olmaqla bütün Əlcəzair fransızların tabeçiliyinə keçmiş oldu. Bu ərazilərin işğal edilməsi hələ bir neçə il davam etdi.

Əlcəzairdə siyasi vəziyyət: Şimali Afrikada nisbətən zəif halqa olan Əlcəzair Məğribdə fransız təcavüzünün ilk qurbanı oldu. Bu ərəb ölkələri içərisində ilk müstəmləkə işğalı olmaqla yanaşı həm də bu dövrdə inhisarçı kapitalizm hələ formalaşmamışdı. Bu o deməkdir ki, əgər Şimali Afrikanın ərəb ölkələri XIX əsrin 70-ci illərindən sonra, yeni kartital ixracı dövrünə təsadüf edirdisə, Əlcəzairin işğalı isə əmtəə ixracı dövrünə düşür. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Misir 1882-ci ildə, Sudan 1889-1900-cü illərdə İngiltərə tərəfindən, Liviya

1912-ci ildə İtaliya tərəfindən tamamilə işğal edildiyi halda, Əlcəzair 1847-ci ildə fransızlar tərəfindən işğal edilmişdir.

Bəşər tarixinin yeni dövr inkişafının xüsusiyyətləri ilk növbədə kapitalizmin bir ictimai-iqtisadi formasıya kimi qanunauyğunluqları ilə səciyyələndirilir. Buna görə də müstəmləkə sisteminin əsasının qoyulması ilə Avropanın özündə də bütün münasibətlərin kökündən dəyişməsinə səbəb olmaqla bərabər, qitənin özündə hegemonluq uğrunda mübarizənin başlanmasına da təkan vermiş oldu. Əslində bu mübarizə yeni müstəmləkələr tutmaq, yaxud müstəmləkələri yenidən bölüşdürmək məqsədi güdürdü. XIX əsrin son rübündə Avropa dövlətləri hələ dünya xəritəsində ağ ləkə kimi qalan Afrikanın bölgüsünə başladı.

XIX əsrdə tarixi prosesin ən mühüm məsələlərindən biri də məhz müstəmləkə sisteminin yaranmasıdır. İri dövlətlər yerli şəraitdən, dövrdən, konkret şəraitdən asılı olaraq müstəmləkə hökumranlığının bu və ya digər formasından istifadə edirlər ki, bu da onların bütün dünyada və eləcə də hər hansı ölkə daxilində qüvvələr nisbətini nəzərə alaraq yeni şəraitə uyğunlaşa bildiklərini sübut edir.

Məlumdur ki, iri dövlətlərin müstəmləkə obyektinə əsasən Yaxın və Orta Şərqi regionudur. Bu regionda Ərəb Şərqi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuş və tarixin bütün mərhələlərində iri dövlətlər üçün iqtisadi, siyasi və mühüm hərbi strateji əhəmiyyətli rayon olmuş və olmaqda davam edir. Beləliklə müxtəlif təbii-coğrafi şəraitə, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə, o cümlədən neft yataqlarına malik olan Ərəb ölkələri heç zaman Avropa dövlətlərinin nəzər-diqqətindən yayınmamış və hal-hazırda da onların xüsusi maraq dairəsinə daxildir.

İngiltərə, Fransa və Avropanın digər ölkələrində sənaye inqilabının başa çatması Osmanlı imperiyasında sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı eyni vaxta təsadüf edirdi. Osmanlı imperiyası əyalətlərində İstanbulun hakimiyyətinin zəifləməsi Avropa dövlətlərinin həmin ərazilərin işğalına başlaması faktı ilə eyni zamana düşürdü. Osmanlı imperiyasında intensiv olaraq baş verən milli-azadlıq hərəkatı əraziləri-Balkan ölkələri, Levant, Misir və Şimali Afrika-Qərbi Avropa dövlətlərinin müstəmləkəyə çevirmək istiqamətində işğal etmək istədikləri rayonlar sırasında idi. Əslində həmin dövlətlərin müstəmləkə əraziləri Osmanlı imperiyasının göstərilən rayon-

ları ilə həmsərhəd idilər. Hindistandan Fars körfəzi və Ərəbistan yarımadasınadək olan ərazilərdə İngiltərə müstəmləkələri mövcud idi. Fələstin, Levant, Misir, Əlcəzair Fransanın müstəmləkəçilik planlarına daxil olsa da, ziddiyyətlər zəminində Fransa Məğrib ölkələrindən – Əlcəzair, Mərakeş, Tunisin işğalı ilə kifayətlənməli oldu.

Lakin ərəb xalqı yadellilərin müstəmləkəçilik siyasətlərini etirazlarını üsyan və çıxışlarla bildirdilər. XIX əsrdə baş verən ən böyük hərəkətlər sırasına Əlcəzairdə Əbdül Qədir, Misirdə Ərəbi paşa, Sudanda Mehdiçilər üsyanlarını daxil etmək olar ki, bu çıxışlar İngiltərə və Fransaya qarşı yönəldiyindən onların ciddi narahatlığına əsas verirdi. Elə buna görə də ərazi bölgüsündə öz aralarında dərin fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, iri dövlətlər Ərəb Şərqi böltüşdürmək məqsədilə razılığa gələ bildilər.

Fransızlar birinci dünya müharibəsi illərində: Şimali Afrikada ilk müstəmləkə ərazisinə çevrilən Əlcəzairin geostrateji mövqeyi ona istər Avropa, istərsə də regionun digər dövlətləri ilə sıx əlaqələr qurmağa imkan verirdi. Lakin XVIII əsrin əvvəllərindəki Əlcəzair bu təbii-coğrafi şəraitdən səmərəli istifadə edə bilməmişdir və əsasən Qərbi Ağ dəniz hövzəsində ticarət gəmilərinin qarət edilməsi ilə məşğul olmuşdur. Nəticədə 1816-cı ildə Avropa dövlətləri tərəfindən Əlcəzairin bütün donanması batırıldı. Əslində Osmanlı imperiyası ilə o qədər də sıx bağlı olmayan Əlcəzair həm öz məğlubiyyəti, həm də Osmanlı dövlətinin Rusiya ilə 1826-1828-ci illərdə aparmış olduğu müharibədə məğlubiyyəti ilə əlaqədar İstanbulun ona heç bir yardım göstərə bilməməsi dey hakimiyyətini tamamilə zəiflətməmiş oldu. Yaranmış yeni vəziyyətdə Avropa dövlətləri Əlcəzairin işğalı məsələsini gündəmə gətirdilər. İngiltərənin Rusiya ilə münasibətlərində kəskin ziddiyyətlərin yarandığını nəzərə alan Fransa Əlcəzairin işğal edilməsi üçün əlverişli imkan əldə etmişdi. Beləliklə 1830-cu il iyunun 30-da 37 minlik fransız qoşunu general Burmonun başçılığı altında Əlcəzair sahillərinə çıxarıldı. Əlcəzairi tutduqdan sonra 15 gün ərzində bütün krallığın Fransaya təbə olacağını bildirən general Burmonun proqnozu özünü doğrulmadı. Fransızlar 40 il fasiləsiz müharibə apardıqdan sonra çox böyük çətinliklə Əlcəzairi özlərinə təbə etdirə bildilər. Lakin əsarəti qəbul etmək istəməyən ərəblərin azadlıq hərəkətinə

Əlcəzairin milli qəhrəmanı Əbdül Qədir rəhbərlik edirdi. Partizan müharibəsinin klassik qaydalarından məharətlə istifadə edən Əbdül Qədir fransızlara bir sıra ciddi zərbələr vurdu və hətta onları müəyyən məsələlərdə hesablaşmağa məcbur etdi. Lakin Əbdül Qədir fransız işğalçıların ölkədən qovmağı qarşısına məqsəd kimi qoysa da yaranmış yeni şəraitdə və Mərakeş sultanının xəyanəti nəticəsində təslim olmağa məcbur oldu.

XIX əsrin əvvəllərində Əlcəzair feodal dağınmıqlığı dövrünü yaşayırdı. Qəbilələr arasında daxili müharibələrin mövcudluğu yeniçərilərin bu vziyyətdən istifadəsinə və nəticədə öz hakimiyyətlərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradırdı. Lakin əslində yeniçər hökumətinin hakimiyyəti şəhərlərdə və sahil rayonlarında daha möhkəm idi, köçəri qəbilələr içərisində onların hakimiyyəti kifayət qədər tanınmırdı. Hətta Ş.A.Jülenin fikrincə deyin hakimiyyəti ölkənin 1/6 hissəsini əhatə edirdi.

XIX əsrin əvvəllərində bir sıra şəhərlər inkişaf edirdi. əhalisinin sayı 150 min nəfərə çatan Tələmsən şəhəri xarici ticarət sahəsində digər şəhərlərdən fərqlənirdi. Tələmsən tacirləri kənd təsərrüfatı məhsullarını əsasən Mərakeş, Tunis və Konstantin şəhərləri ilə aparırdı.

Əlcəzairdə dini qardaşlıq cəmiyyətləri geniş yayılmışdı. Qədiriyyə dini qardaşlıq cəmiyyətinin nüfuzu Əlcəzairin mühüm mərkəzlərində, xüsusilə Oran və Təllədə geniş yayılmışdı. Bundan başqa Təyyibiyyə, Ticiniyyə, Dərkəviyyə kimi dini qardaşlıq cəmiyyətləri də mövcud idi.

Birinci dünya müharibəsinin başlanğıcında Əlcəzair birbaşa müharibəyə cəlb olundu. 1914-cü ilin avqustunda alman gəmiləri Bon və Filippivl limanlarını atəşə tutdu və onlarla adam öldü və yaralandı. Ümumiyyətlə birinci dünya müharibəsi Əlcəzairin ictimai-iqtisadi həyatına böyük təsir göstərdi. Əhalinin ehtiyac duyduğu böyük miqdarda ərzaq Fransaya daşınırdı, vergilər xeyli artırıldı, 173 min nəfər yerli əhalidən zorla fransız ordusuna səfərbər edildi ki, onlardan da 25 mini müharibədə həlak oldu.

Əlcəzair iqtisadiyyatının tamamilə Fransa iqtisadiyyatından asılı olması ölkə üçün çox ağır nəticələri olmuşdu. Yalnız müharibə ilə bağlı sənaye sahələrinin işlənməməsi və bu məzmununda məhsulların

istehsalı, əhalinin ehtiyac duyduğu sənaye mallarının çatışmaması və həmin məhsulların Fransadan gətirilməməsi ölkəni iflic vəziyyətinə salmışdı. Müharibə Əlcəzairin ictimai həyatında yeni təzahürlər meydana çıxardı. 119 min əlcəzairli Fransaya getdi, burada fəhlə qüvvəsi çatışmırdı. Onların çoxu könüllü şəkildə vətəni tərk etmişdilər, çünki burada çalışmaqla onlar öz ailələrini dolandırmaq imkanı qazanırdılar.

Birinci dünya müharibəsi illərində feodallar və milli burjuaziya Fransanı müdafiə edirdilər və bildirdilər ki, müsəlmanlar hər cür qurbana hazırdılar və hətta onlara «müharibə üçün zəruri olan pulları» Fransaya göndərməyi tövsiyə edirdi. Lakin milli burjuaziyanın və feodal ziyahlarının bir qismi birinci dünya müharibəsi illərində Fransaya qarşı çıxış edir, Almaniya və Türkiyənin yardımına arxalanaraq Fransaya qarşı mübarizəni davam etdirir və Əlcəzairin müstəqilliyinə nail olmağa çalışırdılar. Belə ki, ölkədə müstəmləkə hökumətinin siyasətinə və əhalinin zorla əsgər çağırışına qarşı çıxışlar baş verirdi. 1914-cü ilin oktyabrında Banu Şurqan dağlılarının, 1916-cı ilin sentyabrında Auresdə bərbər-şaviyaların silahlı çıxışlarını göstərmək olar.

1816-cı ildə başda əmir Əbdül Qədirin oğlu Əlinin durduğu Əlcəzairin müstəqilliy müsəlman komitəsi yaradıldı. Bir sıra əlcəzairli mühacirlər Cenevrədə «Əlcəzairin və Tunisin müstəqilliyi komitəsi»nə daxil idilər. Onlar müsəlman hərbi əsirləri arasında təbliğat aparırdılar.

«Gənc əlcəzairililər»in əksəriyyəti Fransanı müdafiə edirdilər və elə güman edirdilər ki, müharibədən sonra islahatlar keçiriləcəkdir. Lakin onların fikirləri müharibədən sonra doğrulmadı.

MƏRAKƏŞ

Mərakeşin ictimai, iqtisadi və siyasi vəziyyəti:

Mərakeş Aralıq dənizi sahillərində yerləşən ərəb ölkələrindən biridir. Sonuncu qərb ərəb dövləti olmaqla Mərakeş Afrika qitəsinin şimal-qərb hissəsində yerləşir. Coğrafi mövqe və təbii ehtiyatları ilə Mərakeş özünəməxsus cəhətlərilə fərqlənir. Mərakeşlilərin əsas hissəsini qarışıq ərəb-bərbər əhalisi təşkil edir. Maraqlısı budur ki, əhalinin yalnız 0,6 faizi ərəb dilində danışır. Qalan hissə müxtəlif ərəb dialektlərində, bir-birindən tamamilə fərqlənən ləhcələrdə danışirlər.

Mərakeş dövlətçiliyinin əsası erkən orta əsrlərdə qoyulmuşdur. Bu dövlət özünün Ən qüdrətli dövrünü XI-XV əsrlərdə yaşamışdır. Həmin dövr Mərakeşin ərazisi İspaniyadan Tunis əvə Tripoliyaya qədər uzanmışdır. Avropada orta əsr «qaranlığı» hökm sürəndə Mərakeş özünün yüksək inkişaf dövrünü yaşayırdı.

XIX əsrin əvvəllərində Mərakeş sultanlığı siyasi böhran keçirirdi. Sultan Süleyman (1792-1822) tabe olmayan tayfalarla fasiləsiz müharibə aparırdı. Onun vəfatından sonra sultan Əbdürrəhmanın (1822-1859) hakimiyyət illəri daima Mərakeşin daxilində baş verən üsyanlara qarşı mübarizədə keçmişdir.

18 mart 1845-ci ildə Lala-Marniyada Mərakeşlə Fransanın Əlcəzair mülkləri arasında sərhəddin müəyyənləşdirilməsi haqqında müqavilə bağlandı. Sərhəd xətti Aralıq dənizindən təxminən 150 km məsafədə müəyyənləşdi. Bu da Fransaya gələcəkdə daxili rayonları tutmaq üçün imkan yaradardı. Avropa dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər Mərakeşə daxili rayonların müəyyən hissəsinin müstəmləkəyə çevrilməsinin qarşısını aldı. Lakin xarici təsir ölkədə güclənirdi. Bu təsirin güclənməsində kapitulyasiya rejimi mühüm rol oynayırdı. Hələ 1767-ci ildə Mərakeş Fransa ilə qeyri-bərabər müqavilə bağladı ki, bu da Mərakeşdə yaşayan fransızlara eksterritoriallıq və vergi üstünlüyü qazandırdı. Bu üstünlüklər fransızların yanında işləyən mərakeşlilərə də aid edilirdi. Bu müqavilə 1824-cü ildə təsdiq edildi və genişləndirildi. İspaniya, Avstriya, Sardiniya (onun hüquqları sonradan İtaliyaya keçdi), ABŞ (1836), İngiltərə (1856), Hollandiya, Belçika da kapitulyasiya hüququ aldılar. Avropada kapitalist rejiminin inkişafı ilə əlaqədar

olaraq XIX əsrin ortalarında bu rejimin əleyhdarları meydana gəlmişdi.

1859-cu ilin noyabrında İspaniya Mərakeşə hücum etdi. 44 minlik ispan ordusu Şimali Afrikaya gətirildi. 1860-cı ilin fevralında ispanlar Tetuanı tutdular. 23 martda mərakeşlilər yenidən məğlubiyyətə uğradılar, lakin İngiltərənin müdaxiləsi Təncərə hücumun qarşısını aldı. 26 aprel 1860-cı ildə müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə görə Mərakeş İspaniyaya İfni rayonunu konsessiyaya verdi və 100 mln. rial təzminat ödəyirdi.

Sultan Həsən (1873-1894) Şərif dövlətinin dağılmasının qarşısını almağa çalışırdı. Onun bütün idarəçilik dövrü üsyançı feodallarla və atlas bərbərlərinə qarşı müharibə ilə keçmişdi. O, ordunun sayını artırdı, Avropadan təlimatçılar dəvət etdi, donanma yaratdı, sultan hökumətini yenidən təşkil etdi, mühəndis məktəbinin əsasını qoydu. Ölkənin əsas müsəlman universiteti olan Fəsdə yerləşən əl-Karaviyin müsəlman universitetini yenidən təşkil etdi, xaricə mərakeşli gəncləri təhsil almaq üçün göndərdi.

İri dövlətlərin Mərakeş XIX əsrin 70-80-ci illərindəki
uğrunda mübarizəsi: Afrika Avropa dövlətlərinin
planlarında ikinci dərəcəli rol oynadığından buraya diqqət az
olmuşdur. Lakin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu qitəyə
diqqət artdı və müstəmləkə əraziləri bu qitə hesabına da
genişləndirilməyə başladı. Bu mənada Mərakeş də istisna deyildi.

XIX əsrin sonlarında Mərakeşin daxili tənəzzül keçirməsi onun Avropa dövlətləri İspaniya və Fransa tərəfindən işğalına şərait yaradırdı. Ölkə tayfa müharibələri nəticəsində zəifləmiş iqtisadiyyatı tənəzzülə uğramışdı. Mərkəzi hakimiyyətin vilayətlərlə əlaqələri demək olar ki, kəsilmişdi. Belə bir vəziyyətdə Avropa dövlətləri müstəmləkələr uğrunda qızgın mübarizələr aparırdı. Mərakeşin belə bir vəziyyəti Avropa dövlətlərinə xüsusilə İspaniyaya əlverişli şərait yaradırdı.

Belə ki, ABŞ ilə müharibəni uduzan, müstəmləkələri əlindən çıxan İspaniya üçün revanş götürmək vacib idi. Belə bir revanş işə Mərakeş ispan qoşunları çıxarmaqla həll edildi. Digər tərəfdən mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən Almaniya,

Fransa, İngiltərə və İspaniya burada geniş kəşfiyyat əməliyyatları aparır və Mərakeşin mərkəzi hökumətini çıxılmaz vəziyyətə salırdı.

Mərakeş uğrunda mübarizə əvvəlcədən lokal xarakter daşınmamışdır. Bu ölkəni işğal etmək üçün bir sıra Avropa dövlətləri Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Almaniya, İngiltərə, eləcə də ABŞ mübarizə aparmışlar. Burada, xüsusilə İngiltərə Mərakeş uğrunda ciddi mübarizə aparırdı. Belə ki, London rəsmiləri Mərakeşdə möhkəmlənməklə cənubdan Qibraltara olan təhlükənin qarşısını almaq istəyirdilər. Qibraltarda isə İngiltərə hərbi dəniz bazası yerləşirdi.

İspaniya hələ XIX əsrdən Mərakeşdə möhkəmlənmək istəyirdi. Tunisi fransızlara güzəştə gedən İtaliya əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək, Tripolidə möhkəmlənməyə, Mərakeşin daxili vəziyyətini nəzərə alaraq burada da öz nüfuz dairəsini müəyyən etməyə çalışırdı. «Açıq qapılar» siyasəti yeridən ABŞ rəsmiləri belə hesab edirdilər ki, Vaşinqtonun mövqeyi daha obyektivdir və avropalılarla rəqabətdə həmin iqtisadi mübarizəni ABŞ udacaqdır. Lakin Mərakeş uğrunda ciddi rəqabət əsasən Fransa və Almaniya arasında gedirdi. Ümumiyyətlə Fransa Mərakeşdə nüfuz bərqərarına nail olmaq üçün uzunmüddətli və planlı şəkildə hazırlıq işləri aparmışdı. Bunu Mərakeşdə Fransa protektoratlığının qurulmasından əvvəlki tarixi hadisələr də sübut edir.

Hələ XIX əsrdə Mərakeşdə avropalı tacirlərinin imtiyazlı alver etməsi məsələsini ilk dəfə fransızlar qaldırmışdılar. Buna səbəb türk tacirlərinin ümumiyyətlə gömrük vergisindən azad olmaları idi. Nəticədə Fransanın təşəbbüsü ilə avropalı tacirlər də eyni hüquqlara malik oldular. Bundan əlavə avropalı tacirlər ümumiyyətlə vergi ödəməkdən azad olunmaqla bərabər, Mərakeş məhkəməsi qarşısında müttəhim kimi çıxış etməmək hüququ da əldə etdilər. Yəni Mərakeş orqanları avropalı tacirləri cinayət məsuliyyətinə cəlb edə bilməzdilər. Bundan başqa onlar Mərakeşdə öz agentlərini müdafiə etmək, onları zaminə götürmək hüquqlarına da malik oldular. Həmin agentlər isə avropalıların imtiyazlarına malik oldular ki, bu da Mərakeşdə sosial parçalanmanı dərinləşdirir, yerli əhali arasında Avropaya, avropalılara münasibəti dəyişdirirdi. Avropa dövlətlərinin Mərakeşə girməsinin əsası belə qoyulmuş oldu ki, bu da Fransa taciri Fransua de Manın təşəbbüsü idi. Həmin təşəbbüsün dövlət siyasətinə

çevrilməsinin nəticəsi isə Mərakeşin Fransa protektoratlığını qəbul etməsi oldu.

Ümumiyyətlə Avropa dövlətlərinin rəsmi dairələrinin Mərakeşi işğal etmək və burada möhkəmlənmək uğrundakı mübarizələrində ziddiyyətin olması Mərakeşin işğalını 30 il geri salmışdır.

Belə ki, hələ 1880-ci ildə Avropa dövlətləri İspaniya, İtaliya, Fransa, Almaniya, İngiltərə Madriddə Mərakeş məsələsinə dair beynəlxalq konfrans çağırıldı. Həmin konfrans İspaniyanın təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Konfransın çağırılması Avropa dövlətlərinin Mərakeş məsələsində mövqələrinin müəyyən edilməsi, bu ölkənin konkret nüfuz dairələrinə bölünməsi məqsədi daşıyırdı. Əslində konfransın çağırılmasına təkan bu dövlətlərin Mərakeşdə maraqlarının müəyyən edilməsi və iştirakçı dövlətlər tərəfindən tanınması olsa da, digər az əhəmiyyət daşıyan məsələ də buradakı türk nüfuzunun aradan qaldırılması, xüsusilə yerli əhalinin xaricilərə qarşı olan münasibətini aradan qaldırmaq idi.

Nə qədər paradoksal görünsə də Avropa dövlətlərinin Mərakeşə girə bilməməsinin başlıca səbəblərindən biri yerli əhalinin adət-ənənəsinə sadiqliyi olmuşdur. Burada qərribə bir faktı qeyd etmək məqsədəuyğun olar.

Fransanın Mərakeşdə protektoratlığı bərqərar edildikdən sonra İtaliyanın Mərakeşdə fəaliyyət göstərən etnoqrafı Umberto Dini fransız zabitinə «Müvəffəqiyyətin yolu keşməkeşli olsa da, mənim üçün buna necə nail olmağım daha çox maraq doğurur. Çünki xalqın adət-ənənəsini nəzərə alsaq vəziyyət başqa cür olmalı idi» ifadəsi ilə müraciət etmiş, cavabında belə bir faktı öz gündəliyinə yazmışdır.

Biz buraya gələndə yerli əhali mübahisə nəticəsində ölən adamın əvəzində günahkar tərəfdən yalnız cərimə almaqla kifayətlənirdi. Nəzərə alın ki, yerli əhali müxtəlif dialektlərdə danışır və belə adi məişət mübahisələri gün ərzində yüzlərlə olur. Biz bu faktorunu nəzərə alaraq onları ölmüş adamın əvəzində qan pulu almağın deyil, qana qanla cavab verməyi və bunun daha ədalətli olduğunu inandıra bildik. Nəticə göz qabağındadır. Əks təqdirdə biz Mərakeşdə indiki mövqeyi yaxın on beş ildə ancaq əldə edə bilərdik.

Göründüyü kimi Fransa Mərakeşdə möhkəmlənmək üçün xüsusi fəaliyyət istiqaməti götürmüşdü.

1880-ci il Madrid konfransında razılığa gələ bilməyən Avropa dövlətləri Mərakeşə münasibətdə müstəqil fəaliyyət göstərməyi qərara aldılar. Məsələnin həllində razılığa gələ bilməyən avropalılar, buna baxmayaraq Mərakeş sultanını avropalılara torpaq satılmasına icazə verməyi məcbur etdilər. Mərakeşin müstəmləkəsi istiqamətində ilk konkret addımlar da məhz bundan sonra başladı. Artıq 1881-ci ildə Fransa, İtaliya, xüsusilə İspaniya kapitalistləri Mərakeşdə min hektarla torpaq almağa nail olmuşdular.

Qeyd olunduğu kimi Avropa dövlətləri sırasında Mərakeşin işğalında ən çox fəallığı Fransa göstərirdi və bunu planlı surətdə həyata keçirirdi. Maraqlısı budur ki, fransızlar bunu bir başa etmir, əsasən Əlcəzairlə sərhəd olan zonalarda torpaqlar ələ keçirməklə həyata keçirirdilər. Hələ 1870-ci ildə Fransa Mərakeşin Əlcəzairlə sərhəddə yerləşən vadilərini, vahələrini bir-birinin ardınca almağa başlamışdı ki, bu da Mərakeşin fransızlara məxsus torpaqlarla əhatə olunması məqsədini güdüdü. Lakin XIX əsrin sonuna yaxın bu taktikadan imtina edilərək Mərakeşə maliyyənin gücü hesabına girmək məqsəduyğun edildi.

Əslində həmin dövr, yəni XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Mərakeşin daxili siyasi sabitliyinin pozulması fransızlara kapital ekspansiyası siyasətinə keçməyə şərait yaratmış oldu. Bunun nəticəsi idi ki, 1901 və 1902-ci illərdə Fransa xarici işlər naziri Delkasse Mərakeş sultanına iki müqavilə imzalada bildi.

Bu müqavilələr Mərakeşə maliyyə yardımını eləcə də bu ölkə ilə əməkdaşlıq prinsiplərini nəzərdə tutsa da, əslində bu müqavilələr çərçivəsində Mərakeşə edilən maliyyə yardımları hesabına sultan Şərqi Mərakeşdəki tayfaların üsyan və qiyamını yatırmağı nəzərdə tuturdu.

Bu müqavilələrin xüsusi maddələri hesabına Fransa qoşunları ölkənin içərilərinə doğru irəliləmək üçün hüquqi bazanın formalaşdırılmasına nail olurdular. Sultan Əbdül-Əzizə edilən bu maliyyə yardımları əslində sultanın pula alınmasına bənzəyirdi. Çünki Delkasse bu yolla sultana təzyiqlik edərək digər Avropa dövlətlərini neytrallaşdırmaq istəyirdi.

Bununla bərabər Fransa Mərakeşdə möhkəmlənmək istəyən dövlətlərin neytrallaşdırılması istiqamətində bu dövlətlərlə birbaşa danışıqlara getmək və qarşılıqlı razılaşmalara nail olmağı da məqsəduyğun hesab edirdi. Bu mənada ilk dövlət İtaliya seçildi. 1907-ci ildə İtaliya ilə aparılan məxfi danışıqlar nəticəsində iki ölkə arasında müqavilə imzalandı. Müqavilə tərəflərin maraqlarını təmin etmiş oldu. Belə ki, İtaliya Mərakeşin fransızlar tərəfindən, Fransa isə Kirenaikanın italyanlar tərəfindən işğal edilməsinə dair razılığa gəldilər.

Avropa dövlətləri arasında hələ XIX əsrin ikinci yarısında başlanan hərbi siyasi bloklama XX əsrin əvvəllərində başa çatdı. Almaniya və İngiltərə arasında mövcud olan ziddiyyətdən məharətlə istifadə edən Fransa 1904-cü ildə İngiltərə ilə Antanta müqaviləsi imzalamaqla istər ümumiyyətlə beynəlxalq münasibətlərdə qüvvələr nisbətini öz xeyrinə dəyişməyə, istərsə də Mərakeş məsələsində Almaniya ilə rəqabətdə qələbə çalmağa nail oldu. Belə ki, həmin müqaviləyə əsasən İngiltərə və Fransa bütün mübahisəli məsələlərdə razılıq əldə etdilər ki, burada da Misir və Mərakeş məsələləri xüsusi yer tuturdu. Fransa Misirə olan iddiasından İngiltərə isə Mərakeşdə olan marağından əl çəkdi ki, bu da Fransanın Almaniya ilə rəqabətdə həlledici rol oynamasına şərait yaratdı. Həmin il Fransa İspaniya ilə Mərakeş məsələsində razılaşma əldə etdi. Bundan sonra fransız kapitalı yenidən Mərakeşə üz tutdu. Sultan Əbdül-Əzizə 60 milyon frank ödəyən Fransa 1905-ci ildə Mərakeşə xüsusi missiya göndərdi. Bu missiya Mərakeşdə Fransa nəzarətində olacaq polislin formalaşdırılmasına və bankın təsis edilməsinə, eləcə də sultandan dəmir yolları çəkilməsinə və dağ mədən sənayesinin istismarına dair konsessiyaların alınmasına nail olmalı idi. Missiyanın Mərakeşə gəlməsi Almaniyanın işə qarışmasına səbəb oldu. Almaniya 1880-ci il Madrid müqaviləsini əsas götürərək Mərakeşdə heç bir dövlətin özünəməxsus rejim yaratmaq hüququ olmadığını iddia edirdi. Bununla belə Fransa artıq bu istiqamətdə xeyli iş görmüş hətta Mərakeşə qoşun yeritməyin son mərhələsinə başlamışdı. Fransanın Mərakeşə münasibətdə yeritdiyi siyasətin əsasında yeni bir siyasi kursun əsasını qoymaq dayanırdı ki, bu da ölkəyə daha çox fransızları cəlb edərək burada fransızların hüquqlarını müdafiə etmək kimi bir problemi ortaya qoymaqdan ibarətdir.

Ona görə də Mərakeş böhranı başlamazdan bir qədər əvvəl Fransa burada geniş sənaye fəaliyyəti aparmağa nail oldu. Fransanın «Yunion de Min Maroken» şirkəti Mərakeşdə təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və istismarına başlamışdı. Bundan başqa digər Fransa qurumu olan «Bank de Pari e de pei-Ba» bankı eləcə də Şneyder qrupu Mərakeşdə geniş fəaliyyətə başlamışdılar.

Bütün bunlar isə Mərakeşdə öz nüfuzunu möhkəmləndirmək istəyən Almaniyanın maraqlarına zərbə vururdu. Ona görə də bu iki ölkə arasındakı mübarizə və rəqabət nəticə etibarilə Mərakeş böhranlarının əsasını təşkil etmiş oldu.

XX əsrin əvvəlində artıq üçüncü dəfə baş verən Mərakeş böhranı bir daha sübut etdi ki, beynəlxalq münasibətlər əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq özünün gərginləşmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu münasibətlərin gərginləşməsinin başlıca səbəbi isə Almaniya, İngiltərə və Fransanın müstəmləkələrdə toqquşan maraqlarının təmin edilməsindəki mübarizə idi.

Maraqlı cəhət və diqqəti çəkən bu idi ki, əsrin əvvəllərindən etibarən həm Almaniya, həm də Fransa öz maraqlarının təmin edilməsində İngiltərənin dəstəyinə nail olmağa can atırdı. London isə bu mübarizədə yaranmış əlverişli vəziyyətdən uğurla istifadə edirdi. Bu istər birinci, istərsə də ikinci Mərakeş böhranı zamanı özünü açıq şəkildə büruzə vermişdi.

Əvvəlki böhranlarda olduğu kimi üçüncü Mərakeş böhranı da Almaniya və Fransanın maraqlarındakı ziddiyyət kontekstində davam etmiş və başa çatmışdır. Üçüncü Mərakeş böhranı başladığı zaman Almaniya diplomatik fəaliyyətdə aktivlik göstərirdi ki, bu da onun İngiltərə ilə apardığı rəqabətin mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Böhran isə Mərakeşin daxili ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərindəki vəziyyətin məntiqi nəticəsi idi. Bununla belə Mərakeş böhranının əsası Fransa və İngiltərə arasında bağlanmış müqavilə ilə qoyulmuşdu. 1904-cü il aprelin 8-də Fransa və İngiltərə arasında Antanta müqaviləsi bağlandıqdan sonra Mərakeşin müstəqilliyinə son qoyulmuş oldu. Belə ki, müqavilənin əsas müddəalarından biri tərəflərin Misir-Mərakeş haqqında qəbul etdikləri bəyannamə idi.

Müqavilənin məzmunu belə idi ki, İngiltərə Misirdə hərəkət azadlığı alır, eyni zamanda Fransanın Mərakeşdəki planlarının

həyata keçirilməsinə mane olmur. Bu halda Fransa İspaniya ilə nüfuz dairəsi məsələsini, eləcə də Qibraltara qarşı istehkamlar tikməmək öhdəliklərindən irəli gələn məsələləri həll etməyə söz verirdi.

İngiltərə ilə razılaşmadan sonra Fransa İspaniyanı Parisin planlarına mane olmamasını əsas götürərək danışıqlara başladı. Uzun sürən danışıqlardan sonra Fransa İspaniyanı onun maraqlarını nəzərə almaqla razı saldı. Həmin dövr Parisdə artıq ekspansiyanın başlanması və həyata keçirilməsi üçün Mərakeş məsələləri üzrə komitə də yaradıldı. Bu komitədə Mərakeşdə fəaliyyət göstərmək istəyən kapitalistlər cəmlənmişdi. Fransızlar Mərakeşdə maraqları olduğunu nəzərə alaraq hələ 1903-cü ildə Mərakeş sultanına 21 mln. frank kredit vermişdi. İngiltərə ilə müqavilə bağlandıqdan sonra Mərakeş sultanına ikinci dəfə verilən kreditin məbləği 62 mln. franka çatırdı.

Mərakeşdə fəaliyyətə başlamağa tələsən fransızlar 1904-cü il oktyabrın 5-də ispanlarla nüfuz dairəsini müəyyən edən müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən İspaniya heç vaxt hər hansı xarici dövlətə kömək üçün müraciət etməyəcəyi öhdəliyini götürürdü. Bu ona görə edilirdi ki, Almaniya İspaniya ilə analoji müqavilə bağlaya bilməsin. 1905-ci ilin fevralında Fransa İngiltərə ilə bağlamış olduğu müqavilənin həyata keçirilməsinə başladı. Bu məqsədlə Fransa Mərakeş sultanına fransızların fəaliyyətinə şərait yaradan islahatlar layihəsini təqdim etdi. Layihə Mərakeşdə Tunisdəki idarə sistemini formalaşdırmağı nəzərdə tutdu və bir növ Mərakeşin tunisləşdirilməsini xarakterizə edirdi.

Lakin Mərakeşdə marağı olan Almaniya ingilis-fransız müqaviləsini tanımaqdan imtina edərək Mərakeş sultanına təzyiqlərə başladı. Almaniya imperatoru II Vilhelmin 1905-ci il martın 31-də Aralıq dənizinə səyahəti zamanı Təncərə gəlməsi birinci Mərakeş böhranının başlanmasına təkan verdi. Təncərdə alman imperatoru bəyan etdi ki, o, Mərakeşi müstəqil sultanlıq və dövlət kimi görür. Ümid edir ki, Mərakeş bütün millətlərin dinc rəqabət aparması üçün açıq olacaqdır. İmperator onu da əlavə etdi ki, Mərakeşdə alman maraqlarını qorumağa hazırdır.

İmperatorun Təncərə gəlişi və buradakı çıxışı nəticə etibarilə Fransa və İngiltərənin hərəkətə gəlməsinə səbəb oldu. Fransızlar italyanları da Mərakeş məsələsində öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq

oldular. Belə ki, Fransa İtaliyanın Tripolini zəbt etməyinə etiraz etmədiyini bildirdi.

Belə olduqda Almaniya təkliniş vəziyyətə düşdü. Ona görə Byulov Mərakeş məsələsini beynəlxalq konfransın müzakirəsinə çıxarmaq təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif Madrid müqaviləsi iştirakçılarna edilmişdi. 1880-ci il Madrid müqaviləsi xarici dövlətlərin və onların vətəndaşlarının Mərakeşdə bərabər imtiyaz və imkanlarla ticarət və kommersiya ilə məşğul olması hüququnu təsbit edirdi.

İngiltərə və Fransanın Mərakeşdə yeni fəaliyyət rejimi yaratmasının əleyhinə çıxan Almaniya əslində bu məsələdə ona ediləcək güzəştləri gözləyirdi. 1905-ci ilin ortalarına qədər Almaniya və Fransa arasında qarşıdurma davam etdi. Almaniya bütün bu dövr ərzində Fransaya təzyiqləri davam etdirirdi. Lakin 1905-ci ilin ortalarında, Daşa dəqiq desək iyun ayında alman taktikasında dəyişiklik oldu. Beynəlxalq konfrans çağırılmasını təkid edən Almaniya Mərakeşdə fransız maraqlarını tanıdıqları ilə razılaşdı. Bundan sonra 1905-ci il iyulun 8-də tərəflər konfrans çağırılmasına dair ilkin razılaşma imzaladılar.

Razılaşmaya əsasən 1906-cı il yanvarın 15-də Alxesiras konfransı öz işinə başladı. Konfransda əldə olunmuş razılığa əsasən Almaniya və Fransa Mərakeşdə Bank de Eta dyu Morok təsis etdi. Bu işə o demək idi ki, bundan sonra Mərakeş maliyyəsi xarici kapitalın əlində olacaqdır. Almaniyanın etirazlarına baxmayaraq Fransa və İspaniya Mərakeş polisi üzərində nəzarəti də ələ aldılar.

Lakin Mərakeş məsələsinin həlli bununla bitmədi. Fransız-alman münasibətləri iqtisadi amillər üzərində getdikcə gərginləşirdi. Bu həm Avropanın dəmir mədənləri, həm də Amerika müstəmləkələri uğrundakı mübarizədə özünü bürüzə verirdi. Almaniyanın ağır sənayesinin sürətlə inkişaf etməsi dəmir filizinə olan ehtiyac və tələbatı artırırdı. Almaniyanın iqtisadi müdaxiləsi Fransada əsəbləri getdikcə tarıma çəkirdi. Digər tərəfdən Fransa bazarında alman malları güclü rəqabətə tab gətirirdi. Avropada aparılan bu rəqabət eyni zamanda müstəmləkələrdəki vəziyyətə də təsir göstərirdi. Alxesiras konfransının qərarları belə bir vəziyyətdə yenidən gündəmə gəldi. Həmin konfransın qərarları Fransaya Mərakeşdə üstünlüklər və imtiyazlar verirdi. Alxesiras

konfransındakı diplomatik məğlubiyyətdən sonra Almaniyanın aparıcı baniləri Fransa ilə iqtisadi əməkdaşlığa dair müqavilə bağlanması tələbi ilə çıxış edirdilər. Birinci Mərakeş böhranı göstərdi ki, Almaniya Mərakeşdə fransız maraqlarını sıxışdırma bilməyəcək. Ona görə də Almaniya Fransadan Mərakeşdə hərəkət azadlığını tələb etməyi planlaşdırırdı. Burada isə söhbət almanların iqtisadi maraqlarının təminatından gedirdi. Eyni zamanda Almaniya siyasi tələblər irəli sürülməməsi əvəzində kompensasiya da istəyirdi. Bu kompensasiya tələbi isə Fransanın digər müstəmləkələri hesabına ödəmə bilirdi.

Mərakeş birinci dünya müharibəsi Belə bir vəziyyətdə ikinci
ərəfəsində və illərində: Mərakeş böhranını
əsaslandırın böyük bir münaqişə baş verdi. 1908-ci il sentyabrın 25-
də Fransa xarici legionundan qaçan altı fərarinin alman konsulu
tərəfindən gizlədilməsi cəhdi həmin böhran üçün əsas oldu.
Fərarilərin qaçmasının təşkilatçısı alman jurnalisti olmuşdu.

Bu dövr Fransa üçün bir qədər əlverişli deyildi. Çünki Bosniya böhranı özünün yüksək səviyyəsində idi. Bununla belə bir ay davam edən diplomatik mübahisədən sonra tərəflər ortaq məxrəcə gələ bildilər. Əldə olunmuş razılığa əsasən 1908-ci ilin oktyabrında qarışıq olan, yəni alman və fransızların təşəbbüsü ilə «Mərakeş nizəsi» cəmiyyəti yaradıldı. Əslində bu cəmiyyət böyük bir maliyyə sindikatu idi. Almanlar bu müəssisənin aksiyalarının 21%-nə sahib oldular. Maliyyə maqnatlarının bu sövdələşməsi dövlətlərin də mövqelərinin yaxınlaşmasına şərait yaratmalı oldu.

Maliyyəçilərin əldə etmiş olduqları razılaşmadan üç ay sonra 1909-cu ilin fevralında Almaniya və Fransa yeni müqavilə bağladılar. Müqaviləyə əsasən fransız-alman təsərrüfat cəmiyyəti yaradılır və iki dövlətin monopoliaları arasında əməkdaşlıq yaratmaq qərara alınır ki, bu da həmin təsərrüfat cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə həyata keçirilməli idi.

Lakin ikinci Mərakeş böhranı da alman-fransız ziddiyyətlərini aradan qaldırmadı. Belə ki, iki ölkə arasında gedən mübarizə, rəqabət və mövcud olan qarşıdurmanın digər səbəbləri də mövcud idi. Ona görə də tək Mərakeş məsələsi ilə bu ziddiyyətlərin həllinə nail olmaq mümkün deyildi.

Həmin dövr Balkanlarda yaranmış vəziyyətin xüsusilə iki ölkə arasındakı münasibətlərə kifayət qədər güclü təsir göstərməkdə idi. Bununla belə həmin dövr Rusiya-Fransa yaxınlaşmasını əsaslandırان danışıqların növbəti mərhələsi başa çatmışdı. Və bu danışıqlarda Rusiyanın bütün məsələlərdə Fransaya müttəfiqlik borcunu yerinə yetirəcəyinə əmin olan Paris beynəlxalq münasibətlərdə, xüsusilə Almaniya ilə münasibətlərində daha ortodoksal mövqedən çıxış etməyi məqsəduyğun hesab edirdi.

Bu isə özünü artıq üçüncü dəfə baş verən Mərakeş məsələsində bürüzə vermiş oldu.

1911-ci ilin yazında Mərakeşin Fəs vilayəti və eyni adlı şəhərində hökumətə qarşı üsyan baş verdi. Yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Fransa hakim dairələri buradakı fransızların müdafiəsi məqsədilə paytaxtı öz hərbi hissələri ilə zəbt etdi. Əslində bəzi məlumatlara əsasən bu üsyan Fransanın Almaniya ilə apardığı rəqabətdə almanları birdəfəlik olaraq sıxışdırıb çıxarmaq məqsədilə fransızlar tərəfindən təşkil olunmuşdu. Bu haqda həmin dövr Mərakeşdə Due velt alman qəzetini təmsil edən jurnalist Klaus Şnayder yazırdı ki, Fransanın Mərakeşdəki iş adamları boş vaxtlarını Fəsin sadə camaatı arasında keçirməklə sadəcə bir çox sualları cavablandırırılar.

Bununla belə 1909-cu il 9 fevral müqaviləsindən sonra Fransa ilə yaxınlaşmaqda maraqlı olan alman iş adamları 1911-ci il Mərakeş böhranında fransızları heç bir siyasi iddianın irəli sürülməməsi tələbləri ilə çıxış edirdilər. Lakin 1911-ci il üçün yaranmış vəziyyət tamamilə başqa diqtəni edirdi və bu əslində Fransa üçün əlverişli idi.

Belə ki, Alxesiros müqaviləsinə əsasən Mərakeş polisinin rəhbərlik müddəti başa çatırdı və fransızlar polisə nəzarəti öz üzərlərinə götürürdülər. Ölkədə yaranacaq gərginlik isə fransızların Mərakeşdə möhkəmlənməsinə xidmət etməli idi. Ən əsası isə bu möhkəmlənmə hüquqi baza ilə əsaslanacaqdı. Odur ki, hələ aprel ayında alman hökumətini Mərakeşə hərbi müdaxilə edəcəyi barədə xəbərdarlıq etmişdi. Bu müdaxilə isə avropalıları müdafiə şüarı altında həyata keçiriləcəkdi.

Almaniyanın buna etiraz etmədiyini bildirən kansler Kiderlen Kayzerdən imperator II Vilhelmdən Aqadir və Maqadar

limanlarına alman gəmilərinin çıxarılmasını təklif etdi. Məqsəd isə fransızların bu təzyiq altında hansı güzəştə gedəcəklərini müəyyən etmək idi.

İlk təklif Fransanın maliyyə naziri Kaya tərəfindən 1911-ci il iyunun 27-də edildi. Nazir alman səfirinə Fransanın Mərakeşdə hərəkət azadlığı əvəzində Almaniya müstəmləkələr hesabına böyük güzəştə gedə bilər. Sonradan bu məsələ Niderland və Fransanın Almaniyaadakı səfiri Kambon arasında aparılan danışıqlarda daha da dəqiqləşdirildi. Məlum oldu ki, Almaniya təklif edilə biləcək güzəşt Fransa Konqosunun bir hissəsi ola bilər. Almaniya isə bütün Fransa Konqosunu tələb etdi. Kambon isə Niderland Fransa bütün Konqonu verə bilməyəcəyini bildirdi.

Həmin dövr İngiltərənin Konqo məsələsi ilə əlaqədar proseslərə müdaxilə etməsi Almaniyanın iddialarının korrekte edilməsi ilə nəticələndi. Çünki İngiltərə 1904-cü il Antanta müqaviləsinin xüsusi müddəasına əsasən Fransa qarşısında öhdəlik götürmüşdü. Digər tərəfdən isə İngiltərə onun başlıca rəqibinin Afrikada da onunla qonşu olaraq rəqabət aparmasını qəbul edə bilməzdi.

Nəhayət uzunsürən danışıqlardan sonra 1911-ci ilin noyabrında yeni alman-fransız müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Almaniya mübaliğəsiz olaraq Mərakeşi Fransanın protektoratı kimi qəbul etdi. Bunun əvəzində isə Almaniya Konqonun kiçik bir hissəsini aldı. Həmin ərazilər isə Konqonu Almaniya Kamerunu ilə birləşdirən iki zonadan ibarət idi.

Böhran müddətində digər dövlətlər də bu məsələyə münasibətdə müəyyən mövqe nümayiş etdirdilər. Fransanın əvəzolunmaz müttəfiqi Rusiya Parisə ənənəvi dəstəyini bildirməklə problemi dinc yolla həll etməyi tövsiyə edirdi. Çünki onun Mərakeşdə marağı yox idi. Digər tərəfdən Rusiyada gedən hərbi islahatlar hələ başa çatmamışdı və Rusiya hərbi əməliyyatlar aparmağa hazır deyildi. Bu haqda Rusiyanın Parisdəki səfirinə təlimat da verilmişdi. Ona görə də Rusiya bu məsələdə dinc yanaşma mövqeyindən çıxış edirdi.

Avstriya-Macaristan isə Almaniyanı dəstəkləyirdi. Bununla belə Vyana fars məsələsinə dair rus-alman müqaviləsinin əleyhinə olduğunu da gizlətmirdi. Avstriya-Macaristan bu məsələdə

Almaniyanı dəstəkləməklə öz maliyyə problemlərini həll etmək məqsədi güdürdü. Bu işə Almaniyanın Mərakeş məsələsində əldə etdiyi güzəştlər hesabına ödənə bilərdi ki, bu güzəştlər sırasında da Vyananın Parisin maliyyə bazarına girməsində öz əksini tapa bilərdi.

Bununla belə Mərakeşin taleyi Fransa və İspaniya tərəfindən qəti olaraq həll edildi. Almaniya ilə mübahisə və qarşıdurmanı uğurla aradan qaldırırdıqdan sonra Fransa 1912-ci il martın 30-da Mərakeş sultanı Hafız ilə Fəsdə Fransanın protektoratlığını tanıdığına dair müqavilə imzaladı.

Bu müqavilədən az sonra işə həmin ilin aprel ayında Fransa İspaniya ilə müqavilə imzaladı. Müqavilə Mərakeşin bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Həmin müqaviləyə əsasən Mərakeşin şimalı və cənub-qərbi İspaniyaya verilir ki, bu da Mərakeşin 28 min kv. km ərazisini əhatə edirdi. Bu ərazi Fransa Mərakeşinin 1/20 faizini təşkil edirdi. İki ölkə arasında bağlanmış həmin müqavilə əsasında mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Təncər şəhəri xüsusi status aldı. Şəhərə bu statusun verilməsi İngiltərənin maraqlarından irəli gəlirdi. Belə ki, İngiltərə Qıbarlıtara əks mövqedə yerləşən Təncərdə hər hansı bir dövlətin möhkəmlənməsi, bu şəhərin başqa ölkələrin nəzarəti altına keçməsinə istəmir.

Avropa dövlətlərinin Mərakeş uğrunda apardığı mübarizənin məntiqi nəticəsi olaraq Mərakeş 3 zonaya - Fransa Mərakeşi, İspaniya Mərakeşi və Təncər beynəlxalq zonasına bölünürdü.

Fransızlarla Mərakeş xalqı arasında mübarizə 20 il davam etdi. Fransızları ölkədə feodalların yalnız bir hissəsi müdafiə edir. Qalan əhali işə onlara qarşı fəal mübarizə aparırdılar. Yalnız 1914-cü ilin yayında fransızlar Qərbi Mərakeşdəki mülkləri ilə Şərqi Mərakeşdəki mülklərini birləşdirə bildi. Mühəribənin gedişində Almaniya mərakeşlilərə böyük ümidlər bəsləyirdi. Almanlar Mərakeşə qayıdan və Tazi rayonunda möhkəmlənərək fransızlara qarşı mübarizə aparın Əbdül Qədirin oğlu Əbdül Malikə ümid edirdilər.

Bütün birinci dünya müharibəsi dövründə fransızlar Mərakeşdə qızgın və uğursuz mübarizə aparırdılar. 1918-ci ilin yaz və yay aylarında üsyançılar hər yerdə hücumu keçdilər. Birinci dünya müharibəsinin sonunda Mərakeşin böyük bir hissəsi hələ də fransızların nəzarətindən kənar qalmışdı.

TUNİS

Tunisin ictimai, iqtisadi
siyasi vəziyyəti:

Əlcəzair müharibəsi başlandıqdan və sonra Fransa Tunisə özünün gələcək müstəmləkəsi kimi baxırdı və bu məqsədlə 1836-cı ildə fransızların hərbi müdaxilə təhlükəsi baş vepirdikdə sultanı Tunisə ordu göndərməkdən çəkindi. Fransa konsulu bəyi qorxutmaq və pulla ələ almaq yolu ilə bəyin sarayında böyük təsirə malik oldu.

Belə çətin şəraitdə Əhməd bəy (1837-1855) nizami ordu yaratmaq öz mövqeyini möhkəmlətmək istəyirdi. O Napoleonun hərbi fəaliyyəti ilə maraqlanırdı və onu təqlid etməyə çalışırdı. O 10 piyada polku, kavaləriya polku və 4 artilleriya polku yaratdı, Tunis zabitlərini Avropaya göndərdi və fransız hərbi təlimatçılarını isə ölkəyə dəvət etdi. Ordunun silahlanması və saxlanması gəlirin üçdə iki hissəsi sərf olunurdu, lakin onun hərbi qabiliyyəti olduqca aşağı idi. Əhmədin islahatçılıq cəhdləri vergilərin artırılması ilə müşahidə olundu.

Vergilərin artırılması 1840, 1842 və 1843-cü illərdə kor-təbii üsyanlara səbəb oldu.

Tunisin beynəlxalq vəziyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə Əhməd Kırım müharibəsində iştiraka qərar verdi. O, türklərə kömək məqsədilə mövcud qanuna görə, yəni müharibə zamanı Osmanlı əyalətləri İstanbula hərbi dəstələr göndərməli idi, buna uyğun olaraq böyük əksəriyyətinin epidemik xəstəlikdən həlak olduğu 10 min əsgər göndərdi.

Qeyd edək ki, 1841-ci ildə qul alveri, 1846-cı ildə quldarlığın ləğv edilməsi, Avropa tipli tədris müəssisəsinin, bir neçə missioner məktəblərinin (ən məşhuru-Lyudovik Svyatoy kolleci) və xəstəxanaların açılması, arxeoloji axtarışların başlanması, poçtların yaradılması Tunisin həyatında baş verən dəyişikliklər idi.

1857-ci ildə Məhəmməd bəy (1855-1859) 1856-cı il xətti-humayuna uyğun gələn «Əsas qanun» («Əhd əl-Aman) verdi. Qanuna görə dinindən asılı olmayaraq bütün tunisilərə vətəndaşlıq hüququ verdi. Cəmiyyətin imtiyazlı qruplarının istifadə etdiyi fəvqəladə vergilər ləğv edildi, şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmamazlığı, müəssisələr məclisinin yaradıldığı elan edildi. Eyni zamanda fransızlar teleqrafların, ingilsilər isə dəmir yolunun

çəkilməsini konsessiyaya aldı. Xaricilərə torpaq almaq hüququ da verildi.

26 aprel 1861-ci ildə Məhəmməd əs-Sadıq bəy (1859-1882) ərəb ölkələrində ilk dəfə olaraq konstitusiyaya elan etdi. İcraedici hakimiyyət bəyə, Qanunvericilik isə bəyə və 60 nəfər üzvü olan Ali Şuraya həvalə edilmişdi. Konstitusiyaya həyata keçirilmədi, 1864-cü ildə üsyan zamanı onun fəaliyyəti dayandırıldı.

1862-ci ildə daxili borclar artaraq 28 mln. frankla hesablanırdı, maliyyə çətinlikləri isə durmadan artırdı. Belə olduqda Tunis hakimiyyəti Avropa banklarına üz tutdu. 1863-cü ildə 35 mln. frank məbləğində istiqraz almaq üçün müqavilə bağlandı. Lakin ondan Tunis xəzinəsinə yalnız 5,6 mln. daxil oldu, lakin 20 mln. məbləğində mal göndərildi. Bunun üçün bəy 15 il müddətində 76 mln. ödəməli idi. 1865-ci ildə növbəti dəfə istiqrazlar almaq üçün müqavilə imzalandı. Ölkəni aclıq və epidemik xəstəliklər bürümüşdü.

1864-cü ildə Əli bin Qadaxumun başçılığı altında böyük üsyan baş verdi. Bəyin ordusu ciddi məğlubiyətə düşər oldu və paytaxta yanaşdılar. Xəzinədar bir neçə rəhbəri pulla ələ alaraq üsyanı parçalaya bildi. Sus yaxınlığında üsyançılar darmadağın edildi. Əli bin Qadaxum Əlcəzairin ərazisinə keçdi, lakin orada onu fransızlar həbs edərək Tunisə göndərdilər. 1865 və 1866-cı illərdə krum tayfalarının üsyanı baş verdi.

5 iyul 1869-cu ildə bəy özü iflasa uğradığını etiraf etməyə məcbur oldu və Tunisin maliyyəsini Beynəlxalq Maliyyə komissiyasının nəzarətinə verdi. Bu komissiyanın tərkibinə Fransa, İngiltərə, İtaliya və Tunis daxil idi. 23 mart 1870-ci il qanununa uyğun olaraq borc 125 mln. frank müəyyənləşdi. Tunis öz gəlirinin yarısını, hər il 6,25 mln. frank ödəməli idi.

Tunisin avropalılardan siyasi asılılığının artması: 70-ci illərdə Tunisin Avropa dövlətlərindən siyasi asılılığı artırdı. Bu asılılığın əsası 1878-ci il Berlin konqresi zamanı İngiltərə və Almaniyanın Fransaya Tunisi zəbt etməyə icazə verməsi ilə başladı.

70-ci illərdə xüsusilə dəmir yolu çəkilişinə və bir sıra digər sahələrə aid konsessiyaların əldə edilməsi xarici kapitalın ölkəyə müdaxiləsinin göstəricisi idi.

1880-ci ildə Fransa kompaniyası Tunislə Əlcəzairi birləşdirən dəmir yolu tikintisini başa çatdırdı. Fransız kapitalistləri 1879-cu ildə ölkədə ilk dəfə olaraq bank yaratdılar. Avropalılar həmçinin Tunisdə torpaq sahələri ələ keçirirdilər.

1873-cü ildə rüşvətxor Mustafa Xəzinadar vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Hökumətin başçısı feodal sinfinin vətənpərvər hissəsini təmsil edən general Xeyrəddin oldu. Maliyyəni dirçəltmək istəyən Xeyrəddin korrupsiya ilə mübarizə aparır, dövlət torpaqlarını onları becərmək və kənd təsərrüfatının səviyyəsini qaldırmaq məqsədilə orta və xırda sahibkarlara satırdılar. Xeyrəddin Əkinçilik nizamnaməsi tərtib etdi, Vəqf torpaqları idarəsini yenidən təşkil etdi, onun başında alim və vətənpərvər Məhəmməd Bayramı qoydu. 1875-ci ildə Bayramın köməkliliyi ilə Sadıq kolleci təsis etdi, təhsilin inkişafı qayğısına qaldı. Onun əməkdaşları Məhəmməd əs-Sənusi və Həmzə Fətullah idi. 1877-ci ildə Xeyrəddin vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və mühacirətə getdi. 1878-ci ildə hökumətə Fransa meyilli Mustafa bin İsmayıl rəhbərlik edirdi.

Belə ki, 1881-ci ildə 30 minlik fransız ordusu Tunisin ərazisinə soxuldu. Həmin ildə bağlanan müqaviləyə əsasən bəy ölkənin «müvəqqəti» işğalına icazə verdi. 8 minlik desant Bizertə çıxarıldı. 12 may 1881-ci ildə Sadıq bəy hakimiyyətdən salınacaq hədəsi ilə Bardoda fransız işğalını təsdiq edən müqavilə imzaladı. Lakin işğal əleyhinə baş verən üsyanları yatırdıqdan sonra Fransanın 1883-cü ildə bəylə bağladığı konvensiyaya əsasən Tunis rəsmi şəkildə fransız protektoratlığına çevrildi.

Tunis torpaqlarının kütləvi şəkildə zəbt edilmiş geniş vüsət almışdı. Birinci dünya müharibəsinin başlanğıcında avropalılara 1 mln ha torpaq, onun da 900 min. ha ancaq fransızlara məxsus idi.

LİVİYA

Liviya da siyasi vəziyyət: XVI əsrdə İspaniya ilə uzun mübarizədən sonra Osmanlı imperiyası Əlcəzair, Tunis və Tripoli üzərində öz ali hakimiyyətini bərqərar etdi. Bu ölkələrin sahil şəhərlərində hakim sinif Məğribdə məskunlaşmış Türkiyədən, xüsusilə yeniçəri korpusunda (ocağında) çıxmış nümayəndələr idi. Yeniçəri komandirləri (ağa, dəy) və rəislər böyük nüfuza malik idilər. Məğrib sahillərində yaşayanların həyatında mühüm rol oynayan dəniz ticarəti ilə yanaşı dəniz quldurluğu da mövcud idi.

1711-ci ildə Tripolidə Əhməd Qaramanlı hakimiyyətə gəldi və sonra Tripoli, Kirenaika və Fəzzanın irsi paşası oldu.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Məğrib ölkələri ilə ABŞ arasında hərbi toqquşmalar baş verdi. Aralıq dənizində Amerika ticarəti quldurlardan əziyyət çəkirdi. Belə ki, 1801-ci ildə Yusif Qaramanlının idarə (1795-1832) etdiyi Tripoli və ABŞ arasında müharibə baş verdi. 1803-cü ildə Berronun komandanlığı altında Tripoli şəhəri mühasirəyə alındı. Amerika kapitanları müdafiəsiz sahilləri bombalayır, ərəb ticarət gəmilərini batırır, yürüşlər təşkil edirdilər. Tunisdə ABŞ-ın konsulu İton Yusifin mülklərində qarışıqlıq yaratmaq üçün əvvəllər Kirenaikanı idarə etmiş, lakin sonra qovularaq Misirə getmiş qardaşından istifadə etməyi qərara aldı. Onun köməkliliyi ilə İton Misirdə muzdlu hərbcimləri topladı və Amerika hərbi gəmiləri ilə birlikdə Kirenaikaya hücum etdi. 26 aprel 1805-ci ildə Derna şəhərini tutdu. Bu şəraitdə Yusif 4 iyun 1805-ci ildə ABŞ-la müqavilə imzaladı və burada Amerika gəmilərinin sərbəst hərəkətinə təminat verildirdi və ticarət məsələlərində daha əlverişli şərait yaratmaq vəd edilirdi. Tərəflər əsirləri dəyişdirdilər. Qeyd edək ki, amerikalı əsirlər çoxluq təşkil etdiyi üçün ABŞ 60 min dollar ödədi, Derna isə Yusifə qaytarıldı.

XX əsrin əvvəllərində Tripoli və Kirenaika Osmanlı imperiyasının Afrikada son mülkləri idi. Sahil xətt boyu ərazilər Osmanlı idarəçiliyinə tabe deyildi. Bütün Kirenaika Sənusilrin

teokratik knyazlığının tərkibinə daxil idi. 1901-ci ildə Məhəmməd əl-Mehdinin ölümündən sonra ordenin başçısı Əhmədin qardaşı oğlu, Mehdinin oğlu Məhəmməd İdris idi. Bu zaman ordendə 145 zaviyə var idi. 1894-cü ildə ordenin mərkəzi karvan yollarının birləşdiyi Kufra vahəsinə keçirildi. Əhməd Əlcəzair və Tunisdən Fəzzana soxulmağa cəhd edən istəyən fransızlara qarşı on il mübarizə apardı və onların qarşısını ala bildi. Sənusilər həmçinin Ekvatorial Afrikada fransızlara müqavimət göstərirdilər.

XX əsrin əvvəllərində İtaliya Osmanlı dövlətinin sonuncu Afrika ərazisi olan Liviyanı işğal etmək istiqamətində fəaliyyətini artırdı. İtaliya liviyanı işğal etmək üçün Avropa dövlətləri ilə diplomatik mübarizə aparmaqla bərabər Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan edilməsi istiqamətində də tədbirlər hazırlayırdı. Bu tədbirlər sırasında Osmanlı dövlətinin Liviyada qoşun hissələrinin saxlanması ehtiyac olmadığına İtaliyanın Osmanlı dövləti ilə müharibə etməyəcəyinə inandırmaq əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu. İtaliyanın bu tədbirləri həyata keçirməyə başlaması isə 1908-ci il Gənc türk qiyamından sonra açıq şəkildə özünü göstərməyə başladı.

Həmin tədbirlər sırasında İtaliya hökumətinin Osmanlı dövlətinin buradakı səfirləri və konsullarına yanlış məlumatlar verərək onların Liviyaya heç zaman hücum etməyəcəklərinə inandıra bilmişdilər. İtaliyanın sürətlə müharibəyə hazırlaşmaları haqqında məlumatları isə xarici işlər naziri Hüseyn Hilmi fransız qaynaqlarından öyrənə bilmişdi. Lakin onun xəbərdarlığına hakim dairələr etinasızlıqla yanaşdılar. Hətta 1910-cu ilin yazında italyanların dəvəti ilə Osmanlı dövlətindən İtaliyaya 100 nəfərlik bir türk qruppu İtaliyaya dəvət olundu. Nümayəndə heyəti bütün məslək sahiblərini özündə cəm etmişdi. İtaliyada həmin nümayəndə heyəti hər yerdə «yaşasın gənc Türkiyə» şüarları ilə qarşılandı. Əsas məqsəd bundan ibarət idi ki, İtaliyanın Osmanlı dövlətinə qarşı hücum etməyəcəyinə və Liviyadakı türk qoşunlarının saxlanması ehtiyac olmadığına dair türklərdə heç bir şübhə qalmasın.

Bu səbəbdən də Mahmud Şövkət Paşa Trablisdəki qoşun dəstələrinin əsas hissəsini çıxararaq Yəməndə yerləşdirilməsinə dair Trablisdəki ordu komandanı Müşir İbrahim Paşaya əmr verdi. Müşir

İbrahim Paşa bu addımın Trablis italyanlara verməklə nəticələnməyini və onun ağır səbəblərə gətirib çıxaracağını müdafiə nazirliyinə bildirdisə də onları verdikələri qərardan döndərə bilmədi və Trablisdəki əsas qoşun hissələri çıxarılaq Yəməndə yerləşdirildi. Buradakı bütün hərbi vəsait və ləvazimat isə İstanbula gətirildi. İtaliya hökumətinin Sultandan xahişinə əsasən isə İbrahim Paşa vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və müharibə başlanana qədər Trablis valisiz qaldı ki, bu da paytaxtın idarə edilməsinin faktiki olaraq yoxluğunu səciyyələndirirdi. Bu isə italyanların istədiyi vəziyyət idi.

Trablis müharibəsi: Artıq İtaliyanın müharibəyə başlamağa hazır vəziyyətdə olduğu tam bəlli idi. Nəhayət 1911-ci il 28 oktyabrda Osmanlı dövləti Trablis ilə əlaqədar İtaliya hökumətinə bir ultimatum verdi. Ultimatumda buranın İtaliya tərəfindən işğal vəziyyətinə gətirildiyi bildirilir, Avropa dövlətlərini isə İtaliyanı bu niyyətindən çəkindirməyə çağırırdı. Bu ultimatumla cavab olaraq İtaliya Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi.

Osmanlı dövləti bu müharibəyə cüzi bir qüvvə, silah və sürsatsız bir vəziyyətdə başlamaq məcburiyyətində qaldı. Buradakı bütün türk hərbi dəstəsinin sayı cəmi 1700 nəfər idi. Halbuki italyanlar Livilyaya 30 min əsgər, ağır texnika və ən müasir silahlar çıxarmışdılar. Bununla belə İstanbuldan Liviyaya heç bir hərbi yardım göstərilmədi. Buna səbəb isə dənizdə İtaliya donanmasının hakim vəziyyətdə olması idi. Buna baxmayaraq italyanların qısa zamanda qələbə qazanmaq planları boşa çıxmışdı. Beş ay ərzində faktiki olaraq italyanlar Liviyanın sahillərindən irəli gedə bilmədilər. Bu müharibədə türklərə ərəb mücahidləri də yardım edirdi ki, bu yardım da əsasən gecələr italyan qoşunlarına hərbi zərbələrin endirilməsində öz əksini tapırdı.

Osmanlı dövləti bu müharibəyə Liviyanı müdafiə etməkdən daha çox öz imicini qorumaq mövqeyindən girmişdi ki, burada da ərəblərin etimadını itirməmək başlıca məqsəd idi. Ona görə də müharibə başlananda türklər ərəbləri silaha sarılmağa dəvət etdilər. Ərəblər isə bu dəvətin müqabilində bildirdilər ki, əgər türklər ərəbləri tərk edəcəklərsə, ərəblər bu hərəkəti xəyanət adlandıracaqlar. Nəticədə Ərəbistanda fitnə və fəsad, eləcə də üsyan baş verəcək və bu Suriyayadək yayılacaqdır. Ona görə də Sultan Əbdül Həmid

deyirdi ki, Liviya bizdən uzaq olsa da, ona əlimiz çatmasa da, onun bizim üçün əhəmiyyəti artıq əvvəlki kimi qalmasa da, onu itirmək bizim üçün arxadan zərbə olacaqdır. Arxadan zərbə dedikdə isə Sultan Əbdül Həmid ərəblərin türklərə qarşı mübarizəyə başlayacağını nəzərdə tuturdu.

Avropa dövlətləri isə seperat danışıqlar çərçivəsində İtaliyanı çox sıxışdırmamaq, Osmanlı dövlətinin isə ərazilərini çox daraltmamaq siyasəti yeridirdilər.

Bununla belə qeyd etməliyik ki, italyanların hərbi qüvvəsinin çox olmasına baxmayaraq onlar Liviyada davamlı qələbələr əldə edə bilmir və müvəffəqiyyətlə ölkənin içərilərinə doğru hərəkət edə bilmirdi. Bu səbəbdən də onlar hərbi əməliyyatların ağırlıq mərkəzini dənizdəki fəaliyyəti üzərinə salmaq məcburiyyətində qaldı. 1912-ci il aprelin 18-də İtaliyanın donanma admiralı Viyale Çanaqqala boğazına girişdə qala istehkamlarını bombardman etdisə də, boğazı ələ keçirə bilməyərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Buna görə çox da hərbi qüvvə saxlanılmayan Egey adalarını işğal etməyə başladılar. Qısa zamanda Dodekanez adlanan on iki ada italyanlar tərəfindən işğal olundu. İtalyanlar belə hesab edirdilər ki, Liviyanın onlara verilməsindən əlavə olaraq, bu adaların işğal edilməsi onlar üçün əlavə qazanc olacaq.

Müharibə italyanların qələbsi ilə bitdi. İlkin olaraq tərəflər Lozannada 1912-ci il oktyabrın 15-də məxfi müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə görə Osmanlı dövləti Liviya və Kirenaikanı İtaliya üçün tərk edirdi. Oktyabrın 18-də isə Osmanlı dövləti ilə İtaliya arasında açıq müqavilə bağladılar. Müqaviləyə əsasən türklərin Liviyadakı tərk etmə başa çatdıqdan sonra İtaliya Dodekanez adalarını Osmanlı dövlətinə qaytarırdı. Lakin həmin adalar II Dünya müharibəsinin sonunda İtaliyanın əlindən alınaraq Yunanıstanı verildi.

Kimrenaikada sənusi dini qardaşlığı böyük siyasi qüvvəyə çevrilmişdi. Sənusi şeyxləri təkcə dini hakimiyyəti deyil, dünyəvi hakimiyyəti ələ keçirmişdilər.

Birinci dünya müharibəsi illərində İtaliya işğal olunmamış Kirenaika rayonlarının müstəqilliyini tanıdı. Burada hakimiyyət sənusilərin başçısı İdris əs-Sənusunin əlinə keçdi.

Liviya birinci dünya müharibəsi illərində: Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra alman və türklərdən bir sıra yardımlar aldıqdan sonra geniş hücumla başladılar. 1915-ci ildə italyanlar Kirenaikadan çıxarıldılar. Əhməd Misirə doğru hərəkət etdi və 1915-ci ilin noyabrında əs-Səllum şəhərini tutdu. Liviya dəstələri Bahariyyə vahəsini tutdular və təxminən Nil deltasına qədər reydlər etdilər. İngilislər ordunu gücləndirərək və aviasiyadan istifadə edərək əks hücumla keçdilər və 1916-cı ilin fevralında Liviya dəstələri darmadağın edildi, martda isə ingilislər yenidən əs-Səllumu tutdular. Bu məğlubiyyət Sənsi ordeninin rəhbərliyində dəyişikliyə səbəb oldu. Belə ki, Sənsilərin siyasi və hərbi rəhbəri Əhmədin əmisi oğlu Məhəmməd İdris oldu. Əhməd isə 1933-cü ildə ölümünə qədər dini rəhbər olaraq qaldı.

1917-ci ilin aprelində İdris Tobruk yaxınlığında əl-Əkrəmə İtaliya ilə müqavilə bağladı. Hərbi döyüşlər dayandırıldı. Kirenaikada italyanların hakimiyyəti altında sahil şəhərləri Benqazi, Derna, Tobruk qaldı, Kirenaikanın qalan əraziləri isə əmir İdrisin hakimiyyəti altında qaldı. Ölkənin hər iki hissəsində ticarət əlaqələri yarandı. Bununla yanaşı İdris ilə İngiltərə arasında müqavilə bağlandı.

Əhməd və Trablisin rəhbərləri bu müqaviləni qəbul etmədilər və İngiltərə, İtaliya, həmçinin Tunis və Əlcəzairlə, sərhəddə Fəzzanda Fransa ilə silahlı mübarizə davam etirdi. Trablisdə italyanlar yalnız Tripolini, Homsu və Zuaru, həmçinin onlar arasında sahil əraziləri qoruyub saxlayırdı. Yalnız 1918-ci ilin payızında vəziyyət dəyişdi. 1918-ci ilin sentyabrında Əhməd alman qayığında Liviyanı tərk etdi. Avropada hərbi əməliyyatlar dayandıqdan sonra 1918-ci ilin noyabrında İtaliya Liviyaya 80 minlik ordu göndərdi.

MÜNDƏRİCAT

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR TARİXİNƏ GİRİŞ	3 - 8
ƏRƏB ÖLKƏLƏRİ ORTA ƏSRLƏRDƏ	9 - 98
ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN YENİ DÖVR TARİXİNƏ GİRİŞ	99 - 109
SURİYA-LİVAN	110 - 176
İRAQ	177 - 198
SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANI	199 - 230
MİSİR	231 - 295
SUDAN	296 - 313
ƏLCƏZAYR	314 - 328
MƏRAKƏŞ	329 - 341
TUNİS	342 - 344
LİVİYA	345 - 349

Gülxanım Qarayeva
Aynur Hacıqədirlı

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR
VƏ YENİ DÖVR TARİXİ

Dizayner: Senan Gülahıyev
Tərtibatçı: Sədaqət Kərimova

Çapa imzalanmışdır: 30.05.08
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 22
Sifariş: 190
Sayı: 100

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmışdır.

Ünvan: Bakı şəh., S.Rəhimov küç., 195/17
Tel.: 498-68-25; 418-68-25; faks: 498-08-14;
Web: www.adiloglu.az;
E-mail: info@adiloglu.az

«İlay» MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202.
Tel.: 433-00-43